

DOLGOZATOK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ARCHAEOLOGIAI INTÉZETÉBŐL

SZERKESZTI BUDAY ÁRPÁD

ARBEITEN

DES ARCHAEOLOGISCHEN INSTITUTS
DER KÖN. UNG. FRANZ-JOSEF UNIVERSITÄT
IN SZEGED (UNGARN)
REDIGIERT VON ÁRPÁD BUDAY

TRAVAUX

DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE
DE L'UNIVERSITÉ FRANÇOIS-JOSEPH
à SZEGED (HONGRIE)
REDIGÉES PAR ÁRPÁD BUDAY

VIII

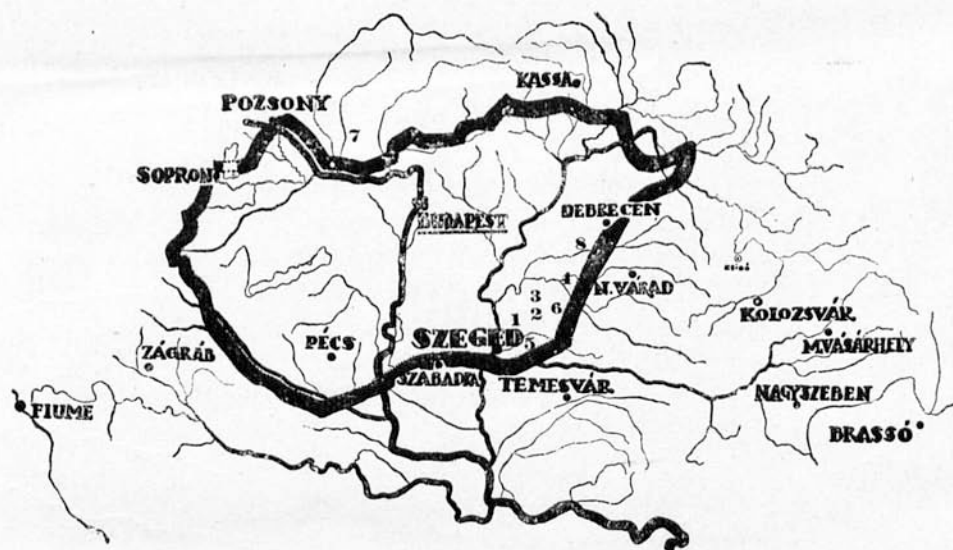
1932

1—2

Karte Ungarns mit den im Hefte vorkommenden Fundorten.

Magyarország térképe az e füzetben említett lelőhelyekkel.

Carte de la Hongrie avec les lieux de trouvailles publiés dans ces numeros.



- 1 Kopáncs. 2 Kotacpart. 3 Csongrád megye. 4 Békéscsaba. 5 Ószentiván. 6 Bánkút.
7 Nyitraudány. 8 Konyár.

SZEGED 1932.

Verlag des Instituts — AZ INTÉZET KIADÁSA — Edition de l'Institut
PREIS 10 RM — ÁRA 12 PENGŐ — PRIX 12 FRCS SUISSES



50369



INHALT — TARTALOM — TABLE DES MATIERS

Dr. Banner Benedek:	<i>A Békéscsaba-fényesi sírmező. (XLVI—XLVII. tábla.)</i>	--- pag 122 lap.
	Das Gräberfeld von Békéscsaba-Fényes. (Tafel XLVI—XLVII.)	--- " 145 "
Dr. Banner János:	<i>A kopáncsi és kotacparti neolithikus telepek és a tiszai kultúra III. periódusa. (I—XLI. tábla.)</i>	--- " 1 "
	Die neolithische Ansiedelungen von Hódmezővásárhely-Kopáncs und Kotacpart und die III. Periode der Theiss-Kultur. (Tafel I—XLI.)	--- " 32 "
Dr. Bálint Alajos:	<i>Honfoglaláskori sírok Ószentivánon és Bánkúton. (L—LII. tábla)</i>	--- " 256 "
	Gräber aus der Landnahmezeit zu Ószentiván und Bánkút. (Tafel L—LII.)	--- " 265 "
Csallány Gábor:	<i>Jazyg és germán leletek a szentesi múzeumban. (XLVIII—XLIX. tábla)</i>	--- " 149 "
	Von den neueren Funden des Museums von Szentes. (Tafel XLVIII—XLIX.)	--- " 164 "
Dr. Párducz Mihály:	<i>A Hódmezővásárhely-kotacparti neolith-telep és rézkori temető. (XLII—XLIII. tábla.)</i>	--- " 103 "
	Die neolithische Ansiedelung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Hódmezővásárhely-Kotacpart. (Tafel XLII—XLIII.)	--- " 111 "
— — —	<i>Ujabb adatok az Alföld római korának ismeretéhez. (XLIV—XLV. tábla.)</i>	--- " 112 "
	Neue Angaben zur römischen Zeit des Alföld. (Tafel XLIV—XLV.)	--- " 120 "

Dr. Cs. Sebestyén Károly : <i>A „Sagittis Hungarorum“. A Magyarok ijja és nyila (20 képpel).</i>	pag 167 lap.
Bogen und Pfeil der alten Ungarn. (Mit 20 Bildern.)	„ 227 „
Zalotay Elemér: <i>Csongrád vármegye őskori települése (térképpel.)</i>	„ 49 „
Urgeschichtliche Siedelung der Komitat Csongrád. (Mit 1 Karte.)	„ 273 „

MISCELLANEA.

Dr. Banner János: <i>A Magyar Régészeti Kataszteri Intézet szervezéséről . . .</i>	pag. 266 lap.
Dr. Kiss Vilmos: <i>A pusztai várháza és konyári korarézkori temetők . . .</i>	„ 274 „
Frühkupferzeitliche Friedhöfe zu Pusztai várháza u. Konyár.	„ 275 „
Dr. Nischer-Falkenhof Leonore: <i>Kupferzeitliche Keramik von Nyitraudány (Tafel LIII.)</i>	„ 271 „

Literatur — IRODALOM — Litterature.

Dr. Banner János: <i>Schroller Anton:</i> Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens	pag. 280 lap
Dr. Párducz Mihály: <i>Sőregi János:</i> A méhkasalakú türegek problémája . . .	„ 276 „

A kiadásért **Dr. Buday Árpád** egyetemi ny. r. tanár, igazgató felelős.

A kopáncsi és kotacparti neolithikus telepek és a tiszai-kultura III. periodusa.

(Idetartozik az I—XLI. tábla.)

Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1888. december 27.-én tartott évi rendes közgyűlésén, Dr. Pósta Béla bemutatta azokat a régiségeket, amelyek Wagner Károly törökkanizsai őskori gyűjteményéből származtak. A gyűjtemény anyaga Szerbkeresztúrról való s részben annak a kulturának emlékeit foglalja magában, amelyek semmi más neolithikus kulturával össze nem téveszthetők.

Dr. Pósta Béla volt az első, aki ennek a kulturának emlékeit ismertette. Előadásának tartalmát — jóllehet közlését az Archaeologiai Értesítő kilátásba helyezte, sajnos — nem ismerjük s így nem tudjuk, mi volt a véleménye erről a nagy figyelmet érdemlő anyagról.

Most, amikor 44 év után e kultura emlékeit igyekszünk a magyarországi neolithikum kronológiájába beilleszteni, a tanítvány mély tisztelővel és hálájával ajánljuk ezt az igénytelen dolgozatot, Dr. Pósta Béla emlékének.

*

Mióta Ószentivánon éveken keresztül ásattam, állandóan foglalkoztattak azok a körömmel díszített cserepek, amelyek nemcsak a korabronzkor, de a neolithikum eddig ismert anyagától is elütnek.

A szerencsés véletlen folytán az ószentiváni kívül — ahol ez az anyag a bronzkorival keveredett — három olyan telep anyagát volt alkalmam megfigyelni a leggondosabb ásatás folyamán, ahol csak ez a kultura fordult elő, minden zavaró körülménytől mentesen, legfeljebb időben és technikában nagyon elütő emlékekkel keveredve.

Ez a három ásatás győzött meg arról, hogy helyes úton járok akkor, amikor ezt a kulturát önállónak tartom s elnevezésére — az előző kulturákkal való összefüggése miatt — a tiszai III. elnevezést ajánlom.

Ennek a dolgozatnak az a célja, hogy ezt a kulturát az újabb ásatási és a régebbi irodalmi anyag alapján, részletesen ismertesse.

A dolgozat I. részében a Kopáncs-Zsoldos-tanyai, a II. részben a Kopáncs-Kovács-tanyai, a III. részben a Kotacpart-Vata-tanyai ásatási anyagot ismertetem. A IV. részben a már eddig publikált irodalmi és még publikálatlan múzeumi anyag képét rajzolom meg. A kép anyagban, min-

den eddig megjelent anyagot igyekeztem összeállítani, hogy mindenki számára hozzáférhetővé tegyem mindazt, amit erről a kultúráról tudni lehet.

A *kultúra összefoglaló képét*, minthogy felesleges ismétlésekbe bocsátkozni nem szeretnék, *csak német nyelven adom*. Teszem ezt azért is, mert a mai nehéz viszonyok mellett, az így felszabadult helyet, más közlemény számára tudjuk értékesíteni. Aki tehát dolgozatom végső következtetéseit is ismerni akarja, annak szíves figyelmébe ajánlom ezt az összefoglaló részt.

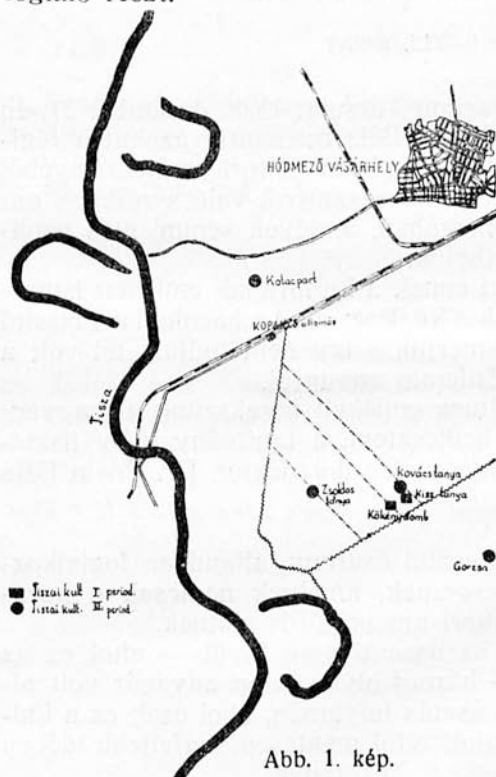


Abb. 1. kép.

Kötelességemnek tartom, hogy a képanyag és a múzeumi anyag szíves rendelkezésre bocsátásáért a Magyar Nemzeti Múzeumi Régiségtára, a szegedi, a kecskeméti, gyulai és orosházi múzeumok igazgatóinak őszinte köszönetet mondjak.

I.

Hódmezővásárhely város múzeuma részére végzett ásatásokat, 1931 nyarán, újból a *kópáncsi* hátrrészén folytattuk. Augusztus 3.-án, a 21. dülőben, a Zimonyi földön lévő Nagy Imre-féle tanya területén kezdtük meg a munkát. Ez a terület, a környező mélyen fekvő részek között, már a szét-szórva fekvő cseréptöredékek miatt is alkalmasnak látszott, de mivel két napi kísérletezés eredményre nem vezetett, a munka színhelyét a 15. dülőben lévő *Zsoldos Ferenc-féle tanya*ba, Varga János bérletére tettük át.

A tanyában mindenütt szerteszét heverték az őskori cserepek, kovártöredékekkel vegyesen s bemondás szerint, a román megszállás idején itt húzódó lövészárkokban, nemcsak cserepeket és kődarabokat, hanem állítólag emberi csontvázakat is találtak.

A tanya egy széles érnek keleti partján fekszik (1. kép),¹ amely ki-

¹ A térképen megjelöltük mindazokat a lelőhelyeket, ahol eddigi ásatásaink folyamán a neolithikum emlékei kerültek elő, bármelyik kultúrába tartoztak is. Így fel vannak tüntetve a Kőkénydomb- és Kópáncs-Kis-tanya tiszai I., a Vermeshalom, Zsoldos-, Kovács-tanya és a Kotacpart tiszai III. telepei.

sebb-nagyobb kanyarodásokkal, egyrészt a Tisza felé folytatódik, másrészt a Gyuló-érrel áll összeköttetésben. A kiemelkedés igen tekintélyes s bár egy aránylag keskeny magasabb rész után keletfelé ellaposodik, a szabályozás előtt nagykiterjedésű szigetet alkothattott, amely a nagy árvizek idején is teljes biztonságot nyújthatott. De hogy rendellenes nagyságú vizek alkalmával az ár ide is felhatolhatott, azt a második ásónyom földje lépten-nyomon elárulta. A sziget tulsó szélén, ugyanebben a magasságban fekszik a Kökénydomb, ahol 1929. nyarán végeztünk ásatásokat, melynek eredményét e folyóirat hasábjain² közöltük.

Mínhogy a további ásatások folyamán az elnevezések körül félreértések merülhetnek fel, a Kökénydomb nevét nem érintve, e területet Kopáncs-Zsoldos-tanya néven tartjuk nyilván.

A magas part ideális fekvése, a meglehetősen nagykiterjedésű kiemelkedő terület és a hatalmas víztömeg, valósággal csábíthatták az őskori embert a megtelepedésre s így nem csodálható, hogy a neolithikumban már birtokába is vette.

A megtelepedés folytonosságát az eddigi leletek alapján kimutatni nem lehet. Vannak ugyan egyes leletek, amelyek a bronzkorra mutatnak, de ezek csak szórványosan és minden rendszer nélkül fordulnak elő. Jelentősebbek azok a leletek, amelyek a jazygok huzamosabb megtelepedéséről tanuskodnak. Igen sok, jól iszapolt szürke cseréptöredék, terra sigillata darabok és sártapasz töredékek jöttek elő azokból a 2 m mélységig lemenő, 1.5 m átlagos mélységű méhkasalakú üregekből, amelyek mindenkor a neolith-telep anyagába mélyedtek. A szántóföldön talált érmek pedig Commodus (176—192) és Diadumenianus (217—218) császárok koráról tanuskodnak. A magyar középkor csak edénytöredékekkel van képviselve, de ezek az emlékek is tanuskodnak az akkori megülésről.

Az ásatásokat néhány sikertelen árok húzása után, a tanya hátmögött lévő emelkedett helyen és a tanyán túl lévő szérű mellett végeztük. Az alábbi helyen, egymással összefüggésben nem álló szabálytalan formájú hulladékgödröt találtunk. Az előbbinél egy nagykiterjedésű hulladék telepet tártunk fel, amelynek széleit 4 m széles és 35 m hosszú árkunkkal sehol sem tudtuk elérni. Az árok mellett húzott újabb árkokban is mindenütt, ez a minden rendszer nélküli hulladéktelep folytatódott s néhány népvándorlaskori, vagy középkori sártapasz töredéktől eltekintve, sehol semmi nyomát nem találtuk a lakásoknak. Ezek valószínűleg a tanya építése alkalmával — lévén e hely a legmagasabb pont — mehettek tönkre.

A part szélén nyolc sírból álló temetőt találtunk. Ez azonban nem tekinthető teljesen különálló temetőnek, mert a sírok közt is folytatódott a hulladék lerakó hely. A sírok elhelyezése egészen azt a benyomást kel-

² Dolgozatok. 1930. VI. 49—158. II.

tette, mint a kökénydombi síróké.³ Az egyes sírokat a következőkben ismertetjük.

1. *sír.* 65 cm mélységben, jobb oldalán fekvő, zsugorított csontváz. Irányítása Ny-K. Feje keleten volt. A váz dereka erősen behorpadva feküdt. Igen rossz fenntartású. Zsugorított hossza 78 cm. Teljes hossza a rossz fenntartás miatt, nem volt megmérhető.

2. *sír.* 88 cm mélyen, magában álló koponya feküdt.

3. *sír.* 85 cm mélyen, baloldalán fekvő, zsugorított csontváz. Irányítása Dk-Ény. Feje Dk.-en volt. Zsugorítva 115, teljes hossza 166 cm. Jobb karján, tridachna-kagylóból készült karperec volt.

4. *sír.* 43 cm mélyen, feldúlt női csontváz.

5. *sír.* 90 cm mélyen, bal oldalán fekvő férfi csontváz, erősen zsugorított lábakkal. Irányítása Dk-Ény. Feje Dk.-en volt. Zsugorítva 98, teljes hossza 168 cm. Feje közelében egy kettétört, hengeres nehezék feküdt, de hogy ez a sírhoz tartozó melléklet volt, azt csak egy később talált sírban előfordult hasonló leletből lehetett megállapítani.

6. *sír.* 1.05 m mélyen, baloldalán fekvő gyermek csontváz. Irányítása Ény-Dk. Feje Dk.-en volt.

7. *sír.* 57 cm mélyen, igen rossz fenntartású, kettős gyermek sír. E hét sír közvetlen egymás szomszédságában feküdt, minden rendszer nélkül. Tőlük valamivel távolabb volt a

8. *sír.* 1 m mélyen, jobb oldalán fekvő női csontváz. Irányítása K-Ny. Feje K.-en volt. Zsugorítva 98, teljes hossza 156 cm. Feje mögött egy fél hálónehezék feküdt.

Mint ebből is látható, a sírok nagyon szegényesek voltak. Arról, hogy külön temető lett volna, beszélni sem lehet, mert a sírok közt is mindegyre találkoztunk kisebb-nagyobb gödrökkel, amelyek cserép- és csont-hulladékokkal voltak tele.

A tanya bármely részén dolgoztunk, mindenütt ugyanazt a rétegződést találtuk. És pedig:

0—55 cm-ig: fekete termő földet, amely középkori és népvándorláskori, illetőleg jazyg cserepekkel volt tarkítva.

56—85 cm-ig: egészen apró, piros színű őskori cserepekkel telített, erősen összeálló, iszapréteget. Az apró cserepek mindig egészen gömbölyűre kopottak voltak s azt a látszatot keltették, hogy a víz ide-oda görgette őket. Ebben a rétegben az előbbi réteg cserepei csak akkor fordultak elő, ha valamilyen gödör, ezt a kemény réteget megháborgatta. Ilyenkor egyik gödörben jazyg, másikon középkori töredékek heverték. Csak néha fordultak elő egymással keverten. Az ilyen bemélyedő gödrök az összeálló kemény réteget rendszerint keresztülvágták s mint fennebb láttuk, néha 2 m mélységig is lehatoltak. Ritkábban fordult elő csak, hogy ezek a határozott jellegű gödrök a 60 cm mélységet nem érték el s így a kemény rétegen felülmaradtak.

³ Dolgozatok. VI. 67. l.

85—132 cm-ig, de néhol 2·50—3·00 m-ig is lement az egyetlen őskori kulturréteg, amely éppen ezért nagyon szabálytalan, de mindenkor egységes képet mutatott. A tiszta agyag átlagosan 1·32 m-en kezdődött, de az árok fenekén ebben a mélységben csak itt-ott lehetett megtalálni, mert a szabálytalan gödrök mindenütt erősen belemélyedtek. Ezek a gödrök, nem tervszerűen készült mélyedések benyomását keltették, hanem egy elhagyott agyagbányáét, amelynek feneke, éppen úgy, mint a mai agyagbányáké, ötletszerűen van összeturkálva. Hogy az innen kihordott, látzólag nagymennyiségű agyagot milyen célra használták fel, arról az ásatások nem adtak felvilágosítást s mivel azon a részen, ahol az egykori lakások lehettek, ma a tanya épületei fekszenek s így hozzáférhetetlen, aligha fogunk erre a kérdésre felvilágosítást kapni. Nem hisszük ugyanis, hogy az innen kihordott anyagot egyedül edénykészítésre használták volna. Bár ez a telep kétségtelenül más kultúra emlékeit őrizte meg, mint a már többször hivatkozott kőkenyődombi, meg kell említenem, hogy ott a feltárt lakások alapja mindenkor sárgafölddel volt feltöltve.

Ezt a legalsó réteget, csak kivételesen háborgatták meg a már az előbbi rétegnél is említett, ide lenyúló gödrök, amelyek egyikében terra sigillaták társaságában találtuk az egyetlen cserepet, amely a tiszai-kultúra eddig ismert szakaszait jellemzi. Tehát még ez az egy darab is idegen ezen a telepen.

Ez a harmadik réteg teljesen egységes. A legkisebb zavaró körülmény sincs, ami az általános jellemzés során félrevezethetne bennünket.

A leletanyagban megmunkált és munkálatlan állati csontok, kőeszközök és kerámiai anyag szerepelnek csupán, fém sehol sem fordult elő.

A telep legjellegzetesebb darabjait és típusait az alábbiakban ismertetjük:

A csontanyagban, simítók és árok megszokott formái közt egy sajátos kanálalakú, hengeresnyelű eszköz található, amelynek erősen kopott szélei hosszas használatról tanuskodnak (I. tábla). Ez a forma, mint az eddig előkerült magyarországi anyag ismertetésénél látni fogjuk, ismételtén visszatér, e korba tartozó telepeinken.

A kőbalták formája vagy trapéz-, vagy kaptafaalakú (II. 1—11., 13—15.). Átfúrt példányt csak egyet találtunk, de alakja ennek sem üt el a többiekétől (II. 12.).

A kerámiai anyag igen nagy változatosságot mutat. Edények, idolumok és pintaderák fordulnak elő s ha az egész, vagy legalább is kiegészíthető darabok száma nem is nagy, úgy ezek, mint különösen a rajtuk előforduló sajátos díszítés, elég nagy változatosságot mutat és határozottan megkülönbözteti más kultúrák emlékeitől.

1. Az edények közül, kétségtelenül a legnagyobb figyelemre tarthat számot az a 66 cm magas, 26 × 24 cm szájátmérőjű, 55 cm öblösödésű, 24 cm átmérőjű, erősen profilált fenekű, szabálytalan alakú, vastagfalú, de jóiszapolású edény, amelynek párját eddig nem ismerjük hazai leleteink

közt. Az edényt, nemcsak sajátos alakja, de a rajtalévő díszítések is rendkívül érdekessé teszik (III.).

Nyakán, félgömbszerűen kiemelkedő díszítés fut körbe. Ugyanez, de valamivel nagyobb kiemelkedésekkel s tervszerűtlen szétszórásban, megismétlődik az edény öblösödése tájékán is, ahol azonban nem magában áll, hanem három figurális díszítést vesz körül. Két figurális dísz, domborművű állatábrázolás, egy pedig, ugyancsak domborművű, emberi alakot ábrázol.

Az előbbiből az egyik teljesen megvan. Kétszarvú állatot (szarvasmarha, vagy kecske) ábrázol, amelynek egész hossza 16 cm. Lábai 5—6 cm hosszúak, míg szarvainak magassága a lábak végétől mérve, 12 cm. Az ábrázolás nagyon kezdetleges. A kivitel egészen schematikus, amennyiben úgy a perspektíva nélkül rajzolt négy láb, mint a túlhosszúra nyúló test és a szarvak egy-egy kidomborodó vonallal vannak ábrázolva. E vonalak, sűrűn alkalmazott, apró bemélyedésekkel vannak tagolva. Az állat semmi szín alatt sem lehet szarvas.

A másik állat képe töredékesen maradt meg. Csak a nyak, a fej és a szarvak vannak meg, a többi már a földalákerülés alkalmával hiányzott. Nagysága, a megmaradt részekből következtetve, az előbbiével azonos volt. A két állat egymástól való távolsága 34 cm. Állásuk teljesen azonos.

Az emberi ábrázolás, sajnos, nagyon töredékesen maradt meg. Csak a két láb s a köztük levő, erősen hangsúlyozott vulva árulják el, hogy női ábrázolással van dolgunk, amit ilyen alkalmazásban aligha tekinthetünk másnak, mint az állattenyésztéssel kapcsolatos termékenység szimbolusának.

Az ábrázolás hazai analógiáival a németnyelvű összefoglaló részben foglalkozunk. Itt csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a telepnek egy távolabbi részén került elő, 60 cm mélységből. Környékén csak néhány jelentéktelen cserepet találtunk, de ezek nem voltak összefüggésben az edénnyel.

2. Köröm benyomással díszített fületlen edény (IV. 1.). Felfeléálló nyaka s kissé tölcseres szája van. Alakja szabálytalan. Öblösödése enyhe. Feneke profilált. Téglavörös színűre van égetve. Iszapolása közepes finomságú. Nyaka alatt kisebb bütyök helyezkedik el. A körömdíszek elhelyezése teljesen tervszerűtlen s az egész felületet elborítják. Magassága 33·5, szájátmérője $35\cdot8 \times 31\cdot2$, nyaka $32\cdot6 \times 28\cdot1$, feneke 15·6 cm.

3. Körömmel díszített fületlen edény (IV. 3.). Az edény teste gömbalakú, de szája felé kissé elnyúlik és erősen profilált feneke van. Szájpereme egyenesen felfelé áll. A körömdíszek ezen is tervszerűtlenül vannak szétszórva. Alsó részén bütyök van. Sárgásszürke színű, vastagfalú, közepesen iszapolt. Magassága 28·6, szájátmérője 20, öblösödése 31·8, feneke 15·2 cm.

4. Bütyökdíszes edény (IV. 4.). A kiegészíthető darabok tanúsága szerint, az egész felületet szabálytalan bütykök borították. Kivitele, az

előbbiekhöz hasonlóan, durva. Feneke profilált. Szája összeszűkül. Magassága 21·5, szája 17·5, öblösödése 24·5, feneke 14·5 cm.

5. A fennebb leírt edényhez hasonló gömbös forma (IV. 2.), de az aránylag széles nyak, kissé hengeres. Szája egészen egyenesen áll. Díszítése nincs. Öblösödésén egy nagyobb, lapos bütyök foglal helyet. Alakja szabálytalan. Feneke profilált. Színe sárgásszürke. Iszapolása gyenge, de a külseje finomabb agyagréteggel van bevonva. Magassága 33, szájátmérője és nyaka 28, öblösödése 37·5, feneke 14·8 cm.

6. Hengeres nyakú edény (IV. 5.). Csak a felső része van meg, az is kiegészítve. Szabályos alakú lehetett. Két füle van. Ezek az edény vállain helyezkednek el s nyílásuk lefelé néz. Ilyen állású fülek igen gyakoriak ebben a kultúrában. A vállon, a két fül között, háromszöges, domborművű díszítés foglal helyet, de töröttsége miatt, a teljes forma nem állapítható meg. A váll fokozatos összeszűkülése után, 8 cm magas, 10 cm átmérőjű nyak illeszkedik a felső részhez. Anyaga igen finom iszapolású. Színe sárgásszürke. A bemutatott kép, a töredék meglévő részéig kiegészített példányt ábrázolja. Méreteit éppen ezért nem közölhetjük.

7. Félgömbalakú, profilált fenekű, bütykös edény (V. 1.). Igen finoman iszapolt, sárgásszürke anyagból készült. Magassága 8·5, szájátmérő 13, feneke 5 cm.

8. Az előbbivel rokon forma, de arányai erősen megváltoztak (V. 2.). Magassága 6, szája 8·5, feneke 4 cm.

9. Az előbbiből fejlődött magasabb fenekű és szélesebb szájú forma (V. 3.). Magassága 11, szája 7·5, feneke 8 cm.

10. Talpcsöves csésze (V. 4.). Finom kivitelű, jól iszapolt és égetett. Magassága 6, szájátmérője 11·4, feneke 4·8 cm.

11. Körteformájú edényke. Lapos feneke és kissé kiálló nyaka van (V. 5.), amelyhez enyhén kihajló száj csatlakozik. Finoman iszapolt, szürkés színű. Legnagyobb hasasodásán, többé-kevésbé szimmetrikus elhelyezésben négy dudor foglal helyet. Magassága 6·2, szája 5·8, öblösödése 8·6, feneke 4 cm.

12. Az előbbihez hasonló, de inkább gömbös formájú példány. Kivitele is egyező, de magassága 6, szája 4·5, hasasodása 8 cm, feneke pedig gömbölyű (V. 6.).

13. Alsó részén hengeralakú, kétszájú edény (V. 8.). Durva iszapolású, pelyvás anyagból készült. Vöröses színű. A 4 cm-es, karimás fenékből, faagszerűen szélesedve halad felfelé a két szájhoz tartozó nyak. Legnagyobb szélességét a tetején éri el, hol a két száj külső pereme egymástól 6·5 cm-re van. A szájak nyílása 2·5 cm. Magassága 7 cm. Az edény azok közt, amelyeket Márton Lajos dr. az Archaeologiai Értesítőben⁴ közöl, a legprimitív kivitelű s egészen elűtő alakú.

14. Körömmel díszített, profilált fenekű tál (V. 7.). Pereme magas és

⁴ Arch. Ért. 1909. 154—158. II. Egy sajtósárgos kőkori edény-alak.

teljesen elűt a kökénydombi tálak formájától.⁵ Kivitele durva. A körömdíszek tervszerűtlenül borítják az egész felületet s csak egy helyen verődnek össze, határozott vonalak mellett. Magassága 13·1, szája 34·5, feneke 13·2 cm.

15. Magas fenekű, díszítetlen tál. Finom iszapolású. Magassága 9, szája 21, feneke 9 cm (V. 13.).

16. Profilált fenekű tál, sűrű bütyökdísszel (V. 12.). Magassága 7·5, szája 27, feneke 7·5 cm.

Nagyon jellemző erre a telepre a sok lábas-edény, amelyeknek kivitele igen változatos. Vannak 3, 4, sőt 12 lábú töredékek is.

17. Körömmel díszített tál (V. 10.). A díszek ezen is ötletszerűen vannak elhelyezve. Oldalán három helyen két-két bütyök van egymás fölött. Peremét erős ujjbenyomások tagolják. Az előbbtől főleg abban különbözik, hogy nem profilált feneke, hanem négy lába van. Az ilyen lábtöredékek igen gyakoriak a telepen s vagy ovális, vagy köralakú átmetszetűk van (VI. 7—9.). Az edény magassága 15·0, szája 38·6, két-két láb egymástól való távolsága 13·5 cm.

18. Félgömbalakú lábas-edény (V. 14.). Igen finom iszapolású, szürke színű. Lábtöredékei a fenékrésszel együtt igen nagy számban fordultak elő a telepen. Magassága 12·0, szája 20·0, lábtávolsága 6·2 cm.

A lábas edények közt, sok figyelmet érdemelnek a szegletes aljú edények. Hogy ezek mennyire el voltak terjedve, a sok töredék mutatja (VI. 10—22.).

19. Négylábú, szegletesaljú edény. A felső részén volt kis lapos tányérka letörött (V. 11.). Igen jó iszapolású, sötétszürke színű. Ovális átmetszetű lábai rendkívül gondosan vannak kidolgozva. A felső részükön lévő két kidomborodás azt a látszatot kelti, mintha állatfejet akarnának ábrázolni. Két-két láb közötti összekötő rész, két-két háromszögű kiemelkedéssel van tagolva. A felső rész edénykéje élesen elvált az alsó résztől. A lábak magassága 5·5, a töredék magassága 7·5, az oldalak 12·5, 13·5 cm hosszúak.

20. Az előbbihez hasonló töredék, hosszában tagolt lábakkal (V. 9.), amelyeknek közeit négy kiemelkedő háromszög tagolja. Láb magassága 5·0, egész magasság 8·0, oldal hosszúság 10 cm.

21. Az előbbiekre emlékeztető kis alak (V. 16.). Valószínűleg gyerekjáték volt s ez a példány mutatja leginkább, hogy ennek az edénynek gyakorlati rendeltetése lehetett; talán mécses volt és nem kultusztárgy. Az edényke kidolgozása nagyon kezdetleges. Ez is négy lábon áll, de a felső tálacská aránytalanul nagyobb, mint az előbbieknél lehetett. Teljes magassága 4 cm, amelyből az első részre 1·5 cm esik. Szája 5·5, az alsó rész szélessége 2·8 cm. Díszítése vagy tagoltsága nincs.

22. Profilált fenekű tál (V. 15.). Festve volt, de eredeti vörös színe

⁵ Dolgozatok. VI. 1930. XIII. és XIV. tábla.

erősen megkopott. A párhuzamosan, kettesével, hármásával lefelé húzódó, fekete színű egyenes vonalak most is jól meglátszanak. Fala vastag, de finom kivitelű. Magassága 15·0, szája 31·5, feneke 10·5 cm.

23. Festett talpcsöves edény (V. 17.). Alapszíne élénk vörös, amelyen szögesen összefutó fehér vonalak szaladnak végig. Magassága 15·0, szája 15·0, feneke 8·0 cm.

24. Az edényfülek (VII. 1—11.) közt bütyökfül egyáltalában nem fordult elő. A fülek elhelyezése kétféle: vagy az edények hossz tengelyével futnak párhuzamosan, vagy a fenékkal, illetőleg a szájperemmel. Ez utóbbi esetben a fülnyílás lefelé néz. Ez a gyakoribb.

Van még a fülek közt egy fajta (VII. 7., 8.), amely aránytalanul kis fülnyílásával és széles hátával, közvetlenül a szájperemen helyezkedik el s az ossarn-badeni kultura edényfüleire emlékeztet.

25. Az edényfenekék (VII. 12—23.) képzése is nagyon jellemző. Az egyszerű profilált fenéktől, a különböző módon képzett és különböző hajlású talpcsövekig, igen nagy változatot mutatnak. Ugyanez áll az edények szájképzésére is.

26. Két pintaderát is találtunk a telepen. Az egyik igen gondos kivitelű (VIII. 1—2.). Felsőrésze egészen a mai pecsétnyomók fogantyújára emlékeztet. A rajtalevő minta, szögletben haladó, de nyugodt vonalvezetést mutat.

A másik nagyon kezdetleges kivitelű, szabálytalan alak (VIII. 3—4.). A felület és felsőrész kidolgozása nagyon gyenge. Mintája egymással keresztben fekvő s szabálytalanul egymás mellé sorakozó vonalakból áll.

27. Sok figyelmet érdemelnek az idolumok. Alakjuk alapján négy csoportot lehet megkülönböztetni.

Az elsőbe azok az erősen steatopigiás darabok tartoznak, amelyeknek test kidolgozása, a far kivételével, nagyon kezdetleges és csak reliefszerű (IX. 4.). Ilyen kettő került elő a telepen. Egyiknek a lábai és a fara van meg, felsőteste hiányzik. A másiknak csak a fara van meg.

A második csoportba két női idolum tartozik, bár ezek közt is van különbség. Egyiknek (IX. 2.) erősen hangsúlyozott keble van. Karja helyén csont van, de már eredetileg ilyennek készült. Feje hiányzik. A hátra is lenyúló haja, mély bevágásokkal van kifejezve s vörösre van festve. Alsó teste hiányzik s így nem lehet megállapítani, hogy egyáltalában ki volt-e dolgozva.

A másik sokkal kezdetlegesebb kivitelű (IX. 1.). Mellei kisebbek. Nyaka, alsóteste és karjai hiányoznak.

A harmadik csoportba három hosszúnyakú idolum tartozik, amelyeknek arcábrázolása mindössze egy kiugró orrból s az ehhez csatlakozó, egyszerű bevágással jelzett szemekből áll (IX. 3., 6., 7.). Egyiknek arcirésze teljesen hiányzik, de a haja annál inkább kifejezésre jut (IX. 7.). A másiknak a haja még a homlokon is ábrázolva van, de hiányzik az egész teste (IX. 6.), pedig, hogy a test is ábrázolva volt, az valószínűnek látszik.



a harmadik példány, egyébként gyengén képzett alakjáról (IX. 3.). Ennek a karjai is ábrázolva vannak, de a test ezen alóli része hiányzik. Valószínűnek látszik, hogy eredetileg megvolt.

A negyedik csoport nagyobb méretű s vastagabb nyakon elhelyezett, durván kidolgozott arcú példányokból áll. (IX. 5. és 8.). Mindkettőnek már eredetileg is csak a nyaka volt meg s teste egyáltalában nem volt kiképezve. Ezt bizonyítja a nyak határozott bevégződése.

Az idolumok analógiáiról a befejező németnyelvű részben még szólni fogunk.

28. Itt kellene még megemlékezni az edényeken lévő díszítésekről, de egyelőre csak utalunk azokra a táblákra, amelyeken az összes díszítőmotívumok össze vannak állítva (XI—XV.). Minthogy azonban e kultúra összefoglaló, németnyelvű ismertetésénél erről, éppen a kopáncsi anyag alapján még részletesen fogunk beszélni, erre a fejezetre utaljuk az olvasót.

29. Ugyanígy utalunk az agyagból készült nehezekek táblájára is (X.) s a részletes tárgyalást szintén az összefoglaló ismertetés számára tartjuk fenn.

II.

A másik telepet, 1932. nyarán, a *kopáncsi* 9. dűlőben, Kovács Pál *tanyáján* tártuk fel. Megjelölésénél tehát a Kopáncs-Kovács-tanya nevet használjuk (1. kép). Ezen a földön van a Pernye-domb, amelyen a dűlőút is keresztül megy. Maga a Pernye-domb, bár tetején igen sok középkori cserép hever, a próbaárkokban, néhány bronzkori cseréptől eltekintve, semmit nem adott. A bronzkori cserepek előfordulása már csak azért is fontos, mert úgy látszik, itt nagyobb területre is kiterjednek s minthogy ez a lelőhely, légvonalban, alig egy km-re van a Kőkénydombtól, ahol szintén találtunk a bronzkor elejéről származó edényeket,⁶ azzal összefüggésben levőnek látszik. Ez nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a Kőkénydomb melletti ér másik oldalán, pontosan fél km-re az 1929-ben feltárt teleptől,⁷ amazzal egykorú, tiszai-kulturához tartozó telepet találtunk.⁸

A domb közelében azonban, a most említett tiszai-kultúra telepétől 300 m távolságra, ugyanolyan magasságban, de az érparttól távolabb megtaláltuk a csipett cserepekkel jellemzett telepet is, ezuttal a lakás némi nyomaival. Más neolithikus kultúra egyáltalában nem zavarta a telepet, de középkori anyag annál gyakrabban jött elő. Egy egészen szabályos köralakú gödörben, a bronzkor elejéről származó cserepekkel keverten,

⁶ Dolgozatok. VII. II. tábla 6—7. sz. típusok.

⁷ Dolgozatok. VI. 49—158. II.

⁸ Ez a telep nyéllyukas baltával és a bükki III.-ra emlékeztető edényeivel nagy figyelmet érdemel. Közlését e folyóirat IX. kötete számára tartjuk fenn. Feldolgozása most van folyamatban.

találtuk e kultúra emlékeit. Ez a megfigyelés már csak azért is fontos, mert az őszentiváni bronzkori telep anyagával keverten is — egy helyen steril réteggel elválasztva — ugyancsak ezeket a körömmel díszített cserepeket találtuk.⁹

A telepen húzott összes árkainkban, már az első nyomban, megtaláltuk e cserepeket, de a második ásónyom alá csak ott mentek, ahol mélyre-nyúló és szabálytalan alakú gödrök voltak. Ugyanolyan képet nyújtott tehát itt is az egyrétegű elhelyezkedés, mint a Zsoldos-tanyában. Kivétel csak a bronzkori anyagot is tartalmazó gödör, amelynek alakja az Őszentivánon észlelt szabályos lakógödrökkel tökéletesen azonos. A feltárt gödrök közt, látszólag semmiféle összefüggés nincs.

A szabálytalan alakú neolithikus gödrök és a szabályos bronzkoriak egymásmelletti előfordulása erősen gondolkodóba ejt, az utóbbiaknak Sőregi János dr. által adott legújabb magyarázata felett.¹⁰ Nem tudjuk ugyanis elképzelni, hogy a kezdetlegesebb eszközökkel dolgozó neolithkori ember nagyobb felületet bolygatott volna meg ugyanazzal a céllal, amelyet a fejlettebb eszközökkel dolgozó bronzkori ember kisebb felület el-távolítása után elért.

Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy ellentétben a Zsoldos-tanyával, itt a sírokat az egyik gödör hulladék anyagába ágyazva találtuk s úgy a sír felett, mint alatta mindenütt megtaláltuk a hulladékot. Ez természetesen nem azt mutatja, hogy ugyanakkor temetkeztek ide, amikor még hulladék gödörnek használták a területet, hanem akkor, amikor már felhagytak vele.

A négy sír egyébként közel egymáshoz, egészen kis területen feküdt. Bár a hulladékoktól nehéz elválasztani a mellékleteket, mégis valószínűnek látszik, hogy volt valami szegényes mellékletük. Valamennyi zsugorítva volt eltemetve s úgy látszik a laza föld természete hozta magával, hogy fenntartásuk kivétel nélkül nagyon rossz volt.

1. sír: 160 cm mélyen fekvő, erősen bolygatott csontváz. Csak a két alsó és felső lábszár maradt meg belőle. Melléklete nem volt.

2. sír: 68 cm mélyen fekvő, kissé bolygatott csontváz. Baloldalán feküdt. Zsugorítása erős. Zsugorítva 87, teljes hossza 155 cm. Északkelet-délnyugati irányítású. Melléklete nem volt.

3. sír: 75 cm mélyen, fiatalabb egyén erősen bolygatott csontváza feküdt. Koponyája hiányzott. Koponyája helyének tájékán négylábú edény töredéke feküdt, amelyben egy hengeres hálónéhezék volt (XVII. 4.).

4. sír: 58 cm mélyen erősen zsugorított fiatal egyén csontváza. Irányítása a 2.-ével azonos. Erősen bolygatott. Melléklete nem volt.

A sírok minden bizonnyal e kultúra hordozóinak maradványait őriz-

⁹ Dolgozatok. V. 74—75. II. és Arch. Ért. 1929. 33—34. II.

¹⁰ Méhkasalakú földbevájt üregek feltárása Debrecen város téglagyári telepén. Mi volt az üregek rendeltetése? Jelentés. 1931. 43—60. II.

ték meg, bár a néhány bizonytalan melléklet nem sokat mond erről a kultúráról.

A fennebb ismertetett Zsoldos-tanyai lelőhellyel szemben megállapítottuk, hogy itt vesszőre tapasztott sárkunyhókban élt e kultúra embere.

Az egyik hulladékgyűjtő közvetlen közelében megtaláltuk annak a két szabálytalan alakú lakásnak romjait, amelyek közül az egyik $4\cdot50 \times 5\cdot10$, a másik 4×5 m méretű (XVI. felső kép).

Megállapításunk azonban csak annyira terjedt, hogy a pontos méreteken kívül, a sírára tapasztott padozat nyomait is észleltük (XVI. középső kép), több-kevesebb összefüggésben. A padozaton edényen és edénytöredékeken kívül, két kaptafaformájú kőbaltát és nagymennyiségű nehezeket (XVI. alsó kép) találtunk. Ezek között volt néhány, amely nem volt végig lyukas és vörösre volt festve.

Minthogy tetőt, vagy oldalfalat tartó cölöpnek nyomát sem találtuk, valószínűnek látszik, hogy itt is csak egyszerű, letámasztott szarufákon nyugvó kunyhóban lakott e kultúra hordozója.

A nagymennyiségben előkerült anyagból, a csontszerszámok közül hiányoznak azok a jellegzetes simítók, amelyeket a Zsoldos-tanya anyagánál ismertettünk. (I. tábla).

A balták közt nincs átlyukasztott példány, de annál feltűnőbbek azok a kaptafa formájú nagy darabok, amelyek az egyik kibontott kunyhóban kerültek elő (II. 16., 18—20.).

A lábasedények töredékei itt is tömegesen előfordultak. A két kiegészíthető darab közül az egyik a már ismert félgömbös forma (XVII. 5.). Kivitele igen finom. Négy lábon áll. A Zsoldos-tanyában talált példánytól csak annyiban különbözik, hogy szája széle nem követi az oldal hajlását, hanem kissé mereven áll. Magassága $14\cdot0$, szája $15\cdot5$, hasasodása 19 cm.

A másik példány a 3. sírból került elő. Az edény alsórésze kissé benyomott gömbalakú, amelyen szabálytalanul elhelyezett bütykök (a teljes edényen valószínűleg négy) foglalnak helyet (XVII. 4.). Felső részén kissé tölcséresedő nyak van. Kidolgozása az előbbivel egyező. Magassága $20\cdot3$, szája $12\cdot0$, nyaka $11\cdot0$, hasasodása $22\cdot0$ cm. Négy hosszúkás átmetszetű lába van.

A négy lábon álló, kisméretű felsőrészes edények közül mindössze négy töredéket találtunk. Ezek közül egy az edény középsőrészből való (VI. 2.), egy ovális alakú, egy erősen csipkézett szélű (VI. 3.), egy pedig egészen egyszerű forma, amelyen azonban vörös festés nyomai látszanak (VI. 1.).

A sok profilált fenék közül, egy, a már említett kunyhóban előfordult öblöshasú, erősen szűkülő szájú, teljesen épen maradt edény, különösen figyelemre érdemes (XVII. 3.).

Az edény oldalán három réteget lehet megkülönböztetni. A legalsó réteg lilászvörös festék réteggel volt bevonva. Ezt egy vékony agyag-

réteg borította, amelyet viszont téglavörös festék takart. Valamennyi erősen kopott és csak helyenként maradt meg.

Az edényen három bütyök volt, amelyekből egy egészen lekopott s a helyén maradt mélyedés mutatja, hogy utólag tették rá az oldalra s csak a rajta keresztülhúzott vékony réteg takarta és tartotta. Magassága 10·0, szája 6·5, hasasodása 16·0, feneke 6·5 cm.

A telepen egyetlen hosszúnyakú idolum töredékét találtuk (VIII. 7.).

Az edények díszítésénél úgy a festéssel, mint a kidomborodó és bemélyedő díszítéssel egyaránt találkozunk. Feltűnő, hogy festés a legdurvább kivitelű, nagyméretű töredékeken is előfordul, amit az eddigiekben hiába keresnénk.

A bemélyedő díszek közt néhány olyan is akad, amelyekkel a Zsoldos-tanya anyagában nem találkoztunk (XVIII. 3., 5., 6., 8., 9., 10., 12., 13., 14., 16.) s amelyeket szintén az összefoglaló részben fogunk ismertetni. Ugyancsak ott lesz szó a bemélyedő díszítésekkel kombinált kiemelkedő díszekről is (XVIII. 4., 6., 7.).

Fel kell azonban hívni már itt is a figyelmet arra a díszített töredékre (XVIII. 1.), amelynek szájrperemén és nyakán, szarvasagancs dombozművű ábrázolása látható. Fontos ez a darab főleg azért, mert az eddig előfordult állatábrázolásoknál, ebben a kulturában, mindig csak egyenes-szarvú ábrázolásokkal találkoztunk.

A nehezekek közt is vannak új formák (X. 4., 7., 9., 11., 18., 24., 26., 27., 28.), amelyeknek újszerűsége leginkább az alakhoz alkalmazott díszítésekben nyilvánul meg. Ezekről is az összefoglaló részben adunk ismertetést.

III.

Vata Ernőnek a *Kotacparton* lévő tanyáján (1. kép), szőlő alá forgatás közben, igen nagy mennyiségű, cserepet és emberi csontokat találtak. A bejelentés utáni előzetes szemle alkalmával megállapítottuk, hogy itt is ugyanannak a kulturának emlékei fordulnak elő, amelyeket fennebb ismertettünk.

A jövő évi ásatások előkészítése során, Párducz Mihály dr. tanársegéd ásatott e helyen s bár a tanya épületek miatt a telep lakásait nem tudta megtalálni, ugyanolyan jellegű, egyrétegű telepre, illetőleg hulladékgödrökre bukkant, mint amint a Zsoldos-tanyában tártunk fel.

A telepen tett megfigyeléseit, amelyek fenti állításunkat igazolják e folyóiratban tette közzé,¹¹ abban az értekezésben, amelynek legértékesebb eredménye abban van, hogy e kor anyagával sűrűn telített földbe ágyazva, kora rézkori sírokat talált, amelyek e kulturának felső határát igen jól datálják.

Míthogy az ő értekezésének célja elsősorban a rézkori anyag is-

¹¹ A Hódmezővásárhely-kotacparti neolithikus telep és rézkori temető. 49—57. ll.

mertetése volt s a feldolgozott neolithikus anyagot már nem volt ideje közzétenni, az alábbiakban ismertetjük.

Annak ellenére, hogy az ásatás nem összefüggő területrészen folyt, hanem csak próbaárkokban, amelyek a telep jelenléte mellett, annak kiterjedését voltak hivatva megállapítani, mindazok a töredékek, amelyek a többi telepeket, kő, csont és cserép anyagban jellemzik, itt is megtalálhatók voltak. A kiegészíthető edények száma pedig lehetővé teszi, hogy a kultúra típusait, az eddig előfordult anyag összevetésével, pontosabban megállapíthassuk. Mindenesetre szembevetendő, hogy három egymástól távolos helyen nemcsak az előkerült típusok s azok díszítései, de a megfigyelt jelenségek is egyezést mutatnak, ami már magában véve is elég volna arra, hogy erre a külön kulturára nagyobb gondot fordítsunk. A csonteszközök közül itt is hiányzott a nagyon jellemző kanálszerű símitó, de annál több volt, az özagancsból készült, hengeresnyelű ár, amelyeket úgy látszik, az említett eszközök tört példányainak nyeléből készítették.

Van azonban egy csonteszközünk, amely eddig egyetlen telepünkön sem fordult elő. Egy agancsból készült, nyéllyukas eszközzel van szó (II. 17.), amelynek lyukasított vége arról tanuskodik, hogy a kisméretű kőékek befogadására és nyélbe erősítésére szolgált. Hossza 22·0 cm. Ovális nyéllyuka $2\cdot5 \times 2\cdot2$ cm átmérőjű. Az agancs átmérője 4·5 cm.

A kőeszközök, néhány kovaszilánktól eltekintve, egyetlen baltával vannak képviselve, amely tipikus tranéزالakú s átfúrva nincs (II. 21.).

A lábas edényekből csak töredékek maradtak meg, de ezekből megállapítható, hogy ugyanazok a gömbös formák fordultak elő itt is, mint az előbbi két telepen, de úgy látszik, hogy ezeken a körömdíszítést is alkalmazták.

A négyszegletes alsórészű, négylábú edények is megvoltak a telepen. Bizonyítja az az egyetlen lábtöredék (VI. 5.), amelynek erősen stilizált vége s zezzugos díszítése, az eddig ismert példányok közt, ezt a darabot teszi első helyre.

A kiegészíthető edények meglehetősen nagy változatosságot mutatnak:

1. Magas peremű, fordított csonkakúp alakú csésze (XVII. 8.). Tagoltság nincs rajta. Durva iszapolású, rosszul égett. Magassága 6·5, szája 12·0, feneke 10·0 cm.

2. Magas peremű, fordított csonkakúp alakú csésze (XVII. 2.). Az előbbinél sokkal ferdebbirányú oldalakkal. Kidolgozása sokkal finomabb, bár az oldalak nem símak. Színe, éppenúgy, mint az előbbié, szürke. Magassága 5·7, szája 8·5, feneke 4·0 cm.

3. Magasabb csésze, fordított csonkakúp alsó, s kissé ívelő, de hengeres felsőrészrel (XVII. 10.). Jól iszapolt, jól égett, vöröses színű. Feneke jól profilált. Magassága 9·9, szája 14·0, öblösödése 12·0, feneke 6·0 cm.

4. Az előbbihez hasonló alsórészű alak, de felső része erősen ívelt s pereme merőlegesen kihajló (XVII. 7.). Kivitele az előbbiével azonos. Magassága 14·2, szája 17·5, öblösödése 20·5, feneke 8·0 cm.

5. Gömbös formájú edény (XVII. 6.). Lapított gömbhöz hasonló, de erősen profilált, jellegzetesen kiugró fenékkal. Szája kissé kifelé áll. Kivitele igen gondos, színe szürke. Magassága 14·5, szája 17·0, öblösödése 24·0, feneke 8·5 cm.

6. Középsőrészen gömbalakú edény, erősen kiugró, magasított fenékkal s kiemelkedő, kissé kihajlított szájperemmel (XVII. 11.). Jó kidolgozása, sötétszürke színű. Magassága 14·2, melyből a magas fenékre 1·5 cm esik. Szája 10·5, nyaka 9·5, öblösödése 16·5, feneke 8·0 cm.

7. Az előbbihez hasonló zömökebb forma (XVII. 13.). A gömbös forma itt már erősen ellapult. A nyak és száj az előbbinél jóval magasabb. A fenék az előbbihez hasonlóan látszik, de ezt — minthogy kiegészített darabról van szó — nem lehet határozottan megállapítani. Az edény legnagyobb öblösödésén, úgy látszik, négy dudor volt elhelyezve. A dudorok közti részen négy-négy, többé-kevésbé párhuzamosan, lefelé haladó, enyhe bemélyedés helyezkedik el. Kidolgozása az előbbihez hasonló. Színe vöröses szürke. Magassága 10·6, szája 8·3, nyaka 9·5, öblösödése 13·9 cm. Feneke nem mérhető.

8. Tál (XVII. 9.). Erősen profilált fenekű, magas peremmel. A Zsoldos-tanyában talált alakokhoz hasonló. Kivitele igen gondos. Vöröses színű. Magassága 15·7, szája 36·0, feneke 10·8 cm. A magasságból 2 cm az erős, vastag fenékre esik.

9. Tálacska (XVII. 1.). Az előbbihez úgy kivitelben, mint arányokban hasonló alak, de sokkal kisebb méretű. Magassága 6·1, szája 14·4, feneke 5·1 cm. A magasságból 1 cm a fenékre esik.

10. Festett tál (XVII. 12.). Magas fenékkal és aránytalanul magasra nyúló oldalakkal. Vastag vörös festékréteg borítja. Magassága 9·7, szája 17·5, feneke 6·5, fenék magassága 2·3 cm.

Az edények díszítésében mindazokkal a motívumokkal találkozunk, amelyeket az előbbi két telepen megtaláltunk: vagyis festéssel, bemélyedő és kidomborodó díszítésekkel. A néhány, csak e telepen előfordult díszítésről (XVIII. 11., 15., 17.), a németnyelvű összefoglaló részben lesz szó.

De már itt rá kell mutatni arra a schematikus emberábrázolásra, amely egyik, szabályszerű vonalak irányában haladó körömdíszítéses edénytöredéken fordult elő (XVIII. 2.).

Egy idolum és egy pintadera is felszínre jutott a telepen. Az idolum (VIII. 8.) a steatopigiás csoportba tartozik. Erősen féloldalas ábrázolása, de a Zsoldos-tanyaiaktól eltérően, másodlagos nemi jellege is kifejezésre jut. Magassága 4·8 cm.

A pintaderán kissé szegletesen haladó csigavonal mintája van, domború ábrázolással (VIII. 5—6.) s összes eddig előkerült darabjaink közt a legnagyobb. Fogantyúja letörött. Méretei 7·2, illetőleg 6·3 cm.

A hálónéhezékek közt új forma nincs.

IV.

Már az őszentiváni bronzkori telep ásatásai alkalmával felszínre került, körömmel díszített cserepek arra indítottak, hogy ezeknek kronológiájával foglalkozzam. A munka eredményeit az Archaeologiai Értesítőben¹² tettem közzé, megállapítva, hogy „úgy a külföldön, mint hazánkban a körömdíszítéses edények már a szalagdíszes kerámiával együtt jelentkeznek s a külföldön egész a középkorig élnek. Nálunk (a tüzdelt szalagdísz utánozva és helyettesítve) mindig más kultúrával keverten lépnek fel s eddigi leleteink tanúsága szerint, a neolithikum végén, közvetlen a rézkort megelőzően terjednek el leginkább s a bronzkorral együtt meg is szűnnek. Virágzásuk kora, a Tompa által jogosan tiszai-kultúrának nevezett kultúrával egyidőre esik“.

Bár ezt a megállapítást, nagyban-egészen mai napig is helytállónak tartom, legvégső következtetésemet azonban, éppen a fennebb ismertetett új anyag s ennek tanulságain keresztül a réginek újabb átvizsgálása alapján, revideálni kell. Meg kell vizsgálni, hogy csakugyan mindég más kultúrával keverten fordul-e elő ez az anyag s csakugyan a tiszai-kultúrával egyidőre esik-e annak virágzása, vagy esetleg éppen annak egyenes folytatása-e?

A revízió gondolatát azok az újabb leletek érlelték meg, amelyek Móra Ferenc endrődi, Schupiter Elemér Szentcsanakparti, Párducz Mihály dr.-nak Hódmezővásárhely-kotacpart s e sorok írójának Hódmezővásárhely-Kopáncs-Zsoldos-tanyai és Kovács-tanyai újabb ásatásai eredményeként kerültek a szegedi, szentesi, illetőleg hódmezővásárhelyi múzeumokba s amelyeknek anyaga sem a tiszai-, sem a badeni-kultúra jellegzetes edény díszítési módjával egyezést nem mutat.

1. A *rakamazi* leletek anyagát, minthogy újabb adatok nem állanak rendelkezésünkre, nem értékelhetjük újra, de a szentesi Berekhat és Tűzköves-halom leletei egymástól elkülönítve, meglepő eredményre vezetnek.

2. A két lelőhely, egymástól nem nagy távolságra fekszik. A Tűzköves a Kontra-tó egykori keleti partján, a *Berekhat* a tó egyik szigetének északi részén. A két telep közt tehát nincs összefüggés, Farkas Sándor közlései pedig már az anyagban is különbséget tesznek.

A Berek oldalon talált töredékek közt határozottan olyan edénytöredékekről is beszél, amelyek „körömmel eített díszítéssel“, sőt olyanokról is, amelyek „egyes, avagy páros ujjal eszközölt díszítéssel“ voltak ékítve.¹³ A hivatkozott ábrán ugyan, a szövegben is említett, náddal készített bemélyedő kördíszek vannak, amelyek ezekkel a körömmel díszített cserepekkel együtt szoktak előfordulni, de nincs okunk feltételezni, hogy körömmel díszítetteket is ne talált volna.

¹² 1929. évf. 23—34. ll.

¹³ Arch. Ért. 1889. 253. l.

Feltűnő, hogy leírásában más díszítést nem említ, holott, ha ilyeneket látott volna, mint az egyik későbbi közléséből is látszik, aligha hagyott volna említés nélkül.

A Tűzkövesről szólva viszont „zeg-zugos, cikk-cakkos“ díszítésekről beszél,¹⁴ de a köröm díszítéses cserepekről egyáltalában nem. A leleteket, mint maga írja, a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta „Szegevári kőkori leletek“ címen.¹⁵ Valószínű tehát, hogy a két lelőhely, az egyszerre leltározott¹⁶ anyagban már nem lett elkülönítve s így a pontatlan feljegyzések alapján, tévesen került a szakirodalomba.

Világos tehát, hogy a két lelőhely közül, csak a Tűzkövest lehet a tiszai-kultura eddig ismert művelődés körébe sorozni, a másik — az alábbiakban meghatározandó, körömdíszítésekkel jellemzett — kulturkörbe tartozik. Hangsúlyoznunk kell, hogy Farkas Sándor nem ásatott, csak gyűjtött s így ennek a külön választásnak, kizárólag tipológiai alapja van.

3. Másik lelőhelyünk a Milleker Bódog által feltárt *szerbkeresztúri* telep. Ennek a telepnek az anyaga, mint az a képről egyszeri rátekintésre is látható (XIX—XXII.) nem egyöntetű. Már hivatkozott dolgozatomban jeleztem volt, hogy „anyagában erős neolithikus reminiscenciák vannak, de a közölt edények egyrésze azokra a formákra emlékeztet, amelyeket a szegedi városi múzeum a sövényházi rézkori leletek közt őriz“.

A lelőhely leírásának¹⁷ beható tanulmányozása arról győz meg, hogy a szerbkeresztúri telep háromrétegű, amelyek közül Milleker, csak a legfelső réteg anyagát különbözteti meg, s ezt tévesen nevezi „második“ rétegnek. Ennek a rétegnek késő bronzkori és népvándorláskori anyaga nem érdekel bennünket. „A két alsó rétegből előkerült praehistorikus régiségek“ azonban, több figyelmet érdemelnek. Ezeket ugyanis, feltétlenül, két különböző kultura anyagának tekintjük.

Ezek közül azok az edények, amelyek a szegedi múzeum fenthivatkozott anyagára emlékeztetnek, legjobb esetben aeneolithikus eredetűeknek tekintendők, a bütykös és talpcsöves edényekkel együtt (XX. 27—31., XXI. 35., 36., 38., 39b., XXII. 32. és 39a.). Van azonban itt a badeni-kultura kétosztású edényeire emlékeztető, de díszítetlen edény is, amelyet Bayer is említ¹⁸ (XXI. 37a., 37b.).

A lábas edények¹⁹ (XXII. 41., 42., 46.), a paradicsom (XIX. 14—15.) és hengeralakú (XIX. 16.) hálónéhezékek, a kanálszerűen szélesedő csonatok (XIX. 9.), a rátétekkel és körömbenyomásokkal díszített edények (XX. 24—26.), a trapézalakú balták (XIX. 4., 6.) azonban ugyanabból a kultu-

¹⁴ Arch. Ért. 1892. 69. 1.

¹⁵ U. ott. 3. jegyzet.

¹⁶ Arch. Ért. 1890. 79. 1.

¹⁷ Arch. Ért. 1894. 300—305. II.

¹⁸ Eiszeit und Urgeschichte, 1928. 78. 1.

¹⁹ Közeli analogiáját lásd: Wace—Thomson, Prehistoric Thessaly, 89. 1. 42d.

rából vannak, mint a berekháti leletek. Véleményünk szerint ez a kultúra itt is elkülöníthető; a tiszai-kultúra eddig ismert anyaga pedig erről a telepről teljesen hiányzik. Fontos ez azért is, mert ez az elkülönülés stratigrafiailag is alátámasztható lett volna, ha a „két alsó réteg“ az ismereténél kellő elbánásban részesült volna.

4—5. A Kisléghy Nagy Gyula által leírt *bukova-pusztai* lelet²⁰ anyaga is revízióra szorul, az újabban feltárt anyag megfigyelése alapján. Ezeket a leleteket — a Szarvas-szappanosi analógiák megtévesztő hatásaként — a szalagdíszes edényekkel egyidejűeknek jeleztük, holott csak az analógiaként hivatkozott leletben fordult elő egyetlen szalagdíszes töredék, amelyre később még visszatérünk. Itt ez a díszítésmód teljesen hiányzik s az egész egyrétegű telep teljesen egyöntetű emlékeket tartalmaz. Ez volt hazánkban az első telep, amely a körömmel díszített cserepekkel jellemzett kultúra anyagát, háborítatlanul szolgáltatta és pedig két különböző helyen, a IV. és VI. halomban, teljesen azonos leletekkel.

Ebben az anyagban nemcsak a tervszerűtlenül szétszórt, egy körömmel, vagy két köröm összecsapása által keletkezett díszítésekkel (XXIII. 3., 9., 11., 12.), hanem tervszerű beborításokkal (XXIII. 1.), és szalagszerű vezetésekkel is (XXIII. 2., 4., 5.) találkozunk. Megvannak itt a sűrűn kiemelkedő rátett díszítések (XXIII. 6., 7., 8.), a köralakban elhelyezett s ujjbenyomásokkal tagolt kiemelkedések (XXIII. 11., 12.), a kidudorodó korongok (XXIII. 9.), lyukasztott bütykök (XXIII. 10.) éppenúgy, mint az ujjbenyomásokkal tagolt patkóalakú kidomborodások (XXIV. 13.). Előfordul a csőtalp, nagyon kis bemélyedéssel (XXIV. 14a., 14b.), a szalagfülek (XXIV. 16., 17.), a szegletes alsórészű, négy lábú edénykéék, kis csészécskével (XXIV. 18., 19.) és a lapított fenekű, körteformájú, erősen elszűkülő szájú, kis edényke is (XXIV. 15.). A paradicsomalakú hálónéhézék is tömegesen jöttek elő.²¹ A másfélezer átvizsgált cserép között egyetlen egy sem volt, amelyiken a tiszai-kultúra zezzug vonalas díszítése előfordult volna. Hiányzott ez nemcsak a IV., de a VI. halomban is, ahol az előbbihez hasonló anyag között egy bütyökfüles tál (XXV. 1:2.), és egy nagyméretű edény (XXV. 2., 3.) került elő, mindkettő körömdíszítéses szalagokkal. Az utóbbin kidudorodó félkörök és tökéletlen spirálisok alkották a díszeket. Festett cserép csak egy volt az egész telepen, ez is monochrom festésű, külső és belső oldalán egyaránt pirosra festve. Ugyane halomból került elő egy nagyobb edénytöredék, amelyen egy dombművű ábrázolású szarvas-állat féltöredéke maradt meg.²²

6. Az ugyancsak Kisléghy Nagy Gyula által feltárt *óbessenyői* telep²³ rövid ismertetésénél kifejtettem, hogy „a körömdíszes edények is

²⁰ Arch. Ért. 1907. 266—279. II.

²¹ Arch. Ért. 1907. 275. I.

²² U. ott, 279. I.

²³ Arch. Ért. 1909. 146—154. és 1911. 147—164. II.

ugyanabban a rétegben fordulnak-e elő, mint a szalagdíszesek, nem lehet megállapítani, mert dacára annak, hogy a telepen három kulturréteg volt, az anyag nincs a rétegek szerint különválasztva. Így még azt sem tudjuk eldönteni, hogy a legalsó, vagy a legfelső réteg adta-e e cserepeket? Pedig itt igazán fontos volna, mert az edények tipológiája igen nagy időbeli eltérést mutat. A legrégebbiek a szalagdíszes kerámia anyagát őrizték meg, a legfiatalabbak pedig, úgy az apró bütykös, mint a talpcsöves töredékek révén, a rézkor elejére mutatnak²⁴.

E megállapítás csak annyiban szorul revízióra, hogy újabb ismereteink alapján meg kell kísérelnünk a koronként való szétosztást. Nézzük azonban először Nagy Gyula megállapításait.

„A halomban három tűzpad-régiót tártam fel — írja — u. m. az említettem legalsót 2.5 méter mélyen, azután felfelé a másodikat 1.5 és végre a harmadikat cca. 0.5 méter mélységben a mai felszíntől számítva“. „Már az első foglалás szintjén nagy rendetlenség uralkodik a halomban, ami felfelé mindjobban fokozódik, anélkül, hogy ezt a későbbi bolygatásoknak kellene tulajdonítani“. „Idők folyamán mind több és több korom, hamu, konyhahulladék, szóval szemét és piszok gyűlt össze a kunyhók körül és kunyhókban, ami végre arra kényszerítette a lakókat, hogy a telepet újra rendezzék. Ez meg is történt. A szemétdombokat széjjel teregették s közben új földet hordták fel . . .“²⁴

„E rendezési művelettel együttjárt a kunyhók lebontása és újból való összeállítása, aminek szükségszerűen kellett megtörténnie, mert az első és második tüzelési réteg közötti távolság egy métert tesz ki, vagyis ennyivel lett a telephely magasabb, mikor az őslakók, az említett körülmények által indítatva, a földszintről, mintegy a halom első emeletére vultak fel existenciájukat folytatni“.

„A helycsere aztán még egyszer megismétlődött, . . . amidőn egy méterrel emelve a halom magasságát, a harmadik tüzelési réteg szintjén állapotok meg. Ennél magasabbra már nem haladt a telep, amit az is bizonyít, hogy a legfelső lakóhelyen teljesen ép, egész tűzpadokat ástam ki, míg a két alsón ezeknek csak széthányt, vagy megbolygatott roncsai maradtak vissza“.²⁵

Kisléghy Nagy Gyula igen jó megfigyelőkéességű ásató, aki a nagy összevisszaságban is felismerte, a telep hármass tagozódását. Nincs tehát okunk arra, hogy el ne fogadjuk azt az állítását is, hogy a rétegek ugyanazt az anyagot szolgáltatották. De ennek magyarázatát az ő okfejtésében nem találjuk meg.

Mi úgy látjuk, hogy a telep bolygatott és ez a bolygatás a különböző időkben idetelepedett kulturák településében leli magyarázatát. Igen jól el tudjuk képzelni, hogy a legrégebbi kulturát jelentő legalsó rétegnek hul-

²⁴ U. ott, 149. l.

²⁵ U. ott, 149. l.

ladékára hordott földön megtelepedett második kultúra embere, hulladékait az alacsonyabban fekvő tűzhely törmelékekre dobálta, amely idővel jelentékenyen magasabbá lett s a harmadik kultúrát képviselő ember lakásának elhelyezésére vált alkalmassá, aki a letelepülés alkalmával ki egyengette a területet s ekkor nemcsak a két első, de a harmadik kultúra anyagát is összekeverte. Így aztán nem vízszintesen nyugvó, hanem erősen hullámvonalas rétegek keletkezhettek, amelyekből a különböző kultúrákhoz tartozó leletek, látszólag egy szintből kerültek elő. Ennek a megállapítása az ásatásnál igen nagy gyakorlatot kíván és igen nehéz munka elé állítja az ásatót.

Az anyag határozottan három kultúrát képvisel, amelyeknek típusai, utólag is megmutatják a telep rétegződését. Bizonyára voltak a telepnek egyes részei, ahol vagy az egyik, vagy a másik kultúra volt inkább képviselve, de ez, akkora — egyöntetűnek látszó — telepen, könnyen elkerülhette a figyelmet.

Ezeknek előrebocsátása után lehet csak megismerkednünk a telep rendkívül gazdag anyagával.

A tiszai-kultúra jellegzetes zezugos díszítése (XXX. 9.), amelynél a „szalagdísz zig-zeg vonalban halad és hosszúkás betűzdelésekkel van kitöltve, Óbessenyőn ritka”.²⁶ Előfordult ugyan a meanderszerű szalag is egy orsógombon (XXIX. 20.). Idetartozónak kell tekintenünk azt a töredéket is (XXIX. 15.), amelyen párhuzamosak közt bemélyedő pontok szolgálnak térkitöltőül. Talán ide sorolhatjuk még azt a két edénylábát (XXIX. 4—5.), amelyek e kultúra kispasztikájának emlékei.

A felsorolt és képen is bemutatott darabokon kívül, a leírásban sem találkozunk e kultúra emlékeivel, pedig nem tudjuk elképzelni, hogy ha ezek a tetszetős és jellegzetes darabok megletek volna, képeket, vagy említést ne találnánk róluk, mert ezeknek jelentőségét s az anyagtól való különbözőségét Nagy Gyula feltétlenül fel ismerte volna. Legyen elég e tekintetben arra a jegyzetre hivatkozni, amelyben a szerbcsanádi telepre utalva, megjegyzi, hogy az „agyagművesség teljesen elűt az óbessenyőitől”.²⁷

Képviselve vannak a telepen azok a fiatalabbkorú edények is, amelyekről fennebb, a szerbkeresztúri leleteknél volt szó (XXXI. 1—4.) s amelyek éppenúgy elűtnek a telep legnagyobb részének stílusától, mint az a talpcső töredék (XXXI. 10.), amelynek rézkori formájához kétség nem fér.

Ha a rétegeket valóban külön lehetne választani, véleményünk szerint az utóbbi leletek a legfelső, az előbb ismertetettek a legalsóba volnának sorolandók. A középső réteg leletei adják meg a telepnek teljes karakterét. Éppen ezért, ezeket részletesebben kell tárgyalnunk.

²⁶ Arch. Ért. 1911. 152. l.

²⁷ U. ott, 163. l. 2. jegyzet. Az ócsanádi anyag képét lásd Tompa: A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon, XLIV. tábla.

Az edények díszítésénél bemélyített és plasztikus díszekkel találkozunk. A plasztikus díszek az edények oldalán elhelyezett bütykökből (XXXI. 5—8., XXXIII. 1., 5., 6.), vagy különböző minták szerint elnyúló kiemelkedésekből állanak (XXIX. 12., 13., XXXIII. 6.). A bütykök elhelyezése, vagy az edények öblösödő részén, vagy tervszerűtlenül szét-szórva történt. A kiemelkedések néha U alakban (XXXIII. 6.), néha patkóalakban (XXIX. 12.), néha spirálisalakban (XXIX. 13.) mennek s mindenkor benyomásokkal vannak díszítve. Ezeket a benyomásokat vagy ujjal, vagy valami kerek vessződarabbal csinálták. Vannak olyan edények is, amelyeken a kiemelkedő rész félholszerűen helyezkedik el (XXXIII. 4.), mint azt egyik bukova-pusztai leletnél is láttuk.

Van még a plasztikus díszítésnek más fajtája is, de ez mindenkor egy egészen speciális, de ezt a kultúrát mindig erősen jellemző edényeknél fordul elő s így vele majd azok ismertetésénél foglalkozunk.

A benyomott díszítések közt a tervszerűtlenül bevágódó félkörökkel, egyenes vonalakkal kombinált hálós mintákkal (XXXI. 12.) és körömdíszítésekkel találkozunk. Van olyan edénytöredék, amelyik ezeket a mintákat egyesítve mutatja (XXX. 10., 13.). Ezen úgy az egy-, mint a két-körömmel készített körömdísz megállapítható, de az egykörömmel való díszítés magában is gyakori (XXX. 10—12.). Ez a díszítés néha az egész felületet kitölti (XXX. 10.), tervszerűtlen elhelyezkedéssel, néha csak a nyak körül húzódó szegély formájában jelentkezik (XXX. 12.), néha a nyaktól lefelé, sűrű egymásutánban sorakozik (XXX. 11.). Vannak darabok, amelyeknél sűrű vonalakban jelentkezik s párhuzamosan haladva az egész felületet beborítja (XXIX. 14.), de mint a leírásból tudjuk, ezek a vonalak sokszor kispórolt szalagokkal váltakoznak.²⁸

Ezek a minták vezetnek vissza a kultura java darabjaihoz. Azokat értem ez alatt, amelyeknél a körömdísz még tervszerűen alkotott minták szerint helyezkedik el s vonalvezetésében a tiszai-kultura már hanyatló díszítésmintáit igyekszik utánozni (XXXI. 6., XXXIII. 5., 6.).

A díszítések között kell megemlékezni a fényesre símított és vörösszínrel festett edényekről is, amelyek itt ritkán fordulnak elő. A festett edényeknél nyoma sincs a mintának, tehát határozottan monochrom festéssel van dolgunk.²⁹

Az edény formák külön ismertetése helyett — amelyekről lejjebb úgy is tüzetesen lesz szó — legyen elég a XXVIII. táblára hivatkozni, ahol a kisebbméretű edények képe található, míg a nagyobb méretűeket a XXXI. 6., 8., 11. és XXXIII. 1—6. ábrák mutatják be.

A bemutatott edényeken sehol sem találkozunk olyan fülekkel, amelyek hajlásuknál csúcsosodnának. A kúpos fül is ritka (XXIX. 9.) s valószínűleg nem is tartozik ebbe a kultúrába. Annál gyakoribb a széles, vas-

²⁸ Arch. Ért. 1911. 152. l.

²⁹ U. ott, 150. l.

tag szalagfűl, amely leggyakrabban a szájjal és fenékel párhuzamosan, tehát lefelénéző fülnyílással helyezkedik el (XXVIII. 12., 13., XXIX. 8., XXXI. 11., XXXIII. 3.).

Az edények fenék kiképzésében nagy változatosságot találunk. Vanak lapított fenékek, amelyen semmi tagoltság nincs (XXVIII. 6., 8., 9., 13., 14.), jól profilált fenékek (XXVIII. 7., 10., 11., 12., 17., XXXI. 6., 8., 12., 13., XXXIII. 1—6.), csőtálpak (XXVIII. 2., 3., 4., 5.), csipkézettészeli profilált és csőtálpak (XXX. 7., XXXI. 14., 15.) és lábas edények (XXVIII. 18., XXXI. 5., XXXII. 1., 2.). Ez utóbbiak erősen jellemzik e kultúra anyagát.

Van az edények közt egy csoport, amelyet a kultuscélokat szolgáló tárgyak csoportjában szokás emlegetni, amelyeket azonban elég gyakori előfordulásuk s kisebbitett alakjuk miatt aligha lehet e csoportba utalni. Ellene mond ennek az a körülmény is, hogy az eddig előkerült példányok nem lakásokból, hanem mindég kizárólag hulladékgödörökből kerültek elő, ami csak nehezen egyeztethető össze azzal a kegyelettel, amely az ilyen tárgyak irányában szokott megnyilvánulni.

Ezek az edények rendszeren szegletes alapon, három, vagy négy lábbon állanak. Felsőrészük kisméretű csészeszerű edényke, amely — ha csakugyan volt gyakorlati rendeltetése — csak mécses lehetett. Ép példányok nem kerültek elő a telepen. Töredék annál több. Kivitelük a legprimitívebbtől (XXX. 6., XXIX. 17., 19.) a legdíszesebbekig (XXIX. 16., 18., XXX. 1—5.) változik.

A rajtuk levő díszítések leginkább kiemelkedésekből állanak. Ezek közt találunk háromszöges, köralakú, egyenes- és hullámvonalas rátéteket. Egyik-másiknál egész állatfej alakot mintázott az alkotó fantáziája.

Van köztük olyan is, amelyiknél a felső edényke nem rátétszerű, hanem a lábakkal kombinált szerkezetnek szerves része (XXX. 4., 5.). Ezek a példányok éppen úgy rámutatnak e tárgyak déli eredetére, mint a hosszúnyakú, külön fejnélküli idolum (XXIX. 3.), amelynek arcát csak a kiálló orr és a bevágással képezett szem jelzi az egyforma vastag nyakon. Ugyancsak déli eredetre vall az egyetlen pintadera is (XXIX. 6.), amely a testfestésnek egyetlen bizonyítéka a telepen, a vörösfestékekkel talált csontvázakon kívül.

A hengeres (XXXII. 4—8.) és u. n. paradicsomformájú nehezekek éppen úgy a lakosság halász-vadász foglalkozása mellett bizonyítanak, mint a tömegesen előkerült kagylók és halcsontok.

Nem volna teljes a telep képe, ha különös hangsúllyal meg nem emlékeznénk azokról a különös alakú csonteszközökről, amelyek szintén ezzel a kultúrával fordulnak elő (XXVII. 2—8.).

Jellemző a telepre a sok trapézformájú kőbalta, amelyek közt előfordul néhány átfúrt példány is. Ezek azonban, éppen úgy, mint a másalakú nyéllyukas példányok, nem tekinthetők e kultúra emlékeinek (XVI.).

7—9. A *Szarvas-szappanosi* telep anyagát részletesen megvilágított-

tuk abban a dolgozatban,³⁰ amelyben először hívtuk fel a figyelmet erre az önálló kulturára s megállapítottuk, hogy az a tiszai-kultura harmadik periodusának tekinthető. Az ott megállapított többi kultura nem tartozik e dolgozat keretébe, mert azok, ámbár Szarvas területéről származnak, de egymástól távolieső helyekről s több kultura idejéből. Ezt a telepét Krecsmarik Endre tárta fel, a város határában lévő szappanosi szőlőkben. Ő maga megállapította,³¹ hogy a telep egész anyaga a bukova-pusztai és óbessenyői telepek leletanyagával egyező. Ezt a helytálló megállapítását csak azzal kell kiegészítenünk, hogy ameddig a bukova-pusztai anyaggal tökéletesen egyezik, addig az óbessenyőinek csak ama részével, amelyet fennebb behatóan ismertettünk. A tiszai-kultura eddig ismert anyaga csak egyetlen edény darabjaival van itt képviselve. Az aeneolithikum jellegzetes edényei pedig teljesen hiányoznak. A telep anyaga, különösen a kellő figyelemre méltított töredékek révén, sokkal változatosabb képet mutat, mint az eddig ismertettek s egyöntetűségét semmi sem zavarja. Krecsmarik megállapítása szerint éppenúgy egyrétegű, mint a bukova-pusztai.

Az edények díszítésénél, akárcsak az eddigieknél, a festés, kidomborítás és mélyítés játszik szerepet. A festés vagy vörös, vagy (egy esetben) sárga okkerrel történt, tehát itt is monochrom festéssel van dolgunk; mintás festés itt sincs.

A mélyített díszek közül a hálószerűen vezetett egyenes vonalakkal (XXXV. 57., 59—63.), a félkörívesen hajló bemélyedésekkel (XXXV. 55., 56.), a benyomott körökkel (XXXV. 71., 72.), a kisebb és nagyobb bemélyedő pontokkal (XXXV. 73—76.) találkozunk a leggyakrabban. Az egyenes vonalak néha csak határvonalul szolgálnak, amelyeknek között szabálytalan bemélyedések töltik ki (XXXV. 53., 54.). Néha ezek a vonalak tervszerűtlenül kombinálódnak a körömdíszítésekkel (XXXV. 52.), amelyek a töredékek túlnyomó nagy részén megtalálhatók (XXXV. 45—48.). Ezek között úgy az egy körömmel, mint a két körömmel díszítettek is előfordulnak. Ez utóbbiak adják a V formájú díszítéseket, amelyek azonban az ábrákon nem tűnnek fel eléggé.

Érdekes példái e díszítésnek azok a hosszan elnyúló, egészen a tűzdelt szalagdíszes edények mintáit utánózni látszó darabok, amelyek a tiszai-kultura hanyatló díszítési mintáival vannak kapcsolatban s amelyeknek egyrésze a kalász alakjára emlékeztet (XXXVI.).

A kiemelkedő díszítések közt a durva, elmosódottszerű csomók (XXXV. 79.) és a határozott alakú bütykök (XXXV. 80—81.) éppenúgy előfordulnak, mint a bemélyített közepű kiemelkedések (XXXV. 86.) és az egymással párhuzamosan haladó, meg-megszakadó kiemelkedések (XXXV. 88.). Vannak hullámvonalasan haladó kiemelkedések is, amelyek-

³⁰ Dolgozatok, VII. 61—73. II. A neolithikum Szarvason.

³¹ Arch. Ért. 1915. 11—43. II. és Óskori nyomok Szarvas területén s a szappanosi neolith-korú telep. Szarvas, 1915. 36. I. 3. tábla.

nek gerincén bemélyedés fut végig (XXXV. 89., 90.), egyébként pedig körmdíszítéses vonalakkal vannak kombinálva. Vannak töredékek, amelyek a bütykök sűrűn egymás mellé sorakozva foglalnak helyet (XXXV. 91.), de azért nem lehet határozottan bütyökfülnek tekinteni.

Gyakori az olyan kiemelkedés, amely ujj-, vagy vesszőbenyomásokkal van díszítve, ami a dísznek egész láncszerűséget kölcsönöz (XXXV. 92., 93. és XXXVI. 94—96.). Ezek közt mindenestre sok figyelmet érdemel az a darab, amely nemcsak aránytalan nagy méretével tűnik fel, hanem azzal a csészeszerűen kiképzett kiemelkedéssel is, amely e láncok érintkezési pontjában van elhelyezve (XXXVI. 96.).

Az edényfenékek itt is vagy lapítottak (XXXIV. 1., 3., 7., 9., 27.), vagy erősen profiláltak (XXXIV. 4., 5., 6., 8., 10., 30., 31.). Vannak darabok, amelyek teljesen hengeresen emelkednek ki (XXXIV. 32., 33.). Nem ritkák a homorú fenékek sem (XXXIV. 29., 34., 35.), amelyek a talpcsövekhez vezetnek át (XXXIV. 39—42.). Nagyon jellemzőek az itt is előforduló lábas edények (XXXIV. 2., 25., 43., XXXV. 82—85.) és a csipkézettszélű fenékek (XXXIV. 38.).

Bütyökfüllel itt sem találkozunk, de az átfúrt kúposfül (XXXIV. 27a.) éppenúgy megvan, mint a szalagfül (XXXIV. 27b., 27c.), de nem azokkal a jellegzetes formákkal, amelyek a tiszai-kultúra többi periodusát jellemzik.

Az edényformák közt figyelmet érdemelnek a különböző alakú tálak (XXXIV. 4—6., 8., 9.), a különböző méretű tojásdad edények (XXXIV. 1., 3., 7., 10.), a gömbösformájú lábas edények (XXXIV. 2.). Néhány nyaktöredék erősen magasnyakú, valószínűleg gömbölyű alsórészű edényre enged következtetni (XXXIV. 11—13.).

A szegletes alsórészű, négylábú edény, néhány lábtöredékkel van képviselve ezen a telepen (XXXIV. 44.). Az idolplasztikának és pintaderának nyoma sincs.

Van azonban egy töredék, amelyen éppenúgy, mint Bukova-pusztán egy szarvas-állat plasztikus feje maradt meg, benyomott díszekkel (XXXVI. 4.).

Mint nagyon jellemző dolgot kell megemlítenünk a paradicsomalakú és hengeres hálónéhezékeket (XXXVI. 97—112.), azzal a jelenséggel együtt, hogy a kagyló és halcsont itt is igen nagy tömegekben fordult elő.

Ez a kultúra tehát itt is önállóan lép fel, és pedig három lelőhelyen. Úgy mint a *szappanos*i szőlőkben, a *halez-cigányéri* és a *halásztelki* telepeken.

10. Területileg ide tartozik a *Mezőtúr* területén fekvő, de közvetlenül a szarvasi határral érintkező *Kovács-halom* is, amelynek anyaga — a meglehetősen hézagosan fennmaradt feljegyzések alapján — szintén e korba osztható.³²

³² Dolgozatok, VII. 62., 63. II.

11. Fenthivatkozott dolgozatunkban *Őszentivánról* szólva³³ megállapítottuk, hogy az ott talált körömdíszítéssel cserepek a neolithikumba vezetnek bennünket. Mint jeleztük volt, ezeket a cserepeket a feltárt nyolcvan gödör közül, csaknem mindegyikben megtaláltuk. A kisebb töredékeket a feltározásnál természetesen nem vettük figyelembe, de még így is elég nagy számmal vannak gyűjteményünkben képviselve.

Őrizzük ezeket a Szél Antal földjén ásott próbaárok II., III. és VII. gödreiből, ahonnan egész a középkorig menő vegyes anyag társaságában kerültek elő; de megvolt, a kronológiai megállapításokra nézve fontos 13. gödörben is, amelyről még beszélni fogunk. Megvolt a község földjén ásott a) jelzésű gödörben s az itt feltárt későbbi égetőkemence falában. Ugyancsak megtaláltuk a telep feltárásakor az 5., 10., 12., 23., 26., 28., 38., 47., 56. és 59. gödrökben, tömegesen. A többi gödrökben csak szórványosan fordult elő. Ezek közül főleg a 26. gödör érdekel bennünket.

A II. gödörben, csótálpú edénnyel (XXXIX. 2:7., 8.), a III. gödörben seprős és hálószerű vonalas díszítésekkel együtt fordult elő. A kemencében finomabb, simított cserepekkel együtt (XXXVIII. 3:1—3.), amelyek azonban még mindig nem mondanak ellent a neolithikus eredetnek. Az a) gödör anyagában, lefelé húzott, köröm- és ujjnyomatos cserepeken kívül összevissza haladó vonalmintás cserepek voltak (XXXVIII. 2:4—9.), amelyek közt határozottan bronzkori jellegű cserepek is előfordultak.

Az 5. putri anyagában a felső részekben középkori edények, alól pedig, durva iszapolású vastag cserepek voltak. A 10.-ben cserepeink egy idetartozó lapos tál töredékeivel együtt kerültek elő (XXXIX. 4:1.). A 12.-ben marha és halcsontokon kívül, csak ezek a durva cserepek voltak. A 23.-ban bronzkori cserepekkel keverten feküdtek, éppenúgy, mint a 28.-ban. A 38.-ban csont és agancs társaságában találtuk. A 47.-ben és 59.-ben is előfordult. Az 56.-ban középkori cserepekkel vegyesen került elő.

A 26. putri kizárólag e kultúra cserepeivel volt megtöltve (XXXIX. 3.), amelyek közt a durva bütyköket és benyomkodást éppenúgy megtaláljuk, mint az egy és két körömmel díszített darabokat. Sőt a két körömmel díszített vonalas darabokkal is találkozunk (XXXIX. 3:1.), még pedig azzal a fajtaival, amelyiken e vonalak közei, szétszórt csipett díszekkel vannak kitöltve. Most már meg tudjuk fejteni, annak az átfúrt csontnak a rendeltetését is (XXXIX. 3:14.), amelyről akkor nem tudtunk felvilágosítást adni. Ezt sem tekinthetjük másnak, mint a csontgyűrű gyártási hulladékának, amely a neolithikumban, ha nem is ebben a kultúrában, úgy Csókán,³⁴ mint Kökénydombon³⁵ előfordult.

Hogy ez a gödör teljes anyagával, a neolithikumból ennyire háborítatlanul maradt meg, az a telep többi részének erős keveredettsége mel-

³³ Mindezekre lásd részletesen a Dolgozatok IV. 148—237. és V. 52—78., továbbá az Arch. Ért. 1929. 24—34. lapjait.

³⁴ Dolgozatok, I. 22. l.

³⁵ Dolgozatok, VI. III. tábla.

lett meglepő volna, ha később, ez a jelenség — ráknézve igen fontos körülmények közt — meg nem ismétlődött volna.

Ez az ismétlődés a Szél Antal földjén feltárt 13. gödörben történt, ahol a következőket figyelhettük meg. A gödör felső részét egy 20 cm vastag, égett réteg választotta el az alsótól; ebben a rétegben égett föld, korom, megszenesedett csontok és temérdek halpikkely volt. A réteg feletti anyag finom kivitelű töredékek mellett igen sok aeneolithikus jellegű, apró bütökökkel díszített töredéket tartalmazott. Az alatta levő részben pedig durva anyagot találtunk, amelyben a csipett cserepek éppenúgy előfordultak, mint a nagy bütökökkel díszítettek (XL.).

Leginkább talak fordultak elő a gödörben. Azok is durva kivitelűek (XXXIX. 1:3. és 4:1—3.). Van köztük olyan is, amely a Szarvas-zsappanos telepen is előfordult (XXXIV. 6.). De vannak csőtálpú edények és szalagfülek is. Ez utóbbiak közt olyanok, amelyeknek elhelyezése kétségtelenül a fenékkal, illetőleg a szájjal párhuzamos volt.

Ennek a gödörnek fontossága abban van, hogy e kultúra korára nézve felvilágosítást nyújt, amikor pontos stratigráfiával közvetlenül az aeneolithikum elé teszi azokat. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az egész telepen, bár ezek a neolithikus vonatkozások nagy tömegekben kerültek elő, szórványos leletekben is, sehol nyomát sem lehet látni a tiszai-kultúra többi periodusára emlékeztető daraboknak. Pedig ezek, alig fél kilométer távolságra telepüinktől Ószentivánon is előfordultak, mint azt Bálint Alajos dr. tanársegéd 1932. év őszén megfigyelte s emlékeit az intézet számára megmentette.

Ez év őszén, az államvasutak mérnöksége, nagyobb szabású földmunkálatokat végeztetett itt s ez alkalommal a tiszai kultúra emlékei is előkerültek, még pedig rendkívül gondos kidolgozásban, azokkal a díszítő elemekkel, amelyek a tordosi kerámiát is jellemzik, de amelyek a Tisza mentén több helyen is otthonosak.³⁶ Nagyon figyelemreméltó az a körülmény, hogy ezekkel a cserepekkel viszont, a csipésekkel díszített kerámia nem fordult együtt elő. A két hely közt pedig alig pár száz méter távolság van.

A fenti telepnek aeneolithikus vonatkozásait mutatja az a virág-cserépfarmájú edény is (XXXVIII. 1:5.), amelyhez hasonló darabok Bodrogkeresztúron³⁷ s újabban Kotacparton is előfordultak; az utóbbi telepen, neolithikus cserepekkel keverten.

11. Keveredés nélkül fordult elő e kultúra, a kecskeméti múzeum által feltárt *Tiszaug-tóparti* telepen, ahol a hálószerűen vezetett vonalak mellett, az egy és két körömmel tervszerűtlenül díszített edények éppenúgy előfordultak, mint a két körömmel díszített, vonalas minta. Az edényformák közül a félgömbös, lábas edények, éppenúgy megvannak, mint a

³⁶ Kőkenydomb (Dolgozatok, VI. XXIV. 24—26.)

³⁷ Wiener Prehistorische Zeitschrift. 1926. Abb. 10:1., 3., 5.

négyszögletes alsórészű lábas edények. Festés nyoma már nem olyan határozottan mutatható ki, mint az eddigi telepeken. A paradicsomformájú hálonehezékek mellett a kúposak is, bár aránytalanul kisebb számban, előfordulnak. Idolumok közül a jellegzetes női idolumok, erős zsírpárnával is megvannak. Van arcábrázolásos edény is, valamint állatidolum. A pintadera egy csontból készült darabbal van képviselve. A tiszai-kultura ismert emlékei itt sincsenek meg.³⁸

12. Ugyane kulturát képviseli a Móra Ferenc által feltárt *endrödi* telep is, ahol az eddig ismertetett díszítésformák mellett, a gömbös lábas edények és a paradicsomformájú nehezékek is előfordultak. Voltak edénytöredékek, amelyeknek a feneke is körömdíszítéssel volt tarkítva (XII. 14.). Legérdekesebb az a gömbösformájú nagy edény, amelynek oldalai körömbenyomásokkal voltak díszítve. Feltűnően sok volt a telepen a kagyló töredék is s itt is csak ez a kultura volt képviselve.³⁹

13. Meg kell emlékeznünk arról a lelőhelyről is, amelyet a hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai alkalmával, 1930-ban, *Gorzsán*, a *Vermeshalomban* tártunk fel. Ezek a leletek ugyancsak szórványosan kerültek elő, mert a tanya felé nyúló telep feltárásának akadályai voltak, de az kétségtelenül megállapítható, hogy jazyg és középkori cserepeken kívül semmi sem háborgatta e kor emlékeit.⁴⁰

14. A *szentesi* múzeum 1930. évi ásatásai alkalmával a *Nagyjaksorparton*⁴¹. Schupiter Elemér bontotta fel egy hasonló kulturájú telep egy részét, amely megállapítása szerint egyrétegű és semmi más kulturával nem volt keveredve.

Feltűnő, hogy ezen a telepen előfordultak a bütökök is, holott a többi telepekről egyáltalában nem ismerjük. Igaz, hogy ez a telep más új anyagot is adott. A hálonehezékeknek két új fajtájával találkozunk itt és pedig a gurgulyaszerűvel (XLI. 22.), amelyhez hasonló ezenkívül csak az óbessenyői telepen (XXXII. számozatlan ábra) fordult elő és a lapos, két szélén keresztirányban lyukasított formával. Különös figyelmet érdemelnek azok az áttörttalpú edények (XLI. 12—13.), amelyek korabronzkori sírokból Pitvaroson és Óbébán fordultak elő, de a szőregi temető égetett sírjaiban is megtalálható volt.⁴²

Előfordult itt a svasztika is, amit többi telepeinkről szintén nem ismerünk (XLI. 10.). A többi díszítések az eddigiekből ismerősök. Így az egy és két körömmel való díszítés (XLI. 1—5.), a bemélyedő vonalak (XLI. 6—7.), a hálóminta (XLI. 8—9.), a bizonytalan körvonalú bütökök (XLI. 16.), a kiemelkedő vonal, benyomásokkal díszítve (XLI. 17—19.). A szegletes alsórészű négylábas edényke (XLI. 14.), a már ismertetett há-

³⁸ Publikálatlan anyag. Hivatkozást lásd Arch. Ért. 1929. 33. 1.

³⁹ A szegedi múzeum publikálatlan anyagából.

⁴⁰ Közlésre kész dolgozat e folyóirat szerkesztőségében.

⁴¹ Dolgozatok, VII. 54—59. II.

⁴² Dolgozatok, VII., VII. 31., 32.

romszöges díszítéssel éppenúgy megvolt, mint a félgömbös lábas edény (XLI. 15.). Találkozunk a már ismertetett nehezekeken kívül a paradicsomalakúval is (XLI. 24.). Az edényfestésnek eddig semmi nyomát nem sikerült megállapítani. Pintadera azonban volt ezen a telepen is (XLI. 20—21.). Hangsúlyozni kell, hogy a nagykiterjedésűnek látszó telepből csak egy kis rész van feltárva s már ez is érdekes új típusokkal gyarapította e kulturánk formakészletét.

15. A *kunszentmártoni hídőnél*, a Körös jobbparti részén, nagykiterjedésű telepet állapítottak meg hasonló cserepekkel. Feltárása még nem történt meg.⁴³

16—19. Ugyanilyen a *Szentes-nagyéri* telep,⁴⁴ a *Szentes-kisjaksoréri* telep,⁴⁵ a *Csucsföld*⁴⁶ és *Teés*, ahonnan a szegedi múzeumnak bronzkori edényekkel vegyes, jellegzetes négy lábú edényei vannak, de ahol a tiszai-kultúra I. periodusa is előfordul.⁴⁷

20. E telepek közt nincs említve a *Vekerzug*, ahonnan az orosházi múzeumnak vannak köröm- és tervszerűtlen vonaldísszel ékesített cserepei.⁴⁸

Meg kell még emlékeznünk azokról a telepekről, amelyeknek leleteiről nagyon sovány irodalmi adatok állanak csupán rendelkezésünkre, de amelyeknek anyaga a jólismert e korbéli telepek anyagával azonos. Kisléghy Nagy Gyula három ilyen lelőhelyet említ, a már fennebb ismertetetteken kívül Torontál megye területéről.

21. *Feketető* területén lévő őskori telep cserepei, megállapítása szerint — azonosak az óbessenyői őstelep edénytöredékeivel.⁴⁹

22. *Ócsanád*on a bukova-pusztai Nagyhalomban talált cserepek, teljes analógiái a már ismertetett IV. halomban talált őskori cserepeknek.⁵⁰

23. *Óbessenyő belterületén*, Telbisz János házi kertjében, edénytöredékek fordultak elő, amelyek az óbessenyői telep cserepeinek testvérei.⁵¹

24. A *gyulai* múzeumban⁵² van hét darab tűzdelt díszítésű agyagedény töredék (Lt. 447—453. sz.), amelyek az ottani vasúti homokbányából kerültek elő. Van köztük körömmel díszített és vonaldíszes. Ez utóbbiak közt vannak párhuzamosan és tervszerűtlenül haladó vonalak. Az előbbieket közt kettő van olyan, amelyeken a körömdíszek tervszerű vona-

⁴³ Dolgozatok, VII. 56. l.

⁴⁴ U. ott.

⁴⁵ U. ott.

⁴⁶ U. ott.

⁴⁷ U. ott. Ismerve a szegedi múzeum innen származó vegyes anyagát, amely kronológiai megállapításokat tehet lehetővé, ásadni óhajtottunk e helyen, de közbejött akadályok miatt nem ásathattunk.

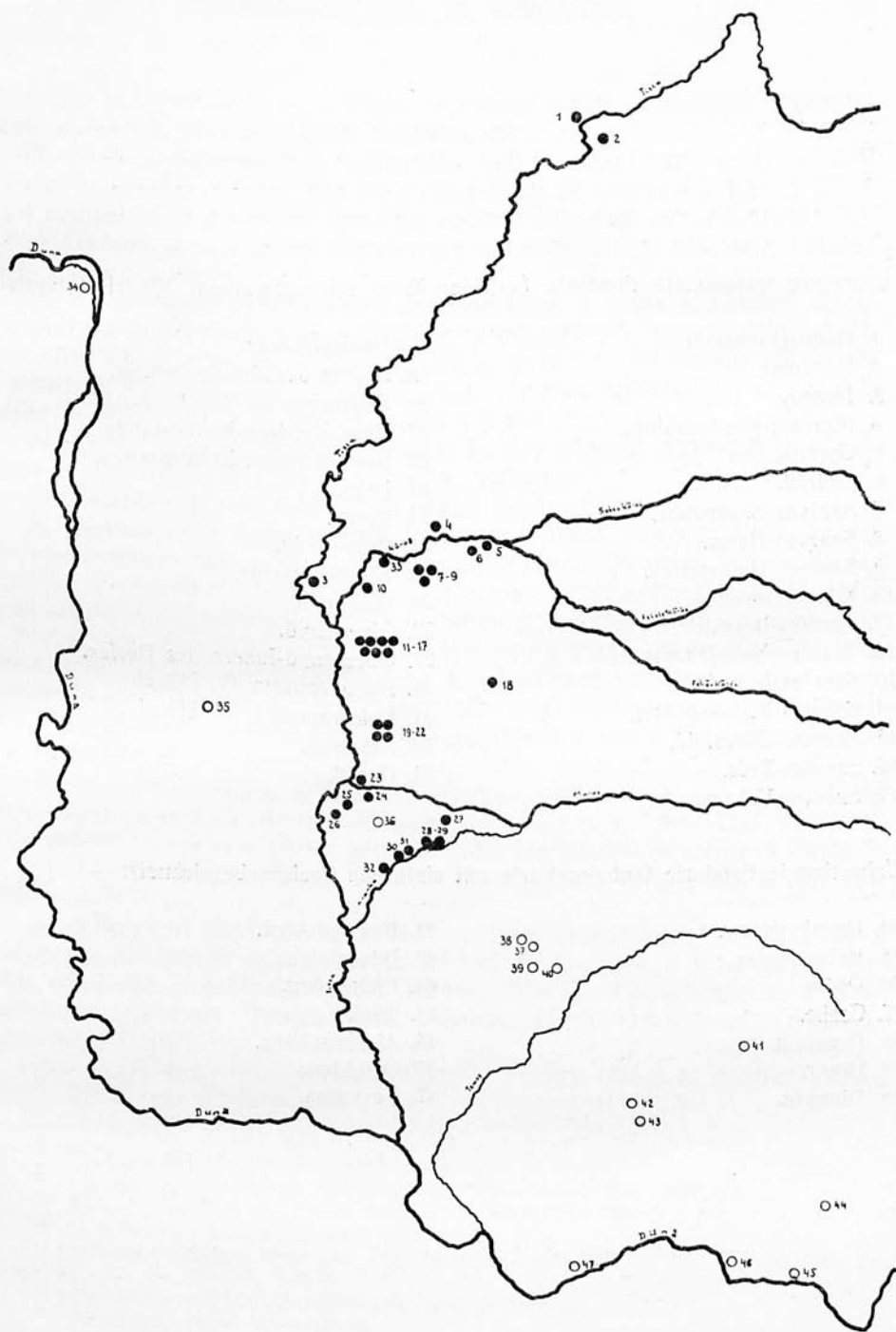
⁴⁸ Párducz Mihály jegyzete az orosházi múzeum anyagáról.

⁴⁹ Torontál megye őstörténete. 317. l.

⁵⁰ U. ott 313. l.

⁵¹ U. ott 315. l.

⁵² Implom József múzeumigazgató úr szíves közlése.



Unstreitig festgesetzte Fundorte (auf der Karte mit schwarzem Ringel dargestellt):

- | | |
|-----------------------------|----------------------------------|
| 1. Bodrogkeresztúr. | 18. Pusztaföldvár. |
| 2. Rakamaz. | 19. Hódmezővásárhely-Gorza. |
| 3. Tiszaug. | 20. Hódmezővásárhely-Kotacpart. |
| 4. Mezőtúr-Kovácsalom. | 21. Hmv.-Kopáncs-Kovács tanya. |
| 5. Gyoma. | 22. Hmv.-Kopáncs-Zsoldostanya. |
| 6. Endrőd. | 23. Lebő. |
| 7. Szarvas-Szapannos. | 24. Deszk. |
| 8. Szarvas-Halez. | 25. Ószentiván. |
| 9. Szarvas-Halásztelek. | 26. Szerbkeresztúr. |
| 10. Kúnszentmárton. | 27. Ócsanád. |
| 11. Szentes-Berekhat. | 28. Óbessenyő. |
| 12. Szentes-Nagyjaksorpart. | 29. Óbessenyő-Innere des Dorfes. |
| 13. Szentes-Nagyér. | 30. Bukovapuszta IV. Hügel. |
| 14. Szentes-Kisiaksorpart. | 31. Bukovapuszta VI. Hügel. |
| 15. Szentes-Csúcsföld. | 32. Feketető. |
| 16. Szentes-Teés. | 33. Öcsöd. |
| 17. Szentes-Vekerzug. | |

Unbestimmte Fundorte (auf der Karte mit einfachen Kreisen bezeichnet):

- | | |
|------------------|-------------------|
| 34. Dunabogdány. | 41. Bogsánbánya. |
| 35. Halas-Majsa. | 42. Dészánfalva. |
| 36. Óbéba. | 43. Podporány. |
| 37. Csehe. | 44. Bania. |
| 38. Öregfalu. | 45. Alsólyupkova. |
| 39. Ujvár. | 46. Ómoldova. |
| 40. Dinnyés. | 47. Kevevára. |

lak mentén helyezkednek el, a többi szerteszét szórt, ötletszerű elhelyezkedésű. A leletek nem ásatásból származnak.

25. Valószínűleg ebbe a kultúrába kell sorozni azt a *Gyomárról* (*Nagyszirt*) származó négy lábú edénytöredéket is, amelynek úgy a lábai, mint a szájjal párhuzamosan álló füle, erősen jellemzik ezt a kultúrát (Lt. 432.). A Gyomárról származó, négykarélysos nehezék (Lt. 409. sz.), kétség-telenül e kultúra emléke.

26. Az orosházi polgáriiskola múzeumában is őriznek néhány darabot e kultúra emlékeiből. Van köztük több edényfenék, egy körömmel díszített töredék, három ép és hét töredékes paradicsomformájú hálónehézék s három kaptafaalakú balta. Valamennyit *Pusztaföldváron* találták, a vásárhelyi határban lévő Tatársánctól 4 km-re.⁵³

27. *Lebőn*, a szegedi múzeum által feltárt teleptől 300—400 m távolságban is előfordulnak ezek a cserepek, valamint

28. *Deszken* is, de még egyik sincs feltárva.

29. Kronológiai szempontból fontos a Tompa Ferenc által feltárt *bodrogkeresztúri* telen, ahol a tervszerűtlen elhelyezkedésű, körömdíszes cserepek, az alólól számított második rétegben elvéve fordultak elő. Nem találta azonban az első rétegben, amelyben a tiszai-kultúra cserepei voltak képviselve. Keveredés tehát a tiszai-kultúra többi cserepeivel itt sem történt, jóllehet a második rétegben a körömdíszes cserepek rézkori cserepekkel voltak keveredve. A rétegek elhelyezkedése pedig azt mutatja, hogy a körömmel díszített cserepek fiatalabbak a tiszai-kultúra eddig ismert cserepeinél.⁵⁴

30. Ide kell sorozni jellegzetes nyaka, arcképzése és steatopigiás alakja miatt az *öcsödi Mogyoróshalomban* talált u. n. „Szentesi Vénuszt” is. A területről azonban többet nem tudunk; rendszeresen feltárva nincs.^{54a}

31. *Csongrád* belterületéről is került e kultúra anyagából a Nemzeti Múzeumba.^{54b}

A szűkszavú leírásból határozottan nem tudjuk megállapítani, de a hivatkozott analógiák miatt még is fel kell említenünk a következő. Marostól délre fekvő lelőhelyeket:⁵⁵ *Bania*, *Óbéba*, *Bogsánbánya*, *Csene*, *Desánfalva*, *Dinnyás*, *Temeskubin*, *Alsólyupkova*, *Ómoldova*, *Öregfalva*, *Podporány*, *Újvár*.

A Duna-Tisza közén *Dunabogdány*⁵⁶ és egy *Halas* és *Majsa*⁵⁷ közti lelőhely ismert az irodalomból.

⁵³ Párducz Mihály dr. jegyzetei.

⁵⁴ Tompa: A neolithikum Bodrogkeresztúron. Arch. Ért. 1927. 32. I.

^{54a} Bella-Hillebrand: Az őskor embere és kultúrája. 135. I.

^{54b} L. Schupiter e kötetben lévő dolgozatát.

⁵⁵ Milleker: Délmagyarország régiségleletei . . . 1897. I. 15., 16., 23., 24., 29., 33., 35., 72., 76., 79., 83., 91., 116. II.

⁵⁶ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye őskora. 169. I.

⁵⁷ Századok, 1869. 305—310. II.

Die neolithische Ansiedelungen von Hódmezővásárhely-Kopáncs und Kotacpart und die III. Periode der Theiss-Kultur.

(Hieher gehören die Tafeln I—XLI.)

In Zsoldos- und Kovács-tanya von Kopáncs, und Vata-tanya von Kotacpart hatten wir, gelegentlich der im August 1931. und 1932. vorgenommenen Grabungen, einen Teil einer solchen Ansiedelung von grossen Ausdehnung aufgedeckt, deren Stoff vom Stoffe jener Ansiedelungen verschieden ist, welche zum bekannten Kreis der Theiss-Kultur gehören. Dieser — als selbstständig betrachtende Kulturkreis — ist uns schon von mehreren Fundorten bekannt und im „Archaeologiai Értesítő“ mehrfach behandelt. Die Überreste dieser Kultur schilderte uns Felix Milleker von Szerb-keresztúr,⁵⁸ Gyula Kisléghy Nagy von Bukovapuszta,⁵⁹ und Óbessenyő,⁶⁰ Endre Krecsmárik von Szarvas,⁶¹ und Elemér Schupiter von Szentes-Jaksorpart.⁶² Für die Selbstständigkeit dieser Kultur spricht auch jene Arbeit, welche im 1931. Jahrgang dieser Zeitschrift erschienen ist und sich mit dem Neolithikum von Szarvas befasst.⁶³

Die Prüfung des Stoffes und sämtlicher, sogar kleinster Mitteilungen, überzeugte uns, dass in unseren Sammlungen diese Kultur, mit noch viel mehreren Fundorten, als die genannten, vertreten ist und die Überreste dieser Kultur meistens selbstständig, mit anderen Kulturen unvermischt auftreten. Dieser Gedanke leitete uns als wir sämtliche bisherige Funde eine Revision unterzogen und bisher 35 selbstständige Fundorte feststellten, welche sämtlich in diesen Kulturkreis gehören.

Die Resultate dieser Prüfung wollen wir in folgenden zusammenfassen.

Hinsichtlich der Berechtigung der Selbstständigkeit der Kupferzeit stellt Jenő Hillebrand gewisse Bedingungen auf, und zwar:

⁵⁸ Arch. Ért. 1893. 300—307.

⁵⁹ Arch. Ért. 1909. 146—154.

⁶⁰ Arch. Ért. 1911. 147—164.

⁶¹ Arch. Ért. 1915. 11—43.

⁶² Dolgozatok-Arbeiten, VII. 54—60.

⁶³ Ebenda 61—73.

1. Der neue Stoff muss neue Formen,
2. neue technische Verfahren mit sich bringen.
3. Die Kultur muss länger dauern, um sich auf ein grösseres Gebiet erstrecken zu können und

4. muss selbe in der betreffenden Gegend gleichzeitig auftreten.⁶⁴

Da diese Bedingungen sich auf ein selbstständiges Alter beziehen, können dieselben nicht sämtlich auch auf Perioden dieses Alters bezogen werden. Wir können von einer Periode nicht fordern, dass sie auch ein neues technisches Verfahren zustande bringen soll, welches meistens auch die Änderung des Stoffes mit sich führt. Den übrigen Erfordernissen müssen aber auch die Perioden genügen. Hinsichtlich der Technik können wir bei einer Periode höchstens den Fortschritt oder Rückfall festsetzen, indem wir in der neuen Periode mit Überresten eines Volkes von höherer oder niederer Kultur zu tun haben.

Bei unserer Kultur können wir entschieden von Rückfall sprechen, welcher sich nicht nur in den Funden, sondern auch in allen Erscheinungen der Ansiedelungen äussert. Diesen Rückfall, hinsichtlich des Stoffes der Überreste, bezeugen namentlich die veränderten wirtschaftlichen Formen. Die authentischen Überreste der Perioden I. und II. der Theiss-Kultur, sprechen zweifellos von Ackerbau. Die grosse Menge von sehr grossen Gefässe (darunter die mit Füßen versehene, viereckige Truche von Kökénydomb)⁶⁵ und die in mehreren Orten gefundenen gebrannten Körner, zeugen entschieden von Ackerbau.

Hingegen haben die Grabungen auf den Ansiedelungen unserer weiter unten zu schildernden neuen Kultur nirgends solche Körner ergeben und ausser den Pflanzstengeln und sporadischen Spreuabdrücken, welche hie und da im Lehmwerk gefunden wurden, war keine positive Spur von Ackerbau wahrzunehmen. Es fanden sich zwar auch hier grössere Gefässe, aber in geringerer Anzahl, welche höchstens davon zeugen, dass man auch hier kleinere Vorräte von Frucht hatte, welche aber wahrscheinlich nur durch Sammeln, oder Tausch erworben wurde.

Die massenhaft in diesen Ansiedelungen gefundenen Muscheln, Fischbeine und Schuppen, ferner Tierknochen zeugen davon, dass die Völker dieser Kultur sich mit Fischfang, Jagd und Viehzucht beschäftigten. Zwar finden wir diese Abfälle auch in den anderen Perioden der Theiss-Kultur, aber nie in solcher Menge, wie hier.

Wir können also festsetzen, dass während in den oben erwähnten Perioden der Theiss-Kultur wir neben dem Ackerbau als Hauptbeschäftigung auch dem Fischfang und der Jagd begegnen, die Völker der III. Periode sich hauptsächlich mit Fischfang, Jagd und Viehzucht beschäftigten.

Diese Verschiedenheit der Beschäftigung kommt auch in anderen Äusserungen der Kultur zum Ausdruck und ist auch an den Überresten sicht-

⁶⁴ W. P. Z. 1926. 36.

⁶⁵ Arch. Ért. 1931. 253—257. und 348.

bar, namentlich an der Entwicklung der neuen Formen, mit welchen wir uns befassen wollen.

Die charakteristischsten Formen sind die mit Füßen versehenen Gefässe, welche sich meistens aus der Halbkugelform entwickelt haben, welche wir nicht nur in den schon früher aufgedeckten Ansiedelungen von Óbessenyő (Tafel XXVIII. 18., XXXI. 5., XXXII. 1., 2.) und Szarvas (XXXIV. 2., 25., 43.), sondern auch in denen von Endrőd,⁶⁶ Szentes-Jaksorpart (XLI. 15.), Kopáncs-Zsoldostanya (V. 10., 14.), Kopáncs-Kovács-tanya (VI. 6., XVII. 4., 5.) und Kotacpart (nur in Bruchstücken) fanden. Ihre Grösse ist verschieden. Die in dieser Ansiedelungen gefundenen und meistens als Henkel betrachteten (XXXV. 82—85.) sehr zahlreichen Füße beweisen, wie sehr diese Form verbreitet war.

Dass bei diesen Gefässen die Füße am charakteristischsten sind, dafür zeugen die Exemplare mit geänderter Form. Die erste solche geänderte Form wurde in Óbessenyő (XXXI. 5.) gefunden, wo ein grösseres Bruchstück eines ganz kugelförmigen Gefässes mit langem Hals zum Vorschein kam, dessen Seiten mit Knoten geziert waren.

Ganz ähnlich scheint auch ein Bruchstück von Szarvas zu sein, welches mit mehreren durchborten Henkeln geziert war (XXXIV. 25.). Hieher gehört auch das Gefäss, welches in Kopáncs-Kovács-tanya gefunden wurde (XVII. 4.).

Eine starke Änderung der Form ist an den Schüsseln von Kopáncs-Zsoldostanya (V. 10.) sichtbar, welche ganz grob bearbeitet und mit planlos angebrachten Nagelornamenten versehen sind. Aber in entsprechender Dimension befinden sich auch hier Füße. Die mit Füßen versehenen grösseren Bruchstücke von Szarvas (XXXV. 82—85.) gehören auch zu dieser Gruppe.

Die meisten Gefässe sind vierfüssig, aber in der Ansiedelung von Szentes-Jaksorpart (XLI. 15.) befanden sich auch dreifüssige, in Óbessenyő (XXXII. 2.) fünf-, in Szarvas-Szappanos (XXXIV. 38.) acht-, und in Kopáncs-Zsoldostanya und Kovács-tanya, aus den vorhandenen Bruchstücken geurteilt sogar zehn- und zwölfüssige Gefässe (VI. 4., 6.). Diese Füße sind aber natürlich kleiner und kreisförmig angebracht.

Hierorts wollen wir auch jene Gefässe mit durchbrochener Sohle erwähnen, welche in Szentes-Jaksorpart (XLI. 12., 13.) vorgekommen sind. Eigentlich gehören auch diese zu den vierfüssigen Gefässen, nur sind die Füße unten miteinander verbunden. Diese Bruchstücke, welche augenscheinlich zu grösseren Gefässen gehörten, sind vorläufig nur in dieser Ansiedelung gefunden worden. In Hinsicht der Entwicklung dürfte es nicht uninteressant sein, dass solche Gefässe mit durchbrochenen Füßen auch in den frühbronzezeitlichen Friedhöfen von Pitvaros und Óbéba vorgekommen sind.⁶⁷

⁶⁶ In Museum von Szeged. Unpubliziert.

⁶⁷ Dolgozatok-Arbeiten, VII. Taf. VII. 31., 32.

Zur Gruppe der mit Füßen versehenen Gefässe gehören auch jene sehr charakteristischen Stücke, welche sozusagen auf allen Ansiedelungen vorgekommen sind. Wir meinen nämlich jene drei- und vierfüssigen Gefässe, an deren Unterteil kleine Tässen angebracht waren.

Diese fand man zu allererst in Szerbkeresztur, welche Exemplare aber sehr primitiv sind. Darunter gibt es ein Exemplar (XXII. 46.), welches mit seinen viereckförmig angebrachten Füßen und mit seinem mehr-eckigen Oberteil eine sehr primitive Kopie der in Tsangli⁶⁸ gefundenen Form zu sein scheint. Nun folgt in der Reihenfolge der Entwicklung eine daselbst gefundene vierfüssige, aber mit runder Tasse versehene (XXII. 41.), dann eine grob bearbeitete Form mit abgebrochenem Oberteil (XXII. 42.).

Mit diesem Stück verwandt ist das glatte Exemplar von Bukovapuszta, welches viel sorgfältiger bearbeitet ist, aber infolge seiner Gliederung jenem nahe steht (XXIV. 18.). Hier gab es auch noch ein anderes Exemplar, wo die Tasse am starken Hals angebracht, die Füße gekerbt und alle vier Seiten von den Füßen angefangen zahnartig geziert waren (XXIV. 19.).

In der Ansiedelung von Óbessenyő sind sehr mannigfaltige Exemplare zum Vorschein gekommen, worunter manche sehr primitiv, andere aber sehr schöne Stücke waren. Am primitivsten sind jene zwei Exemplare, deren Füße kaum herausragen. Die Füße sind eher daran zu erkennen, dass die Seiten des Gefässchens stark gebogen sind (XXX. 6., XXIX. 17.). Entwas entwickelter ist jenes Exemplar, dessen Füße schon entschieden abgesondert, aber noch sehr primitiv bearbeitet sind (XXIX. 19.).

Da gibt es aber auch sehr entwickelte und sorgfältig bearbeitete Exemplare, worunter jene Exemplare mit länglich gekerbten Füßen bemerkenswert sind, deren Saum zahnartig geziert ist (XXIX. 18., XXX. 1., 3.). Diese sind drei- und vierfüssig.

Bei einigen ist die Zierung des Fusses auffallend. In einem Fall ist die Zierde eine erhabene Linie (XXX. 4.), im andern zwei Knoten (XXX. 2.), welche manchmal noch mit runder Vertiefung gegliedert sind (XXX. 5.). Diese Exemplare haben eine ganze Tierkopfform, und sind sicherlich jenem Typus vorangegangen, wo man die Tierköpfe entschieden erkennen kann (XXIX. 16.).

Diese Gefässe sind meistens drei- oder viereckig, es gibt aber auch runde Exemplare darunter (XXX. 4.).

Dieser Gefässtypus ist in Szarvas nur in Bruchstücken, und zwar in Fussbruchstücken vorgekommen (XXXIV. 44.). Beim Exemplar von Szentcsanak (XLI. 14.) ist der Unterteil ganz unversehrt. Die Füße umläuft eine starke Erhöhung, der Rand ist zahnartig geziert und der Oberteil ist durch einen hohen und dicken Hals gestützt.

⁶⁸ Wace und Thompson: Prehistoric Thessaly 89., 42. d. I. Schicht.

In Kopáncs-Zsoldostanya befanden sich ausser sehr vielen Bruchstücken (VI. 10—22.) zwei grössere Exemplare (V. 9., 11.) und ein kleineres, welches letztere als Kinderspielzeug (V. 16.) gedient haben dürfte. Die Füsse des einen (V. 11.) sehen Tierköpfen ähnlich, das andere (V. 9.) ist durch längliche Linien gegliedert. Das als Spielzeug dienende Exemplar beweist am meisten, dass auch diese Gefässe eine praktische Bestimmung hatten, und zwar wahrscheinlich Laternen waren. Solche Schlüsselchen, mit hohen Füßen sind als Laternen heute noch bekannt.

Bei Teés und Sövényháza⁶⁹ waren diese Gefässe durch mehr oder weniger ganze Exemplare vertreten.

In der Kovácstanya bei Kopáncs ist dieser Typus, ausser einem Fuss, mit ovalem Querschnitt durch einen Mittelteil mit gezahnter Zierde (VI. 2.), einem Fuss mit gespitztem Rande (VI. 3.) und einem rotgefärbten Fuss vertreten (VI. 1.).

Bei Kotacpart ist ein stark geziertes Bruchstück zum Vorschein gekommen, woran sich eine Zahnverzierung und stark hervorragende Knoten befanden (VI. 5.).

Gelegentlich der Gefässe mit Füßen müssen wir auch von jenen merkwürdig konstruierten Gefässboden sprechen, welche für diese Kultur ebenfalls charakteristisch sind. Solche sind, die mit eingetieftem Kreuz gegliederten Boden, welche in Óbessenyő (XXX. 7.) und Kopáncs-Zsoldostanya vorgekommen sind, ferner die kleblattförmigen Boden, wie selbe sowohl in Óbessenyő (XXXI. 14.), als auch in Szentes-Jaksorpart (XLI. 11.) gefunden wurden. In diese Gruppe gehören auch die aus mehrfachen Schnitten geformten Gefässboden von der Ansiedelung bei Óbessenyő (XXXI. 15.).

In dieser Kultur begegnen wir auch Gefässen mit Röhrenfüßen. Hohe Röhrenfüsse finden wir nicht, aber die kurzen sind umso häufiger, welche manchmal cylindrisch, dann trichterförmig sind. In Óbessenyő befanden sich sogar mehrere Exemplare (XXVIII. 2., 3., 4., 5.). Ebenso in Szerb-keresztur (XXII. 43.), als auch in Bukovapuszta (XXIV. 14a., b.), Szarvas (XXXIV. 34., 35., 39—42.), Endrőd,⁷⁰ Kopáncs-Zsoldostanya und Kovácstanya (V. 4., 17., VII. 12., 18., 19., 20., 21., 22.). In Szarvas und Kopáncs-Zsoldostanya sind sehr viele Röhrenfuss-Bruchstücke von verschiedenen grossen und dicken Gefässen zum Vorschein gekommen. In Endrőd gab es auch einen so grob bearbeiteten Röhrenfuss, in dessen inneren sich Nagelverzierungen befanden (XII. 14.), welche Erscheinung auch im Stoffe von Bukovapuszta vorgekommen ist.⁷¹ Dies ist umso weniger überraschend, weil in dieser Kultur die Kerbung des Gefässbodens sehr häufig ist (XIII. 17., XXX. 10.). Der Röhrenfuss kommt auch bei den bemalten Gefässen vor. Die Röhrenfüsse sind ganz grob bearbeitet, aber in Kopáncs-Zsoldos-

⁶⁹ Reizner: Szeged története I. 11: 2.

⁷⁰ Siehe 65.

⁷¹ Arch. Ért. 1907. 267.

tanya sind auch so fein bearbeitete Exemplare vorgekommen, welche uns an die Scheiben-Gefässe erinnern.

Die Ausarbeitung der Gefässboden ist auch sonst beachtenswert. Es gibt nur wenig solche Gefässe, welche einen einfachen flachen Boden hätten (V. 5., 6., XVII. 2., 8., XXIV. 15., XXVIII. 6., 8., 9., 13., 14., 15., XXX. 10., XXXIV. 1., 3., 7., 9., 37.). Die meisten Gefässe haben einen stark profilierten hohen (III., IV., V. 1—3., 7., 12., 13., 15., VII. 20., 23., XVII. 1., 3., 6., 7., 9., 10., 11., 12., XXV. 1., 2., 3., XXVIII. 7., 10., 11., 12., 16., 17., XXXI. 6., 7., 8., 12., 13., XXXIII., XXXIV. 4—6., 8., 30—31.), oft röhrenfussartig hervorspringenden cylindrischen Boden (VII. 13—17., 19., XXXIV. 32—33.).

Sehr häufig sind die Schüsseln, deren Dimensionen sehr verschieden, die Boden aber immer profiliert sind. Die Schüsseln sind mehr den heutigen ähnlich. Während jene flachen Formen, welche in den übrigen Ansiedelungen der Theiss-Kultur einheimisch sind⁷² hier ganz fehlen, sind diese Schüsseln mit profiliertem Boden, so auch der profilierte Boden überhaupt in der Theiss-Kultur durchaus fremd.

Grosse und grob bearbeitete, aber mit Nagel gezierte Schüsseln befanden sich im rekonstruierbaren Zustande sowohl in Bukovapuszta (XXV. 1: 2.), in Szarvas (XXXIV. 4.), in Ószentiván (XXXIX. 1: 3. und 4: 3.) als auch in Kopáncs-Zsoldostanya (V. 7.), womit wir aber nicht behaupten wollen, dass solche nicht auch unter den Bruchstücken der übrigen Ansiedelungen vorkommen. In Óbessenyő fand man ein Exemplar ohne Verzierung (XXXIII. 2.).

Ausser diesen groben Stücken gab es namentlich in Óbessenyő (XXVIII. 15., 16.), Szarvas (XXXIV. 5., 6.), Ószentiván (XXXIX. 4: 2.) und Kopáncs-Zsoldostanya (V. 12., 13.) auch sehr fein bearbeiteten Stoff.

In Ansiedelungen bei Szarvas (XXXIV. 8., 9.) und Kotacpart (XVII. 2.) befanden sich auch ganz kleine Schüsselchen.

Sehr fein bearbeitet sind auch jene profilierten Tassen, von Óbessenyő (XXVIII. 7., 17.), Szarvas (XXXIV. 7.), Kopáncs-Zsoldostanya (V. 1—3.) und Kotacpart (XVII. 10.). Diese bilden sozusagen einen Übergang zu jenen nicht profilierten Gefässen von Óbessenyő (XXVIII. 6., 8., 9.), Bukovapuszta (XXIV. 15.) und Kopáncs-Zsoldostanya (V. 5., 6.), deren Vorläufer sowohl in den übrigen Perioden der Theiss-Kultur als auch in den I., II. Perioden der Bükk-Kultur vorkommen. Ebenfalls aus der Bükk-Kultur stammt jenes eiförmige Gefäss von Szarvas (XXXIV. 10.) und jenes becherförmige Exemplar mit hinausbeugendem Rande von Óbessenyő (XXVIII. 14.). Das enge kurzhalsige Gefässchen mit stark profiliertem Boden von Óbessenyő (XXVIII. 11.) ist schon ein charakteristisches Stück dieser Kultur, mit jenem bemalten Gefäss von Kopáncs-Kovácsstanya (XVII. 3.) und mit jenen Gefässen mit starkem Boden und kurzem Halse

⁷² Dolgozatok-Arbeiten VI. Tafel XIII., XIV.

(XVII. 11., 13.). Die kugelförmigen Gefässe kommen auch ohne Füsse und mit profiliertem Boden vor. Vorläufig sind sie uns zwar nur von der Ansiedelung bei Kotacpart bekannt (XVII. 6., 7.).

Für diese Kultur ist auch die Lage der Henkel charakteristisch. Sehr oft begegnen wir solchen Exemplaren, wo der Henkel nicht mit der Längsachse, sondern mit der Mündung oder dem Boden parallel ist. Ausser den zahlreichen Bruchstücken von Kopáncs-Zsoldostanya (IV. 5., VI. 8., VII. 1—4., 6.) sind auch jene Exemplare sehr charakteristisch, welche in Óbessenyő (XXVIII. 12., 13.) und Szarvas (XXXIV. 3.), bei kleineren und grösseren Gefässen, manchmal sowohl am Unterteil, als auch am Oberteil des Gefässes vorgekommen sind (XXXI. 11., XXXIII. 3.). Letztere machen schon wegen ihrer schiefen Form gar den Eindruck, als wenn man dieselben aufgehängt getragen hätte.

Die groben, auch mit Knoten gezierten Gefässe mit profilierten oder starkem Boden von Óbessenyő (XXVIII. 10., XXXI. 6., 7., 8.) verbinden einerseits diese Kultur mit den knotigen Gefässen der Theiss-Kultur, anderseits schliessen sie sich an die ähnlichen Gefässe der Kupferzeit an.

Die grösseren Gefässe haben verschiedene Formen. Dieselben sind uns meistens von den Ansiedelungen Kopáncs-Zsoldostanya, und Óbessenyő bekannt. Es gibt darunter mehr oder weniger kugelrunde mit engem kurzem Hals und auswärts gebeugter Mündung (XXXIII. 1.). Es gibt auch den vorigen ähnliche Formen aber mit weiterer Mündung und schon mit profiliertem Boden (XXXIII. 4.). Dann ähnliche, aber in der Mitte stark bauchige Exemplare (XXXIII. 5.). Ferner Gefässe mit stark profilierter Sohle und gedehnterem Mittelteil (XXXIII. 6.). Unter den Exemplaren von Kopáncs-Zsoldostanya, befindet sich ein Exemplar mit flachem Boden, kugelförmig und ohne Hals (IV. 3., 4.); dann ein längliches eiförmiges Exemplar, mit Hals (IV. 5.) und ein anderes mit profiliertem Boden (IV. 1.) und gedehnterem Mittelteil. Wie aus den Bruchstücken zu beurteilen ist, waren die cylindrischen langhalsigen Formen auch in der Ansiedelung von Szarvas sehr häufig (XXXIV. 11—13.).

Unter den Tongegenständen sind besonders die verschiedenförmigen Beschwerer beachtenswert, welche in Bukovapuszta, Óbessenyő, Szerb-keresztur, Szarvas, Szentes-Jaksorpart, Kopáncs-Zsoldostanya, Kovács-tanya und Kotacpart zahlreich vorgekommen sind (X. 1—32., XIX. 14—16., XXXII. 4—8., XXXVI. 97—112., XLI. 24.).

Darunter befinden sich auch ringförmige Tonstücke, dann drei-, vier-, fünf-, sechs-, sieben- und neunteilige Paradiesformen. Dann ungeteilte Exemplare, mit Eintiefungen und Höcker geziert. Ferner cylindrische glatte, löcherige und gekerbte Exemplare. Unter den letzteren gibt es auch Stücke von unbestimmter Anwendung, welche nicht bis zu Ende durchlöchert sind und am nicht durchlöchernten Teile halbkugelförmig sind. Darunter kommen auch bemalte Stücke vor.

Gelegentlich dieser Beschwerer müssen wir auch noch jene cylin-

drischen in der mitte eingetieften Formen erwähnen, welche bisher nur in Óbessenyő (XXXII. zwischen 7. und 9.) und Szentes-Jaksorpart (XLI. 22.) vorgekommen sind, so auch die flachen, brötchenförmigen Beschwerer und die daselbst gefundenen Tonkeulen.

Sehr charakteristisch sind die Idole, welche aber bisher nur in Óbessenyő (XXIX. 3.), Kopáncs-Zsoldostanya (IX. 1—8.), Kopáncs-Kovácsstanya (VIII. 7.) und Kotacpart (VIII. 8.) vorgekommen sind. Dasjenige von Óbessenyő und die drei Idole von Kopáncs-Zsoldostanya und eine von Kopáncs-Kovácsstanya mit ihrem langen Hals, unbearbeitetem Körper, hervorragenden Nasenteil, mit ihren einfach eingeschnittenen Augen, so auch durch lange Einschnitte dargestellten Haaren, scheinen mit den aus Tsangli⁷³ herrührenden Idolen verwandt zu sein.

Hierher gehören auch jene zwei Idole, wo nur der lange Hals und das darin eingetiefte Gesicht sichtbar ist (IX. 5., 8.). Die Dicke dieser, gegenüber der Dimension der vorigen, ist wahrlich auffallend.

Die thessalische Verwandtschaft bezeugen noch vielmehr jene Steatopigien-Bruchstücke, welche in Kopáncs-Zsoldostanya (IX. 4.) gefunden wurden und ebenfalls an das in Tsangli gefundene Idol erinnern.⁷⁴ Steatopigische Figur stellt auch das Stück von Kotacpart dar, woran aber auch schon die Brüste accentiert sind (VIII. 8.).

Unter den Idolen gibt es auch noch andere Typen. Das eine ist eine ohne Armen dargestellte Frau, ausser deren stark ausgeprägtem Geschlechtscharakter, die mit Einschnitten dargestellten rotgefärbten Haare besonders beachtenswert sind (IX. 2.). Das andere Idol ist ein langhalsiges Bruchstück, ursprünglich mit Armen dargestellt, aber der Geschlechtscharakter weniger ausgedrückt (IX. 1.). Obwohl in der Idolplastik diese Kultur vorläufig nicht sehr reich ist, soviel kann dennoch festgestellt werden, dass dieselbe, mit ihren vorhandenen Stücken sehr verschieden von der Theiss-Kultur ist. Die diesbezüglichen Überreste der Ansiedelung von Csóka⁷⁵ sind von ganz anderem Charakter. Die in Ócsöd gefundene sogenannte „Venus von Szentes“ gehört vermöge seiner langhalsigen Gesichtsdarstellung und Steatopigie entschieden zu dieser Gruppe.⁷⁶

Unter den Tonmonumenten sind die Pintaderen nennenswert, welche in den übrigen Perioden der Theiss-Kultur ebenfalls fehlen. Vorläufig sind uns deren nur fünf bekannt. Das erste Stück ist in Óbessenyő gefunden worden (XXIX. 6.), an welchen sich sanfte Wellenlinien dahin ziehen. Ein zweites rührt von Szentes-Jaksorpart her, ebenfalls mit sanften gleichförmigen Wellenlinien, welche durch keinen stylwidrigen Umstand gestört sind (XLI. 20., 21.). Zwei Stücke sind in Kopáncs-Zsoldostanya zum Vor-

⁷³ Wace und Thomson: Prehistoric Thessaly 127., 128.

⁷⁴ Ebenda 123.

⁷⁵ In Museum von Szeged. Unpubliziert.

⁷⁶ Bella-Hillebrand: Az őskor embere és kulturája, Budapest, 1921. 135.

schein gekommen. An dem einen befinden sich starke Wellenlinien (VIII. 1., 2.), am anderen Querlinien mit dazwischen stehenden geraden Linien (VIII. 3., 4.). Ihre Bestimmung neben dem Idol mit rotgefärbten Haaren kann kaum bezweifelt werden. Das Exemplar von Kotacpart ist unter allen das grösste und ist mit eckigen Spiralen geziert (VIII. 5., 6.).

Zur Ornamentik der Tonmonumenten werden wir noch zurückkehren, weil dieselbe nach unserer Meinung eine der charakteristischsten Eigenheiten dieser Kultur ist. Nur wollen wir zuerst etwas von den Bein- und Steingeräten sprechen.

Ausser den in allen Kulturen auftretenden Glättern, Nadeln, Pfriemen wollen wir vor allem, den an beiden Enden spitzigen Beinhaken⁷⁷ von Kopáncs-Zsoldostanya hervorheben, welcher ebenfalls charakteristisch zu sein scheint.

Vielmehr charakteristisch sind aber jene löffelförmigen flachen Beine, welche wir von Szerbkeresztur (XIX. 9.), Óbessenyő (XXVII.) und Kopáncs-Zsoldostanya (I.) kennen und uns aus anderen Kulturen überhaupt unbekannt sind. Aus Hirschgeweih verfertigtes Beil-Futteral ist uns vorläufig nur von Kotacpart bekannt (II. 17.).

Die Typen der Steingeräte stimmen mit denen der übrigen Perioden überein, wie das auch aus dem Stoffe von Óbessenyő (XXVI.), Szerbkeresztur (XIX. 4., 6.), Kopáncs-Zsoldostanya (II. 1—15.), Kopáncs-Kovácsstanya (II. 16., 18—20.) und Kotacpart (II. 21.) ersichtlich ist.

Nun betrachten wir die Ornamente des keramischen Stoffes. Hier finden wir drei Verfahren, und zwar Bemahlung, dann erhabene und eingetiefte Ornamente.

Bemahlte Gefässe sind nicht zahlreich. Die meisten derartigen Bruchstücke sind in Szarvas und Kopáncs-Zsoldostanya monochrom und zwar fleischrot. In Zsoldostanya ist auch polichrome Bemahlung vorgekommen, und zwar einmal auf fleischroten Grund schwarz (V. 15.), dann auf etwas lichterem rotem Grund weiss (V. 17.). In beiden Fällen aus Geraden bestehendes Muster, was sehr von der bekannten Linienführung der übrigen Perioden abweicht.⁷⁸ Auf letzterer Ansiedelung befanden sich auch rotbemalte Idole (IX. 2.).

Sehr beachtenswert sind auch die eingetieften Verzierungen, welche nach unserer Meinung sich aus den eingetieften Linien-Ornamente der Theiss-Kultur entwickelt haben, deren Technik aber auf jene Gefässe, resp. deren Verzierungen zurückzuführen ist, unter deren Mündung sich drei und am Bauche ebenfalls drei Knoten befinden, sozusagen in Form des Buchstaben V.⁷⁹ Diese Knoten sind der genannten Form entsprechend mit einem mit Finger-Nagel verfertigten Muster verbunden. Hier ist der Ursprung

⁷⁷ Herman: Magyar halászat könyve I. 38. Fig. 6—7., nennt Fischangel.

⁷⁸ Tompa: Die Bandkeramik in Ungarn. Tafel XLVI—LVII.

⁷⁹ Dolgozatok-Arbeiten VI. Tafel XXI. 3., 6., 9.

dieser Zierungstechnik zu suchen. Dieses Muster finden wir auch im Stoffe der Bandverzierung auf den von uns nördlich gelegenen Territorien.⁸⁰

Als Übergangsstücke sind jene zu betrachten, an welchen man noch eine Absicht irgend einer bestimmten Linienführung bemerkt. Diese will einerseits die eckig geführten Linien der Theiss-Kultur, anderseits die kreisbögigen nachahmen. Im Stoffe von Kopáncs-Zsoldostanya finden wir für beide Arten sehr gute Beispiele.

Wir haben auch ein solches Stück, welches entschieden viereckige Formen zeigt, wo aber das Ornament nicht aus einer einfachen eingetieften Linie besteht (XI. 1.), sondern durch dichtes Kniffen mit zwei Fingernägeln hervorgebracht ist (XI. 2.). Dasselbe bemerken wir auch an jenen Stücken, wo die mit ähnlicher Technik erzeugten Linien sich eckig aneinander schliessen (XI. 3—5., XXXVII. 3., 5.), oder sich manchmal kreuzen (XI. 6.). Manchmal hören die starken Ecken auf und die noch immer bestimmten Linien laufen mit sanfter Biegung zusammen (XI. 7.), oder gehen einfach strahlenmässig vom Gefässboden aus (XI. 8—9.). Manchmal bedecken sie miteinander parallel die ganze Oberfläche (XI. 10.). Seltener bilden sie ein nettes Muster an irgend einem Teile des Gefässes (XI. 11.). Die Nachahmung der Kreisbögen ist infolge der technischen Schwierigkeit schon weniger gelungen, ist aber entschieden zu erkennen (XI. 12.).

Unter den Stücken mit gerader Linienführung, als schon rückfällige Exemplare sind jene beachtenswert, wo das Ornament durch dichte Kniffe erzeugt ist (XI. 13., 18.). Hieraus entstehen jene Formen, wo die Kniffe zwar die gerade Richtung beibehalten, aber seltener sind, und je ein Paar durch je zwei kleinen Linien verbunden ist, was sicherlich so entstanden ist, dass der Erzeuger seine Nägel nach dem Kniffen in der weichen Masse weiter zog (XI. 14.). Dieser Verzierungsart begegnen wir häufig (XI. 15., 16.), und sogar auch unter den mit einem Nagel gezierten (XI. 17.). Dies beweist, dass wir hier nur mit einer einfachen Linienzierung und nicht mit absichtlicher Darstellung zu tun haben.

Durch Aufhören des Weiterziehens des Nagels entstanden jene, mit einander nicht zusammenhängende Zieren, welche bald seltener (XII. 1.), bald dichter (XII. 2.) erscheinen und schliesslich die ganze Oberfläche des Gefässes planlos bedecken (XII. 3—5.).

Das ist ein seltener Fall, wo die Kniffen sich aneinander reihen (XII. 8.), oder wo sich den senkrechten dichten Reihen wagerecht dichte Reihen anschliessen (XII. 6., 9., 10.) und nach den Bruchstücken geurteilt, zwischen je zwei wagerechten und je zwei senkrechten Reihen freie viereckige Flächen entstanden sind.

⁸⁰ Schranil: Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens. 41. Taf. I. 10., Stockv: La Boheme prehistorique. 52. und 58. Fig. 18., 19., und Taf. VIII. 20., 24., 25., IX. 1., X. 15., 22., 23., XVII. 8., 13., Seger: Die keramischen Stilarten der jüngeren Steinzeit. Schlesiens Vorzeit. VII. I. 48.

Noch seltener sind jene Muster, wo sich je einer rückgratartig hervorstehenden gekniffen Geraden eine Reihe von senkrechten Kniffen anschliesst (XII. 7., XVIII. 10., 16.).

Mit einem Nagel gezielte Gefässe und Bruchstücke sind weniger zahlreich, und zeigen gar keine Planmässigkeit. Somit dürften wir diese als die Reste des vollständigsten Rückfalls betrachten. Dies ist auch leicht erklärlich, denn mit einem Nagel regelmässige Linien zu führen ist an ohne Scheibe verfertigten Gefässen fast unmöglich.

Aber es gibt auch darunter beachtenswerte Stücke. Bei einem erscheint dieses Ornament als Saum der doppelten Kniffe (XII. 11.), bei einem andern wieder stark abgeschweift von jenen begrenzt (XII. 12.). Hier müssen wir auch jene Exemplare erwähnen, welche in kreisbogenförmiger Schweifung und ganz unregelmässig verfertigt wurden (XII. 13.). Diese können aber auch von der inwendig leeren cylindrischen Oberfläche herühren.

Die Nägel-Ornamente kommen auf kleinen und grossen Gefässen vor und sind sehr mannigfaltig. Selbe kommen im Innern des Röhrenfusses am Boden (XII. 14.), am Rande des profilierten Bodens (XII. 19.) rundum, an mit Füßen versehenen Gefässen bis zu den Füßen (XII. 15.), in einer Linie von unbestimmter Richtung am Hals (XII. 17.), in schiefen Linien unter der Mündung vor (XII. 16.). Dann bedecken sie manchmal von Boden angefangen die ganze Oberfläche (XII. 18.), ein andermal lassen sie am Unterteil des Gefässes einen Streifen von 2—3 cm frei (XII. 1.). Bei manchen Exemplaren enden sie unter dem Hals in einer Zickzack-Linie (XIII. 1.). Bei anderen bleibt der Hals und Mundgegend ganz frei (XIII. 2.), bei manchen beginnen sie unmittelbar an der Mündung (XIII. 3.). Eine mit Nagel verfertigte doppelreihige Verzierung unmittelbar unter dem Munde kommt auch bei solchen Gefässen vor, welche übrigens gar nicht geziert sind (XVIII. 5.).

Ausser den mit Nagel verzierten Gefässen gibt es in dieser Kultur zahlreich auch solche, deren eingetiefte Verzierungen an die mit einem Nagel verfertigten Verzierungen erinnern. Ihre Bearbeitung ist mannigfaltig. Es kommen darunter auch solche vor, an welchen die Verzierungen mit einem engen zieselartigen Stück Holz, oder Bein (XIII. 4., XVIII. 9., 15.), einem dreieckigem Gerät (XIII. 5.), einem Holzstück mit unregelmässigem Ende (XIII. 6.), einem cylindrischen Gerät (XIII. 13., 14., XVIII. 12., 14.), einem kleinen, stumpfen parallelepipedförmig endenden Holzstück (XIII. 7.), einem dreiteiligen Gerät (XIII. 8.), einem rosettenförmig endenden Holzstück (XIII. 9.), einem kleineren oder grösseren kreisförmigen Bein (XIII. 10.) eingraviert wurden. Es kommen auch halbe und komplette Kreisbögen vor (XVIII. 13., 17.). Es sind auch mit Rosetten kombinierte Linien häufig (XVIII. 11.). Es kommt auch vor, dass diese eingetieften Verzierungen mit Nagelverzierungen kombiniert sind (XIII. 11.), da die Nagelverzierungen auch mit quer durcheinander laufenden vertieften

Linienverzierungen sich mehrfach wiederholen (XIII. 12., 15., 16., 18., XVIII. 8.).

Sehr häufig sind die drunten und drüben laufenden Linienverzierungen, welche planlos vom Boden des Gefässes ausgehend, aus dünnen (XIII. 17., 19., 21., 22., 24.) und dicken (XIII. 20., 23., XVIII. 3., 6.) Linien bestehen.

Unter den Linienverzierungen gibt es sowohl zick-zackartige grobe Linien (XIV. 1.), als auch dicht nebeneinander stehende kleine Linien (XIV. 2.).

Bei den Reliefzierungen unterscheiden wir zwei Gruppen. In die erste gehören jene, wo das Zierungselement die ganze Oberfläche des Gefässes bedeckt und gerade so, wie bei den mit Nagel gezierten Gefässen, entweder ganz unten beim Boden (XIV. 3.), oder etwas höher beginnen (XIV. 4.) und bei der Mündung (XIV. 5.), oder um einige cm darunter enden (XIV. 6.). Diese Verzierungen sind meistens unregelmässig geformt. Sorgfältige Formen kommen selten vor. Sie zeigen nordische Einflüsse.

In die andere grosse Gruppe gehören die verschiedenen Knoten, welche einzeln (XIV. 7.), zu zwei (XIV. 8., XVIII. 6.), zu drei (XIV. 9.), sogar auch zu vier (XIV. 12.), sowohl bei den ganz glatten, als auch mit Eintiefungen gezierten Gefässen vorkommen, und zwar sowohl in gerader Linie, als auch kreisbogenförmig angebracht. Wenn es deren mehrere gibt, so sind dieselben entweder horizontal, oder vertikal an der Seite des Gefässes geordnet, was entschieden beweist, dass dieselben keine Henkel waren, deren Dimension diesem Zwecke auch nicht entsprechen könnte. Ausser in Szentes-Jaksorpart, kommen in dieser Kultur Knotenhenkel gar nicht vor. An diesen Knoten sind häufig tiefe Eindrücke (XIV. 7., 10., 11.) sichtbar, was ebenfalls keinen praktischen Zweck hat.

Es gibt auch solche grosse Knoten, welche schon wirkliche Scheiben sind. Dieselben sind entweder ganz glatt (XIV. 14.), oder mit gekerbtem Rande (XIV. 13.), oder mit eingetiefter breiter Schnecklinie geziert (XV. 6.).

Beachtenswert sind auch jene grösseren Erhöhungen, an deren Scheitel 2—4 Eintiefungen vorkommen und ganz an Blumen erinnern. (XIV. 15.).

Hier gehören auch die dreieckigen Erhöhungen (XV. 1.), welche, wie auch das Gefäss IV. 5. beweist, gewöhnlich mehrfach an der Seite des Gefässes erscheinen.

Ganz besonders müssen wir jene Verzierungen hervorheben, welche entweder aus glatten, oder mit Eindrücken gegliederten Reliefs bestehen. Unter den glatten gibt es manche Bruchstücke, von welchen man nicht konstatieren kann, ob sie selbstständig, oder Bruchstücke irgend einer Reliefverzierung sind. Es gibt darunter aus ein, zwei, drei Relief-Linien bestehende Stücke (XV. 2—5.).

Die mit Eintiefungen gegliederten Zierungen kommen in geraden

(XV. 12., XVIII. 4.), parallelen (XV. 7.), um den Hals laufenden (XV. 8.), sich kreuzenden (XV. 9.), zu einander senkrechten (XV. 10.), kreisbögenförmigen (XV. 11., XVIII. 7.) oder krummen Linien (XV. 15.) vor. Diese Verzierungen kommen sowohl an glatten, als auch an schon anders verzierten Gefäßen vor.

Eine fernere derartige Verzierung ist, wo das in der Mitte in länglicher Richtung mit eingetieften Linien gezierte Relief durch mehrere parallele eingetiefte Linien gegliedert ist (XV. 13., 14.).

Eine besondere Gruppe bilden jene Relief-Verzierungen, welche entschieden figurierte Darstellungen sind. Als eine ganz beachtenswerte Sache müssen wir betonen, dass diese plastischen Verzierungen durchaus in keinem Zusammenhange mit den selbstständigen plastischen Schöpfungen sind. Dies scheint ein starker lokaler Charakter zu sein, obwohl dieselben auch in Troja, als auch in Cyprus vorgekommen sind. In dieser Kultur scheinen sie einen gemeinschaftlichen Ursprung zu haben.

Mit den in Ungarn gefundenen Relief-Tierdarstellungen beschäftigte sich Endre Krecsmárik, als er den Hirsch von Csépa schilderte.⁸¹ Ausser dieser Tierdarstellung kannte er aber nur noch den von Bukovapuszta. Derartige Funde haben sich auch seitdem nicht sehr vermehrt, nämlich Krecsmárik selbst fand ein solches Bruchstück auf der Ansiedelung von Szarvas-Szappanos (XXXVII. 4.). Dann fand Verfasser dieser Zeilen in Kökénydomb ein Bruchstück,⁸² in Kopáncs-Zsoldostanya ein ganzes Gefäß, woran sogar zwei Tiere dargestellt waren (III.) und in Kopáncs-Kovácsstanya ein Fragment (XVIII. 1.). Ferner ist uns noch eine solche Darstellung bekannt, aber nur gekerbt, welche Gyula Szeghalmi auf einem Hirschweih-Beil von Szeghalom entdeckte.⁸³

Krecsmárik macht unter den Darstellungen keinen Unterschied, obwohl er sehr auffallend ist und mit Beachtung des begleitenden Stoffes zu einem sehr interessanten Resultat führt.

Das Bruchstück, welches den Hirsch von Csépa darstellt, kam mit den Scherben der Theiss-Kultur in das Museum des Gymnasiums von Szarvas. Mit ähnlichen Stoff vermischt fand auch Szeghalmi die gekerbte Hirsch-Darstellung von Szeghalom-Kovácsalom; so auch Verfasser dieser Zeilen die Hirschweih-Darstellung von Kökénydomb. Alle drei Bruchstücke stellen entschieden Hirsche dar, hingegen stellen die Funde von Bukovapuszta, Szarvas-Szappanos und Kopáncs-Zsoldostanya nicht Hirsche, sondern irgend ein Hornvieh dar. Letztere sind mit dem Stoffe der jetzt geschilderten Kultur zusammen vorgekommen. Hirsch-Darstellung mit dieser Kultur ist nur in Kopáncs-Kovácsstanya vorgekommen.

Es ist jedenfalls beachtenswert, dass während in der vorigen Kultur wir wiederholt dem Hirsche begegnen, kommen in dieser Kultur meistens

⁸¹ Arch. Ért. 1912. 366—368.

⁸² Dolgozatok-Arbeiten, VI. Taf. XXXV. 2.

⁸³ Arch. Ért. 1913. 41. Fig. 1.

nur Hornvieh-Darstellungen vor. In Kenntnis der totemistischen Bedeutung dieser Tierdarstellungen können wir behaupten, dass während in jener Kultur der Mensch sich mehr für das wilde Tier interessierte, in dieser Kultur schon das gezähmte Haustier dem Menschen näher stand.

Dass diese Darstellung eine solche Bedeutung hatte, beweist auch die dritte Darstellung am Gefässe von Kopáncs-Zsoldostanya, nämlich das Frauen-Bruchstück mit stark betonter Vulva (III.).

Die erwähnten zwei verschiedenen Darstellungen erklären sich natürlich durch die zwei verschiedenen Beschäftigungen der zwei Kulturen, resp. Verhältnis zu den Tieren. Während nämlich jene Kultur das Wild nur tilgt, diese das Tier züchtet und zu vermehren strebt.

Reliefartige Menschendarstellung finden wir ausser der Frauendarstellung von Kopáncs-Zsoldostanya nur in Kotacpart, wo sie auf einer Scherbe eines, mit Nagel gezierten, Gefässes vorgekommen ist (XVIII. 2.). Es ist nicht unmöglich dass das der swastikaähnliche Relief von Szentes-Jaksorpart (XLI. 10.) als eine schematische Menschendarstellung zu betrachten ist.

Beerdigungen sind uns von den Ansiedelungen Óbessenyő, Szarvas-Szapannos, Endrőd, Tiszaug, Szentes-Jaksorpart, Kopáncs-Zsoldostanya, und Kopáncs-Kovácsstanya bekannt. Überall befanden sich Hocker-Skelette, aber ohne Beilage, oder mit nur ärmlicher. Am Skelett von Szarvas-Szapannos waren auch Spuren von Körperbemalung bemerkbar.

Wohnhaus fand man bisher nirgends. Die Lehmwerkbruchstücke von Szarvas-Szapannos, ferner die Kreislinien der Schutten von Szentes-Jaksorpart und Kopáncs-Kovácsstanya (XVI. oberes Bild) lassen es als wahrscheinlich erscheinen, dass die Wohnungen viereckige und nur auf Querbalken ruhende Hütten waren. Pfostenlöcher fand man aber nirgends.

Hieraus ist es ersichtlich, dass der Stoff, obwohl derselbe hie und da einigen Zusammenhang mit vorangehenden Kulturen verrät, als Überrest einer selbstständigen Kultur zu betrachten ist.

Dieselbe genügt auch jener Bedingung, dass sie auf ein grösseres Gebiet erstrecken muss.

Wir müssen nur noch einen Blick auf die Karte werfen, um die Verbreitung dieser Kultur festzusetzen. Jene Fundorte, von deren Stoffe wir zweifellos behaupten können, dass sie zu dieser Kultur gehören, befinden sich allgemein zwischen den Flüssen Körös, Tisza und Maros. Wir haben aber auch einige Fundorte, an welchen wir infolge unpunktlicher Beschreibung das Vorkommen dieser Kultur nur mutmassen können, welche aber auch grösstenteils in südlichen Teil des historischen Ungarns fallen. Ausser diesem Gebiet sind uns nur zwei Orte bekannt, und zwar Bodrogheresztur,⁸⁴ wo diese Kultur von der Theiss-Kultur mit einer Schicht ge-

⁸⁴ Arch. Ért. 1927. 31—49.

trennt, und Rakamaz,⁸⁵ wo dieselbe mit mehreren Kulturen gemischt vorgekommen ist.

Unstreitig festgesetzte Fundorte sind (auf der Karte mit schwarzem Ringel dargestellt) Szentes-Berekhát, Szerbkeresztur, Bukovapuszta IV. und VI. Hügeln, Óbessenyő, Szarvas-Halez, Szarvas-Halásztelek, Szarvas-Szapannos, Ószentiván, Bodrogkeresztúr, Feketető, Ócsanád, Óbessenyő innere des Dorfes, Szentes-Nagyjaksorpart, Hódmezővásárhely-Gorzsza (Vermeshalom), Kopáncs-Zsoldostanya, Tiszaug-Tópart, Endrőd, Kunszentmárton, Szentes-Nagyér, Szentes-Kisjaksorpart, Szentes-Csucsöld, Szentes-Teés, Sövényháza, Mezőtúr-Kovácsalom, Pusztaföldvár, Gyoma-Nagyszirt, Kopáncs-Kovácsanya, Hódmezővásárhely-Kotacpart, Deszk, Szentes-Vekerzug, Lebő, Csongrád, Ócsöd-Mogyoróshalom.⁸⁶

Unbestimmte Fundorte (auf der Karte mit einfachen Kreisen bezeichnet): Bania, Óbéba, Bogsánbánya, Csene, Désánfalva, Dinnyás, Temeskubin, Alsólyupkova, Ómoldova, Öregfalu, Podporány, Ujvár,⁸⁷ Dunabogdány,⁸⁸ Halas und Majsza.⁸⁹

Die Feststellung der relativen Chronologie scheint aber doch schwer zu sein, weil wir ihre stratigraphische Verhältnisse zu der Theiss-Kultur bisher nur von einem Fundorte kennen, und zwar von Bodrogkeresztur, wo wie wir schon oben erwähnten, die Überreste der Theiss-Kultur in unterer Kulturschicht lagen und sich nie mit dieser Kultur vermischten.

Aber ausserdem haben wir noch so viele Anhaltspunkte, mit deren Hilfe wir näher zur Lösung der Frage kommen können. Wir müssen aber betonen, dass wir unsere Lösung nur dann als gültig betrachten können, wenn bei den künftigen Grabungen die beobachteten stratigraphischen Verhältnisse dieselbe noch vollkommener bestätigen werden, als die, bis jetzt nur einzige, obwohl sehr gut beobachtete Ausgrabung.

Soviel müssen wir aber schon jetzt betonen, dass diese Kultur nicht parallel mit der Periode der Theiss-Kultur sein kann. Dies beweist nicht nur das Verhältniss der Fundorte von Szarvas zu einander, sondern auch die geographische Lage der Ansiedelungen von Kopáncs-Zsoldostanya und Kökénydomb. Diese Fundorte befinden sich zwar auf zwei entgegengesetzten Seiten eines höheren Territoriums, aber durch kein Flusswasser getrennt, etwa 2350 Meter von einander entfernt. Ausser dem Kopáncs-Kovácsanya Ansiedelung, welche sich von Kökénydomb ein halb Kilometer weit in der Nähe der Ansiedelung von Kopáncs-Kistanya befindet, welche wieder halb Kilometer entfernt von der Kökénydomb liegt und eben

⁸⁵ Ebenda 1892. 205—207.

⁸⁶ Siehe die Anmerkungen: 13., 17., 20., 23., 27., 30—33., 38—40.; 41., 43—53.

⁸⁷ Milleker: Délmagyarország régiségleletei I. 15., 16., 23., 24., 29., 33., 35., 72., 76., 79., 83., 91., 116.

⁸⁸ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 169.

⁸⁹ Századok 1869. 305—320.

so wie diese in I. Periode der Theiss-Kultur gehört. Die Ansiedelungen von Kovács tanya und von Kistanya befinden sich 300 Meter von einander entfernt am Ufer einer und derselben Wasserader. Dieser Umstand ist unsomewhat beachtenswert, weil die obenerwähnten Ansiedelungen von Kökénydomb und Kistanya durch eine halb Kilometer breite alte Wasserader getrennt waren, und dennoch fanden wir an beiden Ufern die Überreste einer und derselben Kultur.

Dass auf einem solchen Territorium, so nahe zu einander zwei Kulturen existiert hätten, ohne einander auch im geringsten zu beeinflussen, ist undenkbar. Und noch dazu sprechen, beide Ansiedelungen von dauern-dem Aufenthalt.

Zur stratigraphischen Feststellung ist — ausser Bodrogkeresztúr — unter den bisherigen Fundorten nur Ószentiván und Kotacpart geeignet. In Ószentiván befanden sich in einer Wohngrube zwei sehr gut zu unterscheidende Schichten. In der unteren waren ausschliesslich nur mit Nagel gezielte Gefässscherben mit niedrigen Röhrenfuss Bruchstücken. In der oberen Schichte aber, welche durch eine dicke Aschenschichte von der unteren getrennt war, befanden sich aeneolithische Knoten-Formen.

Die Schichtenlage war wahrscheinlich auch bei der dreischichtigen Ansiedelung von Óbessenyő dieselbe, wo die Scherben der Theiss-Kultur sich in der untersten Schichte befanden, die kupferzeitlichen in der obersten und die Reste dieser Kultur in der mittleren. Dies wäre der einzige Fundort, wo das stratigraphische Verhältniss zur jüngeren Periode der Theiss-Kultur gegeben wäre, er ist aber auch nicht zweifellos annehmbar.

In der untersten Schichte der Ansiedelung von Szerbkeresztúr dürften wohl die Überreste dieser Kultur gelegen sein, vielleicht samt den Resten der Ossarn-Badner-Kultur und darüber die Gefässe der Kupferzeit.

Die für die Ossarn-Badner-Kultur charakteristischen, mit dichten Knoten gezielten Gefässe sind auch in Kopáncs-Zsoldostanya vorgekommen, samt den charakteristischen, breiten, flachen, Henkeln, somit wir keine Ursache haben, die temporäre Nähe dieser Kultur zu bezweifeln.

Noch einen sicheren Anhaltspunkt liefert uns die Ansiedelung von Kotacpart. Hier waren nämlich die frühkupferzeitlichen Gräber, in mit dem Stoff dieser Kultur dicht gefüllten Erde gebettet und zwar so, dass sich die charakteristischen Scherben sowohl im Grabe, als auch darunter und darüber vorfanden. Dies beweist unstreitig, dass hier diese Kultur der Kupferzeit unmittelbar vorangegangen ist.

Wenn wir die bei Bodrogkeresztúr, Ószentiván und Kotacpart konstatierte Stratigraphie und die als wahrscheinlich erscheinenden übrigen Angaben mit den oben genannten Angaben der Topographie vergleichen, so ergibt sich, dass diese Kultur nach der bisher bekannten Perioden der Theiss-Kultur, als die III. Periode betrachtet werden kann.

Wir wollen wieder betonen, dass wir einen gewissen Zeitpunkt nur auf Grund einer noch bestimmtere Stratigraphie annehmen können. Aber

die Benennung kann uns auch sonst nicht stören, den es ist zweifellos, dass wir mit einer Kultur vom Ende des Neolithikums zu tun haben, welche uns vom Zwischengebiet der Tisza, Maros und Körösflüsse resp. nächste Umgebung bekannt ist.

Wir dürften auch jenen Umstand nicht ausser Acht lassen, dass die für diese Kultur charakteristische Nagelzierung von der Linearkeramie bis zur Jordansmühler-Kultur auch in Böhmen und Mähren anzutreffen ist, aber sich nie so sehr entwickelte, resp. nirgends unter solchen Umständen vorgekommen ist, dass sie Anspruch auf Selbstständigkeit gehabt hätte. Auch dort, wie auch bei uns, ist sie von den schon bekannten V förmigen Zierungen ausgegangen, welche Richtung sie auch in ihrer späteren Entwicklung beibehalten, aber nie selbstständig erschienen ist.

Wir haben noch eine ausländische Angabe, welche wir nicht unbeachtet lassen dürfen und welche auch unsere chronologische Einteilung zu stützen geeignet ist.

Die synchronistische Tabelle von Ferenc Tompa⁹⁰ setzt die Perioden Tordos II., Erösd I. und Gumelnita A. in das Gebiet von Siebenbürgen zur Zeit der Periode I. und II. der Theiss-Kultur, und der Badner-Kultur. Die Gumelnita A. Periode welche auch schon Kupfer enthält, kennt aber keine mit Nageln gezierten Gefässe, in deren B. Periode hingegen dieselben massenhaft vorkommen.⁹¹ Wenn auch das Verhältnis dieser Schichte zu den übrigen rumänischen Schichten noch nicht klar gestellt ist, so viel ist dennoch zweifellos, dass selbe jünger als die darunter liegende A. Schichte ist, weswegen auch unsere Kultur jünger sein muss.

Viel wichtiger ist für uns die Chronologie des Neolithikum von Siebenbürgen. Nach Schrollers⁹² Festsetzung finden wir in den Kulturen von Nádorválya, Tordos und Bojan A. keine Spuren von Nagelverzierung. Aber dieser begegnen wir umso häufiger im Stoffe der mittelseiebenbürgischen bemalten Keramik,⁹³ wohin dieselbe ebenso, wie die übrigen Überreste der Theiss-Kultur nach Bezeugung der bisherigen Funden, zumal durch Vermittlung des Maros-Tals gelangt haben dürfte. Also führt die Chronologie Siebenbürgens auf eine solche Festsetzung, welche auch für unser Territorium gültig ist und unsere obige Einteilung in allem als richtig erweist.

Dr. Banner János.

⁹⁰ Die Bandkeramik in Ungarn 64.

⁹¹ Dacia II. 1925. 70.

⁹² Die Stein und Kupferzeit Siebenbürgens. 69—70.

⁹³ Ebenda 26.

Csongrád vármegye őskori települése.

I. A vármegye földrajzi helyzete.

Azok a kérdések, amelyek a mai magyar archaeologia elé merednek, többé már nem elégszenek meg a régészeti anyagnak tipológiai összevetéséből származó feleletek felvilágosításával, hanem új célokat jelölnek meg, amelyek végeredményükben az igazi feladat elé állítják e tudományt: az ősi idők történetének megírása elé.

Mindaz, ami a világháború előtt nálunk történt e téren, nagyon kis kivétellel csak arra volt elégséges, hogy bizonyos alapvető fogalmakat tisztázzon s a felvetődött problémákhoz megfelelő anyagot hordjon össze. A háború után megindul a kutatás abban az irányban, vajjon a hazai leletek milyen vonatkozásban vannak azokkal a kulturkörökkel, amelyek a környező területeken végzett archaeológiai és palaeoethnológiai kutatások eredményei nyomán váltak ismertekké.

Az így kitágult problémákra hazai irodalmunkban elsőnek dr. Hilbrand Jenő mutat rá „Praehistoria és ethnologia” címmel.¹ „Ma már világosan látjuk — mondja — hogy az emberiségnek „történet előtti”, valamint mai kulturái nem egyes, az „elemi gondolat”-tól sugallt kulturelemek továbbfejlődésének az eredményei, hanem bizonyos kulturkörökhöz kötött jelenségek, amely kulturkörök egymás mellett alakultak ki, egyszer függetlenül egymástól, máskor egymásra hatva, egymással összekeveredve . . .” „Csak a modern ethnologia módszereinek és eredményeinek szem előtt tartása mellett lesz lehetséges a praehistóriát oda fejleszteni, ahova természetének helyes felismerése mellett fejlődnie kell: a történet előtti időknek történetírásává”.

Ugyancsak e felfogásnak ad kifejezést dr. Tompa Ferenc is ugyanazon évben,² amikor oda nyilatkozik, hogy: „A tipologizálás mellett azonban a régészet még erősen öncélú, jóllehet a kutatás módszere mindjobban hasonlóná lesz a történetírás forráskutató módszeréhez . . .” „A régész részére a leleteket magában rejtő föld ugyanazt a szerepet tölti be, amit a történetíró számára a könyvtárak és archivumok jelentenek”.³

¹ Archaeológiai Értesítő (Továbbiakban: A. É.) 1931. évf. 211—213. l.

² Hóman Bálint: A magyar történetírás új útjai; Régészet, 353—364. l.

³ U. ott 357. l.



„A végcél — mondja más helyt — az őskor történelme felett borongó homályt eloszlatni. Az út pedig a települési archaeologia, amelynek feladatává lett a művelődéstörténetbe vágó kérdések tanulmányozásával és a stratigrafia által hitelesített leletek tipológiai összevetésével egyes régiók művelődési határainak, kulturkörének kijelölése s ezeken belül a leletstatisztika útján a topografia megállapítása”.⁴

E feladatok egyre tudatosabb meglátásának eredménye, hogy újabb régészeti irodalmunk tanulmányai többé nem csak a tipológiai megfigyelések szerint igazodnak, hanem tekintettel vannak az egymásmellett elhelyezkedő kulturkörök összetételére, egymásra-hatásukra, a földrajzi viszonyok adottságaira és ethnológiai problémáira.

E belátás világánál készült ez a dolgozat is. Célja az, hogy Csongrád vármegye ősi településének a múzeumokban található anyag segítségével megszerkesszük a terület korszakonkénti történeti földrajzát s arra támaszkodva kíséreljük meg ellenőrizni azokat az adatokat, amelyek a történelemtudomány idevágó részét alkotják.

Ez a terület az Alföldnek majdnem a közepén, a Tisza középfolyásánál fekszik. Származástani alapon ítélve meg, az u. n. síksági feltöltéshez kell sorolnunk. A Tisza szinte tengelyben szeli át s ezzel két tipikus, egyben egymástól különböző félre osztja. E két félnek bár genetikai adataik egyezők, felszínalakító tényezőik, s így tájképi elemeik mások. Az eltérő sajátságok a település történetében is kidomborodnak, amennyiben az ősi kulturák nyomai számosabban és gazdagabban vannak képviselve a tiszántúli részek vízben gazdag területén, mint a Duna-Tisza közti rónaságokon.

A Tisza jobb és balpartjára különülő két jellegzetes fél között a különbség az, hogy amíg a nyugati rész a tipikus steppe-vidék sajátságait őrzi, a keleti fél a potamikus kultúrvonal gerincét alkotja s annak minden előnyével rendelkezik, hátrányait sínyli. Ilyen körülmények között a két résznek viszonyai is különbözők. E különbségek a mindennapi élet megnyilvánulásában is jelentkeznek még ma is; hogyne jelentkeztek volna akkor, amikor úgy az éghajlati, mint egyéb földrajzi adottságok nagyobb súllyal nehezedtek a településre, illetőleg a települő emberre.

A terület vízrajzánál egyik részen főként folyómedrekről s csak kevés tóról, a másikon ellenben kiterjedt tavakról, inkább lefolyástalan területekről s csak elvétve egy-két vízfolyásról emlékezhetünk meg. Így: a balparti félén ömlik a Tiszába a Hármaskőrös, ott kanyarog végig a Tiszával párhuzamosan, azzal egy igen kiterjedt szigetet alkotva, a Kurca, amelyet a Veker-, Kórógy- és Mágozs-erek bő vizei tápláltak. A hódmezővásárhelyi Hód-tó voltaképpen nem is tó, hanem több érnek összefolyásából keletkező öblösödő meder, amelybe ki- és bejuthat a víz, tehát lényegében nem lefolyástalan terület. Hasonló ehhez az okleveleinkben gyakran emlegetett szentesi Contra, Kondurra tó is. Egyik oklevelünk Durha folyónak nevezi, mert nem egyéb, mint a Kurca medrének egy el-

⁴ U. ott 359. l.

laposodó és szétterülő szakasza. Ugyancsak a vármegye területén torkollik a Tiszába a kisebb térképeinken is szereplő Száraz-ér, valamint a Maros. Tó ezzel szemben alig van, az is egészen a keleti széleken, a folyamvölgyi kultúrvonal peremén. A mocsári tisztások inkább sekély laposok és öntésterületek.

Ugyanekkor a jobbparti részen éppen fordított a helyzet. Egymást érik az u. n. Fehér-tavak, Kis- és Nagy-széksós-tavak és egyéb Fertőslaposok, amelyek nem egyebek, mint a fölösleges csapadékvizek gyűjtőmedencéi anélkül, hogy jelentősebb mozgást végeznének s így a maguk számára hosszabb medreket alkothattak volna. Nehány holt Tisza-kanyartól eltekintve, csak egy ilyen darabban maradt, kb. 15 km hosszú meder van: Csongrád és Csanytelek között, a Vidra-ér. A Dong- és Maty-ér még ennél is rövidebbek. Így az eleven vizekre támaszkodó ősi kultúrák igen természetesen gazdagabban vannak képviselve a keleti részben, mint a nyugatiban, ahol e telephelyeket mindenkor közel a Tiszához, az egykor eleven medrek partjain találjuk meg.⁵

A domborzati viszonyok e vízrajznak megfelelően ugyancsak két tájjelleget őriztek meg. A Duna-Tisza-közi magasabb síkú rész kevésbé felszabdalt, mint a tiszántúli öntésterület s a hozzá csatlakozó keleti dűlialvialis lösztábla. A víz eróziós munkája így ezen a részen igen változatos domborzati képeket hozott létre, amelyeknek eredetét illetőleg a vélemények megoszlanak. A ma is jól megfigyelhető parti vonalutakon húzódnak meg a halmok. Igen jól meg lehet különböztetni, hogy meddig tart a természetes képződésű domborulat s honnan kezdődnek az emberi alakítások.

Az éghajlati viszonyok általában egyezők az Alföld többi részének adataival, azzal a különbséggel, hogy a megye északi csücske, a szentesi fél, az egész Alföldnek csapadékban legszegényebb része. Az évi átlag a minimális 500 mm-nek is alatta marad. Akkor, amikor pl. Szeged környékén 600 mm körül mozog az évi csapadékmennyiség, ugyanakkor Szentesen, helyesebben a Tisza-Körös déli szögében mindössze 460 mm. Ez az arány rendszerint meg is marad. Következik ebből, hogy a vármegye nyugati fele 50—100 mm-el csapadékosabb, mint a keleti. Jelentősebb eltérés azonban emiatt a két rész viszonyai között nincs, mert a talajviszonyok is mások: A Duna-Tisza-közi homokos rónák csapadéktöbblete elenyészik a laza felszín alatt, a tiszántúli részek kötöttebb talaja pedig a kevesebbet is jobban elraktározza, mint amaz. Az időjárás szélsőségei természetszerűleg egyformán érintik mindkét félt, csak hogy amíg az ármentesítés előtt az árvizeket mindig a keleti rész — eltekintve a másik rész tiszaparti zugaitól — a nagy szárazságokat pedig főként a nyugati fél sínylette meg.

⁵ Lásd a terület 75.000-es katonai felvételét, valamint az ennek nyomán készült topografiai térképünket.

II. A terület régészeti kutatásának története.

Csongrád vármegye szerves része a Nagy-Alföldnek s így legősibb története is azzal párhuzamosan halad. Őskori művelődési viszonyairól az eddig összegyűlt archaeologiai anyag segítségével ma már megfelelő képet alkothatunk. Forrásanyagunkat ezért a hazai egyéb gyűjteményeken kívül legfőként a terület múzeumainak régiségtáraiból vesszük, nem mellőzve e kutatások eredményeit összegező irodalmat és szakközleményeket sem. Így kútforrásainkat nagy általánosságban három főcsoportra oszthatjuk:

- a) a vármegye és városainak helytörténeti irodalmára,
- b) a múzeumok régészeti emlékéanyagára és
- c) ez anyagra vonatkozó közleményekre, amelyek különböző szakfolyóiratokban, valamint egyéb kiadványokban jelentek meg.

Irodalmi forrásaink sorát egy kéziratos munkával kezdetjük, amelyet Petrák Ferenc szentesi polgár kezdett írni, 1750-ben. A kisigényű, de fejlett érzékkel megírt munka feljegyzései a legtöbb esetben megegyeznek a történeti adatokkal.⁶ A nyolcadrét alakú kézirat 2. oldalán többek között ezeket találjuk:

— „...A Kurtza fojó viz partján az északi részenn most is sok hamuval töltött vastag tserép edényeket... sött Római pénzek is találtatnak“...

Hasonló ehhez Szőnyi Benjamin hódmezővásárhelyi ref. lelkésznek 1753-ban írt verses krónikája, amelyben a város keletkezéséről s vizontagságairól írva érdekes régészeti adattal szolgál, amikor így énekel:

— „Egy felől a várost nagy tó mosdogálja,
Hold vizének hívják: félhold a formája.

— — — — —
Sokszor, hogy a tónak partján jártam,
Egy tenyérynél vastag cserepeket láttam,
Mik lettenek légyen — amidőn forgattam,
lenni test-hamv rejtő vedreknek találtam“.⁷

Archaeologiai feljegyzéseket hagyott hátra nem egy helyen Dugonics András „Etelka“ c. regényében, amelyben több szegedi leletről emlékszik meg. Így az 1794-ben az u. n. Prófont-ház mellett egy régi kőfal alapjában talált nagymennyiségű Marcus Aur. Antoninus-féle görög feliratú pénzleletről s vele kapcsolatban egyéb, bár nem őskori, közléseket hagyott reánk Szeged város történetére vonatkozólag.⁸

Későbbi keletű feljegyzés Kiss Bálint szentesi ref. lelkésznek 1839-

⁶ Sima László: Szentes története I. köt. 8. l. — A munka kéziratban Szentesen igen elterjedt s röviden Petrák-krónikának nevezték.

⁷ Hódmezővásárhelyi ref. egyh. jegyzőkönyve 1753. és A. É. 1872. 59—60. l.

⁸ Etelka: I. köt. 219—221. l.

ben megjelent „Magyar régiségek“ című műve, amelynek bevezetőjében mondja:⁹

— „Mikor látjuk, hogy a Tiszából olyan bika és szarvasfő csontokat fognak ki a halászok, melyek másfélszer nagyobbak, mint a mostaniak... és ezekből azt hozzuk ki, hogy ezen a földön a tenger elapadása után sokkal nagyobb és másfajta állatok is éltek, mint a mostaniak: avagy nem természetes okoskodás-e ez“.

Történeti műveink a területre vonatkozólag a honfoglalást megelőző korszakokhoz nemigen nyúltak mindaddig, amíg segédtudományaik, az archaeologia, történeti földrajz és néprajz elegendő anyagot össze nem hordtak. Ilyen összefoglalást elsőnek Varga Ferenc gyoroki plébános adott Szegedről, aki még tisztára az ó- és középkor auctorainak, valamint a maga korát közvetlenül megelőző tudományos műveknek eredményeire támaszkodva rajzolja meg Szeged ősi településének képét, de semmivel sem vitte előbb a kutatás ügyét.¹⁰

Szívós Béla szentesi gimn. tanár, az 1891-ben megjelent *Osztrák Magyar Monarchia Írásban és Képben* c. műben Csongrád és Csanád vármegyék leírását adja, s abban a terület rövid őstörténetére is kitér. Ő már közelebbi topografiai adatokkal szolgál, amelyeknek ellenőrzése és hiteles feltárása különösebb gondot nem okozhat.¹¹

A milleniumi évben Csongrád vármegye közönsége megbízásából Zsilinszky Mihály írja meg a vármegye történetét három kötetben. A mi szempontunkból igen értékes munkát végzett a műnél dr. Pósta Béla, akkor még nemzeti múzeumi tisztviselő, aki az őskori anyagot dolgozta fel.¹² A honfoglalás előtti korszak a műben csupán egy ívet foglal el. Felsorolja koronként az egyes lelőhelyeket, majd áthalad a népvándorlás korának minden nevezetesebb eseményén, s nagy anyagismerettel erőteljes képet rajzol e hosszú időről. Leletstatisztikája nem teljes, de egyetlen egy sem marad el azok közül, amelyek a szakfolyóiratok révén ismertek voltak.

Hódmezővásárhely tanácsa a város történetének megírásával Szeremley Sámuel bízta meg, aki öt éven át a város és a ref. egyház évi 300—300 forint anyagi támogatásával, Varga Antal és Oláh Imre ref. főgimn. tanárok, valamint Farkas Sándor és Tergina Gyula közreműködésével ásatásokat foganatosított, s az így nyert anyagot a főgimn. régiségtárában helyezte el.¹³ E gyűjteményt, amelyhez a korábbi évek is szolgáltatattak némi anyagot, Nagy Géza nemzeti múzeumi tisztviselő 1898. tavaszán rendezte s a feldolgozásra alkalmas állapotba hozta.¹⁴

Szegeden ugyancsak a város közönsége megbízásából Reizner János írja meg a város történetét. A honfoglalás előtti korszakok részére ő is egy

⁹ Bevezető XI. l.

¹⁰ Varga Ferenc: Szeged város története 1877.

¹¹ A Magyarországgal foglalkozó rész II. kötete 461—480. l.

¹² Csongrád vármegye története I. köt. Előszó 2. l.

¹³ Futó Mihály: Hódmezővásárhelyi ref. főgimn. tört. 396. l.

¹⁴ Szeremley Sámuel: Hódmezővásárhely története I. köt. Előszó VII. és VIII. l.

ívet szentel, amelyen felsorolja mindazokat a leleteket, amelyek a szegedi múzeumban addig összegyűltek s a mult eseményeire valamelyes világot vehetnek.¹⁵

A vármegye, Hódmezővásárhely és Szeged megírt történetei mellől a század fordulóján még hiányzott Szentes város története. A hiányt pótlendő, Sima László hírlapíró hozzákezd az anyag összegyűjtéséhez és feldolgozásához.¹⁶ E műben a honfoglalás előtti kor történetét Csallány Gábor írja meg gazdag anyagszolgáltatással és részletes leletstatisztikával.¹⁷

A világháború alatti és utáni állapotok s az azóta lefolyt évtized a monografiáirásra és kiadásra nem voltak alkalmasak. Ennek ellenére Szeged, Kiss Ferenc, Tonelli Sándor dr. és Sz. Szigeti Vilmos szerkesztésében,¹⁸ egy évvel később pedig Szentes, Nagy Imre szerkesztésében, a Magyar Városok Monografiája c. vállalat kiadásában közreadták Szeged, illetőleg Szentes városok legújabb monografiáját.¹⁹

E műveknek az őstörténet szempontjából nagyobb jelentőségük nincs, de mivel felölelik a régibb kutatások eredményeit és a települési adatokat, nem mellőzhetők. Sokkal nagyobb jelentőségük van ezekkel szemben azoknak a gyűjteményeknek, amelyek ma már mint közintézmények a további kutatás szolgálatában állanak.

Még az abszolutizmus alatt fejt ki nagyarányú munkásságot Rómer Flóris azért, hogy a vidéki történelmi kutatások meginduljanak. A kiegyezés után arra törekszik, hogy a történelmi értékű emlékek összegyűjtessenek és ezáltal a pusztulástól megóvassanak. Ezért nem elégszik meg az Archaeologiai Értesítő megindításával (1868), hanem arra is törekszik, hogy a vidéken minden arra alkalmas helyen Régészeti és Történelmi Társulatok szerveztessenek. Rómer munkájának hamarosan mutatkozik is a hatása, még itt az Alföldön is, ahol eddig éppen a történelmi műemlékek hiánya miatt, ilyenirányú társadalmi megmozdulás igen gyéren tapasztalható.

Múzeum és könyvtár alapítására vonatkozó legrégibb adatunk figyelmünket első sorban Szentes felé irányítja, ahol már a hatvanas évek kezdetén — az akkor még református — gimnáziumban, szervezett városi múzeum van, amelyet nem mint intézeti szertárt, hanem kimondottan nyilvános közgyűjteményt kezelnek. Csukási Benjamin igazgató 1865-ben a következőkben számol be róla: „Mondanom is fölösleges, hogy könyvtárunk és múzeumunk igen kezdetleges, de hogy e kezdetleges állapotból rövid pár év alatt ki fogunk bontakozni, arra nézve kezességet nyújt egy-

¹⁵ Reizner János: Szeged története 1900. I. köt. 3—21. l.

¹⁶ Sima László: Szentes város története, Szentes 1914.

¹⁷ Csallány Gábor: Szentes őskori képe, i. m. 13—49. l.

¹⁸ Szeged, 1927. — E mű eltekintve a Móra Ferenc által írt s a múzeum általános ismertetését tartalmazó cikktől, egyéb bennünket érdeklő adatot nem tartalmaz.

¹⁹ Szentes, 1928. — A városnak a honfoglalást megelőző történetét, „Szentes története a honfoglalás előtt” címmel Csallány Gábor írta meg. i. m. 29—37. l.

házunk áldozatkészsége . . . Ez évben 140 forint határoztatott ama célra fordíttatni.²⁰ A gyűjtemény természetesen csupán adományokból gyarapszik. Ásatásra 1895-ig nem kerül a sor. Az adományozók neveit s a gyarapodás anyagát évről-évre a gimnázium Értesítői, később a városi hetilapok közlik.²¹

Rómer fellépésének hatásaként Szegeden Széll Farkas és Reizner János ügyvéd 1872-ben magán Történelmi és Régészeti Társulatot szerveznek s Löw Lipót közreműködésével felhívást intéznek a város és vidék polgárságához, hogy a hazai műemlékeket vegyék pártfogásukba s főleg a lelkészeket, jegyzőket és tanítókat figyelmeztetik, hogy a körzetükben előkerülő régiségeket gyűjtsék össze.²²

Reizner János teremti meg Szegeden azokat az alapokat, amelyekben a város egy nagy közgyűjtemény kiépítéséhez kezdhet.

Szeged mellett azonban Szentés sem marad el a további munkában. A gimnáziumban kezelt múzeuma és Rómernek 1876 őszén Szentés környékén tett régészeti útja alkalmával elért eredményeire, Szentés város társadalmából is többen felfigyelnek. Különösen az Ármentesítő Társulat mérnökei, akiknek hivatásuknál fogva több alkalmuk kínálkozott régészeti emléktárgy gyűjtésére. Így Kosztka Károly és Komáromi Lajos mérnökök hordanak össze kisebb gyűjteményt, amely a gimnáziumban kezelt kis múzeum anyagával együtt jelenleg a Csongrádmegyei Múzeumban van.²³

Munkába kezd ugyanekkor Farkas Sándor gyógyszerész is, aki nagy lelkesedéssel, szenvedéllyel gyűjti még a távolvidék emléktárgyait is; nyugtalan vére és rendszertelensége azonban megakadályozták abban, hogy jelentősebb alkotással a figyelmet maga felé irányíthatta volna. Gyűjtését túlnyomó részben a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta, élete utolsó éveiben pedig Csongrádon dolgozott, ahol egy teremre való anyagot gyűjtött össze és állított ki.

Szegeden az árvíz alatt elpusztult 3000 kötetes „Szegedvárosi Könyvtár” helyett Somogyi Károly 1880. ápr. 27-én a városnak ajándékozta 43.000 kötetes könyvtárát, amelyet egyéb helytörténeti emléktárggyal egyesítve, létrehozzák a város múzeumát. Az így keletkezett intézmény élére 1881-ben Reizner Jánost állítják, aki haladéktalanul hozzálát, hogy — most már hivatalos minőségben — minél teljesebben összegyűjtse a határ ősi- és népvándorláskori emléktárgyait.²⁴

Hódmezővásárhelyen a régészeti kutatások élére a református főgimnázium tanári kara áll és az 1858/59. iskolai évben 16 drb pénzből álló

²⁰ A szentesi gimnázium Értesítője 1864/65. 6. l.

²¹ Ennek a gyűjteménynek anyagára támaszkodik Szivós Béla fennebb említett leírása.

²² Szegedi Híradó 1872. évi 32. sz.

²³ Múzeumi leltár 1903.

²⁴ Móra Ferenc: A városi múzeum és Somogyi könyvtár. Szeged monogr. 292. l.

első adomány beérkezése után a régiségtár szervezéséhez lát. A fejlődés azonban közel három évtizeden át igen lassú úgy, hogy 1886-ban még csak 1518 drb éremmel és nagyon kevés, adományból származó archaeologiai anyaggal rendelkezik. Ásatást első alkalommal 1892-ben végeznek Farkas Sándor és Tergina Gyula; 1893-ban Tergina vezetése mellett Varga Antal és Oláh Imre tanárok, 1894-től e két utóbbi önállóan.²⁵

Ez idő alatt a vármegye többi helységeiben is mutatkozik az őstörténeti kutatások eredményeinek hatása. Csongrádon Szivák Béla országgyűlési képviselő, Blázsik József ig. tanító, valamint Farkas Sándor fordítanak gondot a határból előkerült régészeti leletekre; Mindszentén Vidoics Antal főszolgabíró, Keller Lajos plébános és Vigh Gyula uradalmi mérnök; Szegváron pedig Bécsi Sándor községi főjegyző.

A megindult munkát Szentesen Csallány Gábor folytatja, aki 1897-ben megalakítja a Csongrádmegyei Történelmi és Régészeti Társulatot s magángyűjteményét a köznek ajándékozva, megveti a Csongrádmegyei Múzeum alapjait, amely a Társulat tulajdonából, miután egyesített a gimnáziumban kezelt régi múzeummal, 1906-ban kerül a törvényhatóság ellenőrzése alá.²⁶

Múzeum és könyvtár szervezésében nem marad tétlenül Hódmezővásárhely sem. Az alapítás eszméje Tornyai János festőművésztől ered, aki 1904-ben az Ipari és Mezőgazdasági kiállításon bemutatott néprajzi tárgyak megszerzését javasolja. A város által kiküldött bizottság azt a tulajdonosoktól meg is szerzi s a városháza két termében helyezi el. Három év múlva, a DMKE. 1907. évi, Hódmezővásárhelyen tartott közgyűlésével kapcsolatban egy bérelt helyiségben mint nyilvános múzeumot ünnepélyes keretek között nyitja meg.²⁷ Kiss Lajos múzeumőr ezután újabb néprajzi gyűjtést indít meg, amely már 1909-ben olyan eredményre vezet, hogy a rohamosan szaporodó anyagnak megfelelő kiállíthatása végett egyre égetőbbé válik a kulturház kérdése. Kiss Lajos már a régészeti tárgyak gyűjtésére is gondot fordít.²⁸ Végre, mikor múzeumi célokra székházat vesz a város, abban helyezi el 1926-ban a könyvtárat és néprajzi gyűjteményt. A hiányzó régiségtári osztály megteremtése 1928-ban határozott el; azóta a szegedi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetének szakszerű támogatásával, dr. Banner János vezetésével évről-évre jelentős, tudományosan is feldolgozott és közzétett anyaggal gyarapszik.²⁹

Ugyanebben az időben szervezi meg a szegedi múzeum is néprajzi osztályát. Ez a munka Tömörkény István nevéhez fűződik. A gyűjtemény az

²⁵ Hódmezővásárhelyi ref. főgimn. tört. 393—405. I. Oláh I. és Varga A. beszámolója 396. l.

²⁶ Szentés monográfiája 228. l.

²⁷ Kiss Lajos: A hódmezővásárhelyi városi múzeumról. Múzeumi és Könyvtári Értesítő. (Továbbiakban Múz. Könyvt. Ért.) IV. évf. 1910. 142—148. l.

²⁸ Múz. Könyvt. Ért. 1910. 123. l.

²⁹ L. Dolgozatok—Arbeiten—Travaux VI., VII. és VIII. köt.

Alföld öt vármegyéjének néprajzát öleli fel.³⁰ Tömörkény folytatja elődjének, Reiznernek abbanmaradt munkáját s gyakori ásatásai során gazdag újabb anyagot hord össze az Alföld régészeti térképéhez.³¹

Bekapcsolódott a tudományos kutató és közlő munkába az 1921. óta Szegeden működő Ferencz József Tudományegyetem is, 1924-ben szervezkedni kezdő Archaeologiai Intézetével. A tudományos szakképzés céljait szolgáló ásatásainak eredményeit 1925-ben megindított *Dolgozatok* című folyóiratában a magyar mellett egy világnyelven is közli.³²

Csongrádon Farkas Sándor gyűjteménye a gyűjtő halála következtében elárvult s továbbfejlesztésére ezidő szerint nem gondolhat a város. Mindszenten a község főjegyzője, Domokos Árpád 1928-ban mozgalmat indított, hogy egy népművelési célokat szolgáló néprajzi és történelmi gyűjtemény szerveztessék. A szervezés és gyűjtés munkáját az időközben létesített polgári iskola tanári karára bízta, amely a határból előkerülő leleteket gondjaiba veszi és megőrzi.

Tömörkény halála után, 1917-től kezdve a szegedi múzeumot dr. Móra Ferenc vezeti, aki mint könyvtáros és őr a természetrajzi osztályt állította fel s 1907. óta az intézet régészeti ásatásait vezeti, példátlanul szerencsés kézzel nagymennyiségű és értékes anyaggal gyarapítja a múzeumot. Az ő igazgatósága idejére esik a művelődéstörténeti osztály felállítása dr. Cs. Sebestyén Károly közreműködésével, akinek a Szeged környéki lelőhelyekről készített nagyméretű térképe, igen becses áttekintést nyújt e vidék településéről.³³

Szentesen már 1897-ben megindul a néprajzi gyűjtés, 1907-ben Kosuth Lajos, 1909-ben Horváth Mihály ereklyékkel gyarapszik s külön osztályt állít fel számukra.³⁴ A vármegyei törvényhatóság az 1925. évi május 19-én megtartott rendes közgyűlésén mondja ki, hogy a Csongrádmegyei Történelmi és Régészeti Egyesület gyűjteményeit átveszi és fenntartja. Így most már véglegesen a vármegye tulajdonába került a szentesi múzeum. Élére 1926. aug. 1-én Csallány Gábort állították, mellé mint könyvtárost és őrt, Schupiter Elemért, aki a múzeum Közkönyvtárát szervezi meg 1927-ben.³⁵

Az eddig felsorolt irodalmi művek túlnyomó többségükben csak általánosságokban mozognak s a leleteknek és lelőhelyeknek szakszerű leírását nem nyújtják. Közléseikből a legtöbbször csak topografiai statisztikánk meríthet, de az összegező tudományos munka kielégítő forrásanyagra szert nem tehet. Nagyrészt a gyűjtemények is csak néma bizonyítékokkal szolgálnak, a leletek és helyeiknek közelebbi leírása, az ása-

³⁰ Móra i. m. 297. l.

³¹ Múz. Könyvt. Ért. VII. évf. 1912. 240—248. l.

³² Az eddig megjelent kötetekben, az általános értékű régészeti vonatkozású közleményen kívül, több megyei vonatkozású értekezés is napvilágot látott.

³³ Szeged monogr. 297. l.

³⁴ Múz. Könyvt. Ért. I. évf. 135. l.

³⁵ Szentes monogr. 228—29. l.

tások alkalmával észlelt tapasztalatok közlései nélkül. Annál becsesebbek tehát az alább felsorolt szakközlemények.

Ezek sorát a vármegye neolithikumára vonatkozólag Pulszky Ferenc nyitja meg, aki az 1897. évi u. n. *Bökény-mindszenti* gátvonal építése alkalmával kikerült anyagot ismerteti.³⁶ A közel harminc kilométer hosszú, keskeny vonal közelebbi pontjait nem jelöli meg, így e tudósítás sok tekintetben magukra hagy mindaddig, amíg Farkas Sándor arról nem értesít, hogy e leletek a bökény-mindszenti vonalnak *zalotai* magas partjából kerültek a Nemzeti Múzeumba.³⁷

Farkas egyébként még a *tűzkövesi* telepről is beszámol. A Kontrátnak az u. n. Sáp-földek magas partján az agyagba vájt földalatti kunyhók nyomait tárta fel, amelyekben hamúval vegyes föld és sok vastag cserép, kagylók és állati csontok, kovaeszközök és rengeteg kovaszilánk volt. Három csiszolt baltát, két keskeny kővésőt és nucleusokat, valamint zeg-zugos díszítésű cserepeket küldött a Nemzeti Múzeumnak. Ezek azok a leletek, amelyekre Reinecke is hivatkozik „*A neolitikumi szalagdíszű keramika magyarországi csoportja*” című értekezésében.³⁸

Szorgos munkásságot fejtett ki a vármegye kőkori településének felkutatásában Reizner János. Már 1890-ben értekezik a múzeum anyagáról, amikor a *mártélyi* telep leleteiről számol be, ahonnan egész gyűjtemény került a városi múzeumba.³⁹ Később innen durva edénytöredékek és egy benyomásos díszítésű nagyobb fazék jutott a vásárhelyi református gimnázium birtokába.⁴⁰ Végül 1899-ben Csallány Gábor ásatja meg a *csanyi partot*, ahol állatcsontokon és edénytöredékeken kívül két csontszerszámot, öt földalatti lakhelyet s vastag kulturréteget tárt fel és emlékanyagát a szentesi múzeumba szállította.⁴¹

Előbbi közleményében Reizner még a *Szeged-szilléri* szőlőben talált szerpentin kőbaltáról, valamint a *sövényházi* kő- és csonteszközökről, végül a *percsorai* cserepekről is beszámol. Leletstatisztikáját kiegészíti a következő évben, amikor a *bibicsháti* telepről számol be, ahol nagymennyiségű, szétszórta heverő cserépre akadt, s a durva keramia ujj- és körömbenyomásokkal volt díszítve.⁴² A *röszkei* telepről 1892-ben tudósít,⁴³ s még ugyanazon évben újabb telepről ad hírt.⁴⁴ Ez utóbbi helyen „zeg-zugos és másnemű vonaldíszítéssel ékesített cserepek fordultak elő egy mesterséges halomban”. 1902-ben a *horgosi és bilisísi*,⁴⁵ 1903-ban pedig a *sövényházi*

³⁶ Bökény-mindszenti leletek. A. É. 1882. 202. l.

³⁷ Óskori régiségek Szentes vidékén. A. É. 1889. 255. l.

³⁸ A. É. 1896. 289–294. l. Egy táblát be is mutat belőlük, A tábla 292. l.

³⁹ A szegedvárosi múzeumból, A. É. 1890. 435–438. l.

⁴⁰ A. É. 1891. 213. l.

⁴¹ Csallány G.: Régészeti ásatások 1898/99-ben. Múzeumi Évkönyv I. 11. l.

⁴² Szegedvidéki leletekről. A. É. 1891. 355–358. l.

⁴³ Szeged röszkei leletek. A. É. 1892. 161–168. l.

⁴⁴ Ásatások Csengelén. A. É. 1892. 235–240. l.

⁴⁵ Hivatalos jelentés. A. É. 1902. 89. l.

határban előforduló nagyméretű, vastagfalú, itt-ott bütyökdísszel, ujj- és körömbenyomásokkal díszített töredékek, kőgolyók, oválalakú, likacsos malomkö, továbbá a közelszomszédos gerincen lelt sőtartóalakú, zezguzgos vonalakkal ékesített edényekről, cserepekről, valamint zsugorított csontvázakról számol be.⁴⁶

Hampel József, a Nemzeti Múzeum Régiségtárának gyarapodásáról téve jelentést, 1892-ben a *Csongrád belvárosi*,⁴⁷ 1896-ban a *Szentes berek-háti* telepről s annak leleteiről ad hírt; földbevájt, kúpalakú lakások, zsugorított csontvázak, kő- és csonteszközök és hálósúlyokról értesít.⁴⁸

Tergina Gyula a *Horgos* község határában népvándorláskori anyaggal szórványosan előforduló neolithikus cserepekről ad hírt.⁴⁹

A *bilisitsi telep* folytatólagos feltárását Tömörkény István végzi s eredményeiről 1903-ban számol be.⁵⁰ Közlései nyomán arról értesülünk, hogy a csiszolt kőeszközök és bőséges cseréptöredékeken kívül egy másfél méter mély gödörből kezdetleges formájú, trachitból készült, csiszolatlan kőfejsze került a szegedi múzeum birtokába. Egy későbbi közleményében az *algői* rendkívül vegyestartalmú telep konyhahulladékára, szarvasagancs és állatsont leleteire, hálósúlyaira, edényeire és cserepeire hívja fel a figyelmet, utána a horgosi már ismert telep anyagjegyzékét egészíti ki azzal, hogy igen sok kagyló, kovaszilánk, őrlőkövek, állat- és embercsontok fordultak elő benne.⁵¹

E közlemények egytől-egyig a világháború előtti kutatás szellemében készültek, gondosan ügyelve arra, hogy a leletanyag és a lelőkörmények pontosan leírassanak, illetőleg feljegyeztessenek; anélkül azonban, hogy a szomszédos területekkel való kapcsolatukra tekintettel lettek, a rétegződésre figyeltek, avagy a neolithikus kultúra természetére vonatkozólag a legkisebb következtetéseket levonták volna.

Ezekre figyelemmel fog hozzá dr. Banner János a szegedi egyetemi Archaeologiai Intézet megbízásából a Hódmezővásárhely határában lévő *Kökénydombon*⁵² lévő telep feltárásához. Itteni eredményeit a *Dolgozatokban*⁵³ tette közzé. E két szakközlemény minden tekintetben igazolta azokat a tudományos megállapításokat, amelyek dr. Tompa Ferencnek 1929-ben megjelent művében a tiszai kultúra jellemző sajátosságainak kimutatásához vezettek.⁵⁴ *Kopáncs-Zsoldostanyai* ásatási anyaga alapját vizsgálat tárgyává tette a szomszédos Szarvas területének kőkori emlékeit s arra az eredményre jut, hogy a tiszai kultúra nem élte ki magát az

⁴⁶ Rivódülői ásatásokról és kötörési leletekről. A. É. 1903. 378—387. l.

⁴⁷ A. É. 1892. 372. l.

⁴⁸ A. É. 1896. 179. l.

⁴⁹ Horgosi ásatások. A. É. 1894. 198—206. l.

⁵⁰ A bilisitsi ásatásokról. A. É. 1903. 50. l.

⁵¹ Adatok az Alföld régészeti térképéhez. Múz. Könyvt. Ért. VII. 240—248. l.

⁵² Adatok a neolithkori lakóház kérdéséhez. Dolgozatok, 1929. V. évf. 115—126. l.

⁵³ A kökénydombi neolithkori telep. Dolg. VI. évf. 49—107. l.

⁵⁴ A szalagdíszes anyagművesség kultúrája Magyarországon. Arch. Hung. 1929.

I. és II. fokozatával, hanem volt III. fokozat is, amelynek legjellemzőbb sajátsága a körömmel való díszítés és a lábas edények.⁵⁵

Az új szempontok figyelembevételével ad hírt dr. Móra Ferenc a *lebői telep* természetéről és anyagáról. Ezt a telepet még Reizner vizsgálta meg, s az ő kéziratában lévő eredményein elindulva tárja fel két egymásutáni évben Móra. Tájékoztató közlése arról értesít, hogy ez a telep is a tiszai kultúra I. periodusából való, bár erős helyi jellege is van.⁵⁶

A tiszai III. fokozatba osztott csipett és körömmel díszített cserepü körösmenti telepekről ad hírt Schupiter Elemér 1931-ben a *Dolgozatokban*.⁵⁷ A *nagy-* és *kisjaksorparti*, valamint *csúcsföldi*, *teési* és *vekerzug*i telepek anyagát ismerteti, s bemutatja azt a technikai eljárást, amelynek mása sem a bükki, sem pedig a tiszavidéki kultúrában nem fordult elő.⁵⁸

III. Neolithikus leletek és lelőhelyek a vármegye területén.

A lelőhelyek elhelyezkedése meggyőző adatokat szolgáltat a vármegye legősibb települőinek helyzetére a természettel s környezetükkel szemben. Mint láttuk szigorúan alkalmazkodnak az eleven vizekhez s előszeretettel keresik fel az ármentes, egyébként is nehezen megközelíthető, védett partokat és gerincevonulatokat. Lássuk e telepeket a Tisza folyásirányát követve először a bal-, azután jobbparti részen. A közigazgatási beosztáshoz alkalmazkodva, ez alkalommal figyelmen kívül hagyjuk azokat a lelőhelyeket, amelyek a Hármaskörös mentén húzódva, csatlakoznak területünk legészakibb telepéhez.⁵⁹

A Tisza balpartján fekvő lelőhelyek:⁶⁰

1. *Szentes-Kisjaksorpart*. Közvetlen a vármegye északi szélén, több hasonló jellegű telephely közelében fekszik. A nagy kiterjedésű telepből szórványos leletek vannak. Ásatást még senki sem foganatosított itt. Cserepei nem azonosak a tiszai I. és II. periódusával. Új formák, új díszítési mód, amelyek a tiszai kultúrának III. szakából származnak.⁶¹

2. *Szentes-Csúcsföld*. Nem messze az előbbi teleptől, a Kisjaksorér és Tőkeér összefolyásánál van; ugyanaz a kultúra; feltárva azonban ez sincs.

3. *Szentes-Bökény*. A Kőröspartról 1895-be átfúrt kőbalta került a Nemzeti Múzeumba, Csallány Gábor ajándékaént.⁶²

⁵⁵ A neolithikum Szarvason. *Dolgozatok*, 1931. VII. 61—72. l.

⁵⁶ Ismeretlen típusú edény Lebőről. *Dolgozatok*, 1930. VI. 159—161. l.

⁵⁷ Neolithikus telepek Szentes környékén. *Dolgozatok*, 1931. VII. 54—59. l.

⁵⁸ Az őskor későbbi korszakainak településére vonatkozó kutatás rövid történetét az illető fejezet bevezetőjében összegezem.

⁵⁹ Ezekre vonatkozólag közelebbi adatokat lásd a *Dolgozatok*, 1931. VII. 54—55. l.

⁶⁰ A telepek előtti sorszáмок egyben topografiai térképünk számozását is adják.

⁶¹ Neolithikus telephelyek Szentes környékén. *Dolg.* VII. 57. l.

⁶² A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtári naplója. (Továbbiakban Rgtn.) 1895. 58/4.

4. *Szentes-Zalota*. Az 1879. évi u. n. bökény-mindszenti gátvonal építése alkalmával kerültek ki innen az első emlékek, amelyek jelenleg a Nemz. Múz.-ban vannak s a tiszai kultúra I. csoportjába tartoznak.⁶³ Pulszky beszámolója évében újabb hivatalos küldemény érkezik innen a Tisza szabályozását végző mérnökök adományaként.⁶⁴ Az így ismertté vált neolitikus telepen Farkas Sándor kutat tovább s a bronzkori anyaggal vegyesen előforduló szórványról jelentést tesz a Nemzeti Múzeumnak.⁶⁵ Pár évvel később újabb anyagot küld be innen, ezt azonban a Szentes környékén előforduló többi őstelep anyagával keveri össze. Ezért is, de mert ez a telep közelszomszédos a teésivel, az anyag szétválasztása és megítélése hitelesítő ásatás nélkül lehetetlen.⁶⁶

5. *Szentes-Teés*. A zalotai leletekkel egyidőben kerül elő a Kurca magas partjáról egy csiszolt kőbalta, hasonló ahhoz, amelyet Szatymazon is találtak.⁶⁷ Vízvédelmi munkák kapcsán újabb leletek kerültek elő, mint kővésők, hálósúlyok, kőalapácsok, agyagkanál, edények és talpasedények a tiszai l.-ból. A leletek a szentesi múzeumban vannak.⁶⁸

6. *Szentes-Kistőke*. A Hév. megálló közelében a Vekertől északra szórványos leletek, festett cserepek és kőeszközök.⁶⁹ A határ egy másik pontján, az előbbtől mintegy 6 km-re, a Kürti-féle földön, igen gondosan készített szerpentin kőbalta.⁷⁰

7. *Szentes-Ficsorhalom*. Az egyetlen eddig ismert olyan telephely, amely a tőszegi életmódra és anyagra emlékeztet. A Veker kanyarának déli csücskében, egyébként nyílt helyen elterülő lapos halom, hulladékhalom-szerű keletkezés nyomait mutatja. Szórványos leletek nyomán 1895-ben dr. Jankó János ásatást végez ezen a helyen, mely alkalommal csonteszközök, horgok, árák, karperecek, kovaszilánkok, agyagbögrék, hálósúlyok és edénycserepek kerültek elő, valamennyi egyazon rétegből, a halom tőszomszédosságában.⁷¹ Az ásatást a Nemzeti Múzeum megbízásából Csallány Gábor folytatja tovább, aki újabb díszítetlen edénycserepeket és hálósúlyokat tár fel,⁷² majd csiszolt kővésőt juttat innen a többi anyag közé.⁷³ Néhány vékony, fekete cserép mellett fűrés nélküli kőbaltatöredék van innen a szentesi múzeumban.⁷⁴

11. *Szentes-Nagyhegy*. Tűzhelymaradványok, örlőkövek és kőeszközök.

⁶³ Pulszky Ferenc: Bökény-mindszenti leletek. A. É. 1882. 202. l.

⁶⁴ Rgtn. 1882—140/1—37.

⁶⁵ Farkas Sándor: Őskori régiségek Szentes vidékén. A. É. 1889. 255. l.

⁶⁶ Rgtn. 1892—12/1—283.

⁶⁷ Reizner János: Szeged tört. I. 4. l.

⁶⁸ A. É. 1889. 255. l. — Zsilinszky: Csongrád vm. tört. I. k. 11. l. Szeremley: Hódmezővásárhely tört. I. 195. l.

⁶⁹ Römer: Result. 1878. 13. l. — Ortway: Praehist. kőeszközök 90. l.

⁷⁰ Szentesi múzeumi leltár 1928.

⁷¹ Rgtn. 1895—57/1—38.

⁷² Rgtn. 1895—58/3—4.

⁷³ Rgtn. 1895—66/3—5.

⁷⁴ Csallány Gábor: Szentes őskori képe. Sima 17. l.

zők. A leletek nem egy helyről, hanem a szőlő különböző pontjairól kerültek elő; nevezetesen: az északi magas partról, a Veker szélén levő Meecs-halom környékéről, a Nagy völgy mentéről, a szeszfőzde mellől és a Hévíz-átvágásból. Igen vegyes anyag a tiszai I.-ből keveredve a réz- és bronzanyaggal.⁷⁵

12. *Fábiánsebestyén*. Kórógyparti telep szórványos leletekkel.⁷⁶

13. *Szentes-Kucori*. A Tisza-Kurca szigeten fekvő telep, közvetlenül a böldi rév mellett. Szórványos leletek köeszközök és cserepek a tiszai I. kultúrából.⁷⁷

14. *Szentes-Só és Vármegyháza*. Belváros. A Kurca balpartján elhúzódó gerincvonal legmagasabb pontjától kiindulva, végig a Tóth József-utcán a vármegyházáig, onnan az Erzsébet-tér, városháza és takarékpénztári épület telkén kúpalakú, földbevéjt veremlakások és cserepek a tiszai I. kultúrából. Első ismert leletek innen: egy kova kés, obszidián szilánk, pala véső, szerpentin balta a Nemzeti Múzeumban.⁷⁸

15. *Szentes-Szentilona*. A Tisza és Kurcaszigeten a Kurca jobbpartján lévő emelkedett hely, amely a tiszai I. periódusban a vármegye öslakosságának települő helye volt.⁷⁹

16. *Szentes-Berekhat*. A Nagy völgy torkolatánál kúpalakú veremlakások és zsugorított csontvázak.⁸⁰ Farkas Sándor által küldött kova és obszidián nucleusok, pengetőredékek, csontbalta töredékek, vésők, hálósúlyok és csiszoló kövek a Nemzeti Múzeumban.⁸¹ Ugyaninnen később kétdr — alsó és felső — őrlőkő és egy csiszolt kőbalta a szentesi múzeumban. Zsugorított csontvázak és veremlakások.⁸² A vermekben őrlőkövek és megszenesedett búzaszemek.⁸³

18. *Szentes-Tűzköves*. A Kontra tónak az u. n. Sáp-földek magas partján agyagbavájt, földalatti kunyhók nyomai. A kulturréteg hamuval vegyes földből áll, sok vastag cserép, kagyló és állatcsont, kova eszközök és rengeteg kőszilánk lelettel.⁸⁴ Egy égett agyaggyurma gömb és őrlőkő;⁸⁵ három csiszolt kőbalta, két keskeny, hosszú véső és nucleusok, valamint zeg-zugos díszítésű cserepek a Nemzeti Múzeumban.⁸⁶ Ezek azok a leletek, amelyekre Reinecke is hivatkozik.⁸⁷

⁷⁵ Zsilinszky: i. m. I. 15. l.

⁷⁶ Zsilinszky: i. m. I. 11. és 20. l.

⁷⁷ Szentesi múzeumi leltár 1912.

⁷⁸ Szeremley: i. m. 195. l. Rgtn. 1882—140—1/37.

⁷⁹ Rgtn. 1876. 311. l.

⁸⁰ A. É. 1896. 179. l.

⁸¹ Rgtn. 1895—126/177.

⁸² Csallány G.: Régészeti ásatások 1898/99-ben. Múz. Évkönyv 1900. 11. l.

⁸³ Csallány G.: Szentes őskori képe. Sima: 18. l. — Zsilinszky: i. m. 10—11. l. három ábrával.

⁸⁴ Szivós Béla: Osztrák Magyar Monarchia. Csongrád és Csanád vm. leírása. II. 465. l. — Szeremley: i. m. 195. l.

⁸⁵ Rgtn. 1883—138. és 191. a Tiszazugi Múzeum örökletében.

⁸⁶ Farkas S.: Szegvári kőkori leletekről. A. É. 1892. 69. l.

⁸⁷ A. É. 1896. 289—294. ll.

19. *Szegevár.* A Kurca és Kórógy összefolyásánál a Kórógyparton tűzhelymaradványok és a tiszai I.-hez tartozó cseréptöredékek.⁸⁸

21. *Szentes-Dónátpusztá.* Obszidián és kovaszilánk leletek ismeretlen helyről.⁸⁹

22. *Hódmezővásárhely-Kékedpusztá.* Kőeszközök közelebből meg nem jelölhető helyről.⁹⁰

23. *Ludasoldal.* A Nagyludasér déli partján lévő magas partvonalon szórványos leletek a tiszai I. kultura cserepeivel.⁹¹

24. *Mindszent.* Közelebbi lelőhely ismeretlen. Szórványos leletek ugyancsak a tiszai I. cserepeivel a szentesi múzeumban.⁹²

25. *Hódmezővásárhely-Mártély.* A csanyi parton a felső humuszréteg alatt csekély mélységben őskori tűzhelypadok és konyhahulladékok.⁹³ A neolithikumtól kezdve több korszakon át lakott telephely. Már 1884-ben a tiszai védgát készítése alkalmával agyagedényeket, silex nucleusokat és szarvasagancsokat kapott innen a Nemzeti Múzeum.⁹⁴ 1890-ben egész gyűjtemény került a szegedi Városi Múzeumba, közte két kőeszköz is.⁹⁵ Később durva edénytöredékek, nagyobb fazék benyomások díszítéssel és egy talpcsöves edény került a hódmezővásárhelyi ref. gimn. régiségtárába.⁹⁶ Végül 1899-ben Csallány Gábor ásat itt, amikor állatcsontokon és edénytöredékeken kívül két csontszerszámot, öt földalatti lakást s vastag kulturréteget talált. A leletek a szentesi múzeumban vannak.⁹⁷

26. *Hódmezővásárhely-Nagyboksány.* Kőbalta töredékek, átfúrt szarvasagancsbalta és több csonteszköz a hódmezővásárhelyi ref. gimn. régiségtárában.⁹⁸

27. *Hódmezővásárhely-Fecskés.* Szórványos leletek a Sós-tó és Kakkassék-ér között elterülő hátság részen. Római-koriakkal vegyesen 18 drb. őskori cserép a tiszai I. kulturából.⁹⁹

28. *Hódmezővásárhely-Tiszapart.* Szórványos leletek a Tisza balpartján. Főként hálósúlyok a ref. gimn. régiségtárában.¹⁰⁰

30. *Hódmezővásárhely-Szöllőhalom.* Sok kovaszilánk és cserép.¹⁰¹

⁸⁸ Römer: Result. 13. l. — Ortway: Praehist. kőszk. 90. l. — Zsilinszky i. m. I. 11. l. — Szeremley: i. m. I—194. l.

⁸⁹ Römer: Result. térképe. — Szeremley: i. m. I. 194. l.

⁹⁰ Römer: Result. 13. — Ortway: Praehist. kőszk. 90. l.

⁹¹ Mindszenti gyűjteményben.

⁹² Römer térképe. — Zsilinszky, és Szeremley, i. m., valamint a szentesi múzeum lelt. III. A. 51. 143. 145.

⁹³ Szeremley: i. m. I. 195. l.

⁹⁴ Rgt. 1884. 30.

⁹⁵ Reizner: A. É. 1890. 436. l.

⁹⁶ Wosinszky: Praehist. talpcsöves edények. A. É. 1891. 213. l.

⁹⁷ Szentesi múzeumi évkönyv. I. 12. l.

⁹⁸ Hódmezővásárhelyi ref. gimn. leltára. 25—31.

⁹⁹ Hódmezővásárhelyi ref. gimn. lelt. 20.

¹⁰⁰ Ugyanott I—1.

¹⁰¹ Szeremley: i. m. I. 195. l.

33. *Hódmezővásárhely-Hámszárító*. Egy kövéső, amely ajándék gyanánt került a ref. gimn. régiségtárába.¹⁰²

34. *Hódmezővásárhely-Tarjánvég*. A népvándorláskori temető feltárása alkalmával neolithikus cserepek is kerültek elő.¹⁰³

35. *Hódmezővásárhely-Iskolaudvar*. Építkezés alkalmával egy kövéső került elő. Valószínűleg azonos azzal a teleppel, amelyről Szőnyi Benjamin tesz említést az 1753-ban írt verses krónikájában.¹⁰⁴

38. *Hódmezővásárhely-Sziget*. Hálósúlyok és cserepek a tiszai I.-ből.¹⁰⁵

40. *Hódmezővásárhely-Kopáncs*. Csiszolt kőbalta, 28 drb. kovaszilánk, köztük néhány nyílhegy a ref. gimn. régiségtárában.¹⁰⁶

41. *Hódmezővásárhely-Kökénydomb*. Agyag hálónéhezékek a ref. gimn. régiségtárában.¹⁰⁷ A tiszai kultúra I. periódusából; az ásatás alkalmával két település nyomai mutatkoztak, de az emléktárgyak egy kultúráról tanuskodik. Vastag kulturréteg, földfeletti viskók romjai, amelyeknek szomszédságában zsugorított csontvázú temetkezés volt.¹⁰⁸

42. *Hódmezővásárhely-Kotacpart*. Vata Ernő tanyáján próbaásatással megállapított telephely a tiszai kultúra III. periódusából.¹⁰⁹

43. *Hódmezővásárhely-Batida*. Későbbi kori leletekkel együtt neolithikus cserepek.¹¹⁰

A Tisza jobboldali részén az alábbi telepek ismeretesek:

45. *Csongrád-Bokruspart*. A Tisza jobb partján lévő földháton középkori emlékek alatt csiszolt kőbalta töredékek és cserepek. Szórványos leletek a tiszai I.-ből.¹¹¹

46. *Csongrád-Tiszaparti szőlő*. Szórványos lelet, egy fúró agancsból és fazék a Nemzeti Múzeumban.¹¹²

47. *Csongrád-Belváros*. A telep már a múlt század derekán ismeretes volt anélkül, hogy ásatásokra került volna a sor.¹¹³ Innen gyűjti 1892-ben Farkas Sándor a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott leleteket.¹¹⁴ A telep Csongrád város belső területén van a Tisza partján, ahonnan a leleteket a víz mosta ki.¹¹⁵ A kulturréteg feltűnően vastag. A mélyebb rétegből pattintott kova nyílhegyek, vakaró kés, pengetőtöredékek, szabálytalan,

¹⁰² Hódmezővásárhelyi Ref. gimn. Tört. 401. l.

¹⁰³ Szeremley: i. m. 429. l.

¹⁰⁴ Ref. Gimn. Lelt. I—4.

¹⁰⁵ Szeremley: i. m. I. 200—204. Három ábra.

¹⁰⁶ Hódmezővásárhely Tört. I. 195. l.

¹⁰⁷ Ref. Gimn. Lelt. VII—4.

¹⁰⁸ Dolgozatok VI. és VII. köt.

¹⁰⁹ Banner János és Párducz Mihály közleménye ugyane kötetben.

¹¹⁰ Zsilinszky M.: i. m. I. 11. l.

¹¹¹ A csongrádi gyűjteményben.

¹¹² Rgtn. 1883—307/772. és 1188.

¹¹³ Römer: Result. térképe.

¹¹⁴ Hampel: A. É. 1892. 372. l.

¹¹⁵ Zsilinszky: I. 11. l. Szeremley: I—194. l.

golyóalakú kovabuzogány, obszidián nyílhegyek, csiszolt kővésők, edényfülek síma bütykökkel, köröm benyomásokkal, fűrész alakú díszítésekkel, lencse alakú bütykökkel, edénycserepek benyomásokkal, szakgatott, párhuzamos egyenes és zeg-zugos vonalakkal, köröcskékkal és négyzetes hálózattal, pontsorokkal, meanderszerű, különféle mintás vonaldísszel, négy-szegletes edénytálpak, kerek fenéktöredékekkel.¹¹⁶ A magasabb rétegből pedig szarvasagancs kalapács töredék, agancs dárдавég, faragott nyél, láb-szárcsontból készített fejes és fej nélküli árák, lapos, csiszolt, átfúrt kővéső, lapított kúpalakú agyag hálósúlyok, bögrék, hosszúkas, sekély tálak és edényfenékek.¹¹⁷ E telep már a tiszai III. periódusába tartozik s bizonyára egykorú a Szentcsanak-parti, csúcsföldi stb. telepekkel, amelyekről mindössze a Tisza választja el.

49. *Vajhát.* Csanytelektől északra a Vidra-ér balpartjáról szórványos leletek a szegedi városi múzeumban.¹¹⁸

51. *Csanytelek.* Szórványos leletek a Nemzeti Múzeumban, köztük egy kőfejse,¹¹⁹ agyagfazék¹²⁰ és egy másik fazék.¹²¹ Ez általánosan ismert kőbalta nyomán hivatkoznak a helyre a régebbi monografusok.¹²²

54. *Kötörés.* Sövényháza határában a Tisza jobb partján, a percsorai lelőhely felé hullámos a terep. Az egyik halmos helyen több ponton agancstöredékek, edénycserepek, nagyméretű, vastagfalú, itt-ott bütyökdísszel, ujj- és körömbenyomásokkal díszített töredékek, kőgolyók, hálósúlyok, oválalakú, likacsos malomkő és agyagkúpok. Más helyen sőtartóalakú, zeg-zugos vonalakkal díszített peremél és pontok benyomásával ékített cserepek.¹²³

55. *Percsora.* Adományból több edénytöredék a szegedi múzeumban.¹²⁴

56. *Bibicskút.* A percsorai majortól délre 1 km-re van az az emelkedés, ahol nagymennyiségű törött cserép hever szétszórva, ujj- és körömbenyomásokkal díszítve.¹²⁵

57. *Sövényháza.* Még 1876-ban egy lyukas kőgolyó került innen a Nemzeti Múzeumba.¹²⁶ A következő évben egy kőcsákány serpentinből, kőgyalu quarcitból és kőék Ebenhöch Ferenc győri kanonok gyűjtemé-

¹¹⁶ Rgtn. 1892. 84/1—152.

¹¹⁷ Rgtn. 1892—84/153—172.

¹¹⁸ Szegedi múz. leltár 1889—12. és térkép.

¹¹⁹ Rgtn. 1876—307/743.

¹²⁰ Rgtn. 1876—307/1188.

¹²¹ Rgtn. 1876—307/1196.

¹²² Reizner: Szeged Tört. I. 4. 1. Zsilinszky: I. 11. 1. Szeremley: I. 193. 1. Rómer:

13. 1. Ortway: 90. 1.

¹²³ Reizner: Kötörési leletek. A. É. 1903. 384—385. 1.

¹²⁴ Reizner: A szegedi múzeum. A. É. 1899. 432. 1.

¹²⁵ A. É. 1891. 356. 1.

¹²⁶ Arch. Közl. 1876. 122., 126. 1.

nyéből.¹²⁷ Később szerpentin kővéső, amelynek pattintgatás és hasítás által nyert élei és oldalai is félig csiszolva voltak. Ugyanitt egészen kicsiszolt kővésőt is találtak.¹²⁸ A leletek között sok a csontból készült eszköz a szegedi múzeumban.¹²⁹ A további évek során a szegedi múzeum ásatás és vétel útján még több, a Tiszai I. periódusba tartozó anyaghoz jutott.¹³⁰

59. *Szatymaz*. Csiszolt kőbalta, teljesen hasonló a teési baltához.¹³¹

60. *Csegele*. Szeged, Kereset nevű pusztáján a Templomhegy nevű dűlőben egy nem természetes képződésű halomban, az átvágás alkalmával zeg-zugos és másnemű vonaldíszítéssel ékesített cserepek fordultak elő; itt-ott széndarabok.¹³²

62. *Algyő*. Rendkívül vegyes anyagú telep a község belterületén. A templom közelében, a plébániakertben konyhahulladékok, szarvasagancs, állatsontok, hálósúlyok, vadkanagyar, csonttűk, kőgolyók, agyagedények és cserepek.¹³³

63. *Szeged-Székhát*. A Fehértó partja mindenütt borítva van régi cserépdarabokkal. Kővésők, csiszolt törőkő, agyagrögök, kovák és rossz-égetésű fazékdarabok kerültek a szegedi múzeumba.¹³⁴

65. *Szeged-Szülléri szőlő*. Szerpentinből készült, átfúrt kőbalta.¹³⁵

66. *Szeged-Belváros*. Szórványos leletek, kőalapács, töredékek, edénycserepek, valamint kő lábperec.¹³⁶

67. *Tápé-Lebő*. A tápéi réten gyakran akadtak kovapengékre, szilánkokra és kőmagokra. A Lebő sziget magaslaton e leletek hasonlóan sűrűn előfordultak. Sok bolygatott sír között 3 épít is felbontottak, amelyek közül az egyiknek lábszárai zsugorítva s a kézfejek az arc elé hajlítva voltak.¹³⁷

69. *Szeged-Röszke*. A piaristák telkén 1885-ben agyaghálósúlyok, szerpentin kőalapács és golyó, valamint edénytöredékek fordultak elő.¹³⁸ Később egy nagyobb kovapenge és kőék kerül a szegedi múzeumba,¹³⁹ végül mint ajándék két igen szép, ritka nagyságú kovakő kés, amelyek az 1885-ben végzett földmunkák alkalmával kerültek elő és jutottak magánkézbe.¹⁴⁰

71. *Szeged-Mórahalom*. A Bojár-halommal együtt ásatja meg 1895-

¹²⁷ Rgtn. 1877—19/33. 42. 76.

¹²⁸ Reizner: Szeged Tört. I. 4. 1.

¹²⁹ Reizner: A szeged-városi múzeumról. A. É. 1890. 435—438. 1.

¹³⁰ Múzeumi Lelt. 1884. 11—17.

¹³¹ Reizner: Szeged Tört. I. 4. 1.

¹³² Reizner: Ásatások Csengelén. A. É. 1892. 235—238. 1.

¹³³ Tömörkény: Ásatások Algyőn. A. É. 1906. 441—445. 1.

¹³⁴ Szegedi Múz. Leltár. 1917. 54.

¹³⁵ Szegedi Múz. Leltár. 1884—2.

¹³⁶ Arch. Közl. 1876. XIV. 28—29. 1.

¹³⁷ Reizner: Szeged Tört. I. 4. 1.

¹³⁸ Szeged Tört. I. 4. 1.

¹³⁹ A. É. 1892. 163—165. 1.

¹⁴⁰ Múz. Könyvt. Ért. X. 1915. 144. 1.

ben Reizner, amely alkalommal szórványosan neolithikus maradványokra is akadt.¹⁴¹

74. *Szeged-Bilisits.* A szegedi Alsótanyán lévő erdőben egy serpentinből való vésőtöredék,¹⁴² a további ásatások során csiszolt és átfúrt kőkalapácsdarabok, egy másfél méter mély gödörből csiszolatlan, kezdetleges formájú fejsze került elő. Törött cserép mindenütt bőven volt. Három hiányos sírt is találtak, amelyek azonban kétségtelenül zsugorítottak voltak.¹⁴³

75. *Horgos-Szentpéteri csárda.* Az 1895. évi árvízvédekezés alkalmával 2·5 m mélyen csontár, egy gyöngyszem, egy kis obszidián penge és két kis agyar került elő csontváz mellől. Ugyaninnen származik egy 82 cm magas és 24 cm átmérőjű gabonatartásra szolgáló edény s egy kisebb kézi őrlőkö, amellyel az edény be volt fedve.¹⁴⁴ Az 1903. évi ásatás alkalmával sok cseréptöredék, szétszórt állat és embercsont. Sok kagyló, kovaszilánk, símított szarvasagancs, őrlőkövek stb.¹⁴⁵

76. *Horgos.* A község határában népvándorláskori cserepekkel együtt szórványosan már régebben kerültek elő neolithikus maradványok is. A telepet 1894-ben Tergina Gyula ásatta fel.¹⁴⁶

IV. Az első települők a vármegye területén.

Az egész vármegye területén ezidő szerint 53 neolithikus lelőhely ismeretes. Térképünk első tekintetre szemlélteti azt a helyzetet, amelyet a telepek lakói a természeti adottságokkal szemben elfoglaltak, azok előnyeit kiaknázták, avagy hátrányait sínylették. Telepeink szigorúan alkalmazkodnak a Tisza völgyének tagozódásához s mindenütt keresik az eleven vizet, a folyó medrét, érpártokat, vagy tavak széleit. E körülmény már eleve meghatározza az irányt, amelyben a vármegye legősibb településének történeti részét kutatnunk kell.

A primitív népeknél a vándorlás és terjeszkedés mindig a folyók völgyei irányában, mint természetes útvonalon szokott történni. E völgyek idők folyamán egységes ethnikus vidékek gyanánt jelentkeznek úgy is, mint menedékhelyek, a vizek hálózata körüli mocsarakban, úgy is mint kirohanásra alkalmas terek.¹⁴⁷

E valószínűséget alátámasztja az általános kulturtörténeti kép, amely a szomszédos területek, mint Erdély, a Felvidék, Dunántúl, Alsó-Ausztria, velük együtt Cseh- és Morvaország régészeti anyagának tipo-

¹⁴¹ Reizner: Szeged Tört. I—5. l.

¹⁴² Reizner: A. É. 1902. 89. l.

¹⁴³ Tömörkény: A bilisitsi ásatásokról. A. É. 1903. 50. l.

¹⁴⁴ Reizner: Hiv. jelentés. A. É. 1902. 88. l.

¹⁴⁵ Adatok az Alföld régészeti térképéhez. Múz. és Könyvt. Ért. VII. 246.

¹⁴⁶ Horgosi ásatások. A. É. 1894. 198. l.

¹⁴⁷ Ratzel: A föld és az ember. 342—343. l.

logiai, valamint stratigrafiai összevetéséből élénk tárul. Az Alföldtől észak és északnyugatra eső területeken ekkor az u. n. idősebb lineáris keramia kulturkörével találkozunk. Ez a korszak az Alföldön nincsen képviselve, mint ahogy a következő fél évezred ottani kulturája sem, amely idő alatt a Felvidéken, a cseh morva földön és Dunántúlon ifjabb lineáris keramiával párhuzamosan kialakul a bükki kultúra. A bükki kultúra hordozóinak települési viszonyaiból, valamint cserepeinek díszítési motívumai és edényformái alapján Tompa Ferenc arra következtet, hogy ez a kultúra az idősebb lineáris keramiából fejlődött, s előnyomulása során magával hozta a cseh-morvaországi fejlett földműves kultúrát.¹⁴⁸ Ezek szerint akkor, amikor az Alföldön még semmi nyoma a megtelepedésnek, az északi peremszéleken egy kifejlett földművelő kultúrával találkozunk, amely már másodlagos terepen virágzása teljébe jutott. E kultúra agyagművessége végső fokon úgy stílusban, mint kivitelben hanyatlik, s települési viszonyaiban az előbbtől eltérővé válik. Tompa e változást legfőként az elért maximum szükségszerű visszafejlődésének tudja be, Csalogovits József pedig más foglalkozást igénylő és kisebb lehetőségeket nyújtó élettáj felé való fordulásban látja az okát. A hanyatló bükki kultúra újabb telepeinek topografiai elhelyezkedéséből, valamint abból a körülményből, hogy a kultúra virágkorában szerepet játszó telepek közül a III. periódusban csak a legdélibbek maradtak meg, beigazoltának látja, hogy ez a nép már ebben a III. periódusban vándorútra kelt s az Alföld felé áramlott.¹⁴⁹

Ezek szerint az Alföld benépesülése tehát csak ekkor kezdődött, s a települési irány egyező a Tisza folyásirányával. Az Alföld és benne Csongrád vármegye mindeztideig mentes volt minden emberi megtelepedéstől. A késői beáramlásnak az oka földrajzi tényezőkben keresendő.

Eddigi forrásanyagunk útmutatása alapján, habár az Alföld többi részéről van is néhány adatunk, a vármegye területének emberi megszállását az u. n. tiszai kulturánál előbbre nem vihetjük. Ez pedig a bükki kulturából származott, tehát az Alföld benépesülése legelőször észak felől, a Felvidékről történt.

Kétségtelennek látszik, hogy a bükki-kultúra népe a harmadik periódusban mozdul meg, s áramlik délfelé, az Alföldre. Ilyenformán bizonyosnak tűnik fel, hogy Csongrád vármegye területének első települői, akik északról a Bükk-hegység lejtőiről jöttek, már a földművelő kultúra ismereteivel érkeznek. Itt a viszonyokhoz alkalmazkodva, szükségből alacsonyabb életformát vesznek fel és halász-vadász életmódot folytatnak, de ugyanakkor a lehetőséghez mérten a földet is művelik.¹⁵⁰

A kökénydombi ásatásból kikerült állatcsont-maradványok zoolo-

¹⁴⁸ A szalagdíszes agyagművesség kulturája Magyarországon. Arch. Hung. 1929.

¹⁴⁹ Földrajzi tényezők hatása Magyarország neolithikus kulturájának kialakulására. A. É. 1930. 28—53. l.

¹⁵⁰ Csalogovits i. m. 39. l.

giai vizsgálatainak eredményeként Gaál István megállapítása nyomán,¹⁵¹ adatokat kapunk arra is, hogy e nép az állatok háziasítására nagy gondot nem fordít, mennyiben a kutyán, tulkon és kecskén kívül más háziállatot aligha ismer. Ellenben annál gyakoribb a vadtulok, gimszarvas, őz és vaddisznó, a vizekben pedig ponty és tőponty óriási példányokban állott rendelkezésére. A területnek vadban és halban való gazdagsága következtében a telepek népe hússzükségletét könnyűszerrel kielégíthette s így háziállat tenyésztésére a gyér földművelés mellett nem volt nagyon ráutalva.

Tompa a tiszai kultúrkört két fejlődési korszakra osztja. Ez az eredmény azonban a két legutóbbi év ásatásainak során oda módosult, hogy a tiszai kultúrkör egy harmadik fejlődési fokozattal is bővül.¹⁵²

Ha már most a vármegye területéről rendelkezésreálló anyagot vizsgáljuk, hogy az így megállapított kronológiai sorrend szellemében a terület telepeinek időbeli elhelyezkedését nyomozzuk, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy területünk előbb felsorolt kulturfejlődésében bizonyos hézag mutatkozik. Az a törekvésünk, hogy e korszakot egységesen ítéljük meg, hajótörést szenved azon a tapasztalaton, hogy a telepek rétegződése csak igen kivételesen őrzött meg különböző kulturfokozatokat. A hiteles módszeres ásatások eredményei ugyanis arra a megfigyelésre vezetnek, hogy telepeinken a régészeti emlékanyag még akkor is egy kultúrához tartozik, ha két település nyomai is megfigyelhetők. Jellemző példa erre a kökénydombi, amelynek egész anyaga a tiszai I. periódusba tartozik.¹⁵³ Hasonló ehhez a szentesi Ficsorhalom és Tűzköves, Mártély, Sövényháza, Algyő.

Emlékanyagunk túlnyomó része szórványból került ki. Így nincs módunkban ellenőrizni, illetőleg stratigrafiai megállapításokat eszközölni, annyit azonban mégis teljes joggal állíthatunk, hogy Csongrád, Zalota, Nagyhegy, Szegvár, Mindszent, Hódmezővásárhely és Szeged vonatkozó keramiáját az alább felsorolandó helyek kivételével, a tiszai kultúra I. periódusába kell sorolnunk.

Ezekkel szemben a Kisjaksorpart, Csongrád-belváros, Kistőke, Bibicslát, a Hódmezővásárhely-kopáncsi Zsoldos-tanya és Kotacpart már másik kultur-fokozathoz, a tiszai kultúra III. periódusához tartoznak.¹⁵⁴ A folytonosság megszűnését s az egységes neolithikus kultúra megbonthatását látjuk abban a körülményben, hogy az u. n. tiszai III.-ba tartozó telepek, mint a szappanosi,¹⁵⁵ nagyjaksor-kisjaksorparti stb.,¹⁵⁶ valamint a

¹⁵¹ Dr. Gaál István: A háziasítás legkezdetlegesebb fokának bizonyítékai a Tisza-parti ásatásokból. Dolgozatok VII. 232. l.

¹⁵² Dr. Banner János: A neolithikum Szarvason, Dolg. VII. 61—73. l.

¹⁵³ Dolgozatok VI. 84. l.

¹⁵⁴ A neolithikum Szarvason, Dolg. VII. 69. l.

¹⁵⁵ Krecsmarik. A. É. 1927. 186. l.

¹⁵⁶ Neolithikus telepek Szentes környékén, Dolgozatok VII. 54—59. l.

Banner által ismertetett szarvasi ilyenkorú telepek csupán egy kulturréteget tartalmaztak és mindannyian egy-egy különálló kultúra emlékeit őrizték meg zavartalanul.

A tiszai II. nem mutatható ki. A stratigráfia az I. és II. egymásutánját — ha nem is megyénk területéről — beigazolhatja, de nem teheti meg ugyanezt ezidő szerint a II. és III. között, míg ezzel szemben az 1932. évi ásatás a Hódmezővásárhely-kotacparti telepen a III. és korarézkori emléktanyag közötti kapcsolatot kétségtelen bizonyítékait tárta fel.¹⁵⁷

A rendelkezésre álló anyag gyér volta is elegendő annak megállapítására, hogy területünkön a neolithikum nem egységes. Települése két részre osztható, egy régebbire, amely a bükk-i kultúrából táplálkozik és egy későbbire, amelynek összefüggései azonban az előbbivel kétségtelennek látszanak.

V. A neolithikus települések formái.

A települések, mint előbb láttuk, szigorúan alkalmazkodnak a földrajzi viszonyokhoz. Valamennyi nyílt, erődítés nélküli. Ilyesmire nem is volt semmi szükség, mert a terep természete gondoskodott a kellő védelemről. Jól megfigyelhetjük, hogy a harmadik periódusba tartozók kivételével, telepeink mind folyó, értorkolatok, mederkanyarok mellett, hurkokban, vagy éppen szigetekeken húzódnak meg, amelyek elég kiemelkedők ahhoz, hogy nagyobb árvizek ellen is védelmet nyújtsanak.¹⁵⁸ Ha etekintetben kívánni valót hagyott hátra a telep, gondoskodtak arról, hogy a vizekkel szemben biztonságba jussanak. A ficsorhalmi szabad telepnél a céltudatos feltöltésnek kétségtelen nyomait észleltem. Az eleven vizek mellett azonban hasonlóan jelentős védelmi tényező a kiterjedt mocsárvilág a maga lápjáival, útvesztőivel és nádasáival.

Behatóbb vizsgálat után azonban e nyílt települési formák között is bizonyos fejlődés tapasztalható. A legkezdetlegesebbnek tűnik fel a ficsorhalmi. Építménynek semmi nyoma, hanem egy szűk helyen, szabadtéri tűzhely körül húzódik meg a telep bizonyára nem túlságosan számos népe. Minden jel szerint ilyen a csengelei is. Hogy azonban ez a lakhely nem volt csupán időszakos, vagy rövid ideig tartó tanyahely, azt világosan bizonyítja a mintegy másfél méter mélység, helyesebben magasságba felnyúló tűzpad oszlopa, amely a körülötte felhalmozódó hulladék közepén a halomnak szó szerint főüterét képezte.¹⁵⁹

Nem érdektelen ennél a telepnél az a körülmény, hogy nem rendelkezik azokkal a közvetlen védelmi körülményekkel, amelyeket az előbbiek

¹⁵⁷ Dr. Párducz Mihály közleménye a Dolgozatok ugyanezen kötetében.

¹⁵⁸ Ilyenek: Kőkénydomb, Szegvár, Berekhát, Kucori, Lebő stb.

¹⁵⁹ A halmot sajnos úépítés céljaira széthordták, futólagos észleléseim, valamint a szentesi múzeumban lévő kőeszköztöredékek további következtetéseknek alapjául nem szolgálhatnak.

szerint magától értetődőnek találánk.¹⁶⁰ A Vekerlapos külső szélén, a Vekerér balpartján fekszik, annak a vízválasztó gerincnek a peremén, amely a Veker és Kórógy medrét elkülöníti egymástól. Tőle északkeletre és délnyugatra kiterjedt mocsárvilág van; előbbi irányban az eperjesi és pankotai, utóbbiban pedig a fertők lápvilága fekszik, de közöttük a szent-lászlói és vekerhádi kiterjedt löszplató mégis tágas, nyílt terepet nyújtott, amely a közvetlen védelmet semmiképpen sem szolgálta.

A másik formát a Szentes-sóházi és vármegyei házi, berekháti, tűzkövesi, mártélyi telepek képviselik. Földrajzi helyzetük, s a település formái egymásmellettségre vallanak úgy időben, mint kulturában. Ezek már jóval népesebbek, mint a ficsorhalmi. A telep számára mindig védelmet nyújtó magas partokat választanak, amelyeknek vastag lösztakarója lehetővé teszi számukra szűk odút, barlang vágását azokban a kúpalakú veremformákban, amelyek éppen e telepek révén váltak ismertekké területünkön.

Keramikus anyaguk, a jellegzetes zeg-zugos díszítésű cserepekkel és eszközformáik a tiszai kultúrkör I. periódusára utalnak. De vannak kovaeszközök, gazdag szilánk és nucleus anyaggal, csiszolt kőkalapácsok és keskeny, hosszú kővésők, amelyek a kőipart túlsúlyba juttatják a csonteszközökkel szemben. Feltűnő másfelől az is, hogy e telepek népessége minden más sajátosságokkal rendelkező telepünkkel szemben igen erőteljes. A vermek 2—3 m térközzel sűrű sorban követik egymást s nagy területet foglalnak el. A szentesi sóház a vármegyei házától kb. 500 m-re van a Kurca balpartján. E két pont között, a Komáromy-féle telkén, sőt szélességben, a Kossuth-téren lévő takarékpénztári épület telkén is, több veremlakást észleltem az 1930-ban történt építkezés alkalmával. Olyan teleppel kell tehát itt számolnunk, amely ha minden részében egykorú, igen jelentős lakósságú lehetett.¹⁶¹

A telep Szentes belvárosi részén terül el, amely sűrűn beépült; középületek és más módosabb építkezések sorakoznak egymás mellett szűk udvarokkal. Ez a gerincvonal a magva a mai Szentesnek is, még abból az időből, amikor egyszerű halászfalu volt, s jelentéktelen szerepet vitt a határ többi középkori földesúri és monostori községei között. A sűrű település mellett tanúskodik a berekháti, tűzkövesi és mártélyi telep is. Ezek kiterjedése nincsen megállapítva, csupán alkalmi leletek és kutatások feltárásainak híradásaival rendelkezünk; a hitelesítő ásatás lehetősége nincs kizárva s így a felmerült probléma megoldása különösebb nehézségbe nem ütközik.

Összevetve e két települési formát, a keramikus anyagnak tüzetes tipológiai értékelése nélkül helytálló eredményeket elérni lehetetlen. Már

¹⁶⁰ Lásd térképünkön a 7. számot.

¹⁶¹ Dr. Sőregi Jánosnak, „A méhkasalakú földbevéjt üregek problémája” c. munkájában felhozott indokai nem tudtak kétségtelenül meggyőzni arról, hogy e vermekben agyagbánya nyomait kell látnunk.

pedig a ficsorhalmi anyagnak néhány töredéke ilyen megítélésre nem alkalmas. Néhány innen kikerült vékony, fekete, díszítetlen cserépdarabba és fűrés nélküli kőbaltatöredékre támaszkodva, azonban úgy látjuk, hogy ez a települési forma területünknek legősibb alakja s kronologailag elébe helyezendő a Szentese-belvárosinak.

Harmadik formának a kökénydombi jelentkezik, amely éppen úgy nyílt, mint az előbbieket és éppen úgy kiaknázza a terep előnyeit, mint a veremlakásos telepek népe; azzal a különbséggel, hogy most már lakhelyét nem mélyíti le a földbe, hanem azon hosszúkás négyszög formájában építi meg.¹⁶² Banner kecskelábon nyugvó építményt állapított itt meg, amelynek tetőszerűen összehajló részt a két háromszögű véghez csatlakozó függőleges fallal alkotta a fászerkezetre helyezett nád- és vessző-kunyhót; külső oldalán vastagon betapasztották és lesimították.¹⁶³

Ez eredmények nyomán most már jogosan beszélhetünk neolithkori faluról, amely ugyan igen távol áll a mai faluformától, de annyiban hasonló hozzá, hogy a föld felszínére emelt házak — kunyhók — csoportjából állt. A kunyhók természetesen igen szűk udvarokkal rendelkező viskók, szabályos tér és sorköz nélkül, sűrűn húzódnak meg egymás mellett s a szűk terep férhelyéhez alkalmazkodva zsúfolódnak össze.

A telepnek minden ellenséges támadással szemben kitűnő elhelyezkedésére és az erek szövevényében, valamint mocsarak útvesztőjében való jó helyzetére Banner is rámutat.¹⁶⁴ Ásatása során egyben gondosan kémleli a telepnek az előbbi, illetőleg az utána következő korszakokkal való kapcsolatait. Megállapítása szerint, bár két település nyomai észlelhetők, ezeknek települési, vagy kulturális különbségei nem fedezhetők fel. A keramikus anyag a tiszai kultúra I. periódusának végére utal. Földbevéjt lakások nyomait nem észlelte. Így tehát, amennyiben e két települési forma egymást követi, e helyen kronológiai folytonosságról nem beszélhetünk.

Analogiát területünk többi telepei között hiába keresünk. Egyszerűen azért, mert szakavatott megfigyelések kimerítő közlései máshonnan nem állanak rendelkezésünkre. A tipológiai összehasonlítások azonban ezzel egykorúaknak minősítik a zalotai, nagyhegyi, vajhádi, ludasi, fecskési, szatymazi, székháti, horgosi telepeket.

Nem sokban különbözik a kökénydombi települési formától a kis- és nagyjaksorér-parti, kistőkei, csongrádi, kötörési és bibicsiháti, amelyek ugyancsak földfeletti lakóházak omladékait őrizték meg. Legismertebb a kisjaksor-parti, ahol határozott oldalfalak alapjainak kiégett rögtuskói rajzolták körül a 3—5 négyszög méter belvilágú kunyhó alapjait. Másik sajátága e településnek, hogy a házak nem zsúfolódnak annyira egymás mellé, hanem az érpárt hosszában húzódnak keskeny sorban. A föld-

¹⁶² Dolgozatok V. évf. 116. l.

¹⁶³ Dolgozatok V. évf. 120—121. l.

¹⁶⁴ A kökénydombi neolithkori telep. Dolgozatok. VI. évf. 49—107. l.

rajzi helyzet védelmi előnyeit sem keresik annyira, hogy még a tekintet előtt is rejtve maradjanak, hanem mindössze az erek, vagy folyókanyarok első partvonalán helyezkednek el, egyébként nyílt terepen.

Keramiájuk és eszközformájuk új, minék következtében megkülönböztetjük a tiszai I. és II.-től s mint annak III. és hanyatló periódusát fogjuk fel. Új kultúrelemet látunk bennük, amelyek a későbbi korszakokkal az egy kotacpartit kivéve, ezideig semmi kapcsolatot sem árnak el.

Nincs egyetlen telepünk ebből a korból, amely valamely mesterséges erődítés vagy egyéb földművek nyomait őrizte volna meg. Ilyesmire a terület tagoltsága, földrajzi helyzete és természete következtében nem is volt szükség, mert a folyók kanyarulatai és mocsarai elegendő védelmet nyújtottak a köztük lakó népeknek.

VI. A rézkor és települése a vármegyében.

A magyarországi önálló rézkor kérdése Pulszky Ferenc,¹⁶⁵ Hampel József¹⁶⁶ és Hillebrand Jenő¹⁶⁷ ismert okfejtés és bizonyítékai alapján többé nem lehet vita tárgya. Egy olyan átmeneti korszak ez, amelyben az anyagi kultúra eszközei fokozatosan réztárgyakkal egészíttetnek ki anélkül, hogy maguk a köeszközök teljesen a háttérbe szorulnának. A legjellegzetesebb tárgyi anyag itt nem maga a réz, hanem az újabb kutatások alapján megismert keramia.

A rézkor kérdésének természetében rejlik legfőként, hogy a kutatás története vármegyénkben koránt sem olyan nagy, mint azt a neolithikumnál tapasztaltuk. A területünkről kikerült rézleletek azonban a magyarországi önálló rézkultúrkör kérdésének nagy vitájában jelentős szerepet játszottak. Így elsőnek Pulszky Ferencet kell megemlítenünk, aki a sziléri szőlőben, földhordás alkalmával előkerült közismert rézkincset, meg egy rézrögöt ismerteti.¹⁶⁸ Ugyancsak Pulszky az, aki az 1862-ben Dorozsmán talált három réz-tárgyat mint a korszak jellegzetes eszközeit említi fel.¹⁶⁹

Közel egy évtized telik el, amíg Farkas Sándor,¹⁷⁰ a Szentés-bánomháti rézleletről számol be, ahol a hatvanas évek kezdetén, a berki alsó temetőben százakra menő réz eszközt találtak. Sajnos a leletek rézművesek kezébe kerültek és elkallódtak. A kincsből azonban egy rézvésző a Nemzeti Múzeum tulajdonába jutott, amelyről Hampel József ad hírt.¹⁷¹

Előbbi cikkében emlékszik meg Farkas Sándor Szentésnek a Berek-

¹⁶⁵ A rézkor Magyarországon. 1883.

¹⁶⁶ Újabb tanulmányok a rézkorról. 1898.

¹⁶⁷ A pusztaitvánházi rézkori temető. Arch. Hung. 1925.

¹⁶⁸ A szegedi leletek. A. É. 1881. 1—6. l.

¹⁶⁹ Magyarország Archaeológiája. I. köt. 82. l. — Fényképes Atlas LX. 59. 63. 75.

¹⁷⁰ Őskori régiségek Szentés vidékén. A. É. 1889—255. l.

¹⁷¹ A. É. 1896. 176. l.

oldal nevű határában, a Kurca partján 1889-ben talált telepről, ahol öt csontvázat, 15—20 m-nyire egymástól soros tűzhelyeket, körülöttük sok hamut, állatesontot, szilánkot stb. találtak. A kőeszközökkel együtt volt egy rézsákány is, amelyen a nyéllyuk kalapálással készült, formája pedig határozottan kőmintáról volt véve.¹⁷²

Egy vörösréz tárgy előkerüléséről tudósít Tömörkény István 1903-ban.¹⁷³ A bilisitsi telep Reizner és Tömörkény szűkszavú tudósítása ellenére is igen felkölti kíváncsiságunkat, mert innen olyan leletekről számolnak be, amelyek a legkezdetlegesebb neolithikus megtelepedéstől a réznek eszköz alakjában való megjelenéséig tartó folytonosságra utalnak. Hitelesítő ásatások nélkül azonban sajnos az anyagot kellően nem használhatjuk fel.

A szegedi múzeum régiségtára még a teési, lebői, baksimajori, sövényházi, algyői, Szeged-belvárosi és röszei, a szentesi múzeum régiségtára a zalotai, nagyhegyi, sápi, derekegyházi és mindszei, a hódmezővásárhelyi ref. gimn. régiségtára pedig a kopáncsi, nagyfai és krétszigeti szórványos leleteket őriznek.

Rendszeres ásatás eredményeit dolgozta fel Schupiter Elemér még publikálatlan cikkében.¹⁷⁴ A Szentek-kistőkei temetőt 1929. és 1930-ban Csallány Gábor tárta fel, amikor összesen 28 zsugorított csontvázú sírt bontott fel. Ilyeneket dr. Hillebrand Jenő mutat be a pusztai-istvánházi temető leletei között,¹⁷⁵ valamint Zoltay a hajduszoboszlói temetőből.¹⁷⁶

A temető Szentesnek Kistőke nevű határrészében van, a Kurcavölgyének északi tábláján. A környék igen érdekes geográfiai problémákkal szolgál. A Körös, Kurca és Veker vágta medrek egy meglehetősen kiterjedt diluviális lösztáblát határolnak, amelynek felszínét a későbbi idők morfológiai tényezői enyhén hullámossá tették. A vidék egész ábrázata elárulja, hogy ez a terület csak kivételesen nagy árvíz alkalmával jutott itt-ott a víz alá s mihelyt az ár szintje csak valamivel is esett, a Kurca és Veker felől felnyúló ár nyomban el is folyt a mélyedésekben. Úgy a Kurca, mint különösen a Körös, mélyen bevágott mederben folytak s a terület északról és nyugatról a Hármasköröst elterelő, Kunszentmárton és Szarvas felé húzódó ki nem kezdett diluviális löszhát védelme alatt igen alkalmas terepet nyújtott az őskori élet és kultúra számára. Ez a löszhát északról dél felé lejt és mindig jobban lankásodón belevész a Veker által alkotott kanyarulat távába. Temetőnk ettől, a ma már teljesen lecsapolt tótól északnyugatra azon a határon túl van, ameddig az áradások tetőzési pontja elérhetett.

Tőle északra a szint egyre magasodik, míg a Körös partját képező

¹⁷² A. É. 1889. 253—258. l.

¹⁷³ A bilisitsi ásatásról. A. É. 1903. 50. l.

¹⁷⁴ A Szentek-kistőkei rézkori temető.

¹⁷⁵ A pusztai-istvánházi rézkori temető. Arch. Hung. 1925.

¹⁷⁶ A hajduszoboszlói rézkori temető. Jelentés. Debrecen. 1926.

gerincet el nem éri. Innen már nincs messze a pusztaistvánházi rézkori temető. Az egykorú két hely között a közlekedési vonalat éppen ez a löszgerinc biztosította minden körülmények között. Csakhogy míg Pusztaistvánháza a Körös északi, addig Szentés-Kistőke a Körös déli partján fekszik mintegy 20 km-re egymástól. A két hely között a körösi átkelőt minden bizonnyal Bökény jelzi, ahol a Körös medre meglehetősen összehúzóul. Innen ugyanis már a múltban több hasonlókorú lelet került a szentesi múzeumba s a feljegyzések tanúsága szerint ugyancsak a koraréz-kori temetkezés nyomai mutathatók ki.

Ilyenformán a Körös torkolati vidéke ennek a kultúrának elég sűrűn lakott területe. Ide kell számítanunk a Kurca egész völgyét, mert ez a folyó voltaképpen nem más, mint maga a Hármaskörös, amely eredetileg nem Csongrádnál, hanem mintegy 35 km-el délebbre, Mindszent mellett ömlött a Tiszába. Ennek keleti partvonalán folytatódik az a pleisztocén-korú lösztábla, amelyen a zalota-bökényi és kistőkei telepések jó tanya-helyre leltek. Ezt a löszhátat elsőnek a Veker vágja át, hatalmasan ki is kezd, azonban déli partvonalán végig ellentáll a hullámok erejének és megmaradt fensíkja alkalmas a tágasabb teret kívánó megtelepedésnek. A szentesi szőlő, az u. n. Nagyhegy, ahonnan a többi korszak archaeológiai emlékanyaga is gazdag változatban került elő, e kultúra leleteivel is szolgál.

Tovább követve a Kurca medrét, azt tapasztaljuk, hogy a Nagyhegytől délre eső területen a térszín egyre lejt, míg végül Szentés és Szegvár között hatalmas tóvá süllyed le. Ez az u. n. Contra — Kondurra — tó egykori medencéje, amelynek keleti partján, a Kórógytól északra a diluviális lösztábla ismételtelen a felszínre bukkan. Ennek szélén, pontosan Szentés és Szegvár között a határon, emelkedik a Sáp-halom, melynek szomszédságából több jellemző szórvány került a szentesi múzeumba.

Közel a Kurca torkolatához fekszik Mindszent község. Ennek földrajzi helyzete igen sajátos. A Kurca és Tisza egybefolyásánál a löszhát megint eredeti felszínében jelentkezik, hogy biztos védelmet nyújtson az árvizek ellen, egyben kiterjedt települési helyet biztosítson e kultúrának.

VII. Rézkori leletek és lelőhelyek a vármegyében.

3. *Bökény.* Szórványos leletek a Körös partjáról a szentesi múzeumban. Több rézeszköz, köztük egy egészen kezdetleges, korai forma, egy késpenge és egy sílex penge került elő. Az edények minden tekintetben megegyeznek a Szentés-kistőkei formákkal s így a többi hasonlókorú temető keramiájával. A lelőhely a Szentés-kistőkei és pusztaistvánházi temetők között középen, mintegy 10 km-re, a Körös u. n. bökényi átkelő helyénél van. Az 1932. év novemberében 2 zsugorított csontvázat tárt fel itt a szentesi múzeum. Az egyik jobb, a másik bal oldalán feküdt. Előbbi-

nél 3 edény, utóbbinál 2 edény volt a pusztai társasházi tipikus kerámiából. A közelben egy ép edény csontváz nélkül, s egy gödörben állatcsontok, szarvasagancs rózsza és egy jellegzetes kőpengé.¹⁷⁷

5. *Teés*, a Gyapjas melletti magaspárt. Sajátos és gazdag lelőhely. Már 1876-ban egy fekete, fenekén négy dudorral ellátott agyagtányér három más edénnyel kerül egy kis gyermek csontváza mellől a Nemzeti Múzeumba.¹⁷⁸ Az 1882. évi Tisza-szabályozás alkalmával agyagkanál, ember- és állatcsontok, agyagidol, zúzókö, szűrőedény, agyagkúpok, égett buza és agyagtálak, valamint vörösréz karperecek (e egyik 7 cm, a másik 8,5 cm átmérőjű), végül kőbalta és őrlőkövek küldettek innen a Nemzeti Múzeumba.¹⁷⁹ Egy évtized múlva újabb bütykös kerámia birtokába jut a Nemzeti Múzeum,¹⁸⁰ hogy azután a hely közelebbi megjelölése nélkül szórványos leleteket kapjon a Szeged-városi múzeum is.¹⁸¹

6. *Szentes-Kistőke*. Rendszeres temetkezés. Csallány Gábor és e sorok írója tárta fel 1929- és 1930-ban. Felbontatott 28 sír. Valamennyi csontváz zsugorított s törzsük irányítása kelet-nyugati volt. A fej mindig kelet, a láb nyugat felé esik. Ebben éppen olyan következetesek, mint a férfi és női tetemek változó oldalon való elhantolásában. A férfi mindig jobb oldalán fekszik, arccal tehát északnak néz, míg a nő bal felén nyugszik és délnek van fordulva. Edénynélküli sír egy sem fordult elő, de négy-nél több sem volt egyiknél sem. Eszköz, fegyver, egy rézáron és mikrolitikus kovapengéken kívül egy sárga, keramitszerű csiszolókö és két csontár töredéke a férfi csontvázak mellől. A női vázak egyetlen ékszer-melléklete a márványgyöngy. Csak nőknél fordult elő, ott is ritkán. A keramikus anyagban éppen olyan apró, kézzel formált tálcáskák, nagyobb, bütykökkel díszített bögrék, köcsögök és talpas edények fordultak elő, mint amilyeneket Hillebrand mutat be a pusztai társasházi temető leletei között, ill. Zoltay a hajduszoboszlói temetőből.¹⁸²

11. *Szentes-Nagyhegy*. Szórványos leletek a szentesi múzeumban. Több edény zsugorított csontváz mellől.¹⁸³

14. *Szentes-Belváros*. A Kurca partján spondylus kagyló, rézkarperec és rézcákány került elő 1882-ben.¹⁸⁴

16. *Szentes-Bánomhát*. Közel a berki Kurcaparthoz az u. n. Bánomháton, még a hatvanas években százakra menő rézszerszámot találtak az akkori szentesi alsó temetőben, egy sír ásása alkalmával.¹⁸⁵ A leletek réz-

¹⁷⁷ Szentes, Múz. Lelt. III. B. 23. 24. és 26.

¹⁷⁸ Rgtn. 1876. 311/12—16. Hódi János ajándéka.

¹⁷⁹ Rgtn. 1882. 140/169—250. A m. kir. töltésépítő hivatal hivatalos küldeménye.

¹⁸⁰ Rgtn. 1894. 62/2—3. Kosztka Károly ajándéka. Dr. Jankó János hiv. kiküld. alkalmából.

¹⁸¹ Szegedi Múz. Lelt. 1885/147. és térkép.

¹⁸² Lásd 176. sz. jegyzetet.

¹⁸³ Szentesi Múz. Lelt. III. B. 60. 61.

¹⁸⁴ Szeremley: Hmv. Tört. I. 195. és 208. I. A. É. 1882. 202. I. A. É. 1888. 254. I.

¹⁸⁵ Farkas S.: Óskori régiségek Szentes vidékén. A. É. 1889. 255. I.

művesek kezére kerültek és elkallódtak. Egy nyéllyukas rézfokos, amelynek foka két oldalán a használat folytán képződött peremmel van el látva,¹⁸⁶ valamint egy rézvéső ebből a leletből mint „Gógányparti lelet” a Nemzeti Múzeumba került.¹⁸⁷

17. *Szentes-Berekoldal.* Farkas Sándor szórványos leleteket küld be a Nemzeti Múzeumnak innen még 1888-ban, köztük egy nyílt réz karpercet.¹⁸⁸ A következő évben a Kurca vízszaggatta partján a határt kerülő csősz három nő és két férfi csontvázat talált. Nem messze ezektől a televény alatt az agyagban egymástól 10—20 m-nyire soros tűzhelyek feküdtek, körülöttük sok hamu, állatsont-töredékek, obszidián, jáspis, barnakova és silex szilánkok, vastag vörös, barna edénytöredékek.¹⁸⁹ Az eszközök között van egy rézcákány, amelyen a lyuk a nyél számára úgy készült, hogy a véső foka bekalapáltatott s az így keletkezett két ág adta a nyílt köpüt. A formát határozottan a kőmintáról vették. Minden jel szerint rézkori telep, amelynek felbontása tudományos érdek volna.

18. *Szentes-Sáp.* A Szentes és Szegvár határán a Sápfalomnál elterülő mederpartról több edény, egy ellentettélű vörösréz csákány és foka a szentesi múzeumban.¹⁹⁰

22. *Derekegyház.* Szórványos lelet a szentesi múzeumban. Egy nagy, durva kidolgozású bűtykökkel díszített edény, amely másfél méter mélységből került elő.¹⁹¹

24. *Mindszent.* Közel a Kurca torkolatához, egy kiemelkedő löszhát széléről már 1882-ben szórványok érkeztek a Nemzeti Múzeumhoz.¹⁹² Később rézeszközök váltak ismeretessé erről a helyről;¹⁹³ végül több edény, egy nagy kovaköpenge, rézvéső és csonttű kerültek a szentesi múzeumba.¹⁹⁴

37. *Hódmezővásárhely.* Alföldi vasút töltése. Egy vörösréz balta a ref. gimn. régiségtárában, amelyet a töltés készítésekor találtak. A határ egy másik meg nem nevezett pontjától egy rézkés van ugyanott.¹⁹⁵

40. *Hódmezővásárhely-Kopáncs.* Egy csinos rézfokos a ref. gimn. régiségtárában, amely Técsi József kopáncsi földjéből került elő.¹⁹⁶

42. *Hódmezővásárhely-Kotacpart.* Egy feldúlt és két háborítatlan sír, edény mellékletekkel. A sírok a tiszai kultúra III. periódusába tartozó telepbe voltak beágyazva.¹⁹⁷

¹⁸⁶ Rgtn. 1892. 84/175.

¹⁸⁷ A. É. 1896. 176. l.

¹⁸⁸ Rgtn. 1888. 115/1—18.

¹⁸⁹ A. É. 1889. 253—258. l.

¹⁹⁰ Szentesi Múz. Leltn. III. B. 27.

¹⁹¹ Szentesi Múz. Leltn. III. B. 220.

¹⁹² Rgtn. 1882. 140/251—258. Hivatalos küldemény.

¹⁹³ Szeremley: i. m. I. 208. l. A. É. 1888. 162. l.

¹⁹⁴ Szentesi Múz. Leltn. III. B. 19. és 25.

¹⁹⁵ Szeremley: i. m. I. 208. l.

¹⁹⁶ Szeremley: i. m. I. 208. l.

¹⁹⁷ dr. Párducz Mihály cikke e kötetben.

44. *Hódmezővásárhely-Nagyfai Tiszakanyar.* A töltés építése alkalmával hasra fektetett csontvázat találtak, amely mellett egy vörösréz csákány és tejkova nucleus volt. A leletek a ref. gimn. régiségtárában vannak.¹⁹⁸

52. *Baksi-major.* Szórványos leleteket gyűjtött össze innen a Szeged-városi múzeum.¹⁹⁹

53. *Pusztaszer.* Szórványos leletek a Nemzeti Múzeumban, mint agyagurna két bütyökfüllel, alattuk zeg-zugos vonaldísszel,²⁰⁰ 1905-ben Kada Elek öt sírt tárt fel, amelyeknek edényei a rézkorra utalnak. Egy váz bolygatatlan állapotban a kecskeméti múzeumban van.²⁰¹

57. *Sővényháza.* 1884-ből eredő szórványos leletek a szegedi múzeumban. Több agyagedény, köztük egy ivó pohár, két fűzőlyukkal és két bütyökkel. Ugyancsak innen való több talpcsöves magas edény, amelyek a lengyeli típusra emlékeztetnek.²⁰²

62. *Algyő.* A Tisza kanyarának átvágása alkalmával kikerült edények mindenike a pusztastvánházi kultúrára utal. A leletek a szegedi múzeumban vannak.²⁰³

64. *Kiskundorozsma.* A falú közepén lévő emelkedett helyen 1862-ben három réztárgyat találtak.²⁰⁴ A rézkor kérdésének vitájában hivatkozik rájuk Pulszky s mint jellegzetes rézkori emlékeket mutatja be.²⁰⁵

65. *Szeged-Szillé.* Az 1881. évi földhordás alkalmával került napfényre ez a közismert rézkincs, amely egy teljesen ép, kétélű csákányból, egy csákánytöredékből, nyéllyukba vert vésőkből s végül egy rézrögből állott.²⁰⁶

66. *Szeged-Belváros.* Építkezések alkalmával szórványos leletek kerültek a szegedi múzeumba.²⁰⁷

69. *Szeged-Röszke.* A szegedi múzeum a Szeged-alsótanyai körzetben 1928-ban három rézkori sírt tárt fel a pusztastvánházi temetkezéshez hasonló mellékletekkel.²⁰⁸

74. *Szeged-Bilisits.* A bilisitsi ásatások alkalmával Tömörkény István egy vörösréz tárgyat (?) is tárt fel és szállított a szegedi múzeumba.²⁰⁹

¹⁹⁸ Gimn. rgtn. III. 1—2. és 3. — Szeremley: i. m. I. 210. l. fél nagyságú ábrája i. m. 209. l.

¹⁹⁹ Szegedi Múz. Leltn. 1888/6. és térkép.

²⁰⁰ Rgtn. 1893. 3.

²⁰¹ Dolgozatok 1927. 24. l.

²⁰² Szegedi Múz. Rgtn. 1884. 20, 21, 22—25. és 75—85.

²⁰³ Szegedi Múz. Leltn. 1908—3. és térkép.

²⁰⁴ Fényképes Atlas LX. 59. 63. 75.

²⁰⁵ Magyarország Arch. I. 82. l.

²⁰⁶ A. E. 1890. 436. l. — Pulszky: A rézkor Magyarországon, 30. l. — Reizner: i. m. I. 6. — Pulszky: A szegedi leletek. A. E. 1881. 1—16. l. — Szeremley: i. m. I. 208. l.

²⁰⁷ Szegedi Múz. Leltn. 1885/127. és térkép.

²⁰⁸ Ugyanott Leltn. 1885—128. sz.

²⁰⁹ A. E. 1903. 50. l.

VIII. A neolithikum és rézkor viszonya vármegyénk területén.

Adataink nyomán készült települési térképünk semmi kétséget sem hagy az iránt, hogy a terület lakossága a rézkorszakban is ugyanúgy alkalmazkodott a földrajzi viszonyokhoz, mint az előbbiben. Ennek ellenére mindössze két lelőhely: a kotacparti telep és bilisitsi van ugyanazon a helyen, ahol a neolithikus telepek is voltak. Ez a lakosság is keresi az eleven vizet, azonban korántsem húzódik meg annyira védett helyeken, mint a tiszai I. fokozatának népe. Akár életmódja változásának, akár szervezettebb életének tulajdonítjuk ezt a jelenséget, mindenesetre jelentősége kell, hogy legyen e tapasztalatnak. Különben a rézkori leleteket is ugyanazon a helyeken, mederhurkokban, félszigeteken és nehezen megközelíthető pontokon találhatók, mint a neolithikus telepeket. Ezzel szemben a tény az, hogy — a sírmezőkből településre következőképpen — most már nem annyira a földrajzi helyzet védelmetnyújtó körülményeit aknázza ki, illetőleg a harci előnyökben bővelkedő helyeket, mint inkább a nagyobb férőhelyet biztosító magaspartokat keresi. Szóval nem az emberi és állati támadás ellen vértelődik főként, hanem a vizek árjával szemben. E tény a telepek számbeli erejére és szervezettebb életére is rávilágít.

Addig ugyanis, amíg neolithikus telepeink, különösen az I. fokozatban az erek szövevénye és mocsarak lápjai között olykor csak egy-egy halom közvetlen területére szorítkoznak, e korszak sírmezői és lelőhelyei már hosszú gerincek térs lankáin jelentkeznek, lehetőleg eleven folyóvíz, vagy kiterjedt tó partján. A kettő között átmenetet alkotnak a tiszai III. fokozat telepei, amelyek ugyancsak megkívánják a tágas helyet. E tapasztalatnak így egymagában különösebb jelentőséget tulajdonítani nem indokolt, de besorozva a többi sajátságos jelenség közé, fontossága egyre nő.

Hazánk területén a rézérc felismerésének idejét a Kr. e. III. évezred derekára teszik. A rézkori formáknak a kőkori alakokhoz való csatlakozása pedig azt igazolja, hogy a réz ismerete a Kárpátok déli lejtőin önálló fejlődés eredménye. A művelődési hatások irányát tehát sem délen, sem keleten, de még nyugaton sem kereshetjük, hanem a csiszolt-kőkörhöz hasonlóan északon, ahonnan a betelepülés is megindult. A rézkor esetében éppen úgy, mint az előző kor I. fokozatában.

Úgy a Szentese-kistőkei, mint a Hódmezővásárhely-kotacparti temető szorosan beilleszkedik a bodrogkeresztúri művelődés-körbe. A kotacparti lábas edények azt mutatják, hogy ez a művelődés összefüggésben van az e helyen előtte virágzó tiszai kultúra III. periódusával. A lelőhelyek zöme ugyanazon a területen, ugyanolyan földrajzi viszonyok, ugyanakkora határok között jelentkezik, mint amaz; így valószínű központja is a Tisza felső és középfolyása környékére esik éppenúgy, mint amannak.

Az a népelem, amely az északi területekkel való kapcsolat révén a neolithikus megtelepedést eredményezi, a rézkorban egy időszaki bevándorlás ellenére még kitart a helyén. Bár a telepek elhelyezkedésének fejlődéséből s a már előadott okokból kifolyólag a kultúra változására és bizonyos történelmi folyamatok lezajlására kell következtetnünk, mégis, mivel a hatások mindig északról érkeznek, a réz felismerését az őslakosság sajátjának kell tekintenünk, amely itt a Tisza középfolyásánál szoros gazdasági és kereskedelmi összeköttetésben állott a Felvidékkel, ahonnan az új fémeket be is szerezte.

Ezt a közösséget igazolja az a megállapítás is, hogy míg Bodrogheresztúron és Pusztaitvánházán a réz már eszköz és fegyver alakjában lép fel — ugyanígy Szentesen, Hajduszoboszlón és Kiskőrösön — addig Lengyelen még csak ékszer formájában találkozunk vele.²¹⁰

Ami ennek az embernek faji jellegét illeti, Hillebrand az előzetes vizsgálatok nyomán egy hosszúfejű, középtermetű népnek tartja, amely a Tisza völgyében egyenletesen volt elterjedve. A sípcsontok erősen lapított volta (Platyknémia) arra utalnak, hogy ezek az emberek nagy területeket bekalandoztak, valószínűleg halász és vadász életmódjukból kifolyólag, de mindenkor visszatértek állandó lakhelyükre. Valójában tehát helyhez kötött életet éltek s az állattenyésztés mellett a földművelést is intenzíven űzték.²¹¹

Az elsőrangú, formai szempontból művészi edényformák fejlett gölőncsérípar termékei, amelyeket azonban nem háziiparszerűleg, hanem vándoriparosok készítettek, akik — Hillebrand elgondolása szerint — nem a törékeny árút, hanem csak a művészi készséget vitték magukkal és alkalomszerűen, esetről-esetre készítették el a megrendelt edényeket. Innen van a Tisza-völgye rézkori agyagiparának egyöntetűsége.

Hillebrand az eszközök, fegyverek és ékszerek vizsgálata során is arra az eredményre jut, hogy a rézkések nem egyebek, mint az itteni neolithikus silex-pengék utánzatai s egyéb típusai is a délnyugateurópai művelődéskörtől függetlenül fejlődtek. A nyugat-svájci hasonló márványgyöngyök fiatalabbak lévén, ezek keletkezési központja minden jel szerint Magyarország területe volt.

Hasonló eredményre jut Banner János is, aki a magyarországi zsugorított temetkezések statisztikájának összeállítása nyomán megállapítja, hogy az e korban divó temetkezés a neolithikumon és rézkoron át a bronzkor elejéig tart.²¹²

Az elmondottak alapján vármegyénk rézkori megtelepedését, annak ethnikumát a tiszai neolithikus kulturától elválasztanunk nem lehet, mindössze a művelődési körön belül rajzó időszaki törzsi elmozdulásokról be-

²¹⁰ Hillebrand J.: A pusztaitvánházi korarézkori temető őstörténeti jelentőségéről. Orsz. Magy. Rég. Társ. Évkönyv II. 37. l.

²¹¹ Fenti idézett munka. 36. l.

²¹² A magyarországi zsugorított temetkezések. Dolgozatok 1927. 1—58. l.

szélhetünk s ezért e két korszakot egységesen kell megítélnünk abban az értelemben, hogy ez a nép úgy látszik nem keveredik a kontinens távolabbi, tőle idegen fajú népelemeivel.

IX. A bronzkori emlékek felkutatásának története a vármegyében.

A dolog természetéből folyik, hogy mielőtt a korszaknak a vármegye területére vonatkozó irodalmával foglalkozhatunk, előbb az anyag gyűjtéséről kell megemlékeznünk. Szükséges ez azért, mert az irodalmi közlés nem tartott lépést a gyűjtéssel, mivel a vármegyének és városainak ekkor még nem voltak szakemberei, akik az egyes szórványos, vagy gyűjteléses leletek ismertetésével bronzkori emléanyagunkra felhívták volna a figyelmet. Gyűjteményeink ekkor voltak keletkezöben, intézményeink pedig még megalapítóikra vártak. Az Archaeologiai Közlemények és Rómer Műrégészeti Kalauzának hatása azonban igen jól kimutatható. Szentesen Szívós Béla és a gimnázium, a Tiszazugban és Szegeden Széll Farkas,²¹³ Hódmezővásárhelyen pedig a református gimnázium és Szeremley Sámuel fordítanak nagy gondot az anyag összegyűjtésére anélkül, hogy kezdetben irodalmi méltatásukra is gondoltak vagy igazi jelentésüket felismerték volna.

A területünkről kikerült bronzkori anyag irodalmi ismertetésének sorát Rómer térképétől eltekintve, Pulszky Ferenc nyitja meg a bökénymindszenti leletek közzétételevel.²¹⁴ E közleményben igen vegyes anyag leírásával találkozunk, amely a szentesi Bökénytől Mindszentig terjedő, mintegy 20 km hosszú tiszai gátvonal építése alkalmával került elő. Nem meghatározott helyről van tehát benne szó, hanem egy hosszú vonalról, amelynek valamelyik pontján neolithikus, a másikon bronzkori, a harmadikon népvándorláskori germán anyag fordult elő. A két előbbinek pontos helyét Farkas Sándor későbbi tudósítási nyomán ismerjük, a germán leletekre vonatkozólag azonban ma sincs több adatunk, mint amennyiről Pulszky értesít s így nincs más hátra, mint e 20 km-es gátvonal mentén egy kiterjedt és gazdag germán sírmezővel számolni, amely a kökényzugi, nagyhegyi és berekháti hasonlókorú sírmezők nyújtotta kérdések tisztázására egykor kitűnő alkalmat fog szolgáltatni. A bronzkori anyag a zalotai, illetőleg a teési magas partból való. A leletek hol az előbbi, hol pedig az utóbbi néven szerepelnek, ezért mi is külön-külön tárgyaljuk őket, bár elválasztásukra semmi más okunk nincs.

A Szentes-belvárosi leletekről Farkas Sándor értesít 1889-ben, amely alkalommal a hatvanas években talált anyagot ismerteti.²¹⁵ A következő

²¹³ Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban, III. köt. 20. l.

²¹⁴ A. É. 1882. 201—210. l.

²¹⁵ Őskori régiségek Szentes vidékén, A. É. 1889. 255. l.

évben a csongrádi gazdag leletet teszi közzé,²¹⁶ végül az e két helyről később kikerült tárgyakat 1902-ben publikálja.²¹⁷

Szegeden Reizner János számol be elsőnek a múzeum birtokában levő bronzkori emlékekről 1890-ben.²¹⁸ E beszámolójában a szilléri rézkincs mellett a rőszkei bronzkincs birtokbavételéről tudósít. A következő évben a sövényházi gazdag leletről és a zákánypusztai, illetőleg csorvai bronz-kardról és lándzsáról emlékezik meg.²¹⁹ A rőszkei sírleletről 1892-ben szól,²²⁰ amely alkalommal az I. táblán egy bronzkori, a II.-on pedig egy jazyg-sír anyagát mutatja be. A bronzlelet szinte teljesen azonos a Szentés-nagyhegyi 33., illetőleg 49. sír anyagával. A tömörkényi bronzleletről 1898-ban ad hírt, amely minden bizonnyal ugyancsak sírlelet s anyaga nagyon hasonlít a Szentés-ecserihez.²²¹

Hampel Józsefnek a Nemzeti Múzeum Régiségtára gyarapodásáról írt beszámolóiban előbb a Szentés-nagyhegyi,²²² azután a Szentés-belvárosi és csongrádi bronz, valamint hódmezővásárhelyi arany kincsről,²²³ később a mindszenti tokos vésőről,²²⁴ végül a dónati gyűjtélékes leletről értesülünk.²²⁵

A nagyhegyi gyűjtélékes leletből elkallódott, de később a szentesi múzeum tulajdonába jutott díszes bronzkarperecről ad hírt Csallány Gábor 1897-ben,²²⁶ végül Tömörkény István a bilisitsi,²²⁷ majd a borjasi, sövényházi, percsorai, baksi, rőszkei, zákánypusztai, Szeged-belvárosi (rókusi és Sándor-utcai) leletekről számol be.²²⁸

Szeremley Sámuel Hódmezővásárhely környékéről, mint Mártély, Batida, Fürge- és Szőlőhalom, valamint Kopáncs lelőhelyeiről gyűjti össze és publikálja az anyagot,²²⁹ Oláh és Varga gimn. tanárok a batidai bronzkardról, gorzsai karperecekről és tűről,²³⁰ Wosinszky Mór pedig a gorzsai mészbetétes edényekről számolnak be.²³¹

Az így ismertté vált, valamint múzeumainkban később összegyűlt anyagnak elbírálása ma már különösebb nehézségbe nem ütközik, bár az időrendi beosztás és történeti jelentőségük tekintetében még igen sok

²¹⁶ Csongrádi bronzkori leletek. A. É. 1890. 356. l.

²¹⁷ Szentés és Csongrád-vidéki leletek. A. É. 1902. 244—45. l.

²¹⁸ Szeged-városi múzeumról. A. É. 1890. 435—438. l.

²¹⁹ Szeged-vidéki leletekről. A. É. 1891. 357. l.

²²⁰ A Szeged-rőszkei sírleletek. A. É. 1892. 161—168. l.

²²¹ A tömörkényi bronzlelet. A. É. 1898. 265—267. l.

²²² A. É. 1892. 372—77. l.

²²³ A. É. 1896. 179. l.

²²⁴ A. É. 1893. 178. l.

²²⁵ A. É. 1897. 449. l.

²²⁶ A. É. 1897. 452. l.

²²⁷ A. É. 1903. 52—53. l.

²²⁸ Múz. Könyvt. Ért. VII. 210—248. l.

²²⁹ Hódmezővásárhely tört. I. 194—216. l.

²³⁰ Hódmezővásárhelyi ref. gimn. tört. 400—402. l.

²³¹ I. m. 510. l.

minden tisztázásra vár. Magyarországra vonatkozólag Reinecke Pál és dr. Miske Kálmán kísérelték meg elkészíteni a korszak időrendi beosztását.²³² Ma már mindketten helyesbítésre szorulnak, mégis Reinecke kronológiája az elfogadhatóbb. Ez alapon elindulva ítéli meg jelenleg a magyar archaeologia is a különböző bronzkori leleteket és temetőket.²³³ Mi is ennek alapján kíséreljük meg az időrendi beosztást.

X. Bronzkori leletek és lelőhelyek a vármegyében.

1. *Szentes-Kisjaksorpart.* A Kis- és Nagyjaksorér összefolyásánál lévő gerincen soros, négyszögű, a föld felszínén épült házak nyomai. Neolithikus emlékekkel vegyes korabronzkori telep és temető. A telep 1928-ban vált ismeretessé gözeke-szántás alkalmával, amikor egy csiszolt kőalapács és egy bronz tokosvész előkerüléséről tettek jelentést a szentesi múzeumnak anélkül, hogy a leleteket beszolgáltatták volna. Helyszíni szemle alkalmával 24, két sorban álló viskó faltjai voltak megállapíthatók a friss szántásban. A mederszálon két melléklet nélküli zsugorított csontváz volt, észak-dél irányítással úgy, hogy a fej északra fordult, a tetemek pedig baloldalukon feküdtek. További kutatás nem történt.

3. *Szentes-Bökény.* Még 1876-ban két tokos bronz vészőhöz, két csiga ékszerhez és bronz gyűrűhöz jut innen a Nemzeti Múzeum.²³⁴ Az 1880. évi gátépítés alkalmával kő és bronz tárgyak között sok mészbetétes edényt küldött fel a Nemzeti Múzeumnak az építést vezető kormánybiztos.²³⁵ A következő évben e helyről a Nemzeti Múzeum urnasírokból származó 40 bronz tárgyhoz és 43 mészbetétes agyagedényhez jutott.²³⁶ A telep igen kiterjedt, amennyiben úgy az ármentesített részen, mint az árterületen végig húzódik. Különösen a Körös meredek partján gyakoriak ezek a leletek, ahonnan a víz által szakgatott partban, egy méternyi mélységből már 1875-ben hét különböző idomú tokos vésző, egy bronz lándzsa és egy liliumlevél alakú hajlott bronz kard került elő.²³⁷ A komplexárat-

²³² A. É. 1899. 232. l.

²³³ Tompa: Magyarország és Szilézia bronzkori kulturájának kapcsolatai. A. É. 1923. 83. l.

²³⁴ Szivós Béla ajándéka. Rgtn. 1876. 311/2—5. — Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban III. 49. l.

²³⁵ Pulszky: Bökény-mindszenti leletek. A. É. 1882. 202—210. l. Egy tábla a 203. oldalon. — Zsilinszky: Csongrád vm. tört. I. köt. két igen szép mészbetétes edény rajza a 13. oldalon.

²³⁶ Wosinszky M.: Az őskori mészbetétes díszít. agyagművészete 51. l. és LXXII. l. — LXX. 1. 2.

²³⁷ A lelet nagyrésze 1876-ban az ősrég. kongr. alkalmával Bpsten ki volt állítva, jelenleg a szentesi múzeumban vannak. Lelt. II. C. 22—26. — Farkas S.: Szentesi lelet. A. É. 1888—384. l.

tól délre, az ártéren égési nyomok és apró edények a bronzkor elejéről.²³⁸

4. *Szentes-Zalota*. Az u. n. Gyapjas kaszáló szélén, a teési magas part „fölötte gazdag, hol egy-egy áradás után tömegesen kerülnek elő a szebbnél-szebb agyagedények, agyagékszerek és kisebb-nagyobb urnák” jegyzi fel X. Y.²³⁹ Később Csallány Gábor égetett és égetetlen temetkezés nyomait mutatta ki.²⁴⁰

5. *Teés*. Ez a telep minden bizonnyal azonos a zalotaival, amely éppen ezen a ponton érintkezik a teési határral. Mivel azonban a leletek e néven külön vannak kezelve és ismertetve, így mi is külön tárgyaljuk. A bronzkori anyag a Gyapjas-ér keleti partjából került elő.²⁴¹ A Nemzeti Múzeum egy bronz lándzsacsúcsot, tokos vésőt, bronz nyílcúcsot és négy karikából álló láncot kapott innen 1880-ban.²⁴² Közel egy évtized múlva obszidián pengéket, simító csontot, kis réztört, bronz tokos vésőt, bronz spirálist, bronz hajtút és agyagedényeket találtak.²⁴³ Az utóbbi alkalommal kikerült mészbetétes edényeket Wosinszky Mór ismertette mint teési és Szentes-tísi leleteket (külön-külön, holott e kettő ugyanaz, sőt a zalotaival is azonos).²⁴⁴

6. *Szentes-Tőke*. Az u. n. Dinnyés szigeten, ahol a kistőkei Tűzköves halom fekszik, szórványos leletek fordultak elő. Nagy agyagtál, szélén két-két lyukkal és ugyanannyi kidudorodással, szájával lefelé volt fordítva, majd egy másik fazék, amely hamúval volt tele és benne egy kisebb edény került a Nemzeti Múzeumba.²⁴⁵ Ezekkel együtt 13 tokos véső,²⁴⁶ a Nemzeti Múzeumba és egy tört sarló a szentesi múzeumba jutott.²⁴⁷

8. *Szentes-Terehalom*. Gyűjtélkes lelet a szentesi múzeumban. Bronz rögök, sarlótöredékek, tokos vésők.²⁴⁸

9. *Szentes-Ecser*. Sírletek a Kórógy jobbpartján. Egy vaskos bronz karperec,²⁴⁹ egy hosszú, lapos, nagyfejű tű²⁵⁰ és nyújtott temetkezésből

²³⁸ A telepet az 1926. évi gátépítés alkalmával teljesen feldúlták.

²³⁹ Szivós Béla: Osztrák Magyar Monarchia. Csongrád és Csanád vm. leírása. II. köt. 465. l. — Farkas: Óskori régiségek Szentes vidékén. A. É. 1889. 255. l.

²⁴⁰ Csallány G.: Szentes őskori képe. Sima: I. köt. 23. l.

²⁴¹ A. É. 1889. 255. l. Farkas e közleményében ismerteti az innen később birtokába jutott szórványos bronzkori leleteket is. Ezek: hajtúk, nyílt bronzkarika, bronz karperec, szerpentin fejszetöredék, bronz vésőcske, füles véső, késecske és különböző alakú edények.

²⁴² Rgtn. 1880. 10/1—4.

²⁴³ Rgtn. 1880. 86/1—32.

²⁴⁴ Az őskori mészbetétes agyagműv. 50. l. XXV. 3. 7. 9. LXXIV—2. — LXXVI. 3—6.

²⁴⁵ Rgtn. 1880. 311/6.

²⁴⁶ Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban III. (Továbbiakban: Hampel: Bronzkor III.) 49. l.

²⁴⁷ Szentesi múzeumi leltár III. C. 83.

²⁴⁸ Szentesi múzeumi leltár III. C. 22. 23. 26. 27.

²⁴⁹ Ugyanott III. C. 32.

²⁵⁰ Ugyanott III. C. 85.

kikerült két, szablya módjára hajlított tű, két karperec, két bronz spirális, két bronz szívalakú dísz és egy bronz fél karika.²⁵¹ Égetett és égetetlen temetkezés nyomai.²⁵²

10. *Szentes-Vekertorok*. Szeremley Sámuel Hódmezővásárhely történetében úgy említi fel, mint bronzkori lelőhelyet, ahol durva művű agyagedények, bronz karikácskák és soros sírok váltak ismeretessékké. Bár újabb leletek ezidő szerint nincsenek, minden jel azt mutatja, hogy ez a temető jóval későbbi, minden bizonnyal a népvándorlás korából való.²⁵³

11. *Szentes-Nagyhegy*. A várostól északkeletre elterülő emelkedettebb homokbuckás szőlő. Az őskori viszonyok között is igen alkalmas megtelepedő hely. Az első bronzkori leletek az 1891-ben folyó kúnsmártoni vasút építése alkalmával kerültek innen a Nemzeti Múzeumba. Az átvágásból tokos vésők, lándzsacsúcsok, öntörögök és pogácsák,²⁵⁴ később tokos vésők és újabb öntörögök,²⁵⁵ majd öntőműhely maradványok, hiányos öntésű tokos vésők, lepény- és pálcaalakú öntörögök és egyéb gyűjtélésű leletek kerültek elő.²⁵⁶ A nevezetes leletet Hampel részletesen ismerteti,²⁵⁷ de hivatkoznak rá a vármegye monografusai is.²⁵⁸ Későbbi szórványos leletek: Egy igen díszes bronz karperec és két összetört bronz kard.²⁵⁹ Az 1930-ban foganatosított ásatáskor feltárt avar temetőnek Musa János földjére eső 30 sírja közül az 1—4. és 7. sír bronzkori temetkezés, amelyek közül az első négy anyaga nem hiteles, mivel azokat a földtulajdonos bontotta fel. Állítólag csontváz nem volt a leletek mellett.²⁶⁰ A 7. sír 120 cm mély, amelyben 143 cm hosszú, igen korhadt csontváz volt. A fej északnyugat, a láb délkelet felé nyúlt. A fejnél egy díszes edény, bal alsó karon két bronz karperec, körülöttük patkó alakú bronz díszek, sarkukkal egymásnak fordulva. A következő évben a szomszédos Somogyi-féle szőlőben folyt az ásatás, amikor a sírmező 81 nagyobbbrészt germán sírja között öt, éspedig a 2., 4., 6., 33. és 49. sír ugyancsak bronzkori urna és nyújtott temetkezés volt.²⁶¹

²⁵¹ Ugyanott III. D. 20. A hajlított tüket Bella: Az őskor embere és kultúrája 285. l. közli.

²⁵² Szentes őskori képe. Sima 23. l.

²⁵³ Hódmezővásárhely tört. I. köt. 194. l.

²⁵⁴ Rgtn. 1892. 31/1—38.

²⁵⁵ Ugyanott 1892. 43/1—14.

²⁵⁶ Ugyanott 1892. 84/183—186. — A. É. 1892. 372—77. l.

²⁵⁷ A bronzkor emlékei Magyarhonban. III. k. CXIII.—13. 15—17.

²⁵⁸ Zsilinszky, Szeremley és Szivós i. m.-nek jelzett oldalain.

²⁵⁹ Csallány G.: A Csongrád megyei Tört. és Rég. Társ. A. É. 1897. 452. l.

²⁶⁰ Lelt. III. D. 16—17. Ez nyilván tévedés, mivel a későbbi feltárás és az anyag tanúsága szerint korhasztó temetkezés teljes felszerelésével van dolgunk. A tévedés onnan eredhet, hogy a laza homokban a váz teljesen elporladt, csupán finom, fehér porserű nyomai maradtak meg, ami a laikus figyelmét könnyen elkerülheti.

²⁶¹ Tekintettel az anyag jelentőségére a sírok leírását nem mellőzhetjük.

2. sír. Urnasír. Az edény összeroppan. Benne emberi égett csontmaradványok és két kis közismert bronzkapocs pár.

4. sír. 130 cm mélyen, kinyújtott karok és lábakkal, lábbal északkeleti irányban fekvő 145 cm hosszú csontváz. A jobb láb alszárán egy bronz lábperec töredéke.

6. sír. 164 cm mélyen, fejfelé délkeleti irányban fekvő 120 cm hosszú csontváz. Fejnél, bal fül alatt két szem gyöngy. A sírban, de a váznál jóval magasabban egy bronzlemez. Jobb lábnál bronzkarika töredéke, a bal bokánál bronzkarika.

33. sír. Nyújtott temetkezés. Fej délnyugatra, láb északkeletre feküdt. A váz mellett kétoldalt két 57,5 és 58 cm hosszú fejes tű. Hegyük a koponya felé nézett. A karon oválisalakú, nyíltvégű, hullámvonalakkal díszített karperec. A mellén téglányalakú bronz lemezdiszék, a váz alatt a medence táján 36 db. szívalakú kapocsdisz és 20 db. bronz spirális, valamint két kis bronzkarika.

49. sír. 110 cm mélyen 170 cm hosszú női csontváz. Hanyatt feküdt, lábbal északkeletnek, nyújtott karokkal. A felső karok mellett egy-egy hosszú bronztű, hegyével a koponya felé. Bal alsó karon, a szögfej külső oldala mellett két bronz dísz. A bal- és jobboldali tűfej alatt, a szögfejhez közel egy-egy bronztekercs. A jobboldali szögfejnél három bronz dísz és egy másik spirális. Mintegy 20 cm-re a jobb kartól kifelé újabb bronz dísz. A bal és jobb alsókaron egy-egy nyitott karperec. Jobb kézen bronz lemezgyűrű — nyitott — alatta, mélyebb rétegben bronztekercs, a lábhoz közel talpasedény.

A germán temető szélén 140 cm mélységben egy egyedül álló üres urna, tőle 5—6 m távolságra különböző irányokban három másik hasonló módon elhelyezett urna.

Ez a temető a Nemzeti Múzeumban lévő öntőműhely lelőhelyétől északra fél km távolságra van. Semmi okunk, hogy e két lelőhelyet elválasszuk egymástól, minthogy az alábbi kincsleletet sem a két előbbi-től, amely 1932. tavaszán került elő a sírmezőtől, ismét 400 m-nyire északra, a Váci-féle szőlőből. A gyűjtelékes lelet két fészekből került elő egymástól 11 m távolságból.

14. *Szentes-Belváros-Sóház.* A Kurca bal partján elhúzódó gerincvonal legmagasabb pontja. Innen származó urnát, cserepeket, agyaggyöngyöket és bronz gombostűt küldött be Farkas Sándor 1893-ban a Nemzeti Múzeumnak.²⁶² A következő évben utcai vízvezető csatorna ásása közben, fél m mélyen, vastag, durva edény és csonttöredékek és hamuréteg között bronzláncza feküdt.²⁶³ A hatvanas években kerültek elő innen

²⁶² Rgtn. 1892—14/1. — Hampel: A. É. 1893. 178. l.

²⁶³ Rgtn. 1894—64/2. Csonka Pál mérnök ajándéka, Dr. Jankó hivatalos küldetése alkalmából.

azok a díszes edénykéek, amelyek a Nemzeti Múzeumban mint szentesvidéki leletek szerepelnek.²⁶⁴

16. *Szentes-Berekhat*. Farkas Sándor ajándékként 1894-ben, mint gógányparti lelet egy bronz szárnyas, talpasvéső kerül innen a Nemzeti Múzeumba,²⁶⁵ a következő évben egy bronz peremesvéső töredék.²⁶⁶ A jólismert germán temető szélén 1931-ben két melléklet nélküli urna. Egyik zömök, hasas, a másik spirális díszítésű és kihajló, töleséres nyakú.²⁶⁷

20. *Szegvár-Körögszentgyörgy*. Égetett temetkezés urnafészkei bronz melléklet nélkül. Egy nagy, hasas, karcolt díszítéssel ellátott urna a szentesi múzeumban.²⁶⁸

21. *Szentes-Dónátpusztá*. E néven már az 1876. évi budapesti kongresszuson ismeretes, mint hamvveder temető.²⁶⁹ 1897-ben 232 drb. kisebb-nagyobb bronztárgyat küldött a Nemzeti Múzeumnak Farkas Sándor.²⁷⁰

24. *Mindszent*. Már Rómer ismeri mint hamvveder temetőt.²⁷¹ Egy bronz tokosvésőt pedig, meg nem nevezett helyről Farkas Sándor küld fel a Nemzeti Múzeumnak 1895-ben.²⁷²

25. *Mártély*. Az 1884. évi tiszai töltés építése alkalmával bronz tör, lándzsa és edények kerültek a Nemzeti Múzeumba,²⁷³ később két dárda-darab és karperec, valamint tör jutott ajándékképen a ref. gimn. régiségtárába.²⁷⁴

29. *Hódmezővásárhely-Fürgehalom*. Egy bronz nyílcsúcs és bronz kés ismeretes innen.²⁷⁵

30. *Hódmezővásárhely-Szöllőhalom*. Rómer mint hamvveder temetőt ismeri s ennek nyomán megemlékszik róla Szeremley is anélkül, hogy újabb leletekről hírt adott volna.²⁷⁶

32. *Hódmezővásárhely-Kistóalja*. Özv. Kolokány Ferencné földjéből egy bronzfokos került a ref. gimn. régiségtárába.²⁷⁷

36. *Hódmezővásárhely*. Közelebről meg nem jelölt helyről egy hengeridomú edény van a ref. gimn. régiségtárában, 1893-ban vásárolja meg a Nemzeti Múzeum azt a két síma, tömör arany karperecet, két szalagos tömör arany tekercset és sodronyos arany karperecet, amely szintén kö-

²⁶⁴ Farkas Sándor: Szentes és Csongrádvidéki leletek. A. É. 1902. 244—245. l. — Wosinszky: i. m. LXXIII. tábla 1—2. sz.

²⁶⁵ Rgtn. 1894. 107/1.

²⁶⁶ Rgtn. 1895. 126/130. — Hampel: A. É. 1896—179. l.

²⁶⁷ Lelt. III. C. 70—71.

²⁶⁸ Lelt. III. C. 118.

²⁶⁹ Rómer i. m. térkép. — Szeremley i. m. I—194. l.

²⁷⁰ Hampel: Az orsz. rég. és embertani társ. A. É. 1897. 449. l.

²⁷¹ Rómer térképe és Szeremley i. m. I—194. l.

²⁷² Rgtn. 1895. 107.

²⁷³ Rgtn. 1884. 15—30. — Hampel: LXXVIII. 4.

²⁷⁴ A hódmezővásárhelyi ref. gimn. tört. 401. és 402. l. — Szeremley: i. m. I. 211. l.

²⁷⁵ Szeremley: i. m. I. 211. l.

²⁷⁶ Result. térképe és Szeremley: i. m. 216. l.

²⁷⁷ Rgtn. II. tábla 7.

zelebből meg nem határozható lelőhelyről való.²⁷⁸ Ugyancsak innen való három bronzkard és egy másik markolatnyújtványos kardpenge, amelyek szintén a Nemzeti Múzeumban vannak.²⁷⁹

37. *Hódmezővásárhely-Alföldi vasút töltése.* A vasúti töltés készítése alkalmával, közelebből meg nem nevezett helyről egy bronzbalta került a ref. gimn. régiségtárába.²⁸⁰

39. *Hódmezővásárhely-Gorzsa.* Több mészbetétes edény a ref. gimn. régiségtárában,²⁸¹ továbbá a Kettőshalom környékéről kikerült két bronz karperec, egy bronz tű és egy ellapított bronz szegfej.²⁸²

40. *Hódmezővásárhely-Kópáncs.* A lelőhely közelebbi megnevezése nélkül egy innen kikerült bronzcsákányról tesz említést a város története.²⁸³

43. *Hódmezővásárhely-Batida.* 1871-ben egy innen előkerült bronz kardot ajándékoznak a ref. gimn. régiségtárának.²⁸⁴ Az 1895-ben fogantatott ásatás alkalmával, amikor a batidai templomromot tárták fel, egy újabb bronzkard kerül a ref. gimn. régiségtárába, amely ugyancsak a közelszomszágáról került elő.²⁸⁵ Később két lándzsát, egy baltát találtak itt.²⁸⁶ Banner János 1930-ban egy nagykiterjedésű telep nyomait állapította meg, amelynek edényei az őszentiváni telep edényeihez hasonlóak és így e kor elejéről származnak. A lelet publikálatlan.

47. *Csongrád.* A régi belső város u. n. *pogányvára* a legrégibb kortól a történelmi időkig gazdagon szolgáltatta a leleteket. 1888-ban egy verem ásása alkalmával, a várnak Bökény felé eső meredek magaslatáról, egy nagy edényben, hatalmas gyűjtelékes lelet került elő. Az anyag elkallódott, mindössze egy tokos vésőt és öt különféle töredéket sikerült a Nemzeti Múzeum számára megmenteni.²⁸⁷ Mint hamvveder temetőt már Rómer is ismeri.²⁸⁸ Úgy látszik azonban a nagy lelet mégsem kallódott el teljesen, mert időközben ötven sarlótöredék jutott a Nemzeti Múzeum birtokába.²⁸⁹ 1893-ban Farkas Sándor egy kőbuzogányt, edényeket, bronz gombostűt és egy urnát küldött.²⁹⁰

47/a. *Csongrád-Szántód.* A böldi révtől nyugatra, a kilencesi ártéren átkelve, a Szikes és Bujó erek által alkotott szög legmagasabb pont-

²⁷⁸ Vétel Wiesinger Mórtól 355 frtért. — Rgtn. 1893. 10/1—4. A. É. 1893. 177. l.

²⁷⁹ Hampel: Bronzkor III. 83. l.

²⁸⁰ Rgtn. II. tábla. 5.

²⁸¹ Wosinszky i. m. 51. l. és VI. tábla 5.

²⁸² A gimn. tört. az 1892/93. iskolai évben. 402. l.

²⁸³ Szeremley: I. 211. l.

²⁸⁴ Ref. Gimn. Tört. 400. l. Elek István ajándéka.

²⁸⁵ Előbbi munka 403. l. Fejes János ajándéka.

²⁸⁶ Szeremley i. m. I. 211. l.

²⁸⁷ Csongrádi bronzkori leletről. A. É. 1890. 356. l.

²⁸⁸ Result. térképe. — Műrégészeti Kalauz. 30. l.

²⁸⁹ Hampel: Bronzkor III. 48. és 57. l.

²⁹⁰ A. É. 1893. 178. l.

ján, a partoldalban soros sírok helyei láthatók. Innen került ki egy fonott, tekercses bronz karperec s egy nyílt bronz karikácska.²⁹¹

48. *Felgyő* határából, közelebből meg nem nevezett helyről, szántás közben egy gombostű, karperec és két bronz lemez került a Nemzeti Múzeumba.²⁹² A Vidraér és Geda-halom között, a halom alapját képező gerincvonalban két urnafészkek. Két nagy, kihajló peremű, spirális díszítésű, igen szép urna. Egyik közülük le volt földve s benne égetett csontmaradványok, mellettük apró edények és töredékek. Az 1913-ban végzett utépítés alkalmával tárta fel Csallány Gábor és szállította a leleteket a szentesi múzeumba.²⁹³

50. *Tömörkény*. Az uradalmi újmajorban 1891-ben alapásás közben bronzleletek kerültek elő; éspedig két bronztű, 40 és 56 cm hosszúak és megcsavartak. A következő évben Reizner hitelesítő ásatást végez s akkor a sírt is megtalálta. De úgy ez, mint az egész környék fel volt forgatva. Talált az összehányt csontok mellett díszítetlen cserepeket két kis bronz karikát, egy sodronytekercset és egy szívalakú csüngődíszet.²⁹⁴

53. *Felsőpusztaszer*. A régi temető helyén, 1931-ben bronzkori telepet tárt fel a Szeged városi múzeum.²⁹⁵

55. *Szeged-Percsora*. Szegedtől északra, a Tisza jobbpartján, a 85-ös átmetszéssel szemben van ez a lelőhely. Épületalapozásnál serpentinből való lyukas baltatöredék, később ülő, vagy guggoló helyzetben lévő csontváz mellett egy fejlett formájú bronzkés került elő.²⁹⁶

57. *Sövényháza*. A természetes gerincek egyikén, amely a község alá húzódik. 1880-ban gazdag lelet került elő. Egy bronzkard és öt lándzsacsúcs a Nemzeti Múzeumba került,²⁹⁷ egy lándzsacsúcs pedig a győri múzeumba.²⁹⁸ A keramikus anyag: fogantyús edények és díszes bütykös fazekak a szegedi múzeumban nyertek elhelyezést.²⁹⁹

58. *Pusztamérges*. A szegedi múzeum 1928-ban ötven sírt tár fel a népvándorlás korából, amelyek között a szentesi Nagyhegy mintájára, bronzkori is volt.

61. *Kistelek*. Szórványos leletek és edénytöredékek, köztük egy maroklatnyulványos bronz kard a szentesi múzeumban.³⁰⁰

64. *Kiskundorozsma*. Egy bronzfejsze töredéke, egy egész bronzfejsze és egy behajtott, rövidnyelű vésőtöredék a Nemzeti Múzeumban.³⁰¹

²⁹¹ Szentes és Csongrád-vidéki leletek. A. É. 1902. 244—245. l.

²⁹² Rgtn. 1876. 307.

²⁹³ Múz. Könyvt. Ért. IV. 135. l.

^{293a} A tömörkényi bronzlelet. A. É. 1898. 265. l. ábra a 266. l.

²⁹⁴ Szegedi múzeum 1931. évi ásatási jegyzőkönyve.

²⁹⁵ A. É. 1891. 355. l. A kés ábrája a 355. l.

²⁹⁶ Hampel: Bronzkor. III. 83. 107.

²⁹⁷ Ugyanott I—XXVI—8.

²⁹⁸ Szegedi Múz. Napló. 1884—18. 28—30. 47—57. 68.

²⁹⁹ Lelt. III. C. 29.

³⁰⁰ Rgtn. 1862. VII. 22. — Arch. Közl. 1863. II. 173. l.

64. *Kiskundorozsma-Bogárzó*. Huszonkét síros jazyg temetőben több bronzkori urnasírt tárt fel a szegedi múzeum. Bronzkoriak az 1., 2., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 15. és 18. sírok. Néhány edényforma figyelmet érdemel.^{300a}

66. *Szeged-Belváros*. Az idők folyamán, különböző helyekről több bronzkori lelet került elő. Egy bronzsarló a Nemzeti Múzeumban van.³⁰¹ A Feketesas utcából egy bronz tokosvéső, a felsővárosi Sándor utcából bronzsarlók,³⁰² Rókusról 1899-ben pedig egy bronztű.³⁰³

68. *Szeged-Borjas*. A Tisza kanyarának átvágása alkalmával, a Szeged város és Torontál vármegye határán 1897-ben, őslénymaradványok között bronzrögök, gombok, tokos vésők, sodronyok, sarlók, sodronytekercsek, pántok, fűrés, köpius lándzsa és csontzabla kerültek elő.³⁰⁴

69. *Szeged-Röszke*. A Tisza árteréből kiemelkedő természetes magasparton, ott, ahol a Sáros-völgy nevű ér a folyóba torkollik, a töltés mellett több sír került felszínre. Mellékleteik: agyagedények, hálósúlyok, szerpentin kővéső, kovapenge, hét bronztű, övlemezkék és húsz lelógó csüngő, amilyenek a szentes-ecseri és a nagyhegyi sírokban fordultak elő. Volt továbbá tizenhét bronz karperec, fibula és bronzcsat.³⁰⁵

70. *Szeged-Öthalom*. A népvándorláskori anyaggal együtt több bronz eszköz és bronzkori edény került a Nemzeti Múzeumba. Több cseréptál, bögre kihajló peremmel és urnafélék, valamint kettétört bronzsarló és egy három darabra tört törpenge.³⁰⁶

72. *Szeged-Csorva*, vagy *Zákánypusztá*. A szegedi Alsótanyán 1888-ban a lakosság sok helyen turkált Zákány vezér kincse után. Ez alkalommal közelebbről meg nem jelölt helyen 28–30 cm hosszú lándzsacsúcs és egy bronzkard került elő.³⁰⁷ Ez a lelőhely is Ecser, Terehalom, Kistelek, Pusztamérges stb. példájára igen kifejezően szemlélteti, hogy e korszak népe nemcsak a Tisza közvetlen közelében telepszik meg, hanem a folyótól távol, a kiterjedt homokpusztákra is szétszóródik.

74. *Szeged-Bilisits*. Az átokházi kapitányságban, Szegedtől 35 km-re nyugatra, egy természetes földhátan népes telephely, amely a neolitikumtól az újabb vaskorig lakott volt. Az 1903–4-ben foganatosított ásatás alkalmával megállapítást nyert, hogy míg az ér déli oldalán vegyesen fordulnak elő bronz- és vaskori tárgyak, addig az északin urnatemetkezés

^{300a} Szegedi múzeum ásatási jegyzőkönyve. 1930. II. 24–IV. 7.

³⁰¹ Arch. Közl. 1888. 67. l. — Hampel: III. köt. 58. l. — Szeremley: i. m. I. 211. l.

³⁰² A. É. 1890. 435–438. l. Szeged Tört. I. 6. l.

³⁰³ Tömörkény: Adatok az Alföld Rég. térképéhez. Múz. és Könyvt. Ért. VII. 248. l.

³⁰⁴ Múz. Könyvt. Ért. VII. 246. l.

³⁰⁵ A. É. 1885. 149. és 188–239. l. — 1890. 436. l. 1892. 161–68. l. — Hampel: III. köt. 173. l. — CLXXXV. 22–28.

³⁰⁶ Rgtn 1879. 66/20. 25. 30. 56. 137. 138. 163. 164. 165

³⁰⁷ A. É. 1891. 357 l. — Hampel: XXVI. és XX. 1–8., illetőleg 3. és 7. szám.

nyomai vannak. Kikerült ekkor egy hamuval telt urna, bronz karperec, két darab csavart tű, végül négy karperec, két tű és edények.³⁰⁸

76. *Horgos*. Felül átlukasztott, u. n. zsinórlyukkal ellátott hosszú bronztű került innen a Nemzeti Múzeumba.³⁰⁹

XI. A bronzkori település a vármegyében.

Leletanyagunkat négy csoportra oszthatjuk. Legtöbb a szórványos lelet. Ezeket a temetkezési, majd a gyűjtelékes leletek követik. Telepből kikerült és stratigrafiai útbaigazításokkal szolgáló emlékanyagunk nincs, csupán néhány megfigyelésünk, s azokkal kapcsolatos szórványos lelet.

A 41 lelőhely közül csupán szórványt, olykor csak egy-két darabot nyújtott, ezért ezek különösebb figyelemre nem tarthatnak számot. Gyűjtelékes, illetőleg kincslelet hat helyről, nevezetesen a Tisza bal partjáról, Szentes-Terehalom, Szentes-Nagyhegy, Szentes-Dónát, Hódmezővásárhely és Szeged-Borjasról, a Tisza jobbpartjáról pedig egyedül Csongrádról van. Ezek közül a hódmezővásárhelyi arany, a terehalmi és Szeged-borjasi gyűjtelékes bronz, három pedig, ha nem is ugyanazon pontról, de a közelből sírleletet is ad. Ezek közül a Szentes-nagyhegyi a legfontosabb, amely hitelesen feltárt és pontosan megfigyelt vegyes temetkezéssel szolgált.

Sírlelettel rendelkező helye területünknek ebből a korból összesen 17 van, amelyek közül korhasztó temetkezés 6, urnás 8, végül vegyes 3 hely. Ezek szerint az urnás van túlsúlyban, míg az átmenetet három hely, név szerint Szentes-Nagyhegy, Szentes-Ecsér és Szentes-Zalota képviselik. A hat temetkezési hely sírjai közül a kisjaksorparti és percesorai zsugorított csontvázakat szolgáltattak. Ha adataink egyforma értékűek lennének, e körülmény jelentőségét nem mellőzhetnők, sajnos azonban a tények egyszerű megállapításán túl alig mehetünk, legfeljebb részleteikben tehetjük vizsgálat tárgyává.

Igy első sorban feltűnik az, hogy nincs területünknek ebből a korszakból halmos temetkezése, amely Reinecke szerint a II. fokozatban lép fel. Felosztása szerint az I. fokozatba tartozónak minősíthető emlékanyagunk a leletek közt nincs. Egyedül a kisjaksorparti peremesvéső és egy-egy szórványos lelet Szentes-Zalota, Szentes-Bökény, Szentes-Belváros, Mindszent, Szeged-Szillé és Dorozsmáról utal erre a korszakra.

Bronzmelléklettel jól meghatározható sírunk is mindössze a Szentes-Nagyhegyről és Szeged-Röszkéről van. E kettőnek útmutatása alapján azonban valószínűnek kell tartanunk, hogy e most lapos sírokban észlelt csontvázak egykor kisebb halom alatt nyugodtak. Megerősíti e feltevésünket az a körülmény, hogy ezek a sírok népvándorláskori sírmező alól

³⁰⁸ A. É. 1902. 372—76. l. — Tömörkény: A bilisitsi ásatásokról. A. É. 1903. 50—54. l. — Bilisitsi és egyéb újabb leletekről. A. É. 1905. 251—57. l.

³⁰⁹ Rgtn. 1874. 13/4. Conlegner József földbirtokos ajándéka.

kerültek elő s azokhoz viszonyítva a bronzkori elhantolás igen gyér. Így valószínűnek tartjuk, hogy területünk nem nélkülözi a II. fokozat halmos sírjait, csak hogy ezek a későbbi rátemetkezés és a föld megmunkálása következtében ellaposodtak.

E föltevés helyessége mellett szólnak a csontvázak mellékletei is, amelyek szinte egyöntetűen szolgáltatják a röszeihez hasonló síranyagot:³¹⁰ az ismert két hosszú, zsinórlukkal ellátott tűt, a 20—40 övcsüngőt és tekerceket, valamint karpereceket, természetesen a La-Tène fibula nélkül, amely a röszei anyaghoz is bizonyára tévedésből került. Ilyenek még a Szentese-ecseri, tömörkényi, pusztamérgesi, pusztaszeri és dorozsmai, amelyek így a bronzkori II. fokozatához tartoznak.

Megerősíti a sírok időrendi helyzetét a keramikus anyag és főként a Szentese-nagyhegyi 49. sírból kikerült talpas edény, továbbá a gazdag mészbetétes anyag, amely Szentese-Bökény, Szentese-Teés, Szentese-Belváros, Hódmezővásárhely-Gorzsáról ismeretesek.

Ha e lelőhelyek topografiai képét vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy az I. fokozatban megmaradnak azokon a mederszéleken, amelyeket rézkori művelődésünk népe is elfoglalt.

A település képe kifejezően szemlélteti a települők és a környezet egymáshoz való viszonyát is. Jól felismerhető, hogy a II. fokozat lakója már nem függ annyira a víztől, mint az előbbi. A folyók zugait, mocsarak rejtekeit nem keresi annyira, mint azelőtt, hanem a téres puszták szélén út tanyát egy-egy kiterjedtebb tó, vagy elevenízü ér közelében. De nem ragaszkodik az előző korok telepeihöz sem, hanem azoktól függetlenül száll meg művelődésének, gazdasági kultúrájának és társadalmi berendezkedésének megfelelően.

Az I. és II. fokozat topográfiáját összevetve egymással, úgy tapasztaljuk, hogy amíg az I. fokozat megmarad a rézkori megtelepedés mód-szere mellett s kitart a főfolyó partjain, addig a II. fokozat lelőhelyei már szétszóródnak s területünket egyenletesebben töltik ki, mint az előbbiek.

Adataink a telepek természete és belső elrendeződése tekintetében sajnos teljességgel tájékozatlanul hagynak. Egyetlen feltárásunk sincs, amely valamely lakótelep rétegződéséről és lakóházai felől tájékoztatna. A kisjaksorparti helyszínelés megfigyeléseire támaszkodnunk nem lehet, bilisitsi feltárás pedig nem nyújt közelebbi adatokat. Ezért mindössze csak annyit állapíthatunk meg, hogy nincs olyan lelőhelyünk, vagy telepünk, amely nagyobb földmunkának, erődítésnek nyomait őrizte volna meg. Rómer régészeti térképe tud ugyan szegvári, dónáti, csongrádi földvárakról, amelyekben bronzkori emléktárgyak fordultak elő, de e híradásnak megerősítését a későbbi idők kutatásai között hiába keressük.

Ilyen földvárak létezését ebben a korszakban ha kétségbe nem is vonjuk, mégsem kell okvetlenül feltételeznünk, a terület földrajzi tagoltsága és előnyös tájjellege miatt.

³¹⁰ A leleteket lásd A. É. 1892. évf. 163. l.

A bronzkor III. fokozatában Reinecke szerint új elemek nem vegyülnek, mindössze a formák és díszítések fejlődnek tovább, egyben tetemesen gyarapodnak az idegen — nyugati — országokhoz való vonatkozások. Éppen ezért fölötte bajos anyagunkat e felosztás szerint úgy beosztani, hogy éles határvonalakat vonjunk az egyes lelőhelyek között.

E hiábavaló, s számunkra még meddő kísérlet helyett csak általánoságokban s főként a temetkezési módokra támaszkodva kíséreljük meg településünk szétválasztását. Hitelesítő ásatások nélkül egyetlen felmerült kérdéshez sem lehet érdemlegesen hozzászólni már csak azért sem, mert úgy a Szentes-teési, Szentes-bökényi, mint a Szentes-belvárosi és mindszenti anyag annyira vegyes, illetőleg a rendelkezésünkre álló megfigyelések olyan ellentmondók, hogy közöttük eligazodni lehetetlen.

A III. periódus emlékanyagát őrizték meg különösebb zavaró jelenségek nélkül Szentes-Tőke, Szentes-Berekhát, Kórógyszentgyörgy, Hódmezővásárhely-Batida, Hódmezővásárhely-Fürgehalom, Sövényháza, Szeged-Belváros és Szeged-Óthalom is. A díszes tokosvésők, fejlett idomú sarlók, karcolt díszítéssel ellátott hasas urnák, éleiken felhajtott, markolatnyulvánnyal bíró kardok, bordás lándzsacsúcsok és fokosok ezekről a helyekről kerültek gyűjteményeinkbe, természetesen szakszerű megfigyelések nélkül, mint egyesek ajándékai. Így elbírálásuk is csak eszerint, tehát hiányosan történhetik.

Arra azonban igen alkalmasak, hogy lelőhelyeik földrajzi eloszlásából a korszak településére következtethessünk.

E helyeken korhasztó temetkezéssel már nem találkozunk s egyre több a hamvveder lelet. De az sem kerülheti el figyelmünket, hogy az egyszerű alakok mellett a díszes, kihajló, tölcésresperemű urnák is képviselve vannak (Szentes-Berekhát). Szinte azonos formájúak, mint amilyeneket a IV. fokozatban találunk.

Ha a helyek topografiai viszonyát vizsgáljuk, arra a tapasztalatra jutunk, hogy a települők ismét a főfolyó, nagyobb erek mellékét keresik s lehetőleg az eleven vizek magas partjain ütnek táborn. Különösen a Tisza bal partján figyelhető ez meg igen jól, ahol Bökény, Zalota, Teés, Tőke, Berekhát, Kórógyszentgyörgy, Mindszent és Batida hűségesen követik a Körös, Kurca és Tisza, a legutolsó esetében a Szárazér völgyét anélkül, hogy lelőhelyeink a távolabbi steppékre elvezetnének.

A korszak IV. fokozatának emlékanyagát néhány gyűjteléses leleten, mint Szentes-Terehalom, Szentes-Dónát, Hódmezővásárhely, Csongrád-Belváros és Szeged-Borjason kívül mindössze a percsorai zsugorított csontváz kése, a felgyői urnasírok díszes urnái és a Szeged bilisíti telep néhány lelete adják. Szerfölött kevés ahhoz, hogy érdemleges következtetéseket vonhatnánk le belőlük. Topografiai elhelyezkedésük tekintetében azonban adnak felvilágosítást. E lelőhelyek ismételten szétszóródnak és távolabb vonulnak a folyómedrektől. Megtalálhatóak a Tisza mind-

két felén, csakhogy amíg egyiken a temetkezések nyomai vannak, addig a másikon a gyűjteléken és kincsleletek gyakoriak.

Minden feltevéstől mentesen annyit bizonyosan állíthatunk, hogy a vármegye lakosságának etnikus összetétele a bronz művelődés során nagy változáson ment keresztül, ha ugyan teljesen ki nem cserélődött. Az ősi elem háttérbe szorult, a vezetést egy, minden bizonnyal a keletről ideszakadt faj veszi át. Egyideig túlsúlyra juttatja a keleti kulturelemeket, majd megtermékenyülve az itteniekkel, kereskedelmi terjeszkedésre tör, hogy végül ismét a nyugati haladás járszalagjára kerüljön.

Ez a népelem azonban az idők folyamán nemcsak kulturális felsőbb-ségét, hanem harciasságát is elveszti, hogy a Kr. e. VII. század végén a kelet felől betörő ural-altaji nomádok támadásának ellentállani nem tud. Így leigáztatik és fokozatosan beolvad a hódítóba. A szkýtháknak nyugat felé való iramlása alkalmával juthattak föld alá gyűjteléken leleteink és kincseink. Fennmaradásukat határozottan nagy harci eseményeknek kell tulajdonítanunk. A Kárpátoktól északra eső vidéken a szkýtha előnyomulás sokkal nyugatabbra hatol, mint nálunk.³¹¹

XII. A bronzműveltség hanyatlása a vas térhódítása nyomán.

A vas használata Európában a Kr. e. X. sz.-ban kezdődik. Az Apennini félszigetre az etruszok hozták, s onnan terjedt lassankint északra és északkelet felé. Először ékszer, majd fegyver és szerszám alakjában lesz általánossá. Hazánk földjére jutását a Kr. e. VIII. sz.-ra szokták tenni, de a bronz végleges háttérbeszorulása a Kr. e. V. századnál hamarabb nem következhetett be.

Ez általánosságok keretébe beleillesztve Csongrád vármegye vas-kori régészeti leleteit, úgy találjuk, hogy ezek úgy hallstatti, mint La Tène ízlésű tárgyakban fölötte szegények, a lelőhelyek pedig gyérek.

A korszakkal a történelmi kor küszöbén állunk ugyan, amikor a régészeti anyagon kívül ókori följegyzések tudósításait is meg kell említenünk, de ezek még annyira jelentéktelenek, hogy egyelőre csupán az archaológiai leletekre támaszkodhatunk.

Ez emléktárgy területünkön nem nagy. Elsőnek Hampel József ad hírt egy gömbalakú láb, vagy karékszerről, amely valószínűleg a Szentestei telepről került a Nemzeti Múzeum régiségtárába.³¹² Ugyancsak a Szentestei anyagról tudósít Szivós Béla is az Osztrák Magyar Monarchiában közzétett leírásában.³¹³ A csanyteleki szkýtha leletekről elsőnek Hampel József emlékszik meg 1894-ben.³¹⁴ Időrendben következik

³¹¹ Reinecke P.: Magyarországi szkýtha régiségek. A. É. 1897. 1—27. l.

³¹² Intézetek és gyűjtemények, A. É. 1882. 285. l.

³¹³ I. m. Magyarországgal foglalkozó I. köt. 461. l.

³¹⁴ N. M. Rgtárának gyarapodása. A. É. 1894. 261. l.

Lenhossék József a Szeged-öthalmi ásatásból kikerült anthropologiai anyag ismertetésével.³¹⁵ E munkával, illetőleg anyaggal, amely az 1879. évben foganatosított ásatásból került ki, Reizner János is foglalkozik s a szkytha leleteket még agathyrznek mondja.³¹⁶

A Szentes-nagyhegyi szórványról, egy La Tène ízlésű vasláncról ismételtén Hampel József emlékszik meg.³¹⁷ Zsilinszky Mihály Csongrád vármegye történetében a csongrádi, Szeged-öthalmi és tömörkényi leleteket említi fel.³¹⁸ Szeremley műve pedig a mártélyi sír La Tène ízlésű összehajtogatott kardjáról és a Hódmezővásárhely-dillinkai edényekről tesz említést,³¹⁹ amelyek azonban nem tartoznak ebbe a korba.

Tömörkény István 1903-ban a bilisitsi telep feltárásáról tudósít,³²⁰ s még ugyanazon év végén a kenyérváró dombon talált vegyes anyag-ról ír.³²¹

Szentesen Csallány Gábor összegezi az eredményeket s ez úton a ficsorhalmi, zalotai, berekháti leletekről,³²² valamint a Szentes-Rokkant-telep és vincetelepi sírokról értesülünk.³²³

A vármegye területén előkerült leletekből e korszak képét megrajzolni ezidőszerint fölötte bajos. A hallstatti ízlés alig-alig van képviselve, inkább a La Tène az, amely kimutatható. Valószínűnek látszik, hogy nálunk még erősen ragaszkodik a nép a bronzhoz akkor, amikor az Alpoktól északra és délre eső területek lakossága már fejlettebb vaskulturával rendelkezik.

Területünknek a hallstatti ízlést feltűntető tárgyakban és egyéb leletekben való szegénységét ez a régi művelődéshez való ragaszkodás magyarázza meg. Támogatja ezt Tömörkény Istvánnak bilisitsi ásatása, ahol igen jól megállapítható, hogy az ér északi partján tiszta bronzkori, a délin pedig bronz és vaskori, La Tène ízlésű tárgyak vegyesen fordulnak elő.

Tehát minden eddig rendelkezésünkre álló adat azt igazolja, hogy területünkön jelentősebb művelődéssel a vaskor első fokozatában nem számolhatunk.

XIII. Vaskori leletek és lelőhelyek a vármegye területén.

1. *Szentes-Kisjaksorparti-Kettőshalom.* Vegyes temetkezés a halom lábánál elterülő gerincen. Feltáratott 1930. és 1931-ben összesen 98 sír,

³¹⁵ A Szeged-öthalmi ásatások, Budapest. 1895.

³¹⁶ Szeged tört. I. 6. l.

³¹⁷ N. M. Rgtnak gyarapod. A. É. 1897. 450. l.

³¹⁸ I. köt. 18. l.

³¹⁹ Hódmezővásárhely tört. I. köt. 238. l.

³²⁰ A bilisitsi ásatásokról. A. É. 1903. 50. l.

³²¹ Ásatások a kenyérváró dombon. A. É. 1903. 387—88. l.

³²² Szentes őskori képe. Sima. I—25. l.

³²³ Szentes monografiája, 34. l.

amelyből 11 oldalt fekvő, enyhén zsugorított és össze-vissza irányított csontváz volt. Mellékletük is eltérő a többitől. Néhány edény, főként La Tène ízlésű urnák, orsógombok, betétes gyöngyök és tipikus kúpos bronz fülbevalók, karperecek és vasláncszák. Négy urnafészek égetés nyomával, egyikben egy rövid pengéjű vaskés. A temető többi sírja soros, nyújtott temetkezés s mellékleteik a Kr. u. V—VI. századra utalnak. Az enyhén zsugorítottak fekvésiránya változó, egy sincs, amely a másikkal megegyezne.³²⁴

24. sír. 90 cm mélyen, jobb oldalán fekvő, térdben zsugorított csontváz. Fejnél féltekerces formájú, vaskos bronz fülbevalók egymásba fűzve, medence felett vastör, bal kéznél orsó, jobb kar és medence alatt színes berakásos, hengeridomú gyöngyök.

43. sír. 60 cm mélyen, jobb oldalon fekvő, enyhén zsugorított női csontváz. Nyaka körül és mellén hengeridomú, dudoros, színes gyöngyök, jobb kéznél orsó és jobb lábnál edény. A bal lábnál egy kis gyermekcsontváz, nyaka körül gyöngyök.

52. sír. 85 cm mélyen jobb oldalán fekvő, térdben zsugorított, de ki nyújtott karú csontváz. Kéznél egy tál, a váz medencéje mögött, tőle 30 cm-re a sír falából képezett kis padkán egy edény.³²⁵

4. *Szentes-Zalota*. A Tüzköves és teési határ között elterülő gátvonalon, közelebből meg nem nevezett helyről egy tipikus kelta vaskés került a szentesi múzeumba.³²⁶

5. *Szentes-Teés*. Még a főgimnázium régiségtárából került a szentesi múzeumba két gumós karperec, két hasonló, de vastkosabb lábperec és egy díszes torques. A lelőkörmények és a hely ismeretlenek. Ama körülményből, hogy Szivós Béla e lelettel kapcsolatban emlékszik meg a zalotai Gyapjas partját tevő teési vaskori leletekről, arra lehet következtetni, hogy e lelet is onnan kerülhetett a gimn. régiségtárába.³²⁷ Valószínűleg innen való az a gömbalakú láb, vagy karékszer is, amelyre Hampel hivatkozik.³²⁸

7. *Szentes-Ficsorhalom*. Az útépités alkalmával több általánosan ismert kelta ezüstpénz került napvilágra. Közelebbi lelőhely ismeretlen s egyéb leletekről sincs további részlet.³²⁹

11. *Szentes-Nagyhegy*. Szórványos leletek, mint egyesek ajándéka a szentesi múzeumban. Farkas Sándor 1897-ben egy Szentes határából való La Tène ízlésű vasláncot küldött a Nemzeti Múzeumnak. Minden jel azt igazolja, hogy ez a vaslánc a Nagyhegyről való.³³⁰

³²⁴ Néhány jellemző sír leírását az anyag publikálatlan volta miatt nem mellőzhetjük.

³²⁵ A 43. és 52. sír in situ a szentesi múzeumban vannak.

³²⁶ Szentesi múzeumi leltár III. D. 23. Papp István gátör ajándéka.

³²⁷ Osztrák-Magyar Monarchia. Csongrád és Csanád vm. leírása. II. köt. 465. l.

³²⁸ Hampel: *Intézetek és Gyűjtemények*. A. É. 1882. 285. l.

³²⁹ Szentesi Múz. Éremnapló. 185—86. 1904.

³³⁰ Hampel: A N. Múz. Rgtnak gyarapodása. A. É. 1897. 450. l.

12. *Fábiánsebestyén*. Betétes gyöngyfűzér és fonott bronzkarika a szentesi múzeumban. A Kórógypartról került elő 1908-ban közelebbi adatok nélkül.³³¹

14. *Szentes-Szeder-rokkanttelep*. Négy sír, amelyek az 1927. évi utcaszabályozás alkalmával kerültek elő. Kelet-nyugati fekvésűek, úgy, hogy a fej keletre, a láb nyugatra fordult. Az egyik sírban bronz nyaktorques és két bronz karperec. Egyik síma, a másik mély bevágásokkal gerezdelt, továbbá egy jellegzetes bronz fibula és vaskés töredéke.³³²

16. *Szentes-Berekhát-Debreceni telep*. Egy nyújtott temetkezésű sír edénytöredékekkel és kelta vasfibulával.³³³

25. *Hódmezővásárhely-Mártély*. Egy üveg karperec és összehajtogatott vaskard. Sírlelet egyéb népvándorláskori sírmezőben. A kard jellegzetes kötője hiányzik. Ez azonban ezen a vidéken nem feltűnő.³³⁴

29. *Hódmezővásárhely-Fürgehalom-Körtöltés*. La Tène ízlésű bronz kés és agyagorsó. Vegyes lelet az 1894. évi ásatásból a ref. gimn. régiségtárában.³³⁵

30. *Hódmezővásárhely-Rárós*. Háromélű bronz nyílcsúcs a ref. gimn. régiségtárában.³³⁶

47. *Csongrád-Belváros*. A régi váron belül, a Tisza magas partján több bronz övkampó, sodronytöredékek, nyílcsúcsok, díszlemezek, kapcsok, gombok és orsóalakú üveggyöngyök kerültek elő, melyek a Nemzeti Múzeumban vannak.³³⁷ Egyéb szórványos lelet a város határának különböző ismeretlen pontjáról a csongrádi gyűjteményben. A Katkics-féle szőlőben nagyobb mennyiségű ezüst kelta pénzlelet került elő.

50. *Tömörkény*. Bronz nyaktorques és lábperec, valamint aranyozott ezüst lemezek a Nemzeti Múzeumban.³³⁸

51. *Csanytelek*. Egy sírlelet, amelynek anyagát a község plébánosa a Nemzeti Múzeumnak küldte be 1894-ben.³³⁹ Egy évvel később itt újabb sírokra akadtak, amelyeknek tetemes részét sikerült a Nemzeti Múzeumnak megszerezni.³⁴⁰ Csallány Gábor 1910-ben egy napig tartó ásatást végzett, amikor öt sírt tárt fel s belőlük két bronz fülönfüggőt, három vas sodronytöredéket, három díszített orsófejet, három edényt, egy bronz nyílcsúcsot, két gyöngyszemet és egy vascsatot helyezett el a szentesi múzeumban. 1931 augusztusában újabb 12 sírt bontott fel, amelyek egymástól 4–5 m távolságra

³³¹ Szentesi múzeumi leltár III. E. 26.

³³² Ugyanott III. D. 28.

³³³ Csallány—Sima: I. köt. 24. l.

³³⁴ Szeremley: i. m. I. 238. l.

³³⁵ Hmv. ref. gimn. rgt. II. tábla 4. sz.

³³⁶ Ugyanott: II. 3. sz.

³³⁷ Rgt. 1892. 68/1—17. Vágó Klener Sándor ajándéka.

³³⁸ Rgt. 1876. 307/1334—1340.

³³⁹ A. É. 1894. 261. l.

³⁴⁰ A. É. 1895. 183. l.

voltak. E sírokból 7 égetett, 5 pedig csontvázas temetkezés volt. Három melléklet nélküli, 9-ben pedig kígyóalakú, vastag halántékgyűrűk, bronz karperecek, színes, dudoros gyöngyök, díszített orsófejek, tipikus három élű bronz nyílesúcsok és vasnyílhegy, továbbá egy vaskés és mintázott anyagnyomók voltak. A vázak jobb oldalon, kissé zsugorítva feküdtek. A fej délnyugatra, a lábak északkeletnek fordultak. A sírok mélysége 55—110 cm között váltakoztak. Az égetettek sekélyebbek voltak. A két hónappal később foganatosított újabb ásatás alkalmával ismét 15 sír került feltárássra, amelyek közül 8 égetett és 7 enyhén zsugorított temetkezés volt. Volt ezen kívül, a feltárt sírmező különböző pontján hat edényfészkek, melléklet nélkül.³⁴¹ Az anyag publikálatlan volta miatt néhány jellegzetes sír leírását az alábbiakban hozzuk.

1. sír. Égetett váz, csak csonttöredékek. Mélysége 65 cm. Iránya: a fej délnyugatra, lábak északkeletre. A koponyánál edény, a jobb felkar táján vaslándzsa köpüje, a bal kéz körül vaskés.

3. sír. Mélysége 75 cm. Csontváznak csak nyomai. Jobbfelől egy tál, mellette egy orsó.

4. sír. 90 cm mélyen jobb oldalán fekvő, térdben és könyökben zsugorított csontváz. A nyak körül betétes gyöngyök, hasonlóak a térd körül is. A medence mellett, elöl három edény, fölöttük bordás orsófej.

6. sír. 80 cm mélyen enyhén zsugorított váz. Jobb vállnál két három-élű bronz nyílhegy, jobb könyöknél díszített orsófej, bal kéznél díszítetlen orsófej, bal térdnél tört fülű edény.

13. sír. Égetett csontváz maradványai. A koponya táján vaskés, két nyílhegyszerű vasdarab, medence táján vaskés, jobb felé néző hegygel. Bal oldalon lándzsahegy töredék, vaskarperec és agyagorsó.

14. sír. Égetett csontváz. Fejnél csavart, vaskos, bronz kúpos fülönfüggő, illetőleg halántékgyűrű, egy kis edény és egy edény töredékei.

15. sír. Zsugorított csontváz, arccal keletnek fordulva. Körülötte edénytöredékek, hátgerinc csontjába fúródva egy háromélű bronz nyílhegy.

17. sír. Égetett csontváz 50 cm mélyen. Keresztalakú, két köpü-szerű pánttal ellátott bronzszerszám, vaskés és vASFokos a medence táján.

A sírmező azonos a Szentes-kisjaksorpartival s a Kr. e. VI. századi szkyltha megtelepedés emlékét őrzí.

63. *Szeged-Székhát*. A Fehér-tó partján, neolithikus telepen keverve 37 drb., jobb művű, korongon készült La-Tène ízlésű edénytöredékek a szegedi múzeumban.³⁴²

70. *Szeged-Öthalom*. Az 1879. évi ásatás alkalmával szkyltha sírok anyaga vált ismeretessé egyéb népvándorláskori emléanyag kíséretében.

³⁴¹ A leletek a szentesi múzeumban a 22. szekrényben vannak kiállítva.

³⁴² Szegedi Múz. Napló 1917. IX—18. 57. sz.

A leleteket Reizner agathyrzek emlékének mondja.³⁴³ Az ekkor kikerült csontanyagot Lenhossék József teszi anthropologiai vizsgálat tárgyává.³⁴⁴

73. *Szeged-Kenyérváródomb.* A Szeged-alsótanyai központon a plébánia kápolnája építése alkalmával két sír kerül feltárássra.³⁴⁵ Ezeken kívül igen vegyes anyag, edények, őrlőkövek és egyéb neolithikus leletek.³⁴⁶

74. *Szeged-Bilisits.* Az átokházi kapitányságban lévő erdő mellett, kisebb mélységben csontokkal, cserépdarabokkal keverve két bronz karperec, két laposfejű bronztű, bronz halántékgyűrű került elő. E leletek útmutatása nyomán 1902 februárjában Tömörkény ásatásokat végez, amikor öt kutató árkot huzat s ezekben fejjel nyugatra egy sír bronz karperccel, az 5. számú sírban pedig bronzgyűrű volt. A negyedik árokban, fejjel nyugatra egy másik csontváz, amelynél 2 bronz gyűrű, 3 vasdarab, 10 cm hosszú vaskés, nyílvas és edények a térdnél. Két méter mélyen bronztű, egy másik csontváz medencéjében vasnyíl. Szórványban edények és töredékek.³⁴⁷ A következő évben a szegedi múzeum újabb ásatást foganatosít, amikor megállapítja, hogy az ér mindkét oldalán népesebb telep volt. Tömörkény beszámolójában szerfölött vegyes anyagot sorol fel a neolithikumtól a szkyltha emlékanyagig.³⁴⁸ Egy újabb ásatás később megfigyeli, hogy míg az ér déli oldalán vegyesen fordulnak elő bronz- és vaskori tárgyak, addig az északi parton csak bronzkoriak vannak.³⁴⁹

XIV. A szkylthák és kelták.

A történelmi folyamatok lezajlásának igazolására igen jó támpontokat szolgáltatnak az eszközök, főként a fegyverek és kardok. Megállapítható, hogy ez utóbbiak a vaskor elején szorosan alkalmazkodnak a bronzmintákhoz, később azonban új alakokat vesznek fel s nagyságra jóval felülmúlják a bronzból valókat. E formák központjának keresése, illetőleg elterjedésüknek meghatározása, világos képet nyújt az ethnikus változásokról és előnyomulásokról. De felvilágosítással szolgál a temetési mód is. Amíg Középeurópában és nálunk is, a bronzkor utolsó szakaszában hamvasztás és urnatemetkezés dívik, nálunk most olyan jelenségek tapasztalhatók, amelyekből határozottan idegenből jött népre következtethetünk.³⁵⁰

Vonatkozik ez különösen a La-Tène ízlésű emlékanyagra, amelynek kelta voltát Magyarország nyugati részein senki sem vonta kétségbe. Ez

³⁴³ Reizner: Szeged tört. I. 6. l.

³⁴⁴ Lenhossék J.: A szeged-öthalmi ásatások. Bp. 1895.

³⁴⁵ A sírok leírását lásd A. É. 1903. 388. l.

³⁴⁶ Tömörkény: Ásatások a kenyérváró dombon. A. É. 1903. 387. l.

³⁴⁷ Tömörkény I.: A szegedi múzeum. A. É. 1902. 372—76. l.

³⁴⁸ Tömörkény I.: A bilisitsi ásatásokról. A. É. 1903. 50—53. l.

³⁴⁹ Tömörkény I.: Bilisitsi és egyéb újabb leletekről. A. É. 1905. 252. l.

³⁵⁰ Bella: i. m. 237. l.

emlékanyag túlnyomó részben a Dunántúlon, a későbbi Pannoniában, fordul elő, de elszórtan az Alföldre — Boldog-Hatvan — a Délvidékre, sőt Erdélybe is elkerült anélkül, hogy e területek archaeologiai emlékanyagára a maga sajátos bélyegét tökéletesen ráütötte volna.

Ezzel szemben egy másik, legkevésbé nyugati hatásokból táplálkozó kultúra anyaga válik egyre-másra ismertté az Alföldön és így Csongrád vármegyében is. Ilyenek a Gyöngyös,³⁵¹ Tápiószentmárton,³⁵² Zöldhalompusztá³⁵³ hiteles leletei, a Szentcsanak-parti Kettőshalom, a szegedi Óthalom, a vásárhelyi Fürgehalom és Csanytelek leletei, amelyek arra az eredményre vezetnek, hogy az Alföldön határozott keretek között élő szkýtha kultúra létezésével kell számolnunk.

A jellemző szkýtha emlékeknek a Hallstatt és La-Tène ízlésű tárgyakkal való összevetése nyomán Márton Lajos a gyöngyösi temetkezést a Kr. e. IV. századnál korábbra nem teszi. Vele szemben Fettich ezt alacsonynak találja és Reinecke Pál, valamint az oroszországi analógiák alapján a Kr. e. VI. századra vezeti vissza. Fettich véleménye szerint a magyarországi szkýtha kultúra kifejlése tehát összeesik a La-Tène-el s azzal párhuzamosan halad. Addig azonban, amíg a La-Tène a keltaság civilizációjának bélyegét viseli magán és a nyugati hatás eredménye, addig a szkýtha keleti eredetű.

E tények területünk archaeologiai emlékanyagából is kimutathatók. Figyelemre méltó tapasztalat ugyanis, hogy a kelta fegyverek, szerszámok, ékszerek és agyagárú készítmények túlnyomó része alig különbözik a nyugati kelták ipari termékeitől. Ugyanazok a formák és óriási félgömbből álló, csuklós karperecek a Szentcsanak-parton is mint Csehországban és Délnémetországban.³⁵⁴ Területünk La-Tène ízlése egyrészt a nyugathoz való csatlakozása éppen úgy felismerhető, mint másik részének a kelet iparához és műízléséhez.

De eltér a két hatás egymástól a temetkezés módjában is. Jól megfigyelhető, hogy a nyugati eredetű emlékanyag sírjai kivétel nélkül csontvázak temetkezései s általánosságban kelet-nyugati irányításúak úgy, hogy a koponya keletre van, tehát az arc nyugatra tekint. A keleti népelemeket rejtő sírmezőkben azonban gyakran találkozunk a vázak megégetésével, urnákkal. Ha pedig a hullát korhasztották, irányításuk jobbra úgy történt, hogy az arc keletre nézzen, de nem fektették hanyatt, hanem oldalt és enyhén — térdben — zsugorították.

A Szentcsanak-parti és csanyteleki sírokat valami olyanféle átmeneti jelenség gyanánt ítéljük meg a bronz és vaskultúrák határmes-

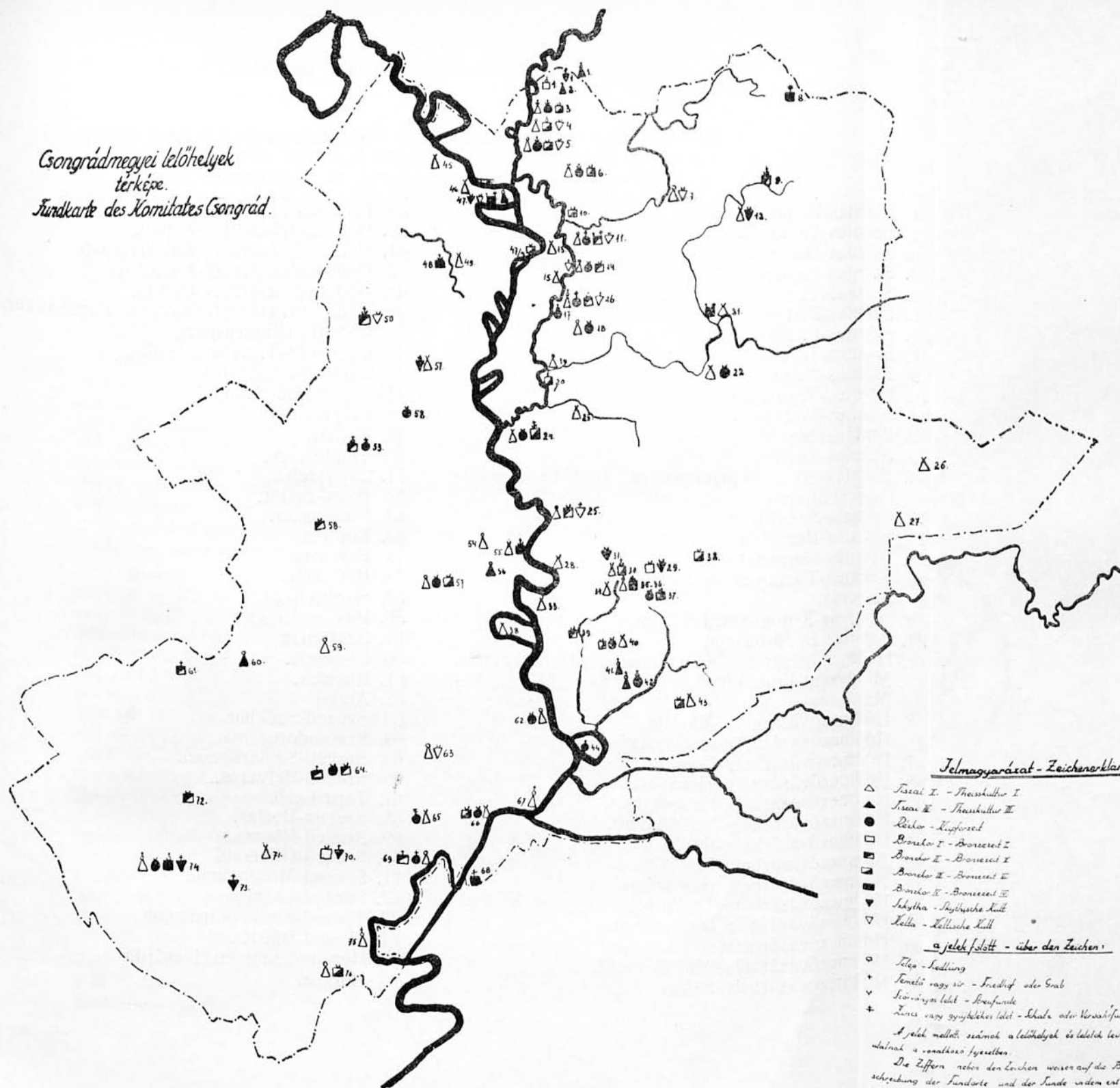
³⁵¹ Márton Lajos: Szkytha sírleletek Gyöngyösön. A. É. 1908. 37. l.

³⁵² Bella L.: A tápiószentmártoni szkýtha aranyszarvas. O. Magy. Rég. Társ. Évk. II. 157. l.

³⁵³ Dr. Fettich Nándor: A zöldhalompusztai szkýtha leletek. Arch. Hung. 1928.

³⁵⁴ Reinecke P.: Magyarhoni emlékek a La-Tène kor kezdetéről. A. É. 1898. 306—316. l.

*Csongrád-megyei lelőhelyek
terképe.
Fundkarte des Komitates Csongrád.*



Felmagyarázat - Zeichenerklärung:

- △ Tiszai I. - Neolithikum I
- ▲ Tiszai II. - Neolithikum II
- Réber - Kupferzeit
- Broncho I - Bronzezeit I
- Broncho II - Bronzezeit II
- Broncho III - Bronzezeit III
- ▽ Székely - Székelyische Kult
- ▽ Keltai - Keltische Kult

a jelek fölött - über den Zeichen:

- o Tisza - Siedlung
 - + Temető vagy sír - Friedhof oder Grab
 - ▽ Sörvizes hely - Sörfunde
 - + Tisza vagy környékének lelet - Schale oder Versatzfunde
- A jelek mellett számos a lelőhelyek és leletek leírására
valóan a vonatkozó írásokat.
- Die Ziffern neben den Zeichen weisen auf die Be-
schreibung der Fundorte und der Funde in dem ent-
sprechenden Kapitel hin.

Abb. 1. kép.

1. Szentes-Kisjaksorpart.
2. Szentes-Csúcsföld.
3. Szentes-Bökény.
4. Szentes-Zalota.
5. Szentes-Teés.
6. Szentes-Kistőke.
7. Szentes-Ficsorhalom.
8. Szentes-Terehalom.
9. Szentes-Ecser.
10. Szentes-Vekertorok.
11. Szentes-Nagyhegy.
12. Fábiánsebestyén.
13. Szentes-Kucori.
14. Szentes-Só és Vármegyerház, továbbá Szeder-rokkanttelep.
15. Szentes-Szentilona.
16. Szentes-Berekhát.
17. Szentes-Berekoldal.
18. Szentes-Tűzköves és Sáp.
19. Szegvár.
20. Szegvár-Kórógyszentgyörgy.
21. Szentes-Dónátpuszta.
22. Hódmezővásárhely-Kékedpuszta és Derekegyház.
23. Mindszent-Ludasoldal.
24. Mindszent.
25. Hódmezővásárhely-Mártély.
26. Hódmezővásárhely-Nagyboksány.
27. Hódmezővásárhely-Fecskés.
28. Hódmezővásárhely-Tiszapart.
29. Hódmezővásárhely-Fürgehalom.
30. Hódmezővásárhely-Szőlőhalom.
31. Hódmezővásárhely-Rárós.
32. Hódmezővásárhely-Kistóalja.
33. Hódmezővásárhely-Hámszárító.
34. Hódmezővásárhely-Tarjánvég.
35. Hódmezővásárhely-Iskolaudvar.
36. Hódmezővásárhely.
37. Hódmezővásárhely-Alföldi vasút.
38. Hódmezővásárhely-Sziget.
39. Hódmezővásárhely-Gorzsa.
40. Hódmezővásárhely-Kopáncs.
41. Hódmezővásárhely-Kökénydomb.
42. Hódmezővásárhely-Kotacpart.
43. Hódmezővásárhely-Batida.
44. Hódmezővásárhely-Nagyfai Tiszakanyar.
45. Csongrád-Bokruspart.
46. Csongrád-Tiszaparti szőlő.
47. Csongrád-Belváros.
- 47a. Csongrád-Szántód.
48. Felgyő.
49. Vajhát.
50. Tömörkény.
51. Csanytelek.
52. Baksi-major.
53. Pusztaszer.
54. Kötörés.
55. Percsora.
56. Bibicskút.
57. Sövényháza.
58. Pusztamérges.
59. Szatymaz.
60. Csengele.
61. Kistelek.
62. Algyő.
63. Szeged-Székhát.
64. Kiskundorozsma.
65. Szeged-Szilléri-szőlő.
66. Szeged-Belváros.
67. Tápé-Lebő.
68. Szeged-Borjas.
69. Szeged-Röszke.
70. Szeged-Óthalom.
71. Szeged-Mórahalom.
72. Szeged-Csorva.
73. Szeged-Kenyérváródomb.
74. Szeged-Bilisits.
75. Horgos-Szentpéteri csárda.
76. Horgos.

gyéjén, mint a Szentés-nagyhegyi temetkezést a bronzkor II. fokozatában a korhasztó és urnás között. A bronzkor végén kiteljesedő urnás hantolás nyomán a csanyteleki és Szentés-kettőshalmi sírmező hamvasztó és enyhén zsugorító temetkezése kétségtelenül behozott szokás, tehát új népelem megjelenése gyanánt ítélendő meg, éppen úgy, mint a bronz II. szakaszában jelentkező halmos és a vele kapcsolatos urnás temetkezés vegyülését. Mi úgy látjuk, hogy mindkét esetben hasonló tünetek azonos okaival kell számolnunk.

E megítélés útbaigazítással szolgál területünk vaskori anyagának szétválasztása során a szkytha és kelta anyag időrendi sorrendjét illetőleg is. A szkythák szokásaiban vannak meg azok a jelenségek, amelyek a bronzkori urnatemetkezéshez visznek közelebb, míg a kelták már jóval későbbi felfogás nyomait őrizték meg temetkezési módjukban. A szkytháknál az égetés mellett elszórtan urnákkal is találkozunk, a korhasztásnál pedig az oldalra való fektetéssel és enyhe zsugorítással. A keltáknál ezzel szemben a nyújtott földelés népvándorláskori szokásával. Előbbinél tehát egy átmeneti korszaknak még ki nem alakult szemléletét és vegyítettségét, utóbbinál pedig határozott egyöntetűséget és biztos következetességet látunk.

Ezért a két népelem megjelenésének időrendi egymásutánjában az elsőséget föltétlenül a szkytháknak kell juttatnunk.

A megtelepedés földrajzi adatainak mérlegelése nyomán a kettőnek sajátos ellentéteként kell kiemelniünk, hogy a szkytha leletek szétszórtan jelentkeznek, ez a nép lehetőleg steppe jellegű vidékek vízzel érintkező pontjain száll meg, mint Szentés-Kettőshalom, Szentés-Dónát, Hódmezővásárhely-Fürgehalom, Rárós, Csanytelek, Szeged-Öthalom, a kelta pedig jobbra megmarad a Tisza partjain, annak is átkelőhelyei rendelkező pontjai közelében. Szentés-Zalota, Teés, Ficsorhalom, Nagyhegy, Belváros-Szedes-rokkanttelep, Berekhát, Csongrád voltaképpen a böldi rév körül csoportosulnak, amelytől keletre félkörben helyezkednek el. A hódmezővásárhelyi Mártély hasonló átkelőhelyet jelöl a Tiszán.

E tapasztalatok nyomán lehetetlen nem gondolni a bronzkori hasonló jelenségekre, amikor a II. fokozat lelőhelyeinek szétszóródását tapasztaljuk a III-nak ismételtén a főfolyó partjára való vonulásával szemben. E jelenségeket nem tekinthetjük merőben véletlennek, mert mindkét esetben éppen akkor jelentkeznek, amikor egyéb adatok nyomán néphullámzásra kell következtetnünk. Úgy látszik a mi esetünkben nagy jelentősége van annak, hogy valamely korszak emlékényaga milyen földrajzi viszonyban van a Tisza medrével.

E körülmény a két korszak népeinek gazdasági és társadalmi be rendezkedésére való rávilágításra is alkalmas. Egyik a helyhez kötöttség s így valószínűleg a földművelő élet, utóbbi pedig az állattenyésztés nomádizáló harciasságának a jele.

Ilyenformán a vármegye a Kr. e. VI. században már erőteljes keleti kulturhatás és népi beáramlás színhelye. A szkytha foglалók egyéni sajátosságuk bélyegét jól felismerhetően ráütik a vidék művelődésére. Az egyre szaporodó bizonyítékok útmutatása nyomán ennek a népelemnek sokkal nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk az Alföld őstörténetében, mint azt eddig tettük. Feltűnik ez különösen akkor, ha eredményeinket átvisszük Fettich térképére, amely a régi Magyarország szkytha leleteinek adja igen szemléletes képét.³⁵⁵ Utalunk ezzel kapcsolatban a halmokra, amelyeknek túlnyomó többsége korszak emlékének látszik, szakszerű feltárásunk azonban a vármegye területéről még mindig nincs.

A kelta anyag már jóval későbbi s a Kr. e. IV. századnál előbbre nem vihető. Előnyomulása igen jól kimutatható emléktárgyainkból.

Az ezután bekövetkező történelmi eseményekről már ókori szerzők emlékszenek meg, akiknek tudósítása nyomán a kelta elem visszaszorításának lefolyásáról úgy ahogy tájékozva vagyunk. A Burvista-féle birodalom kialakulása és bukása után új népelem, a jazyg-szarmata jellemző emlékeivel találkozunk területünk régészeti anyagában.

Zalotay Elemér.

³⁵⁵ M. Rostoszew: Skythien und der Bosporus kiegészítő része. Dr. Fettich Nándor: Ungarn Bestand der Skythishen Altertümer Ungarns 1931. Térkép a 495. lapon.

A Hódmezővásárhely-kotacparti neolith telep és rézkori temető.

(Ide tartozik a XLII. és XLIII. tábla.)

A hódmezővásárhelyi határnak kotacparti részén, térképmellékletünknek keresztrel jelölt helyén van Vata Ernő tanyája, ahol a városi múzeum jövő évi ásatásainak előkészítése céljából folyó év augusztus 29.-től szeptember 3.-ig próbaásatást végeztünk.

A lelőhely egy hosszan húzódó partvonal erősen kiemelkedő pontján fekszik. A legmagasabban kiemelkedő területen tanya áll. A partvonal egykor a magaslat lába előtt kanyargó Tére-fokot kísérte, amelynek medre a Hódmezővásárhely alól, területünk felé is, húzódó Hód-tavának egyik vízlevezető árka volt. A Hód-tó magasabb vízállása idején a felesleges vízmennyiség jelentékeny része ezen az úton jutott a Tiszába.

Az előkerült szórványos leletekből őskori telephelyre és temetőre, továbbá népvándorláskori temetőre lehetett következtetni.

A Tére-fok laposából erősen kiemelkedő part (XLII. 1.) megtelepedésre valóban alkalmas lehetett. A képen a fák mögött van a part legmagasabb pontja, ide épült a tanya is. A tanyától nyugatra lévő tarlón (a képen a dűlőút és az akácos közé eső területen) és a keletre elterülő gyepes részen (az akácos fái mögött) folyt az ásatás.

A nyugati területrészen ásott árkokból annak a kultúrának emlékei kerültek elő, amelyek Hódmezővásárhely területén, a kopáncsi Zsoldos-és Kovács-tanyákon kívül e helyen is otthonosak.

Nem térünk itt ki e telep neolithikus emlékeinek részletes ismertetésére,¹ csupán a leletek előfordulási körülményeiről szólunk néhány szót.

Bizonyára csupán a feltárt terület kicsiny volta az oka annak, hogy e kultura telephelyeit jellemző nagy tömegű kagylócsomók itt nem kerültek elő. Mindössze az egyik árok délkeleti sarkában találtunk, alig 30 cm mélyen, egy 25—30 cm vastagság között ingadozó, 4—5 m²-nyi területen mutatkozó olyan erősen hamus réteget, amelyben kagyló is volt.

¹ Ezek ismertetését lásd Banner János dr. e kötetben megjelent közleményében (13—15. ll.).

Egyébként a leletek előfordulási körülményei megegyeznek a többi lelőhelyen észlelt körülményekkel. Teljesen szabálytalan, helyenkint 2·60—2·70 m-re mélyülő, egyrétegű szemétdödrök ontják ennek a kultúrának az anyagát. Előkészítő munkáról lévén szó, a telep nagyságának megállapítására csak négy próbaárkot húztunk. A kulturréteg a dűlőút mellett érte el a legnagyobb vastagságot (2·60—2·70 m). Ahol nem volt gödör, ott a leletek már a harmadik ásónyomban megszűntek, de csak a tanyától nyugatra eső területen.

A telep lakásait megelni nem sikerült. Minden valószínűség szerint a tanya épületei takarják s így a kutatás számára aligha lesznek hozzáférhetők.



Abb. 1. kép.

Az ásatás folyamán sikerült az őskori telep helyét megállapítani. A népvándorlaskori temető felkutatása azonban nem járt eredménnyel, pedig e kor emlékei is előkerültek innen.

A tanyaépület előtt lévő kertben faültetéskor bukkantak rá, egy, állítólag lovon eltemetett vitéz sírjára. Mellékletként kardot és edényeket találtak mellette. Ezeket azonban, minthogy illetéktelen kezekbe jutottak, nem tudtuk megszerezni.

E sírtól kelet-nyugati irányban, körülbelül 2—2 m távolságra, a faültetésnél jelen volt egyik munkás bevallása szerint, még több csontváz is volt. Ezek mellett, állítólag semmit sem találtak.

E sírok bemondott helyének közvetlen közelében nem áshattunk, de velük egy irányban, a tanyaépületen kívül dolgozva, két népvándorláskori edénytöredéken kívül, az eddiginél jóval nagyobb mennyiségben, helyenkint 1-80 m-ig mélyülő gödörreszekből, került elő a tanyaépülettől nyugatra eső területen is talált kultúra keramikus anyaga.

A népvándorláskori temető eredménytelen kutatása közben két bolygatatlan és egy bolygatott korarézkori sírt találtunk.

Az őskori sírok megjelenése nem volt meglepetés. A feltárt sírok közvetlen közelében, tőlük déli irányban terül el a tanyahoz tartozó szőlőskert. A szőlő ültetésekor a földet körülbelül akkora mélységig forgatták meg, mint aminő mélyen most a sírokat találtuk (80—100 cm).

Még a földforgatás alkalmával kerültek elő emberi csontvámrészek és egész edények. Amint a bemondásokból gyanítható, több sírt háborítottak meg, de ezeknek mellékleteiből mindössze egy edényt sikerült megmenteni, amely egy nagyobb, durvább edénybe volt helyezve; a nagyobb edényt azonban összetörték és eldobták.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy temetőnk déli határvonalát a szőlőskert északi szegélye adja, és hogy a földnek szőlő alá forgatásakor a temetőnek nagy részét tönkretették.

A temető nyugat-északnyugati határát az a vonal adja meg, amely a kétféle földrétegződés érintkezési pontjára esik.

E vonaltól a tanya felé eső részen, 1-40—1-50 m átlagos mélységig kerültek elő a neolithikus kultúra emlékei, egyöntetűen laza földrétegekből.

E vonaltól keletre, átlagosan 1-40—1-50 m, a gödrökben néhol 2 m mélységig, ugyancsak a neolithkori cserepek kerültek elő; de itt már más a föld rétegződése.

A sírok mélységéig, 100—110 cm mélyig, kötött, ásóval alig mozgatható földréteget találtunk. E réteg alatt, kb. 150 cm mélységig, meglazult a föld, de mind a két különböző összeállítású földben találtunk, elég bőven, neolithikus edénytöredékeket. S ebben a neolithikus kultúra emlékeit magában rejtő földben, a kemény és lazább összetételű földréteg határán, 80—100 cm mélységben, feküdtek a sírok. Már ez a helyzet is mutatja, hogy e csípett cserepekkel jellemzett kultúra, a síroknál idősebb.

Az elmondottak alapján a korarézkori temető további sírjait (ha egyáltalán vannak s nem esett javarészüik a szőlő területére) az eddig feltárt síroktól északkeletre és keletre kell keresnünk.

Az a tény, hogy valamennyi árkunból kerültek elő, még hozzá tekintélyes mélységekből, neolithikus edénytöredékek, nyilvánvalóan azt bizonyítják, hogy a telep a tanya keleti és nyugati oldalán egyaránt kiterjed.

A tanyaépülettől délre elterülő szőlőben, ahonnan a már említett korarézkori temető feldúlt sírjai előkerültek, a felszínről szedtük össze a körömmel díszített edény töredékeit. Ez is arra mutat, hogy a hosszan

elnyúló partvonalnak legmagasabb pontján volt a lakóhely, ott ahová később a tanya is épült. A telepet úgy látszik a szemétdödrök csaknem teljesen körülzárták, bár ezt, mivel a tanyaudvar felé eső részen nem áshattunk, határozottan megállapítani nem tudtuk.

Említettük már a szőlőből sírmellékletként előkerült edényt (XLII. 10.). Színe világosszürke, kívül-belül fényes máz borítja. Finom iszapolású, vékony falú, nem egyenletes égetésű. Magassága 6·6, szájmérője 9, fenékátmérője 5·7 cm. Falvastagsága 3 mm. Az edényke három bütyök-szerűen kiugró, alig észrevehető lábon nyugszik. Az edényfenék közepén, valószínűleg ujjhegy benyomásból származó, kerek mélyedés van.

A síroktól nem messze, 1 m mélységből került elő a XLII. 13. alatt bemutatott edény. Mivel az edény közelében csontváznak semmi nyomát nem leltük, az árok keleti oldalával párhuzamosan újabb árkot vontunk. Ebben tártuk fel azt a minden valószínűség szerint jelenkori gödört, amelynek ásásakor tönkretették az edényhez tartozó sírt, mellékleteivel együtt.

Úgy látszik a gödör ásásakor előkerült csontváz darabjait széthányták, mert bár a gödör alját 180 cm mélységben elértük, belőle egy emberi alsóállkapocs és felső karcsont töredék került csupán elő.

Az edény formája nem szokatlan, Pusztastvánházáról több hasonlót ismerünk.² Ilyen például a VII. tábla 5. számú képen bemutatott edény. Hasonló, de valamivel alacsonyabb a IV. tábla 2. sz. edénye. De legjobban a II. tábla 3. számú edénye közelíti meg a formát, csupán az edény oldalából kiugró bütykök száma kevesebb a mi edényünkön; mindössze négy. Elhelyezésük ugyanaz; háromszöget képeznek. Két-két szemben lévő egyenlő magasságban fekszik. Nem hiányzik ez az edény forma a szentesi múzeum által feltárt magyar-teési rézkori temető anyagából sem.³

Az edény durva iszapolású, kevésbé gondos kivitelű, s rossz égetésű. Színe szürkésbarna. Az a fényes máz, amelyről az előző edénynél szólottunk, hiányzik. Az edény magassága 15·3, szájmérő 16, fenékátmérő 10·7 cm, falvastagság 7—8 mm.

Ebben az edényben egy kisebb, finomabb kivitelű edénykét találtunk (XLII. 9.). Az edény hasonlít a már leírt (XLII. 10.) csészéhez, de annál alacsonyabb. Színe vörösesbarna, kívül-belül mázas. Az edényfenék kívülről domborodó, közepén ujjbenyomástól származó mélyedés van. Ahol az edény oldala a fenékbe megy át, szabályos elhelyezésben négy bütyök látható (kettő-kettő egymással szemben). A csészécske az előbbivel ellentétben nem ezeken nyugszik. Finom iszapolású, elég jó égetésű. Magasság 5·5, szájmérő 10, fenékátmérő 7·2 cm, falvastagsága 2—3 mm.

A bolygatott sírtól 3 m-re délkeletre találtuk az első bolygatatlan sírt. A jobb oldalra fektetett, zsugorítva eltemetett csontváz és mellékle-

² Hillebrand Jenő: A pusztastvánházi korarézkori temető. *Archaeologia Hungarica* IV. 1929.

³ Az edény a szentesi múzeum raktárhelyiségében van.

teinek helyzetét XLIII. 1. sz. képünk mutatja, amely az eredeti fényképfelvétel nyomán készült.

A sír mélysége 1 m. A csontváz zsugorított hossza 70, kinyújtva 140—145 cm. A váz meglehetősen rossz fenntartású. A sarokcsontok mögött, állatcsontok feküdtek. A csontváz arca előtt volt elhelyezve a három edény. A csontváz irányítása: délkelet-északnyugat, a fej délkeleten volt, az arc északfelé nézett.

Mellékletek: 1. Kétfülű köcsög. Jól iszapolt, elég jól égetett. Színe szürkésbarna, kívül-belül mázas. Magasság 21·3, szájméző 9·3, legnagyobb kihasasodás 14·7, fenékméző 7·4 cm, falvastagság 5—6 mm. Díszítése nincs (XLII. 12.).

2. Durva iszapolású, vastagfalú (1—1·2 cm) edény (XLII. 11.). Barnásvörös színű, rossz égetésű. Pereme közelében nagyobb bütyök van, amely azonban az edény belsejébe is benyomul. Díszítve ez sincs. Magasság 9·8, szájméző 19·8, illetőleg 16, fenékméző 12 cm.

3. Kis tálacska, amely már töredékesen kerülhetett a sírba (XLII. 7.). Finoman iszapolt, elég jól égetett, szürkésbarna edény. Magassága 4·5, szájméző 13·3 cm. Az edénynek nincsen határozottan képezett fenéke. A tálacska oldala enyhe hajlással megy át a kissé kidomborodó fenékbe. Falvastagsága 4—5 mm. Pusztastvánházáról⁴ hasonlót ismerünk.

Az előbbi sírtól nyugat-északnyugati irányban 2·80 m-re került elő a második háborítatlan sír. A sírban lévő gyermekcsontváz bal oldalán feküdt (XLIII. 2.), fejjel kelet-délkelet, lábbal nyugat-északnyugat felé volt fordítva. Az arc dél felé nézett. A sír mélysége 85 cm. A csontváz zsugorítva 75, kinyújtva 115—120 cm. A váz igen rossz fenntartású.

Arca előtt négy edény volt elhelyezve. Az előző sír mellékleteihez képest feltűnő különbség, hogy valamennyi edény kis méretű, finomabb kidolgozású.

Mellékletei: 1. Tejesköcsög-alakú edény (XLII. 14.), finomabb iszapolású és elég jó égetésű; színe barnásszürke. Kívül-belül mázzal borított. Magassága 12·5, szájméző 6·6, legnagyobb kihasasodása 9·3, fenékméző 4·7 cm, falvastagság 2—3 mm.

2. Tálacska (XLII. 2., 3.). A fennebb ismertetett daraboknál nagyobb. Finom iszapolású, elég jó égetésű. Kívül és belül mázzal van bevonva; színe vörösesbarna. Fenékképzése ugyanolyan, mint a szórványos leletből előkerült példányé, csak hogy itt az edény négy bütykőn nyugszik. A kidomborodó edény fenékén ujjbenyomástól származó mélyedés van. A tálacska magassága 6, szájméző 13·2, fenékméző 7·5 cm. A fal vastagsága a peremnél 2, a fenéknél 8—9 mm.

3. Az előbbihez hasonló (XLII. 6.) kis tál. Színe szürkésbarna, jól iszapolt, elég jól égetett. A fenékképzése ugyanolyan, mint a XLII. 2.; még a kidomborodó közepén a bemélyedés is megvan. Az eredetileg négy láb-

⁴ Hillebrand, im. VII. 1.

ból csak kettő van meg, de ezek nem bütykök, hanem határozottan lábak (XLII. 5.).

A lábképzésnek most említett módja nem csupán a bodrogkeresztúri korarézkori kultúra sajátja; megtaláljuk az e tanyában feltárt neolithikus telep anyagában is, ahol — mint a tiszai III. kultúra többi telepein, a lábon álló edény a kerámiának egyik vezető típusa. Az erősen tagolt állatfejet ábrázoló lábaktól az egyszerű, díszítésnélkülig a legkülönbözőbb típusok fordulnak elő. Egy egyszerűbb típus képét mutatjuk be itt telepünkéről (XLII. 4.). A két edényfenék között a hasonlóság szembetűnő.

A sírban talált edény magassága 5·9, szájátmérő 13, fenékátmérő 7·7 cm, falvastagsága 5—6 mm.

4. Az előző két sírban is előforduló durvább munkálású edényeket képviseli a XLII. 8. csupor. Méretei jóval kisebbek. Magasság 8, szájátmérő 8·9, fenékátmérő 6·7, legnagyobb kihasasodás 9·8 cm. Színe barnászörös, rossz iszapolású és égetésű. Falvastagság 5—6 mm. A kihasasodó részen egymással szemben egy-egy bütyök van. Az egyik bütyök síma felülete függőlegesen haladó, egymással párhuzamos, mélyített vonalakal van díszítve.

Az arc elől, attól körülbelül 20 cm-re került elő egy egészen jelentéktelen kovapenge töredék. Teljes határozottsággal nem állítható, hogy a sírnak melléklete volt, mert amint már említettük, a sírok nem szűzföldbe voltak ágyazva, hanem neolithikus edénytöredékekkel telített földbe. Ilyen kisebb-nagyobb kovatöredékeket e telep területén másutt is találtunk.

A feltárt két bolygatatlan és egy bolygatott sír kerámiája határozottan bodrogkeresztúri korarézkori kulturkörre utal.⁵

Az eddig feltárt sírok anyaga a bodrogkeresztúri,⁶ pusztasvánházi,⁷ hajdúszoboszlói⁸ temetők sírjaihoz viszonyítva szegényesnek mondható. Talán még leginkább a szentesi múzeum által feltárt, de még publikálatlan magyar-teési temető anyagával vethető össze. Réz, vagy kőeszköz, az említett kovapenge kivételével eddig nem fordult elő.

A két bolygatatlan sírban eltemetett vázak tengelyének iránya nagyjából kelet-nyugati, tehát megegyezik a többi e-korbeli temetők sírjaival. Arra azonban még nem adhatunk határozott feleletet, hogy az eddig feltárt valamennyi rézkori temetőinkben észlelt, nemek szerinti megkülönböztetés (férfiak jobb, nők baloldalra voltak fektetve)⁹ megvolt-e temetőinkben?

⁵ Hillebrand Jenő: A bodrogkeresztúri rézkori kultúra köre. (Arch. Ért. 1927. 52. l.)

⁶ U. o. 50—57. ll.

⁷ Hillebrand Jenő: A pusztasvánházi korarézkori temető. (Archaeologia Hungarica IV. 1929.)

⁸ Dr. Zoltai Lajos: Szoboszlói rézkori temető és tűzhelyek. (Jelentés, 1928. 44—50. ll.)

⁹ Hillebrand i. m. 27. l.

A feltárt két sír közül az egyikben a csontváz a jobb, másikban a bal oldalán nyugodott. De a férfi sírokat jellemző kovapenge, vagy rézkés épügy hiányzott, mint a női sírokban szokásos gyöngyök.¹⁰ Erre a kérdésre a temetőnek még ezután feltárandó sírjai adhatják meg a választ.

Mielőtt ismertetésünket befejeznénk, egy kronológiai szempontból jelentős megfigyelésre kell a figyelmet felhívunk. Már említettük, hogy a tanya nyugati oldalán előkerült neolithikus kultúra emlékei átnyúltak a tanya kelet oldalára is. Az árkokból kihányt föld rétegződése mindkét helyen teljesen egyező volt. A laza, helyenkint hamuval erősen kevert föld, nem mindenütt volt meg, de az előkerült kultúra emlékei egybehangzóan a tiszai III. periódusra mutatnak.

Megemlítjük még azt is, hogy a sírok kibontásakor, a sírmelléklétként elhelyezett edényekből, az egyes csontdarabok közt lévő földből és a csontváz alól neolithikus cseréptöredékek kerültek elő, nyilvánvaló bizonyítékaul annak, hogy a temetéskor már neolithikus anyaggal volt a föld keverve.

E megfigyeléssel legalább is ezen a vidéken egy lépéssel tovább jutottunk a tiszai III. kronológiai helyzetét illetően. Amíg Ószentivánon csak annyi volt bizonyos, hogy a tiszai II. a bronzkor első periódusát, illetőleg az átmeneti időt megelőzi,¹¹ addig most már a fennebbiek alapján a tiszai III.-at a bodrogkeresztúri korarézkori kultúrájánál is idősebbnek kell tartanunk.

Ebből a megfigyelésből levont kronológiai megállapítás azonban a neolithikumvégi kultúráknak egymáshoz való időbeli helyzetét az eddiginél bonyolultabbá teszi.

Bodrogkeresztúron Bella és Hillebrand a korarézkori temetőt tiszai kultúrába ágyazva találták.¹² Bella szerint a földben, amelyből a sírok előkerültek (a sírok alól is) „szabatosan alakított és domborodó kunkorodással végződő spirális díszű, vagy két, sőt három színnel is festett töredékek”-et találtak.¹³

A polichrom festés Tompa szerint a tiszai-kultúra I. periódusának a sajátja.¹⁴ A bodrogkeresztúri neolithikumot pedig az edényformák alapján is a tiszai I.-be teszi.¹⁵

Csalogovits József kiskőrösi ásatásai alkalmával azt a megfigyelést

¹⁰ U. o. 27—28. ll.

¹¹ Banner János dr.: Az ószentiváni bronzkori telep és temető. (Dolgozatok, 1929. 74. l.)

¹² Bella Lajos: A bodrogkeresztúri aeneolithkori temető. (Az orsz. magy. rég. társ. évkönyve, I. évf. 11. lap.)

¹³ U. o.

¹⁴ Tompa Ferenc: A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. (Archaeologia Hungarica V—VI. 60. l.)

¹⁵ Tompa, i. m. 40. l.

tette, hogy a bodrogkeresztúri korarézkor az ossarn-i neolithikus kultúránál fiatalabb.¹⁴

Ezekhez a megfigyelésekhez csatlakozik a mi kotacparti megfigyelésünk, ahol, mint már említettük, a korarézkori sírok a tiszai III.-at követik.

A tiszai I.-nek és a bodrogkeresztúri korarézkori kultúrának érintkezése nem azt jelenti, hogy a rézkor a tiszai I.-et közvetlenül követi. Bizonyos lelőhelyeken, így talán épen Bodrogkeresztúron ez lehetett a helyzet, de általában az Alföldön a kettő közé kell iktatnunk a tiszai II.-öt, a tiszai III.-at és az ossarni kulturákat.

Már most lényeges kérdés, hogy az említett kultúrák milyen egymásutánban következnek. Semminémű támpont nem kínálkozik a kronológiai összehasonlításra az ossarni, tiszai II., továbbá a tiszai III. között. Az ossarni kulturát hiteles feltárásban ez ideig csak Kiskőrösön ismerjük s itt ez volt az idősebb. El kell fogadnunk Csalogovits megfigyelését s arra a vidékre el kell ismernünk az ossarni kultúrának a korarézkort közvetlenül előző helyzetét.

Mint láttuk, a kotacparti telepen és rézkori temetőben előfordult fényesmázú és négy lábú edények révén, a tiszai III. és korarézkor között közvetlen kapcsolatot kell felismernünk s úgy ezek, mint a beágyazott sírok helyzete miatt megállapítható, hogy legalább a Tisza középfolyása vidékén a tiszai III.-at közvetlenül a bodrogkeresztúri korarézkori kultúra követi.

Mivel pedig ugyanez a helyzet Kiskőrösön az ossarni és a korarézkori kultúra között, talán szó lehet a két neolithikus kultúra egyidejűségéről.

Dr. Párducz Mihály.

¹⁴ Csalogovits: Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Kiskőrös. (Praehistorische Zeitschrift XXII. Bd. 115. I.)

Die neolithische Ansiedelung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Hódmezővásárhely-Kotacpart.

(Hierher gehören die Tafeln XLII. und XLIII.)

Bei den Probegrabungen, welche in der Nähe der Bahnstation Kopács, in Kotacpart unternommen wurden, ist es gelungen Spuren einer Ansiedelung zu entdecken, welche zur III. Periode der Theiss-Kultur gehört. Die Schilderung des bisher aufgedeckten Stoffes findet der Leser anderwärts in diesem Bande, und zwar in jener Zusammenstellung, welche sämtliche Monumente dieser Kultur ausführlich darstellt, die bisher in Ungarn zum Vorschein gekommen sind.¹

Unter allen vaterländischen Ansiedelungen ist diese Ansiedelung die wichtigste, weil dieselbe zweifellos die zeitlich oberste Grenze dieser Kultur bezeichnet.

Dann wir in einem Teile dieser Ansiedelung, kupferzeitliche Gräber fanden, welche zwischen reichlichen Überreste der III. Periode der Theiss-Kultur eingebettet waren, so ist es zweifellos, das diese neolithische Kultur, wenigstens in diesem Teile, der Kupferzeit unmittelbar vorangegangen ist.

Aber weil das Gräberfeld von Kiskőrös in den Stoff der Ossarn-Kultur eingebettet war,² scheint es, dass die III. Periode der Theiss-Kultur und diese Kultur gleichzeitig gewesen sein dürften.

Von den drei kupferzeitlichen Gräbern war das eine verwüstet, aber der Stoff aller drei Gräber beweist, dass wir mit einem Gräberfeld des frühkupferzeitlichen Kulturkreises von Bodrogkeresztur zu tun haben, das sich am meisten nach Süden erstreckt.

Auf diesem Territorium wollen wir die Grabungen noch vortsetzen.

Der Stoff der neolithischen Ansiedelung ist in den Tafeln XVII. und XVIII. unter Nr. 1., 2., 6—13., resp. 2., 3—17. dargestellt, die kupferzeitlichen Gräber und die Beigaben in der Tafeln XLII. und XLIII.

Dr. M. Párducz.

¹ Die neolithische Ansiedelungen von Kopács und Kotacpart und die III. Periode der Theiss-Kultur. S. 48.

² Prehistorische Zeitschrift, Bd. XXII. S. 115.

Ujabb adatok az Alföld római korának ismeretéhez.

(Ide tartozik a XLIV. és XLV. tábla.)

A Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának és a szegedi egyetem Archaeologiai Intézetének anyagából néhány újabb leletet közlünk az Alföld római korából. A leletek nemcsak e keverék kultúra területi elterjedéséhez szolgáltatnak újabb adatokat, de új problémákat is jelen-
tenek, ennek a még nálunk alig kutatott kornak történetében.

Az egyes lelőhelyek anyagát az alábbiakban ismertetjük, azzal a megjegyzéssel, hogy a típusoknál mindig a Dolgozatok VII. kötetében megjelent értekezésünk tábláira utalunk.

Bökény (Csanád megye).

Szórványos lelet az Archaeologiai Intézet gyűjteményében: 1. Különböző színű és alakú gyöngyök. (L. sz. 7504.). 2. Meghatározhatatlan római érmek (két darab). (L. sz. 7505.).

Kiszombor (Torontál megye).

A kiszombori téглаégető gödreiből előkerült szórványos anyag. (U. ott. L. sz. 8592—8610.). 1. Jól iszapolt és égetett, szürke edények töredékei. Egész edénnyé nem állíthatók össze.

Nagykamarás (Arad megye).

A megyesegyházi útépités alkalmával előkerült leletek, Perich Béla tanító ajándékaként jutottak az intézet gyűjteményébe.

1. Kis amfora (1. kép 6.). Magassága 10, szájátmérő 5,3, fenékátmérő 3,5, legnagyobb kihasasodás 7 cm. Amint a méretekből is kitűnik, meglehetősen karcsú edényke, amelynek karcsúságát a magas nyak befelé ívelése még fokozza. A kiugró fenék profilja kívülről homorú. Szürke színű, jól iszapolt és égetett. A fültövek magasságában körbefutó kiemelkedés tagolja. (L. sz. 7507.).

2. Kéttagú bronzfibula. Alsó ívvezetős. A tűtartó tokot a láb aláhajlításával készítették. A toknak a fej felé eső végéből nyúlt ki az a sodrony, amely reácsavarodott a kengyel tövére. Ez a rész letört. A láb és kengyel közötti átmeneti rész facettált, úgyszintén a kengyelnek a

tüszervezet csavarmenetes fejénél levő része is. A kengyelnek ellapított elülső nyúlványán lyuk van, ezen húzták át a csavarmenetet tartó huzal-darabot. (L. sz. 7508.).

3. Különböző színű és alakú gyöngyök. (L. sz. 7509.).

Ószentiván (Torontál megye).

1928. augusztus 6—18-ig tartó ásatások során az Archaeologiai Intézet feltárt 19 zsugorított temetkezést tartalmazó bronzkori sírt. A huszadik sír minden valószínűség szerint jazyg-szarmata. Leletei: 1. Rosszul iszapolt, gyengén égetett, kézzel formált agyagedény. Színe barnás-

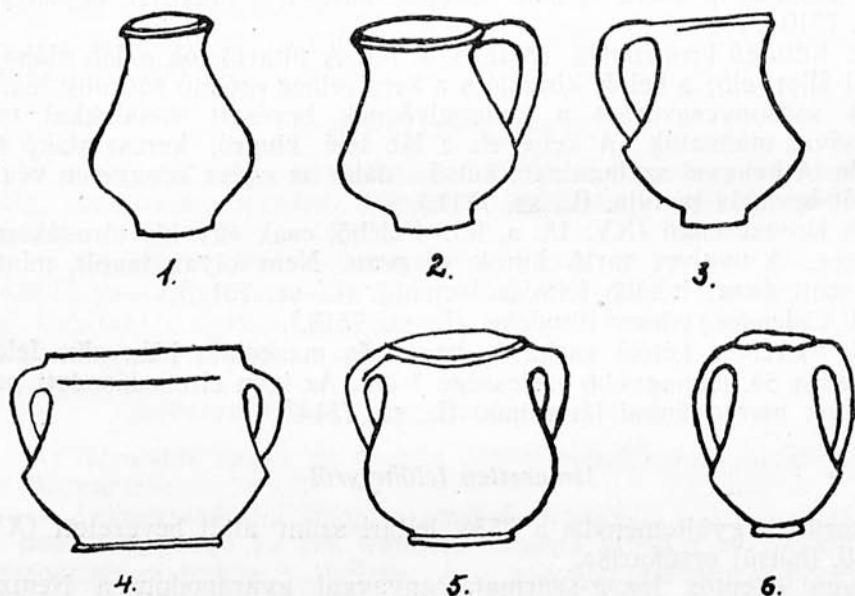


Abb. 1. kép.

vörös. Magassága 8,3, szájátmérő 7,8, fenékátmérő 5,8 cm, (L. sz. 8768.). 2. Töredékes torques, rosszezüstből, típusát lásd a XIX. 7. alatt. (L. sz. 8769.). 3. Borsónagyságú és alakú paszta és ugyanilyen alakú kék üveggyöngyök. A gyöngyszemek között kis bronzkarika (XVII. 15.) és balta-alakú átfúrt bronzfüggő van. (XVII. 4.). (L. sz. 8770.).

Újszentiván (Torontál megye).

a) Lévay György ajándéka:

1. Rézfibula (XV. 2. a, b.). (L. sz. 7506.). 2. Vöröses-barna, rosszul égetett és iszapolt egyfülű agyagedény. (L. sz. 7506.).

b) Huhn Miklós telkén találtak egy sírt, amelynek alábbi mellékletei kerültek a gyűjteménybe:

1. Agyagedényke (1. kép 1.). Magassága 8, szájmérő 5·5, fenék-átmérő 3·2, legnagyobb kihasasodás 7·2 cm. Színe szürke, jól iszapolt és égetett. Kívül máz borítja. Egyfűlű. Az előbb bemutatott edénnyel összehasonlítva több lényeges vonásuk megegyezik. Így mindkettőnél a fenékhez elég közel éri el a legnagyobb méretet, tehát legalább is rokon típusúak. Ami különbség van, az csupán a típuson belül előforduló variációk megállapítására elegendő. Ilyen különbség a magasan felnyúló nyak képzése. Ennél az edénynél nincsen meg a nyaknak az az enyhén homorú alakja, amit a 6. sz. edénynél láttunk. Helyette felfelé szűkülő, határozottan csontkakúp alakú nyakat találunk, amelynek oldalélei egyenesek. (L. sz. 7510.).

2. Kéttagú bronzfibula (XIII. 5. a, b.). A tűtartó tok a láb aláhajlításából állott elő; a belőle kinyúló s a kengyelhez erősítő sodrony hiányzik. A sodronycsavarást a kengyelvégnék bevésített vonalakkal való tagolásával utánozták. A kengyelt a láb felé kiugró, keresztalakú tag zárja le. A kengyel szalagalakú, külső oldalát az egész kengyelen végigfutó két bevágás tagolja. (L. sz. 7511.).

3. Bronzcsengő (XV. 15. a, b.). Füléből csak egy kis töredék maradt meg. A nyelvet tartó hurok megvan. Nem olyan tagolt, mint a hivatkozott ábra; inkább féltojás formájú. (L. sz. 7512.).

4. Calcedongyöngy töredéke. (L. sz. 7513.).

5. Egyenes, kétélű vaskard; hegye és markolata hiányzik. Jelenlegi hossza 54. legnagyobb szélessége 5 cm. Az igen elrozsdásodott pengén, fatok maradványai látszanak. (L. sz. 7514.).

Ismeretlen lelőhelyről

került a gyűjteménybe a 7536. leltári szám alatt bevezetett (XVI. 17. a, b. típusú) orsókarika.

Igen jelentős jazyg-szarmata anyaggal gyarapodott a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya.¹ Az előkerült anyag a következő lelőhelyekről való:

Acsa (Pest megye).

A Cselin-tetőről származó, különböző korú edénytöredékekkel együtt, br. Prónay Dezső acsai földbirtokos ajándékozta az alábbi, valószínűleg jazyg-szarmata anyagot:

1. Szürke színű agyagtál töredéke, reásímított ornamentikával. Korongon készült. 2. Sárgás-szürke agyagedény töredékei. Korongon készült, finom agyagból. (Mindkettőnek leltári napló száma R. N. 16/1932.).

¹ Fettich Nándor dr. szívességéért, amellyel az anyagpublikálást megengedte, e helyen is hálás köszönetet mondok.

Hatvan (Heves megye).

A város ÉNy-i határában, a várostól kb. 4 km-re az új út mellett, amely a temetőt átvágja, kerültek elő az alább ismertetendő leletek:

1. 6·2 cm magas, vörös színű agyagedény. Finoman iszapolt s elég jól égetett hasonló darabot² ismertet Kossina Nyíregyházáról. 2. Több, össze nem állítható, edény töredéke. Az első edény Sajó Endre ajándéka. A cserepek csontok mellett voltak. (R. N. 14/1932.).

Szada (Pest megye).

A Néger-tanyáról kerültek elő az alábbi leletek, amelyeket br. Vécsey Gábor ajándékozott:

1. Ezüst szíjvég, töredékes (XVIII. 2. ábra felső része). 2. Hasonló szíjvég töredékei. (R. N. 4/1932.).

Szarvas (Békés megye).

Krecsmarik Endre ajándékaként került a Nemzeti Múzeumba az alábbi, valószínűleg sírlelet. Közelebbi lelőköri körülményekről semmit sem tudunk:

1. Kis bögre. Magassága 6·2 cm. Római terra sigillata utánzat. 2. Kétélű vaskard összeállítható töredékei. Pontos hosszúsága nem mérhető. Ugyanaz a típus, mint amelynek leírása a Dolgozatok VII. évfolyamában található.³ (L. sz. 6/1932.).

Törökszentmiklós (Jász-Nagykún-Szolnok megye).

a) Az alábbi anyag dr. Polgár József ajándékaként került a Nemzeti Múzeumba:

1. Agyagkorsócska, finoman iszapolt anyagból. Szürkés színű, vas-tag falú. Magassága 12 cm. Teljesen hasonló formájú korsócska képét mutatjuk be az 1. kép 2. ábráján. A hivatkozott példány a pestmegyei Harta-pusztán került elő.⁴ Az edényke magassága 7, szájmérete 4, fenékmérete 3·2, legnagyobb kihasasodása 6·4 cm. Élénk téglavörös mázzal volt bevonva, de ez a felület legnagyobb részéről lekopott. Típusa szerint beletartozik abba a formakörbe, amelyet az 1. kép többi edényformái is képviselnek. Közelebből talán leginkább az 1. edényhez hasonlítható. A törökszentmiklói példány nem ilyen karcsú, de a fenék- és oldalképzés és a legnagyobb kihasasodásnak az edény fenekétől való magassága teljesen egyező. Az egyetlen különbség, hogy úgy a hartapusztai, mint a törökszentmiklói példányoknak nincs füle, míg az újszentiváni példánynak van. (1. kép 1.).

² Kossina: Zu meiner Ostgermanenkarte, 163. l. 3. kép. (Mannus, 16. Bd. 1924.).

³ 111. l.

⁴ Röviden érintettük hivatkozott dolgozatunkban. L. 126. l.

Az 1. képen bemutatott 1., 2., 6. edények egy formacsoport tagjainak tekinthetők, amint arra már az előzőkben utaltunk. A teljesség kedvéért bemutatunk még egynéhány hasonló típusú edényt, amelynek legnagyobb része kronológiai megállapításokra nem alkalmas.

Szentesről való az 1. kép 3. kancsója. A 6. sz. amfora-típushoz sorozandó a homorúan ívelő nyakképzés és az élben végződő kihasasodás miatt. Ugyancsak Szentesről való a kevésbé karcsú, de a 3. edényhez a nyakképzés és a kihasasodás miatt hasonló 4. sz. kétfülű edény, amelynek peremképzése szokatlan. Az 1. kép 5. számú szentesi edénye, szintén az amfora-típusok számát növeli. Nincsen meg az élben végződő kihasasodás s nem is olyan karcsú, mint a 6.

A bemutatott típusokhoz hasonló edények több helyen is előfordultak, így: Az 1. kép 1. edényéhez hasonló típust találtak Öcsödön, Gyomán (két darab), Mezőtúron, Mezőtúr-Hangács-dülőben, Kecskemét-Máriavárosi téglagyárban. A Hangács-dülői edénynek nincs külön képezett alja; zárt leletben volt; a mellőle előkerült fibula típusa XIII. 5. a, b. típusú.

A 2. edényhez hasonló típus került elő: Jászdózsán és Orosházán, a Dénes-féle téglagyárban.

A 6. edényhez hasonló típusú edényt találtak: Gyulavarsándon, Szarvas-Hurkás-tanyán, Fehértemplomon, Orosháza-Gyulamezőn, Orosházán, Orosházán a Kristó téglagyárban, Tiszafüreden és Gyomán.

Ami az ismertetett formakör kronológiai helyzetét illeti, alig áll rendelkezésünkre néhány megbízható adat. A 2. edény II. Claudius (Kr. u. 268—270) érmével együtt fordult elő. Az 1. és 6. edény eddig még csak a XIII. 5. a, b. típusú fibulákkal fordult elő. Az 1. edény kétszer, a 6. egyszer. Ha az érem és a fibulák adta kronológiai adatokat egybevetjük,⁵ úgy a fennebb bemutatott formacsoport korát a Kr. utáni III. század végére és a III. sz. elejére kell tennünk.

b) A községi homokbánya területén, a Surján-szőlők nevű dülőben tártá fel Márton Lajos dr. az alábbi jazyg-sírt. A sír mélysége 1.10 m. A csontváz kelet-nyugati. A közelben több sír nem volt, ellenben a területen sok hasonló korú edény töredékeit találta. A csontváz megmaradt részei a Néprajzi Osztály anthropológiai gyűjteményébe kerültek. A feltárt sír mellékletei a következők:

1. Bal bokánál agyagcsésze, elég jól égetett, finoman iszapolt anyagból. Magassága 8.2 cm. 2. Bal kéztő táján három Cypraea kagyló (XV. 10.). 3. Bronzfibula a mellen. (XIII. 10. a, b.). 4. Edénytöredékből faragott orsókarika; a jobb könyök táján kívül feküdt. (XVI. 13.). 5. Gyöngyök a jobbkez csuklója körül.

⁵ A XIII. 5. a, b-re lásd Dolgozatok VII. évi. 146. l.

Némedi (Pest megye).

A lelet Mag Ferenc gazdálkodó földjéről került elő, amely a Bugyító partjának nyugati oldalán fekvő Kigyóhegyen van. Az előkerült csontváz lábbal nyugatnak volt fektetve; a sír mélysége 90 cm. A koponya az anthropologiai gyűjteményben van.

1. 5 cm magas, vörösszínű agyagcsésze, a jobb alsó lábszár külső oldaláról. 2. Bronzfibula a nyakon, egészen az állkapocs alatt. (XIII. 10. a, b.). Vaskés a balkézben. 4. Bronzkarika a vaskés mellett. (XVII. 15.). 5. Agyagorsógomb a balláb külső oldalán. 6. Bronztű (fibuláról?) a has táján. 7. Különféle nagyobb gyöngyszem a nyakon. 8. Apró gyöngyök a lábfej tájékán. (R. N. 24/1932.).

Öcsöd (Békés megye).

Az alábbi leleteket Nagy Elek öcsödi tanító gyűjtötte össze. E leletekhez tartozó római érmek az Éremtárba kerültek. (70/1932.). A lelet a Hékhalmról való, amely az Öcsöd-Mesterszállás között épített műút és a Büdös-ér környékén fekszik. A leletek a következők:

1. Karperec bronzból, a nyitott végek közelében pontdíszítéssel. 2. Különböző típusú, többé-kevésbé töredékes bronzfibulák. Megvan közöttük a XIII. 5 a, b. típus is. 3. Töredékes ezüstfibula. 4. Négyzetes átmetsetű karperec töredékek bronzból. (XVII. 11.). 5. Gyöngyfüzér pasztából. 6. 9-8 cm magas töredékes agyagpohár. 7. 14-2 cm magas töredékes agyagpohár. 8. Vörösayagból készült, töredékes agyagcsésze. (R. N. 18/1932.).

Üllő (Pest megye).

A káptalani birtokon, a földfelszínről szedtek össze jazyg-szarmata korú edénytöredékeket. Az edények kivétel nélkül szürke színű, finoman iszapolt agyagból készültek. Egy részük át van lyukasztva. (R. N. 19/1932.).

Kiskőrös (Pest megye).

a) A helység közelében Csalogovits József dr. rézkori temetőt tárt fel. Anyagának egy részét közölte is.⁶ E közlésben említi egy jazyg-szarmata sírt,⁷ amelyben a csontváz felsőteste bolygatott volt. Egyedüli melléklete a jobb felső combcsont mellett talált erősen oxidált vaskés.

b) Paulinyi Mihály tanító ajándékaként, a Fekete-halomról került a Nemzeti Múzeumba az alábbi leletanyag:

1. Nagy urna alsórészének töredéke. Korongon készült, finom iszapolású. 2. 8-5 cm magas, vastagfalú, durva agyagpohár. 3. Bronzkarika. (XVIII. 22.). (R. N. 13/1932.).

⁶ Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung stb. (Praeh. Zeitschr. XXII. Bd. 102—115. II.

⁷ U. o. 105. I.

c) A „város alatt“, a 22/1932. lelt. sz. alatt bevezetett, avar kori sírmező területén talált jazyg sírok:

1. sír: 1. Bronzfibula (XIII. 5. a, b.). 2. Egyfülű bronzgomb.

2. sír: 1. Agyagorsógomb. 2. Gyöngyfűzér.

A sírmező egész területéről szórványos leletként kerültek elő edénytöredékek, köszörűkő töredéke s mind a két végén hegyes csonteszköz. (R. N. 23/1932.).

A közlésre szánt anyag legnevezetesebb lelete a kiskőrösi határban előkerült egyik sír. Fettich Nándor dr. a „város alatt“ a már említett avar kori sírmező 2. sírját bontotta fel, amikor napvilágra került az alább ismertetendő lelet. Ugyanerről a sírmezőről való a már ismertetett (R. N. 23/1932.) két sír anyaga is. E sírok a most ismertetendőtől kb. 40 m távolságra feküdtek. Minden valószínűség szerint feldúlt urnás temetkezésről van szó. A leletek a következők:

1. Agyagból készült lószobor töredékei. (XLIV—XLV. tábla.). 2. Erősen töredékes, szabadkézzel készített kis füles bögre. 3. Különböző edények töredékei.

A hitelesen feltárt sírlelet figyelmet érdemel egyrészt az előkerült állatábrázolás, másrészt a temetkezés módja miatt. Fettich Nándor dr. szíves engedelmeiből hozzájutottam a sírból előkerült edénytöredékek metszeteihez.⁸ A metszetkészítésre három edény töredéke volt alkalmas. Sajnos, közlésre érdemes edényprofil nem adott egyik sem. Az avarsír ásásakor a sírháborítók mindent összetörtek s ép edényt nem hagytak. De a cseréptöredékekkel hamu is került elő, ami az égetett temetkezés jellegét igazolja.

Egyetlen valamire való edénytöredék az 1. kép 1. edénytípushoz áll közel, csakhogy ennek felfelé szűkülő csonkakúp alakú nyakát, hengeralakúnak induló nyak helyettesíti. Külön képzett talpa nincs. Magassága 4,5, legnagyobb kihasasodása 5,5, fenékmérő 3 cm, falvastagsága 3 mm.

E sírlelet kronológiai meghatározása az előbbi dolgozatunkban alkalmazott elvek alapján⁹ igen nehéz, mert biztos támpontunk nincs. Az egyetlen tiszatariáni lelet az, amelyről gyanítható, hogy égetett temetkezésből származik. A két leletet azonban nem igen lehet összehasonlítani. Nem lehet egyrészt azért, mivel a tiszatariáni kurgános temetkezés, emez pedig egyszerű sír. E kétféle temetkezés lehet ugyan egyidejű, de az előkerült síranyag jellege különböző. A tiszatariániiban előkerült anyagnak a római provinciális műveltséghez semmi köze sincs, míg a kiskőrösi anyagban ismertetett lószobor provinciális jellegű.

Urnástemetkezéseket a jazyg-szarmata korszak után nem kereszünk, de előtte igen, sőt e korszak első idejéből is, különösen a Pannóniával szomszédos területeken. Hampel József szerint a Dunántúl északi részét megszállva tartó eraviscus nép területének északi és keleti

⁸ A metszetek elkészítéséért Horváth Tibor b. h. urat illeti köszönet.

⁹ Dolgozatok VII. 140—141. ll.

határául a Duna vonalát kell tekintenünk, legalább is a jazygoknak a Duna balpartján való megjelenése óta. Délre talán a Duna és a Balaton között akkor még meglévő mocsaras, erdős vidék volt a határ, nyugatra azonban bizonytalan. Így tehát az eraviscusok országát Tolna megye északi része, Fejér megye jó darabja, Pest, Esztergom és Komárom megyék dunántúli részei alkothatták.¹⁰

Ugyancsak Hampel állítja a kelenföldi, érdbattai és pátkai halomsírok alapján, hogy az említett temetők urnasírai a Kr. u. I., vagy a II. századból valók.¹¹

A Duna vonala akkor sem lehetett faji választóvonal s egész könnyen el tudjuk képzelni, hogy a jazyg-szarmaták beköltözése előtti állapot nem szűnt meg egyszerre s az eraviscus urnás temetkezések a jazyg uralom idejére is fennmaradtak. Ennek bizonyítékául tekintjük a kiskőrösi urnasírt.

Hogy itt a jazyg-szarmatákkal egyidős temetkezésről van szó, igazolják ugyanannak az avar sírmezőnek a területén, az urnasírkéntől mintegy 40 m távolságra felbontott temetkezések.¹²

Urnasírkünk pontosabb datálásának lehetőségét egvedül a XLIV—XLV.-táblán bemutatott lószobor nyújtja. Egyelőre azonban datálható analógiák hiányában csupán a sírleletnek a római hódítás idejére való helyezését igazolja.

Dr. Párducz Mihály.

¹⁰ Hampel József: Az eraviscus nép és emlékei. (Budapest régiségei IV. 1892. 43—44. ll.).

¹¹ U. o. 54—56. ll.

¹² Szó esett már róluk e dolgozatban, a R. N. 23/1932. sz. alatt bejegyzett leletek ismertetésénél.

Neue Angaben zur römischen Zeit des Alföld.

(Hieher gehören die Tafeln XLIV—XLV.)

Als Fortsetzung meiner im Band VII. dieser Zeitschrift erschienenen Arbeit, will ich jene im National-Museum und im Archaeologischen Institut der Universität von Szeged befindlichen Jazyg-Sarmaten Funde mitteilen, welche nicht nur zur Verbreitung dieser gemischten Kultur neue Angaben liefern, sondern auch geeignet sind, einige neue Probleme zu erklären.

Für die Festsetzung der Chronologie des keramischen Stoffes sind jene Funde wichtig, welche wir im Bilde 1. darstellen und welche auf Grund der in verschiedenen Stellen des Alföld gefundenen Münzen und Fibeln in das Ende des II. und Anfang des III. Jahrhunderts nach Chr. gesetzt werden können.

Im geschilderten Stoffe ist das Grab von Kiskörös das wichtigste, welches wahrscheinlich von einer Urnen-Grab herrührt, das gelegentlich einer avarischen Beerdigung zerstört wurde.

Im Grabe befanden sich Bruchstücke einer Pferde-Statue (Tafel XLIV—XLV.) und in stark gebrechlichem Zustande, ein mit freier Hand verfertigtes Töpfchen.

Auf Grund der in angeführter Arbeit angewendeten Prinzipien, ist die chronologische Bestimmung dieses Grabes sehr schwer infolge des Mangels an sicheren Anhaltspunkten. Der Fund von Tiszatarján ist der einzige, welcher mutmasslich von gebrannter Beilegung herrührt. Diese zwei Funde kann man aber kaum miteinander vergleichen. Jener von Tiszatarján ist Kurgan-Beerdigung, diese aber ein einfaches Grab. Diese zwei Beerdigungen können zwar gleichzeitig sein, aber der Charakter des Stoffes ist verschieden. Vom Stoffe von Tiszatarján lässt sich entschieden behaupten, dass derselbe nichts mit der römischen Kultur zu schaffen, die Pferdestatue von Kiskörös aber einen provinzialen Charakter hat.

Urnen-Gräber können wir nach der Jazyg-Sarmatenperiode nicht suchen, aber umso mehr vor derselben, sogar auch vom Anfang dieser Periode, besonders in den mit Pannonien benachbarten Gebieten. Nach J. Hampels Meinung ist das nord-östliche Gebiet der in Dunántúl angesiedelten Eravisc-Völker von der Donau begrenzt, wenigstens seit der

Erscheinung der Jazyg-Völker am linken Donauufer. Die südliche Grenze bildete die zwischen der Donau und Plattensee gelegene, dann sicherlich noch sumpfige und waldige Gegend. Die westliche Grenze ist aber ganz unbestimmt. Somit dürfte das Land der Eravischen aus dem nördlichen Teile des Komitats Tolna, aus dem grössten Teile des Komitats Fejér, ferner aus dem am rechten Donauufer gelegenen Teilen der Komitate Pest, Esztergom und Komárom bestanden sein.

Ebenso behauptet noch Hampel auf Grund der Hügelgräber von Kelenföld, Érd-Batta und Pátka, dass die Urnen-Gräber der genannten Gräberfelder auf das erste oder zweite Jahrhundert nach Christi Geburt hindeuten.

Die Donau dürfte auch dann keine Racen-Scheidungsline gewesen sein und wir können uns leicht vorstellen, dass der vor dem Erscheinen der Jazyg-Sarmaten gewesene Umstand nicht allsogleich aufhörte, somit die Urnen-Gräber der Eravischen auch zur Zeit der Jazyg-Herrschaft gebräuchlich gewesen sein dürften. Als ein Beweis dafür können wir das Urnengrab von Kiskörös betrachten.

Dass dieses Grab mit den Jazyg-Sarmaten gleichzeitig ist, beweisen jene übrigen Gräber, welche in demselben Avaren-Gräberfeld, von den Urnen-Gräbern 40 m entfernt aufgedeckt worden sind.

Die pünktlichere Zeitbestimmung des Grabes ermöglicht nur die auf der Tafel XLIV—XLV. dargestellte Pferde-Statue, aber in Ermangelung anderer gut datierten Analogien wollen wir nur so viel behaupten, dass dasselbe auf die Zeit der römischen Herrschaft hinweist.

Dr. M. Párducz.

A Békéscsaba-fényesi sírmező.

(Ide tartozik a XLVI—XLVII. tábla.)

Az 1930. esztendőben, kora tavasszal, próbaásatásokat végzett a Békéscsabai Múzeum a békéscsabai határ fényesi (fővényesi) részében. Itt ugyanis a Gázsó Pál és neje Árvay Margit tulajdonát képező tanyán az előző tél folyamán szőlő alá forgatták a földet és eközben edények töredékeit, kivételesen edényeket, sőt állítólag csontvázat is találtak. A lelőhely megtekintésére e sorok íróját küldte ki a múzeum. Az első, felszínesebb körületekintésre megállapítható volt, hogy a tanya területét teljesen átmetszi az a hosszanti emelkedés, mely nagyjában ÉNY—DK irányban a város határát, illetve magát a várost is átmetszi. Ennek az emelkedésnek pedig csaknem egész vonalán — szörványosan — régészeti leletek bukkantak már elő. Ez a hátság a Széchenyi-utcai és Deák-utcai hidak között a Körös-csatorna VI. kerületi (jobb) partjára lép és a Zsilip-utcánál metszi át a körgátat. Végighúzódik a Kanálishi-szőlőkön és a Körös-csatorna felső, nagy kanyarulatánál visszavág a csatorna bal partjára és nem messze a Hármashatárhalomtól elenyészik. Helyesebben megfogalmazva: a nagyjában egyenes vonalban húzódo, mintegy 8 km hosszúságú, hátságot metszi az ÉK-felé nyitott ívben húzódo Körös-csatorna.

A terep nagyszerű fekvése — azzal az önként kínálkozó elgondolással, hogy a letűnt korok messzeségében a kiemelkedő hátság kivételével valószínűleg mocsári erdő borított itt mindent, biztos védelmet nyújtva embernek és primitív gazdálkodásának egyaránt — eredménnyel kecsegtetett annál is inkább, mert a hátság egész vonalán évtizedek óta és elég gyakran talált leletek minden valószínűséggel amellet szólottak, hogy életnek kellett lenni ezen a részen is és ez az élet nem tűnhetett el nyomtalanul.

A Múzeum-Bizottság megértő támogatása lehetővé tette, hogy a próbaásatásokat nem sokkal később dr. Haán Albert úr közreműködésével valóban meg is kezdhettem.

A várakozást mindenben kielégítő munkálatok eredménye az volt, hogy Fényes valóban lelőhelynek bizonyult. Lelettárgyak ugyan meg lehetős ritkán fordultak elő, de alkalmasaknak tetszettek arra, hogy a letűnt évezredekben itt élt ember életkörülményeire világot vessenek.

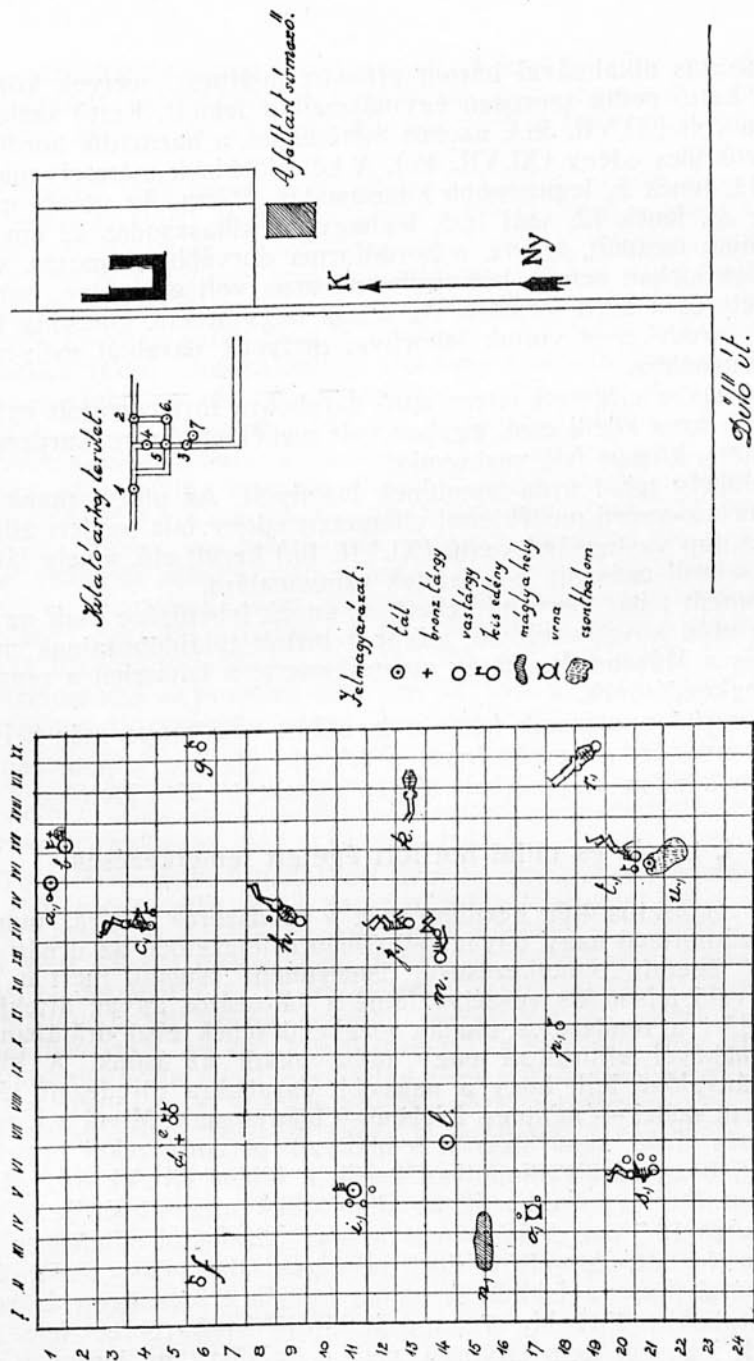


Abb. 1. kép.

Az ásatás alkalmával három urnasírt találtunk, melyek közül egy magában, kettő pedig szorosan egymásmellett feküdt. Kettő szélesszájú, öblös urna volt (XLVII. 50.), azonos méretekkel, a harmadik hordóforma, négy bütyökfüles edény (XLVII. 46.). A két előbbinek méretei: magasság 24, szája 15, fenék 5, legnagyobb kihasasodás 22 cm. Az utóbbi méretei: magasság 23, fenék 12, szája 16·5, legnagyobb kihasasodás 22 cm. A két urna finoman iszapolt, fekete, a hordóforma durvább, szemcsés, vörösre égetett. Egy sírban nem a két egyforma urna volt eltemetve, hanem az egyik fekete és a hordóformájú. Az urnák nagyméretű, alacsony peremű fekete tál töredékeivel voltak leborítva, melynek darabjai mélyen nyomultak az urnákba.

Az urnákba égetett tetem apró darabokra tört csontjait helyezték el. A három urna közül csak egyben volt melléklet: bronz-karperec fele. Egészen síma, közepe felé vastagodó.

A lelőhely tehát urna-temetőnek bizonyult. Az utolsó munkanapon az egyik bronz-gyűrű melléklettel eltemetett edény fala mellett alig 4 cm hosszú, 1·5 mm vastagságú vastű (XLVII. 19.) került elő, amely látszólag nem a felszínről csúszott le a leletek színvonalára.

A munkát tehát folytatni kellett, de ennek lehetősége csak az aratás befejezése után következett be, mikor a birtok tulajdonosainak megértő készsége és a Múzeum-Bizottság megteremtette a feltételeit a rendszeres munka megkezdésének.

A kimerítő rendszeres feltárás és utána — a tanya más helyén — folytatott próbaárkok eredményét a leletek alapján csoportosítva az alábbiakban közlöm. A mellékelt térkép mérete 1 : 200, illetőleg 1 : 1000.

I. Urnás és tállal borított égetett temetkezések.

1930. augusztus 4-én kezdtem meg a rendszeres feltárás munkáját, melynek számottevő nagy anyagából ebben a fejezetben az urnás és tállal borított égetett temetkezéseket ismertetem csupán, mert a találás rendjében való felsorolás veszélyeztetné a változatos anyag áttekintését.

Mindjárt a rendszeres munka megkezdésének első órájában (Térkép: a) fenekével felfordított nagy tálba akadt az ásónk. A kibontás után nyilvánvalóvá lett, hogy a nagyobb darabokra töredezett tál nem teljes, hanem szélei — mintegy felében — hiányoznak. Mivel a leggondosabb keresés árán sem sikerült a hiányzó peremrészeket megtalálni, világos lett, hogy sérült állapotban került a földbe (XLVI. 4.). Méreteit eredeti fekvésében a következőkben állapítottuk meg: átmérője 38, feneke 13, magassága 13·5 cm. A tál feneke a talaj felszínétől mindössze 28 cm mélységben feküdt. Az eltávolított tálrészek alatt összetört, égetett emberi csontok kupaca feküdt. A halom tetején erősen égett és rozsdásodott, darabokra tört kb. 7 mm átmérőjű vaskarperec fele feküdt (XLVII. 1.). Egyebet nem találtam, nem is találhattam, hiszen a csont-

halom a háborítatlan sárga földön feküdt. A lelet tehát teljes volt: *Tállal borított égetett temetkezés.* A temetkezés ezen típusánál a tálat használták urna helyett, de csak leborították vele a földre helyezett égetett csontokat.

A fentebb leírt leletet a munkálatok kezdőpontjától (lásd a mellékelt térképen *a*) alatt) 15 m távolságra találtuk. Ettől további 1·5 méternyire halombarakott és összetört gyermekcsontok tetején vékony bronzlemezből készített gyermekkarkötőt találtam (XLVII. 40.), melyet háborítatlanul a helyén hagytam, mert ártterjedt a következő árokba is. A második árokban aztán meg is találtam a folytatását. Közvetlenül az első árokban fekvő csonthalomhoz simulva, a csonthalom tetejével egyazon magasságban — 40 cm mélységben a föld színe alatt — fenekével felfordított, 23 cm átmérőjű, 10·5 cm magasságú és 8 cm fenekű darabokra törött tálat találtam. (Térkép *b.*) (XLVI. 3.) Felbontása után alatta egy négy bütyökfülű, egyenes oldalú, hordóforma kis urnát találtam, melynek méretei a következők voltak: magasság 12, száj 11, fenék 9 cm. (XLVII. 58.). Benne kis csésze volt, melynek egyetlen kis kerek fülét a másikba erőltetés alkalmával letörték. Hogy valóban ilyen erőszakkal helyezték el, bizonyítja, hogy a letört fület benne találtam az egyéb-ként egészen üres kis urnában. A kis fülesedény méretei a következők: magasság 10, száj 9, fenék 4·5 cm. (XLVII. 44.). Az összes itt talált edények közül ez volt az egyetlen díszített, ugyanis a pereme alatt 7—15 mm közt ingadozó távolságban valami rosszul hegyezett kemény tárggyal körbe futó pontokat raktak rá, melyek elhelyezése és bemélyítése egészen szabálytalan. A lelet körülményei igazolták, hogy a három edény az előző árokban talált, de az edényekkel egészen összesimuló csonthalomhoz tartozó sírmelléklet volt. (Térkép: *b.*)

Nyolc olyan árok következett ezután, amelyeknek leletei nem tartoznak ebbe a csoportba. A 11. árokban a kezdővonaltól 5·5 m távolságra újabb tállal borított égetett temetkezésre bukkantam. (Térkép *i.*) A föld felszíne alatt, 29 cm mélységben, fenekével felfordított, 38 cm-re szétnyomott, 11 cm fenekű és 11 cm mélységű nagy tál feküdt égetett csonthalom tetején. Egyik szélén, egymás mellett két kis edény szétnyomott töredékei heverték. Az egyik szépformájú, sötétsárga, magasfülű, öblös bögre (porozus volta miatt egyáltalán nem volt összeállítható); a másik egyenes oldalú, vastag, vörösre égetett, négy bütyökfülű edény, amelyet sikerült helyreállítani. Méretei: szája 11, magassága 10, feneke 9 cm.

A tál pereme alatt — annak nyugati oldalán — durva, barna, lehajlított csúcsosszájú edény állott, melynek szája mellett közvetlenül egy-egy kúpos csúcscskája, peremének hátsó harmadában egy-egy felfelé hajló kampós fogantyúja volt. Minden az eredeti helyén látszott feküdni, mert a tál tetején egymásmellett álló edények súlya behorpasztotta, az alatta levő edény pedig feltámasztotta a tálat, annyira, hogy az keresztben kettétört. A tál alatt levő edényke mellett nagyon jó fenntartású,

csaknem rozsdamentes vaspengé és egy hengeres vasdarabka (valószínűleg tű) látszott. A penge méretei a következők voltak: hosszúság a nyélbe járó tüskével együtt 13 cm, szélesség 12 mm, vastagság 2 mm. A kis tűtörődék három cm hosszú volt; erősen rozsdás hengeres szára 4 mm. A csonthalom legalján — melyet gondosan a tál alá rejtettek — 15 cm hosszú késpenge feküdt ugyancsak vasból, a tál alsó peremétől 16 cm mélységben, szélessége 16, vastagsága 5 mm volt és 2 cm hosszúságban állott ki a csontok alól, éppen szemben a csúcsosszájú edénnyel. A sírt az eredeti rajzok és méretek alapján a múzeumban rekonstruáltuk. (XLVI. 1.).

A legközelebbi égetett temetkezést a 17. árok adta, ez alkalommal urnás temetkezés formájában (Térkép: o). A teljesen összenyomott nagy edény szájrészeit fekete színű tál töredékei borították. Az összenyomott urna cserepei összekeveredtek az összetörött égetett csontokkal és mellékletekkel. Mellékletként kónikus orsókarikát találtam, (XLVII. 30.) továbbá vaskéspengét, (XLVII. 10.) különböző szélességű szegecselt vaspánt töredékeket (XLVII. 2, 3, 4. és 12—26-ig, kiv. 19.), öt darabból 13 cm hosszúságban összerakható 17 mm szélességű, egészet mutató pántot, melynek egyik vége hegyes csúcsban végződik, a másik gömbölyűen hátra van hajtva, mintha valami hengeres sarok körül kellett volna forognia (XLVII. 5. és 6.). A legszélesebb vaspánttörődék 34, a közepesek szélessége 24 mm. A szélesebb vasak erősen rozsdások és az égés nyomait is magukon viselik. A korongon formált edény méretei a következők: magasság 35, száj 19·5, fenék 12, öblösödés 28 cm. Nyakán és hasán elsímuló agyaghurka díszíti, pereme kissé lehajló. (XLVII. 35.).

A 21. és 22. árokban, a végvonalától 5 méternyire, kelet-nyugati irányba terjedő, mintegy 60 cm hosszú és 30 cm széles, égetett, összetörött emberi csonthalmot találtam (Térkép: u). A halom keleti végében — a föld színétől 30 cm mélységben talpon álló 30 cm átmérőjű, mély tálat találtam üresen (XLVII. 48.), mely mellett közvetlenül, ismét keleti irányban, magasfülű, öblös bögre állott ugyancsak talpon. A tál feneke hiányzott. Kétségtelenül hiányos állapotban került a földbe. A szabálytalan területen fekvő csonthalom olyan vastagon borította a földet, amiből minden kétséget kizáró módon megállapíthattam, hogy legalább két, de valószínűleg több emberi test csontmaradványaival van dolgunk. A sírmellékletül talált füles edény méretei a következők: magasság 10·5, száj 10, fenék 5, fül 9·5 cm.

A temető K., É. és Ny. irányban kimerült, csupán D. felé nem, de ott az élő növény vetés miatt egyelőre nem lehetett a munkát folytatni. Egyéb lehetőség híján a sírmező közelében levő és akadálytalanul hozzáférhető területen végeztem kutatóárkok segítségével próbaásatást annak megállapítására, vajjon nem találjuk-e meg a temetőhöz tartozó lakótelepet?

Ezen munkálatok során további két égetett temetkezést tártunk fel,

melyek közül az egyik urnás, a másik tállal borított volt.

Az urna hordóformájú volt, oldalait négy bütyökfűl díszítette és minden fémtárgy nélkül, pusztán az égetett csontokat tartalmazta. Anyyira rossz fenntartású volt, hogy kiemelés közben — minden óvatosság ellenére egészen apró darabokra szétment. Mindenesetre meg lehetett állapítani, hogy méretei kisebbek voltak az eddig felszínre került urnakénál.

Az ugyanitt talált tállal borított temetkezést (kutatóárkos terület: 1.) négy edény alkotta: két tál és két bögre. Középpontja a csontokat borító, fenekével felfordított, négy nagyobb darabra széttörött tál volt (XLVII. 52.), mely mellett ÉK. irányban 30 cm átmérőjű, teljesen szétnyomott, fekete tál állott talpon (XLVII. 45.). Vele szemben, a tál másik oldalán, de attól mintegy 30 cm-re bütyökfűlű durva bögre állott (XLVII. 55.), melytől azonos távolságra zömök, egyfűlű csésze foglalt helyet (XLVII. 56.). Az összes lelettárgyak egy szintben, a talaj szintje alatt 42 cm mélységben feküdtek (XLVI. 2.).

Mellékletül felszínre kerültek: egy kettétörött bronzkarperec (XLVII. 33, 34.) és apró ékszerfélének felismerhetetlenné vált két darabkája (XLVII. 31, 32.). Az edények pontos méreteit az alábbiakban közlöm: A téglaszínűre égetett és kihasasodás után kissé kifelé hajló szélű tál átmérője 23, magassága 9, félig hiányzó profilált feneké 7 cm. A talponálló tál rekonstruálva 26 cm átmérőjű, magassága 8, feneké 9 cm; egyik oldalán kifelé nyitott, félhold alakú füle volt az oldal folytatásában; másik oldala hiányos lévén, a fület ott nem lehetett megállapítani. Színe: fekete. A letörött fűlű bögre pereme ovális, a füllel szemben 8, keresztben 9 cm, magassága 9, feneké 6 cm. Anyaga durva, égetése vöröses-fekete. A fül magasságában három felragasztott igen széles bütyök díszítette. A másik szintén durva anyagú bögre csak közvetlen felső pereme alatt hasasodik ki, úgy hogy oldalai szinte egyenesek. Kifelé hajló, elkeskenyedő pereme 10 cm átmérőjű. Magassága is 10, feneké azonban csak 6 cm vastag és hengeres füle éppenúgy utólag van felragasztva, mint a négy szimmetrikusan — a fül magasságában — elhelyezett nagykiterjedésű, lapos bütyök. Ezeknek ragasztott voltát kétségtelenné teszi, hogy valamennyien leváltak a megszikkadás után és az edény alattuk levő felülete egészen simára van kidolgozva.

A leletek kiemelése után a leggondosabb és legmélyrehatóbb keresés ellenére sem égetett csontoknak, sem egyéb tetemmaradványoknak nyomát nem találtam. A temetkezés tehát a fentebb leírt lelettárgyakkal teljes volt.

Még azt kell megemlítenem, hogy a 15. és 16. árkok határán a kezdővonalától 120 cm-re, mintegy 50—60 cm szélességben és csaknem két méter hosszúságban, 10—12 cm vastagságú hamuréteg feküdt, a talaj szintje alatt 35 cm mélységben (Térkép *n*). A minden idegen elemtől tiszta fahamu az égés nyomait nem, vagy csak igen kis mértékben viselő

sárga földön feküdt, ami azt a feltevést látszott megerősíteni, hogy nem állandó jellegű tűzhelyet tártunk fel, hanem valószínűleg hullaégető helyet, vagy talán inkább olyan helyet, ahol egyszer hullát égettek. Erre engedett következtetni, hogy a tűzhelyet kifejezetten sírmezőben találtuk, ahol lakótelep emlékei egyáltalán nem kerültek felszínre. Az állandó tűzhelyek cseréptörmelékkel kitöltött és kitapasztott feneké teljesen hiányzott, de nem volt az állandó — hogy úgy mondjam: háztartási — tűzhelyeket jellemző cserépdarab, vagy állati csont sem fellelhető, sem közel, sem távol.

Ezeknek a leleteknek feltárása után világosság vetődött a próba-ásatások alkalmával felszínre került egyik leletcsoportra. Ugyanis ott előkerült a talaj felszínétől mintegy 35 cm mélységben egy talpon álló, korongon készült fekete tál (XLVII. 41.), melynek méretei a következők voltak: átmérője 23, magassága 8, talpának átmérője 8·5 cm. Teljesen üres volt, de közvetlen mellette egy fenekével felfordított, talpas tál feküdt (XLVII. 57.), alatta, halomba rakott, égetett és apróra összetört embercsontok tetején — síma, vékony, hengeres, zártvonalú bronzgyűrű (XLVII. 28.). A felfordított tál talpcsöves, vörösre égetett, magassága 9, átmérője 13·5, talpának átmérője 6·5, talpának magassága 4 cm. Két oldalán átfúrt, homorított tetejű füllel és peremén két egymással szemben — a fülek között — fekvő páros bütyökdísszel. Itt hát a tál ételes tál lehetett és a kis talpcsöves tálka helyettesítette az urnát.

A fentiekben leírtakból a következő eredményeket vonhatjuk le:

A hosszú évszázadokon át divatozó halottégetés szokásának motívumai között bizonyára nem kis szerep jutott a halottól való félelemnek. Egyedül ezzel indokolható meg a fenti leírásban ismertetett leleteknek azon állandó és jellegzetes sajátága, hogy akár edényben, vagy az alatt, akár csak a puszta földbe temetődtek is el az égetett tetem maradványai, azokat egészen apró darabokra összetört állapotban találjuk fel. Az utolsó előtti helyen részletesen leírt halotthamvasztó tűzhely — a kezdetleges kultúra technikai felkészültségének hiányairól nem is szólva — egészen nyilvánvalóvá teszi, hogy a holttestek elhamvasztása nyílt tűzön, máglyán történt, amiből egész természetesen következik, hogy tökéletlen volt. A csak igen magas hőfokon elhamvadó csontok csupán megpörköldtek a szabad máglyán, de ennek következményeképpen ellenállóbbak és keményebbek lettek. Összetartásuk megszűnt, mert az ízületeket tartó izmokat és inakat megsemmisítette az égés, de formájukat még a kevésbé ellenálló kisebb csontok: bordák, láb-, kéz-közép- és ujjcsontok is megtartották, mint azt több darab igazolja is. Ezért kellett a teljes megsemmisítés kedvéért az épen maradó csontokat összetörni. Igaz, hogy az urnába való elhelyezés célszerűségi okokból is követelte az apró darabokra való törést, de vajjon a puszta megszokással indokolható volna-e a csontok ugyanolyan összetörése olyan esetekben, mikor azokat egyszerűen a puszta földbe temették?

Rendkívül érdekes, hogy a fenti leírásban ismertetett sírokban csaknem kivétel nélkül olyan edényeket és ékszereket találtam, amelyek csonka, illetve hiányos állapotban kerültek a sírba. Tálak, urnák, bögrék és jórészt az ékszerek is, minden kétséget kizárólag már mérsékelt hasznavehető állapotban kerültek a sírokba, pedig itt az egyetlen eset kivételével, melyről a leírás alkalmával külön megemlékeztem, a mellékleteket, különösen az edényeket soha nem tették a máglyára, amint az a sziléziai égetett temetkezéseknél szokásban volt.¹

Amennyire azonosak voltak az urnás temetkezések — hiszen mind egyetlen edényből állott és eltérés legfeljebb csak annyi volt közöttük, hogy egyiknek volt valami fémmelléklete, a másiknak nem — éppen úgy, valahány tállal borított temetkezés, ugyanannyi forma. Hol a csontokat takarja a tál, hol egyszerűen melléklet. Vannak olyanok, ahol a tál csak melléklet, de akad tállal borított és ugyancsak tál mellékletű sír is.

Külön ki kell emelni az utoljára ismertetett tállal borított temetkezést. A leggondosabb körütekintéssel és nagy területre kiterjedő mély kutatással sem sikerült ennél a temetkezésnél az emberi maradványok egyetlen parányát sem feltalálnom. Találtam egy fenekével felfordított tálat, amely mellett egy talponálló tál és az ellenkező oldalon két bögre volt. Voltak bronzékszer mellékletei, de körülöttük emberi maradványoknak nyoma sem volt sehol. Nézetem szerint a lelet *szimbolikus temetkezés volt*.

Ezzel kapcsolatosan merült fel bennem az a gondolat, hogy a sírmező egyéb részein talált magános, kisebb edényeket nem a véletlen sodorta megtaláltságuk helyére, nem — mint kezdetben gondoltam — szórványos leletek voltak azok, hanem legalább is nagyobb részük ugyancsak ilyen szimbolikus sír lehetett.

Öt ilyen kisebb edényt találtam, amelyek vagy talpon állottak, vagy fenekükkel felfordítva. Ez az elhelyezés szabályosságával merőben ellenkezett a véletlenül földbe kerülni szokott edények összevissza helyzetével és elsősorban ejtett gondolkodóba. Mikor aztán két kis edényt úgy találtam, hogy azok közvetlenül egymás mellett és talpon állottak, minden kétségem eloszlott azíránt, hogy azok elhelyezése valóban csak szándékos lehetett. Miután olyan sírmezőben kerültek napvilágra, amelyben a temetkezés rendeltetésén kívül egyéb célokat szolgáló tárgyak egyáltalán nem fordultak elő, ezeket is szimbolikus temetkezéseknek tekinthetjük.

Ezek leírását az alábbiakban adom:

1. Az ötödik árokban, a kezdővonalától 11 méternyire, szorosan egymás mellett talpon álló két kis edényt találtam, egészen magukban. Az egyik alacsony oldalú, fogantyús, merítő edényke volt (XLVII. 40.), a következő méreteivel: magassága 4,5, hosszúsága 9, szélessége és feneke

¹ Tackenberg: Die Wandalen in Niederschlesien, 73. l.

7 cm, oldalai alig észrevehetően hajlottak befelé. A másik nagyon durva, egyetlen egyenes fogantyújú edényke volt (XLVII. 55.), a következő méretekkel: szája 7,5, magassága 8, fenéke 5 cm. Mindkét edényke kézen formált.

2. A hatodik árok elején, a kezdővonalától 1,5 méternyire durva, nagyobb méretű, egyfülű csésze feküdt egyedül. A talponálló edény méretei: pereme és magassága 10, fenéke 6,5 cm; 45 cm mélységben feküdt.

3. A 14. árokban a kezdővonalától 6 méternyire, fenekével felfordított kis, eredetileg megcsorbított tálcaska került elő (XLVII. 54.), egészen magában. Méretei: kissé befelé hajló pereme 13, fenéke 7, magassága 7 cm.

4. A 18. árok közepén magábanálló kis bögrét találtunk 41 cm mélységben, mely a legvigyázatosabb kezelés ellenére a szó szoros értelmében szétporlott, egyetlen darabja sem maradt.

A temetkezések korának meghatározására csak az egész sírmező anyagának ismertetése után térünk rá.

II. Zsugorított temetkezések.

A próbaásatásokat eredményező előzetes bejelentések arról is számot adtak, hogy a szülő alá való földforgatás munkája során csontváz is került felszínre. Körülményeire vonatkozólag azonban csak annyi pozitívumot sikerült megállapítani, hogy a részletekben kiemelt vázat később eltemették a ház tövében. A próbaásatások ebben a kérdésben semmi világosságot sem derítettek. Sőt, a nagy területen folyó feltárásnak ilyen vonatkozásban negatív eredménye, ha nem is tette valószínűtlenné a jelentés ezen részét, mindenesetre azt a feltevést látszott igazolni, hogy a felszínre került egyetlen csontváz talán későbbi korból származott s így a lelőhely korának meghatározása szempontjából jelentősége nem lehet.

Annál váratlanabban ért aztán, hogy a rendszeres munka megkezdése után — már a harmadik árokban — a kezdővonalától 14 m-re emberi alsó lábszár csontjai bukkantak elő (Térkép: c). A lelet a talaj szintjétől csupán 44 cm mélységben volt. A feltárt csontváz zsugorított volt.

A váz fejével Ny., lábaival K. felé feküdt a jobb oldalán. tekintete D.-re fordult. Jobb válla közvetlenül a profilban fekvő arc elé került, kifordult lapockával és kulcsonttal. A jobb kar a test irányában volt kinyújtva, de könyökben és csuklóban kissé a test felé hajtva. Bal válla 10 cm-re a tarkótól, szintén kificamodott lapockával és kulcsonttal. A bal felkar párhuzamosan volt elhelyezve a jobbal, tehát rézsutosan keresztben feküdt a mellkason. Könyökben tompa szög alatt meg volt hajtva, miért is a kézközép és az ujjcsontok a jobb kar alá és azon túl nyúltak. A bal felkar mind a két oldalán bordacsontok feküdtek. A me-

dencecsont kétfelé törve feküdt a fancecsont jobb és bal oldalán; maga a farcsont természetellenesen egészen a sírfenek síkjában feküdt. A párhuzamosan hajlított lábak egyre közeledtek egymáshoz úgy, hogy a bokák egymáson feküdtek.

A váz teljes nagysága hozzávetőleg 165 cm volt.

Mellékletek: Az arc előtt 22 cm távolságban, magas, kihasasodó öblű edény, vörös-feketére égetve, kissé az arc felé hajló helyzetben. Az edénynyak és has találkozásánál két kis fület utánzó hurok. Méretei: magasság 11, száj 7, fenék 5, legnagyobb kihasasodás 11 cm (XLVII. 59.). Az áll alatt néhány borostyán gyöngy, borsószem nagyságúak, laposak és nagyon mállekonyak. A meghajlott könyök mellett egyszer forduló spirális bronzgyűrű (XLVII. 29.), s a medence mellett néhány hosszúkás, hengeres, hosszában átfúrt gyöngy.

A hetedik árok végvonalától 6 m távolságra újra emberi vázat találtunk. Két árkon, csaknem 45 fokú szög alatt feküdt keresztben (Térkép *h*). A két kezét a medence csontjára fektették úgy, hogy a könyökei kissé kifelé állottak. Medencecsontján nagyocska vascsat feküdt, erősen megrozsdásodott állapotban. Egyéb melléklete nem volt. Lábszárai hiányoztak. A váz egész hosszúsága 150 cm. Lábszárai párhuzamosan, de térdben észrevehetően jobbra hajlítva feküdtek. Tájolása: fej ÉNy., lábak DK., tekintet É.

A 13. árok elején — a végvonalától egy méterre — ismét csontvázat találtunk (Térkép: *j*). Koponyája hiányzott, csupán alsó állkapcsának középső része feküdt a vállai között. A váll mindössze 15 cm-re feküdt a talaj felszíne alatt, miből kitűnt, hogy a koponyát elszántották. Az egészen szokatlan fekvésű váz helyzetét a teljes kibontás tudta csak tisztázni. Eszerint a váznak medencerésze feküdt a legmélyebben, melyből a lábak és gerincoszlop mintegy 100 fokú szöget képezve egyenletesen felfelé irányultak. A váz kifejezetten ülőhelyzetben volt. Jobb karja egyenesen előre volt nyújtva és kézfeje a medence szélén nyugodott. A bal kar vízszintesen előre nyult és látszólag csupán a felső kar volt meg, az alsó pedig hiányzott. A jobb lábszár térdben visszafelé tört, mert a minden bizonnyal homorú fenékkal megásott sírban történt elhelyezése alkalmával sarka feltámaszkodott a sír szélére, térde alatt üreg maradt, abba aztán a térdre nehezedő föld súlya beletörte a lábszárat. Melléklete nem volt. A részletes kibontás világot vetett a bal kar tisztázatlan dolgára is. Az ugyanis könyökben hátra volt törve úgy, hogy a kézfeje egészen a hát mögé hajolt, az ujjak pedig a gerincoszlopot érték. Fejével D-nak, lábaival É-nak feküdt. Egész hosszúsága 145 cm volt. A sírgödör legmélyebb pontja 55 cm.

Ugyanabban az árokban, alig három méterrel tovább — a végvonalától 8 méternyire — ismét zsugorított vázat találtam (Térkép *k*). Fenntartása igen jó, zsugorítása jellegzetes volt. Feje Ny-nak, lába K-nak feküdt. A jobb oldalán fekvő váz koponyája D-re tekintett. Fel-

húzott bal lába derékszög alatt hajlott a gerincoszlophoz, a jobb kissé tompább szög alatt. Az alsó lábszárak párhuzamosak voltak és térdben csaknem 60 fok alatt hajlítottak. A bal lábfej hiányzott, de a bokacsontok megvoltak. Mindkét kar könyökben 45 fokú szög alatt hajlott és a jobb kézfej egészen az arc elé került. A bal felsőkar csaknem párhuzamosan feküdt a gerincoszloppal, ezért a bal alsókar mindjárt a könyök fölött metszette a jobbat, kézfeje pedig a jobb alsókar közepe előtt feküdt. Melléklete nem volt. Teljes hosszúsága 168 cm. Mélysége 55 cm. Koponyája ennek is össze volt törve.

A következő váz a 15. sorban feküdt (Térkép *m*), térdeivel alig 20 cm távolságra az előbbi váz koponyájától. Fekvése pontosan 90 fokú szöget zárt be amannak fekvésével. A bal oldalán fekvő váz jobb combcsontja 90, bal pedig 110 fokú szög alatt hajlott a gerincoszlophoz. Térdei 80 fokú szög alatt voltak hajlítva. A gerincoszlop kissé ívesen hajlott hátra, s végében az összetörött koponya egészen hátrahajolt. A karok egymás fölött feküdtek úgy, hogy teljes hosszukban a gerincoszlop mögött voltak, könyökben kissé kifelé hajolva. A kézfejek a medence mögött tenyerükkel összefordultak. Tájolás: fej É, lábak D, tekintet É. Melléklete nem volt.

A 18. és 19. árkok végén ismét csontvázat találtunk (Térkép *r*). A teljesen nyújtott lábakkal fekvő váz mindkét lábfeje jobbra volt csavarva és lábaival ÉK-nek, fejével Dny-nak feküdt. Jobb oldalán fekvő szétvert feje DK-re nézett. Medencecsontjai hanyatt feküdtek a sírfenéken, de a törzs a jobb oldalára volt csavarva. A szigorított karok a fektetésből következően így helyezkedtek el: a jobb arc alól kiinduló jobb felsőkar kissé elállt a mellől és a 30 fokú szög alatt hajlított könyöke mintegy 20 cm-re kényszerítette a kézfejet az arc elé. A tarkó mellől induló bal felsőkar párhuzamos volt a jobb felsőkarral és ezért keresztül feküdt a mellkason. Könyökben mintegy 100 fok alatt hajlott, ezért könyök felett feküdt keresztül a jobb karon. Kinyújtott jobb térdénél faszéndarabok voltak, jobb szemürege előtt pedig diónagyságú sárga festécsomó. Egyéb melléklete nem volt.

A 20. és 21. árkokban két vázas temetkezést találtunk. Egyik a kezdő, másik a végvonaltól volt 5 méternyire.

A kezdővonal felé eső sír: zsugorított temetkezés (Térkép: *w*). Tájolása: fej Dny, lábak ÉK, tekintet DK. A váz jobb oldalán feküdt összeszűzött fejjel. Zsugorítása: mint az első síré. Kinyújtott jobb alsókarja közepe táján 63 mm hosszú, kerekvégű, kis vaspengé feküdt, mintegy 3 mm-nyi befoglalásra szolgáló tüskével (XLVII. 7.). A penge szélessége 1 cm, vastagsága nem volt mérhető. Vele párhuzamosan élére állított köszörűkő feküdt. Ennek nagysága: hossza 13, szélessége 3.5, vastagsága 1.75 cm. Mindkét oldalán a használattól származó két-két íves bemélyedés van. Nem teljes darab, hanem alakja szerint az ere-

deti egésznek csupán a fele. Az arc előtt kb. 20 cm-re nagy, kerek, örlőkőnek kitört darabja feküdt, melynek anyaga durva, fekete szemcsés, szürke kősg. Méretei: szélessége 17, hosszúsága 20,5, vastagsága 7 cm. Az örlőkő rendeltetéséről egyelőre csak annyit, hogy bizonyára a temetési rítus során volt annak szerepe.

A végvonal felé eső sír is zsugorított temetkezés volt Térkép: *t*). Fejével Ny, lábaival K felé feküdt, tekintete D-re esett. Jobb oldalán feküdt és zsugorítása csekély eltéréssel a megszokott formát mutatta. Eltérés csupán abban mutatkozott, hogy feje az erősen felhajtott és kifordított bal tenyerében feküdt. Melléklete nem volt, mert a koponya fölött és mögött, mindkét irányban 20—20 cm-re levő magasfülű bögréről és feneketlen tálról későbbi munkánk folyamán kétségtelenül sikerült megállapítani, hogy annak az égetett temetkezésnek mellékletei, mely közvetlen mögötte, nagy kiterjedésben úgy feküdt, hogy részben a most leírt zsugorított váz koponyája és válla alá is benyult.

A feltárt sírmezőben több zsugorított temetkezést nem találtam, de a később — a tanya területének más helyén folytatott kutató munka folyamán még két zsugorított temetkezés kétségtelen nyomára akadtam, melyekről az alábbiakban adok számot.

Az első keresztárok 5. számú lelethelyén jobb arcán fekvő gyermekkoponyát találtunk (kutatóárkos terület 5.). A koponya előtt 12 cm-re alkarcsontok kerültek napvilágra, melyeknek alsó harmadában vékony, bronzból készült gyermekkarkötő tartotta össze a nagyon rossz fenntartású csontokat úgy, hogy zöld rozsdával befogta mind a két csontot az érintkezés felületén. A sír többi részét feldúlták, de semmi kézzelfogható adatot nem szolgáltatott a feldúlás okára nézve.

Ugyanezen árok 7. számú lelethelyén (kutatóárkos terület 7.) nagyon sok edénytöredéket és állati csontokat tartalmazó hullékgödört tártunk fel, mely munka megkívánta, hogy az árok eredeti méretein túl is kövessük a gödör lelettárgyakat tartalmazó kiterjedését. Ezen munka közben az árok D-i falában, éppen ott, ahol a gödör határfalát megtaláltuk, emberváz lábszárcsontjainak vége mutatkozott. Meg is találtunk két alsó lábszárat, melyeknek háta mögött, egészen a csontokhoz simulva, edényt találtunk. A jobbfelé hajló lábfejekkel, egymással párhuzamosan fekvő alszárcsontokból minden kétséget kizáró módon meg lehetett állapítani, hogy zsugorított temetkezés maradványait találtuk meg. Maradványait azért, mert a csontváz többi, hiányzó része ott kellett, hogy feküdjön a hulladék-gödör helyén, és annak megásásakor esett a munka áldozatául.

Az itt talált edény jóminőségű, iszapolt agyagból, korongon készült, de nagyon asszimmetrikusan formált. Színe szürke, egyetlen nagyobb füle hiányzott és szája csaknem köröskörül csorba. Méretei: magassága 12, szája 7, fenéke 5,5, legnagyobb kihasasodása 14,5 cm (XLVII. 51.).

A részleteiben is ismertetett zsugorított temetkezések adataiból a következő eredményeket vonhatjuk le.

Ha a sírokat a bennük levő vázak tájolása szerint vizsgáljuk, azt találjuk, hogy három váz fejével Ny, lábaival K felé feküdt, tekintetük D felé fordult. Három másik fejével DNy, lábaival ÉK felé nézett, tekintete kettőnek DK-re, egynek ÉNy-ra esett. Egy váz fejével D-nek, lábaival É-nak feküdt, míg az utolsó éppen fordítva: fejjel É-nak, lábaival D-nek. Amannak tekintete Ny-ra, emezé — mint maga a fej is — É-nak fordult.

Első pillanatban ebben a tájolásban rendszert nem látunk. A tüzetesebb vizsgálódás azonban meggyőz bennünket egy negatívumról, arról, hogy fejével K-nek egyetlen váz sem feküdt. Ellenben 8 közül 7 Ny-ra, DNy-ra, vagy D-re fektetett fejjel fekszik. Csaknem pontosan abban a szögben mozog tehát a fejek irányítása, amely a téli és nyári napnyugta közé esik. Mondhatjuk azért, hogy a sírok legnagyobb részében nyugat felé vannak irányítva a fejek.

Nyolc sír közül ötben a zsugorított váz a jobb oldalán feküdt, kettőben a balon és egyben hanyatt.

A lábak zsugorításának módja tekintetében az 1., 4., 5., 7. és 8. sírok mutatják a normális típust, melyek között nagyobbára csak annyi eltérés mutatkozik, amennyit a föld nyomása okozhatott a feloszló húsrészekről megszabaduló és ízületeikben meglazuló csontokon.

A karok elhelyezése — egy eset kivételével — a fekvésből következően természetes. A hátratorított könyökű 3. váz — egyedülálló voltán kívül, ülőhelyzetével is amellett bizonyít, hogy szokásosnak nem szabad tekintenünk.

A leghatározottabban jellegzetes a koponyák sorsa; ugyanis valamennyi szét van verve. Miután az összetörött koponyarészek mindenütt az eredeti helyükön maradtak és nemcsak a nyomásnak könnyen engedő koponyacsontok, hanem a rendkívül ellenálló állkapocscsontok is darabokra voltak törve, annak bizonyosságát látom ebben, hogy itt a koponyákat a temetési szertartás során, a sírban verték szét. Úgy gondolom, hogy csak megerősíti állításomat az, hogy a 7. sírban a koponya mellett, illetve az arc előtt nagy őrlőkö darabját találtam, amely egyéb bizonyítható rendeltetés híján csak arra szolgálhatott, hogy vele verték szét a sírban nyugvó tetem koponyáját. Ez a kegyetlen eljárás a visszajárástól való félelem ismeretében könnyen magyarázható.

A sírok közül melléklete volt ötnek, tehát a sírok felének.

Még csupán azt tartom szükségesnek itt megemlíteni, hogy a feltárt sírokban talált vázak koponyái közül 7-nek szemöldöksontja szokatlanul vastag, kiálló és ívelt formájú volt, a homlok pedig a szemöldöksontból való kilépés után nagyon alacsony ívben átment a fejtetőbe.

III. Szórványos leletek.

A fényesi lelőhely igen nagy számmal szolgáltatott szórványos leleteket. Az első próbaátasításokat megelőzőleg talált lelettárgyak egész anyagát ide kellett sorozni. A nagyszámmal talált edénytöredékek közül ki kell emelni két urnát, melyek közül az egyik viszonylag épen került ki a földből; a másiknak csupán hosszában kettétörött fele volt meg. Durva, égetett cserepüknek már csak töredékeit láttam, mert a szakszerű kezelés és megfelelő védelem hiánya — az amúgyis rossz fenntartású lelettárgyak időelőtti elpusztulását okozta. Épségben megmaradt azonban egy nagyon szép formájú, kézen alakított, vörhenyes-fekete égetésű, 10·5 cm magas, 6·5 cm szájú, ugyanilyen fenekű és 11 cm kihasasodású, fületlen, síma kis edény (XLVII. 60.), mely minden vonatkozásban beleillik a későbbi leletek kerámiai anyagába. (Állítólag csontváz melléklete volt.) Ide tartozik több edénytöredék között az a darab is, melyen a tállal borított temetkezések során talált és ott ismertetett kis, egyfülű bögre díszítésével egészen azonos, szabálytalan, szurkált díszítő motívumok vannak.

A sírmező feltárása folyamán alig akadt olyan tárgy, amelyet ide kellett sorozni. Mégis adódott néhány darab, mely önmagáról és rendeltetéséről, vagy a lelőhelyre való kerüléséről, ilyen bizonyítékot adni nem tudott. Ezek között első helyen meg kell említeni azokat a folyami kavicsokat, amelyeket csak az ember hurcolhatott ide és amelyeknek bizonyára valami hasznát is vette. Természetes, hogy így szórványos előfordulásukban rendeltetésüket, vagy használatuk módját meghatározni nem lehet. Ide tartozik egy agyagból égetett hálónéhezék fele is, melynek a sírmezőben való szórványos előfordulása egyáltalán nem indokolható. Különösen azért nem, mert egészen magában, nem mint sírmelléklet került felszínre. Egészen bizonyosra vehetjük, hogy a törés folytán vált hasznavehetetlenné és csak véletlen, hogy éppen a sírmezőben dobták el és úgy került felszínesen a földbe.

Ugyanezzel magyarázhatjuk néhány olyan edénytöredék megtalálását is, melyek nagyobbára fenék-, illetve szájrész- vagy fültöredékek. Mindről meg lehetett állapítani, hogy másodlagos fekvésben vannak. Csupán egy darabot emelek itt ki, egy nagyméretű, vastagfalú, sötét-szürke edényből származó töredéket, mert ezt a már fentebb is említett, szabálytalan vonalú szurkált cifraság díszítette.

Ugyanitt kerültek felszínre — a leletszinten — szabálytalan terméskódarabok is, melyeken az emberi kéz munkájának nyoma sem volt.

A 6. árok legvégén csupán 25 cm mélységben, nagyon formás, égetetlen, iszapolt agyagböggre került elő (XLVII. 42.). Korongon készült, 7 cm magas, 7·5 cm szájú és 4 cm fenekű edénykének 6 cm hosszú, magas füle volt. Már nem eredeti helyén volt, mert több darabra törött

füllét csaknem fél méterrel tovább és mintegy 20 cm-rel mélyebben találtam meg.

Meg kell még említenem, hogy a sírmezőben két bronz karperecet is találtam egészen magában (XLVII. 37. és 40.).

A későbbi kutatóárkos ásatások során felszínre került leletanyag tulajdonképpen ide tartoznék, de természetes, hogy annak a két égetett és zsugorított temetkezésnek elhagyásával fogom itt tárgyalni, melyeket a két előző fejezetben részletesen leírtam.

Mindenek előtt az itt (kutatóárkos terület: 2. és 3.) talált hulladék-gödörök anyagával foglalkozom. Az első gödör törmeléktömege a talaj felszíne alatt 35 cm mélységben kezdődött és kúpos formában mintegy 120 cm átmérőjűvé szélesedett ki és feneke 150 cm mélységben volt. Túlnyomó részben edénytöredékeket találtam benne, de akadtak állati csontok is. Az edénytöredékek legnagyobb részben nagyon gyenge, fekete anyagból voltak: tálak, csuprok és nagyobb fazekak részei. Természetesen itt is a fenék-, perem- és fül-részek voltak túlsúlyban. Akadt azonban néhány egészen másfajta, égetett vörös cserépedény töredék is, melyek változatos díszítésükkel, jó anyagukkal és méreteik szokatlan nagyságával azonnal magukra vonták a figyelmet.

Három olyan nagy edény töredékei kerültek ki a gödörből, melyek azonos minőségű anyagukkal és kivitelük sajátágaival, azonos származásúaknak tekintendők. A jól iszapolt agyagból készült töredékek vörös-fekete égetésűek; egyiknek belseje fekete, a másik kettőé azonos a külsejével. Vastagságuk egyenletesen 7 mm. Mind a három peremdarab, amely horizontális kiterjedés tekintetében megbízható adatokat szolgáltat.

Az első edény szája 40 cm átmérőjű volt, 6 cm kihajló nyakkal. A síma és kigömbölyödő perem szélén, meghatározhatatlan távolságra, hármás bütyök-csoportok voltak, melyek elhelyezésük és méretük szerint csak a díszítés célját szolgálhatták. A nyak és test találkozó vonalán kb. 1 cm hengeres kidudorodás futott végig, amely megközelítőleg ugyan-csak 1—1 cm-es távolságokban, azonos kemény tárgy benyomásával részekre volt bontva. Legnagyobb kihasasodása minden bizonnyal nagyobb volt 60 cm-nél, melynél alacsonyabb maga az edény sem lehetett.

A második edény rekonstruálható pereme 56 cm volt, ugyancsak kifelé hajlott a nyaka, de csupán 5 cm szélességben. Peremét annak élén futó és azonos kemény tárgytól eredő benyomásokkal részekre bontott dísz csipkézetté tette. Nyakának és hasának találkozó vonalán prizmaformájú és mindhárom irányban 1 cm széles oldalú dudorodás futotta körül, melyet — valószínűleg az egyik ujj benyomásával — szabálytalan részekre osztott a mester. Legnagyobb kihasasodása, úgyszintén magassága nem maradhatott a másik mögött.

A harmadik ide tartozó töredék jelentékenyen kisebb edény maradványa volt. Peremének átmérője 22 cm. Hirtelen és erősen behajlott pereme alatt 2-5 cm-re hirtelen kidudorodik és ez a kidudorodás mu-

tatja a legnagyobb kiterjedését is. Csak kevés haladta meg a peremet. A kidudorodás tetején ugyanaz a bemélyítéssel előállított szalagdísz futott körül, mint az első nagy edényen. Kétségtelenül megállapítható, hogy tál volt.

A gödörnek a föld színétől kb. 60 cm-re eső részében, nagyobb, összefüggő, színesre égett, finom agyagtapasztás feküdt, mintegy 2—3 cm vastagon, amely edénytöredékekre lévén tapasztva, azt a látszatot kelti, hogy a gödör előbb tűzhely volt és csak később rakták bele a hulladékokat. Csak megerősíteni látszott ennek a feltevésnek a helyességét, hogy a tapasztott réteg fölött mintegy 20 cm vastagságban a lelettárgyak hamuban feküdtek.

A tűzhely felbontása után, ismét hulladékgödör tárult fel. Sok kezdetlegesebb edénytöredék volt itt, hamuréteggel keverve. A lelettárgyak közé egyre nagyobb számmal keveredtek az állati csontok: nagy állati lábszárcsontok, sertés alsó állkapcsa és egy kérődzőnek (valószínűleg szarvas) egész koponyája.

A tapasztott tűzhely két folytatólag egymásra következett kultúrát választott el egymástól.

A második hulladékgödörben edénytöredékek mellett nagyobb emlős lábszárcsontjait, sertéscsontokat, agyarakat és szárnyascsontokat is találtam. Halcsontok és kagylók is voltak benne, egészen közel a gödör aljához.

A hulladékgödör kerámiai anyaga közül fel kell említeni egy hálonehezék töredékét és egy edényfeneket, mely jellegzetes sajátosságai miatt különös figyelmet érdemel. A négyszögletű fenék mintegy 1·5 cm-re emelkedik ki az edény testéből és alján horogkereszt formájú, ívesen egymásba futó négyágas bemélyítése van. A fenék oldalai 5—5 centiméteresek, falai pedig tökéletlenségük ellenére függőlegesek. Miután a fenék alján levő bemélyítéseket semmi esetre sem tekinthetjük díszítéseknek — hiszen a talpon álló edény talpának díszítését nem láthatta senki — és mivel merőben különböznek a középkori fenékbe nyomott mesterjegyeiktől is, fel kell tételeznünk, hogy egyéb rendeltetése volt. Ha az edényből a talpán kívül egyéb részek is megmaradtak volna, könnyű feladat volna a rendeltetését bizonyosra megállapítani. A horogkereszt többszörösen igazolt jelentősége alapján valószínűnek látszik, hogy a töredékünk vallásos rendeltetésű, talán áldozati-edény darabja.

Mikor a letűnt korok embere ezt a gödröt megásta, akkor pusztult el az a zsugorított sír, melynek feltalált lábszárcsontjait és edénymellékletét az I. fejezet utolsó sírjaként leírtam.

Az 1. számú lelethelyen, élével lefordított helyzetben vasfokost találtam (XLVII. 11.), melynek méretei a következők voltak: hossza 17·5, éle 3·5, tompa vége 1·8, a nyéllyuk átmérője 1·8, a nyéllyuk magasságában levő legnagyobb kiszélesedése 3 cm. Egész hosszához viszonyítva 2·5 cm belvilágú ívben hajolt. Az éllel ellentétes vége négyoldalú,

de lapos és a legvégén 1·8 cm négyzetes kalapács. Az egész területen ez volt az egyetlen igazi fegyver, mert a nagyszámmal előkerült késeket nem lehet tisztán ilyenekül felfogni.

A 4. számú lelethelyen íveshátú vaskés került felszínre (XLVII. 9.). A hosszú nyélbe járó tüskével ellátott kés magában feküdt 40 cm mélységben. Méretei a következők voltak: hossza 9, szélessége 1·4, vastagsága 0·4, tüskéje 2·5 cm.

Egyetlen helyen — a 6. számú lelethelyen — 5 megmunkált termésködarabot találtam, egy fészekben. Anyaguk azonosnak látszott a rendszeres ásatások során talált megmunkálatlan kövekével, ami amazoknak a lelőhely kultúrájához való tartozását igazolja.

Nem messze innen, a 6. számú lelethelyen, nagyméretű edényfűl került napvilágra. Vörösre égetett volt és anyagát tekintve a fentebb leírt nagy edényekkel azonos. Az edény, amelynek valaha tartozéka volt, a darabból rekonstruálhatóan 56 cm átmérőjű lehetett azon a helyen, ahol a fűlet reá építették. Méretei: szélessége 8, hosszúsága 7, magassága egyik végén 4·5, a másikon 4, nyílás átlaga 2·5, hengeres, vastagsága 1·3—1·5 cm.

A teljesség kedvéért ide iktatom azt is, hogy a 3. számú lelethelytől mintegy 2 méternyire Ny-i irányban római-kori üvegcsésze opalizáló darabja került felszínre és ugyanott mintegy amannak igazolására Valens császár kis bronzérme. (364—378)

A szórványos leletek felsorolása után, az azokból levonható eredményeket az alábbiakban közlöm.

A rendszeres ásatások kényszerű befejezése után azért tettük folyamatba a sírmezővel ellentétes oldalon eső terület árkos felkutatását, mert az a feltevés alakult ki a munka közben, hogy a lakótelep, melyhez a sírmező tartozott, minden valószínűség szerint annak közelében feküldhetett alkalmas helyen. A kutatások nem vezettek a kívánt és tökéletes meggyőző eredményre, de sok haszonnal és tanulsággal jártak.

Minden esetre bizonyosságát adták annak, hogy a lakótelep — illetve valamelyes lakótelep — valóban volt a kijelölt helyen. Bár magát a lakótelepet a kutatások nem derítették fel, a feltárt hulladékgödrök csak lakótelepen lehettek. Megállapítást nyert, hogy a hulladékgödrök egyikét feltétlenül a zsugorított temetkezések korát követőleg ásták, mert annak megásása megsemmisítette, illetve megcsonkította az egyik zsugorított temetkezést. Az első feltárt hulladékgödör a tökéletes feltáráskor két részből állónak bizonyult, mert annak körülbelül a fele mélységében tapasztott tűzhely választotta el a sokkal haladottabb korból való lelettárgyakat a mélyebben fekvő primitívektől.

A felszínre került két hálónehezék töredék, ha magában nem lenne elfogadható bizonyíték a mellett, hogy az ittélők halászattal is foglalkoztak, a régebbi rétegekben talált halcsontok és kagylók épügy bizony-

ságai ennek, mint annak, hogy valóban mocsárvilág illetőleg valami víz védelmezte az itt élő embert és kezdetleges gazdálkodását.

Némi világot vet az életkörülményekre, hogy míg a régebbi időkből származó gödörszintek anyagában aránylag sok és változatos állati csontok kerültek felszínre, addig a felsőbb rétegek fogyó csontmennyisége mellett olyan nagyméretű edények töredékeit ástuk ki, melyekhez hasonlóak a régebbi korok kerámiájában itt nem fordultak elő és amelyek bizonyára gabonataratók lehettek. Annak bizonyossága látszik ebben rejleni, hogy míg a régebbi korok itt élő embere valószínűleg halász-vadász lehetett, a későbbi korok lakója már ismerte a földművelést. Táplálkozása és életmódja is ennek megfelelően alakult. Viszonylagos nagy nyugalomnak is kellett itt lenni, hiszen a fegyverek csak így hiányozhatnak a lelettárgyak nagy sokaságából.

Meg kell állapítanunk az árkos kutatás eredményeképpen, hogy azon a területen, amelyen a munka folyt, a bronzkortól kezdve a népvándorlás koráig — esetleg kisebb-nagyobb megszakításokkal — élet folyt, melynek időtartamát túlzás nélkül becsülhetjük másfélezer esztendőre.

*
* *

Végső eredményképpen a következő megállapításokat tesszük.

A temetkezéseknek három módját találtuk a fentebb ismertetett sírmezőben: 1. urnás temetkezéseket, 2. tállal borított égetett temetkezéseket és 3. zsugorított temetkezéseket.

Kronológiájuk tekintetében egyetlen pozitívumot sikerült a munkálatok folyamán kétségtelenné tenni, azt tudniillik, hogy a zsugorított temetkezések ebben a sírmezőben időrendben hozzánk közelebb álló korból valók, mint az égetett temetkezések. Ennek kétségtelen bizonyosságát adta az a körülmény, hogy a nyolcadik zsugorított sírban fekvő váz fejével és vállával rajta feküdt egy olyan égetett temetkezés csonthalmán, melynek urnája, vagy borító tálja nem volt ugyan, de tál és bögre melléklete igen, éspedig olyan edényekből, melyek mindenben megegyeztek a többi égetett temetkezések kerámiai anyagával. (Térkép: *t. u.*)

Meg kell azonban állapítanunk, hogy a temetkezések kerámiai anyaga nem egységes. A legkezdetlegesebb kézenformált edények éppúgy előfordulnak közöttük, mint a korongon készültek (XLVII. 35., 41., 42. és 51.). Egyidejűségüket azonban bizonyítani lehet a próbaátsátások egyik tállal borított temetkezésével, melyben a kézenformált (XLVII. 57.), talpcsöves tálka volt a sírborító, de a melléklet tál korongon formált volt (XLVII. 42.). A zsugorított temetkezések edénymellékletei legnagyobb-részt kézenformált, durva edények voltak, de akadt az egyik próbaárokban egy zsugorított sír, melynek lábhoz állított edénye — ha erősen asszimmetrikus volt is, de korongon készült (XLVII. 41.).

Ha ebben a kérdésben a leletek fémmellékletéhez folyamodunk, az eredmény változatlanul ugyanaz lesz, mint a kerámiai anyag vizsgálata-nál volt. Ugyanis, bronz- és vasmellékleteket egyaránt megtaláljuk a temetkezések minden formájánál. Hogy kronológiai rend van bennük, azt kétségtelenné teszi, hogy a zsugorított temetkezések legfiatalabbnak bizonyultak, de köztudomású, hogy olyan nagyjelentőségű életmegnyil-vánulásnál, amilyen a temetés volt, bizonyos fomák szigorú betartásával hosszabb időre megmaradtak a szokások. Új emberfaj feltűnését a kul-túra azonossága aligha valószínűsítene, tehát egyedül az az elfogadható feltevés marad számunkra, hogy évszázadokon át ugyanaz a népfajta lakta ezt a területet, amely ugyanitt esett át a lassú fejlődésnek azon a hármas periódusán, melynek visszatükröződése a temetkezés formájának fentebb ismertetett három alakja.

Melyik lehetett az a nép, amely hosszú századokon át megülhetett területünkön zavartalanul?

A történeti források tanúsága szerint hazánk földjén először 171-ben találkozunk a vandálokkal, akik akkor a markomann-háborúban vettek részt. Dáciába törtek be és hadiszolgálataik fejében a letelepedés jogát és pénzjutalmat reméltek. Ajánlatukat kereken elutasították és akkor a Tisza felső folyása vidékén lakó kostobokok földjére távoztak. Leverték őket és megtelepedtek a földjükön. Sorsukról hosszú időn át semmit sem tudunk, de kétségtelenné teszik a hiteles történeti források, hogy a vandálok két törzse közül csak az asdingek lehettek, mert a másik vandál törzs, a silingek sziléziai hazájukat eddig az ideig egyáltalán nem hagy-ták el. Lakhelyüket Jordanes, illetve Cassiodorus úgy állapítja meg — egyébként nem hiteles adatai között, hogy a Maros és a Hármas-Körös között terült el. Tehát területünk is beleesett. Procopius állítása szerint a népesség gyors szaporodása arra kényszerítette az itt élő vandálokat, hogy az ötödik század elején, területszűke miatt innen felkerekedjenek. Kivándorlásuk nem jelentette az összes vandálok távozását, néhány törzs — melynek most már megvolt a biztos megélhetése a nekik ma-radó területen — továbbra is itt maradt.

A Notitia dignitatum Or. XXVIII, 25.-ben említés tétetik „ala octava Vandilorum“-ról, amely Egyiptomban állomásozott és minden valószínűség szerint maradványa azoknak a segítőcsapatoknak, melye-ket Aurelianus császárnak állítottak és amelyet nem sorozással, hanem verbuválással pótolnak. Keller állítása szerint ennek parancsnoka Valens császár idején Stilicho atyja volt. Csak pusztá véletlen természetesen, hogy területemen az árkos kutatások során éppen Valens császár kis bronzérmét találtam.

A rendelkezésre álló adatok szerint² ezen a területen halász-vadász

² Dr. Ludwig Schmidt: Geschichte der Wandalen, Leipzig 1901. 3, 7, 8, 13, 15, 17, 38—44. II.

és állattenyésztő életmódot éltek a vandálok, alárendelt jelentőségű földműveléssel. Ezt a megállapítást az ásatások eredménye is igazolta.

De tekintsük meg a leletanyagot:

Mindenek előtt a kerámiai anyagot kell szemügyre vennünk, mert a leletek között ezek fordulnak elő a legnagyobb számmal, — és pedig minden leletkörülmény esetén — kormeghatározó értékük pedig kétségtelen.

Forma és méret tekintetében a sírmező kerámiai anyaga nagyon kevés kivétellel alig szolgáltat megnyugtató támpontot. Anyaga, kivitele, a jellemző díszítő-motívumok hiánya, legnagyobb részüket igen nagy időköz különböző korainak anyaga sorában is elviselné. Találunk azonban közöttük néhány olyan darabot, amely készítésének technikája, valamint formája szerint is a La-Tène-kor jellegét kifejezetten magán viseli (XLVII. 35., 41., 42. és 51.). Miután pedig ezek a darabok — látszatra kezdetlegesebb kivitelű edényekkel — azonos körülmények között fordulnak elő, sőt a próbaásatások egyik tállal borított temetkezésénél együtt, csak azt a feltevést erősítik meg, hogy koruk a késői La Tène-kor. Nem pusztá véletlen, hogy az alsósziléziai vandál temetkezések kora is a La-Tène kultúrának ebben a periódusában kezdődik.³ Van azonban ebben a kérdésben rendkívül megnyugtató olyan bizonyítékunk is az anyagban, a szimbólikus tállal borított temetkezés borító-tálja (XLVII. 52.), amely vitathatatlanul a La-Tène-kor edényeinek jellegzetes formáit viseli, bár nem korongon készült és vörösre van égetve. Külső fenékkeremét pedig a megformálás után külön ragasztották rá. Ez a tál kétségtelenül az átmenetet tünteti fel a korongon készült igazi La-Tène edénytől abba a periódusba, mikor a magasabbrendű edénykészítő technika helyet adott a kezdetlegesebb kivitelnek. Miután az újra bevezetett kezdetlegesebb technika csak sok nehézség leküzdése árán tudta megtartani a fejlettebb technika magától értetődő nemesebb és kötöttebb formáit, érthető, hogy rövidesen szakított a nehezen utánozható típusokkal és az új technikának jobban megfelelő egyszerűeket vezetett be.

Abból, hogy területünk kerámiai anyagában csupán egyetlen kezdetlegesen díszített edényke fordul elő (XLVII. 44.), az alsósziléziai vandál terület kerámiai anyaga pedig igen díszes, a kettőnek korbeli különbségét megállapítani nem lehet. A díszítő motívumok alkalmazása nem feltétlen ismérve a La-Tène-kor kerámiájának, sőt Kurt Tackenberg ugyancsak díszítés nélkülieknek mondja az alsósziléziai késő La-Tène-kori edényeket.⁴ A díszítő motívumok tekintetében Segerrel és Kostrzewski-vel egyetértve azok beáramlásának útirányát is megállapítja. Abban a korban, mikor a népek érintkezése természetesen fejletté válik, az egyes kultúrák sajátos formái hosszabb időre konzerválódhatnak, de az új meg-

³ Tackenberg: Die Wandalen in Niederschlesien, 1, 73. II.

⁴ Tackenberg: Die Wandalen in Niederschlesien, 79. I.

látások alapján változó ízlés könnyen megnyilatkozhatik a tetszetős díszítő motívumok átvételében. Területünk kultúrájára is bizonyosan voltak hatással szomszédos kultúrák, de a rendelkezésünkre álló publikált, vagy gyűjteményben elhelyezett csekély anyag megakadályoz abban, hogy a hatások taglalásába bocsátkozhassunk. Különböző hatások itt és ott, de rengeteg új benyomás a vándorlás útján — eredményezhette azokat az eltéréseket, melyeket a leletanyag késégtelenül fel is tüntet.

A fémből készült mellékletek közül a legnagyobb számmal a késpengék fordultak elő sírmezőnkben (XLVI. 1., XLVII. 7., 8., 9., 10.). Három pengét a tállal borított, egyet a zsugorított temetkezések során, egyet pedig az árkos kutatások során találtunk. Ezekről a késpengékről, a kor-meghatározás szempontjából észrevételeinket és megfigyeléseinket az alábbiakban adjuk közre.

Minden esetben csak egy késpengét találtunk a sírmező sírjaiban, csupán az egyik tállal borított temetkezésnek volt két kés melléklete (XLVI. 1.).

Urnatemetkezéseink pengéje íves hátú (XLVII. 8.), de nyélbejáró tuskójuk egy vonalba esik a hátukkal és csak az él felől van éles bevágásuk.

A tállal borított temetkezések egyetlen ebbe a kategóriába tartozó pengéje (XLVI. 1., a kis edény előtt fekvő penge) szintén hajlított hátú, de lényegesen különbözik amattól, amennyiben a tuskója nem egyenes folytatása a hátnak, hanem éppúgy, mint az él felőli oldalon, sarkosan be van vágva és a túske mindkét éle kissé beljebb fekvő síkban kezdődik.

A zsugorított temetkezések egyetlen késpengéje pedig (XLVII. 7.) hegyesedően kerekded végű és a többiektől különösen abban tér el, hogy tuskója rendkívül szélesen indul és, ha történetesen nem töredék volna éppen ezen a részen, minden bizonnyal láthatnánk rajta az aklaszegek helyét, esetleg maradványát. Hiszen minden jogunk megvan arra, hogy feltételezzük, miszerint ennek a késnek a többi „nyélbesütött” társával szemben két darabból álló és szegecselt markolata volt.

Tackenberg megállapítása szerint ebben a fentebb is bemutatott sorrendben kronologia rejlik.⁵ Sztratigráfiailag kétségtelen, hogy a mi sírmezőnk hozzánk korban legközelebb álló temetkezései a zsugorított temetkezések. Ha fenti időrendi táblázatba ily pontosan belevág a zsugorított temetkezéseinknek kor szerinti viszonya a többihez, semmi okunk sincsen arra, hogy ennek alapján meg ne állapítsuk, hogy legrégebbi temetkezéseink az urnás temetkezések; időrendben következtek utánuk a tállal borított temetkezések és legfiatalabbak a zsugorított vázak.

Az orsókarikával női sírnak valószínűsített égetett urna-temetkezés (XLVII. 35.) egyéb lelettárgyai között olyan darabokat is rejtett magában, a szegezett lemez-töredékekben, melyek kor meghatározás szem-

⁵ Tackenberg: Die Wandalen in Niederschlesien, 115. és 116. l.

pontjából nem csekély jelentőségűek. Különböző szélességűnek tetsző vaslemez-töredékek ezek, amelyeket a szélektől egyenlő távolságra fejes szegek fúrnak át. A szegek bő fél centiméter hosszúságban egyenesen haladnak, aztán derékszögben meg vannak hajtva úgy, hogy visszahajtott darabjuk néhol meghaladja a fél centimétert, aztán többoldalú hegyben végződik (XLVII. 2., 3., 4. és 12—26-ig, kivéve a 19.).

Ruhára, vagy bőrre — szegezés esetén — aklasszeggel erősítették fel a fémdíszeket. Ezeknek a vasvereteknek ezek szerint egészen más rendeltetésének kellett lenni, és pedig éppen a felerősítésre szolgáló szegek hegyes volta arra utal, hogy azok olyan valaminek a megerősítésére, vagy díszítésére szolgáltak, aminek átjárására legalkalmasabb volt a hegyes végű szeg, úgy azonban, hogy ugyanakkor lehajtott hegyes végével sem a rongálás, sem a sérülés veszedelmét nem rejtette magában. Ilyen valami csak fából lehetett.

És mikor a látottak idáig elvezetnek bennünket, önkéntelenül kell gondolnunk az alsósziléziai vandál temetkezések hasonló lelettárgyaira,⁶ ahol a női sírokban elég gyakran találták ezeket a szegekkel ellátott lemez-töredékeket. Sok eset eredményeinek összevetéséből arra következtethetünk, hogy ékszereket és csecsebecskéket őrző kis ládikák díszai és alkatrészei voltak ezek, melyeket gazdájuk máglyáján elégettek annak tetemével és így kerültek a hamvakkal együtt a sírokba. Mondani sem kell, hogy a ládikák maguk tökéletesen megsemmisültek a tűzben.

A mi temetkezésünk ezen lelettárgyainál — a részletes leírás során is — megemlítettem, hogy a sírmező azon kivételes lelettárgyai közé tartoztak, melyeket a hullával együtt megégettek. A lelet magábanálló voltának következménye, hogy az amott talált rúgók, kulcsok és egyéb alkatrészek itt nem kerültek felszínre. A temetkezések korának meghatározásánál ennek a lelettárgynak igen nagy szerepe van.

Az alsósziléziai vandál temetőikben égetett és vázas temetkezések egyaránt előfordulnak, akár a mi sírmezőnkben. Koruk kezdete a késői La-Tène, akár a mi sírmezőnké. A mellékletek közül leggyakoribbak a késpengék, amelyek főleg azokkal a formákkal vannak képviselve, amelyek a mi sírmezőnkre annyira jellemzők. A kések kortani táblája a fejlődés legfelső fokán kifejezetten datálva van stratigrafiailag. Egy égetett urnasírban, melyet női sírnak valószínűsített a benne talált orsókarika, olyan szegezett vaspánt-töredékek kerültek elő, amilyeneket ott női sírokban gyakran találtak és amelyek fából készült ékszeres ládikák vasalásai voltak.

Ezeknek az analógiáknak alapján a fényesi sírmezőt vandál eredetűnek mondjuk azzal, hogy a lelőhely immár felszabaduló részeinek további feltárására bizonyára annyi megnyugtató bizonyítékkal fog szolgálni, hogy a valószínű megállapítások konkrét állításokká szilárdulhatnak.

⁶ Tackenberg: Die Wandalen in Niederschlesien, 119—121. II.

Kifejezésre kell itt juttatnom azt a köszönetet, mellyel a múzeum a békéscsabai pénzintézeteknek tartozik azért, mert 340 pengőt kitevő adományaikkal az 1930 nyarán megkezdett ásatásokat befejezéshez is segítették. De köszönetet kell mondani Gázsó Pál lelkész úrnak és nejének is, akik személyem gondos ellátásával és birtokuk területének megértő átengedésével vettek részt a munka elősegítésében.⁷

Dr. Banner Benedek.

⁷ Cikkem kiszedése után kaptam Leszih Andor múzeum igazgató úr levelét Miskolcra, aki ugyancsak 1930 nyarán *Muhi* község (régén: Poga) határában a fényesihez nagyon hasonló temetőt tárt fel. Leletanyagának egy részét Breslauba küldte *Jahn* M.-hez, aki azokat kétségtelenül vandál eredetűeknek határozta meg. Velem rajzban közölt sarkantyúi és lándzsa-hegyei szintén kétségen felül vandál emlékek.

Das Gräberfeld von Békéscsaba-Fényes.

(Hieher gehören die Tafeln XLVI. und XLVII.)

Das Museum von Békéscsaba unternahm im Fényes-geannten Gebietsteile der Stadt, im Sommer des Jahres 1930 Grabungen, und zwar am südöstlichen Ende jenes langen Erdrückens, welcher etwa in einer Länge von acht Kilometer die Stadt und deren Gebiet durchschneidet und sich in seinem grössten Teile als ein archeologischer Fundort bewährte.

Daselbst wurde ein solches Gräberfeld aufgedeckt, wo dreierlei Beilegungsformen miteinander ohne System vermischt vorgekommen sind, nämlich Urnen-, Schüssel- und Hockergräber.

In den Urnen befanden sich — wie das auch anderswo der Fall ist — gebrannte und kleingestossene Knochen (XLVII. 35., 46., 50.), wobei die Beigaben ebenfalls in die Urnen gelegt waren. Neben den mit Schüsselbruchstücken bedeckten Urnen fanden wir in keinem einzigen Falle Beigaben.

Bei den Schüssel-Beilegungen bedeckte man die kleingestossenen Knochen mit einer grösseren Schüssel und darunter, daneben, oder darüber legte man die Beigaben (XLVI. 1., 2., 3., 4.). Bei den mit einander wesentlich identischen Beilegungen konnten wir drei Typen unterscheiden: 1. Die Schüssel bedeckte die Knochen und die Beigaben waren daneben gestellt. 2. Der Knochenhaufen war unbedeckt und daneben die kleineren Gefäss-Beigaben mit der Schüssel bedeckt. 3. Auf dem Knochenhaufen waren nur Gefässbeigaben, und zwar sowohl Schüssel, als auch Töpfe. In diesem Falle waren die Knochen natürlich in die blosse Erde gelegt.

In den Hockergräbern waren die Toten nur mässig gekrümmt und beachtenswert ist es, dass in zwei Gräbern eiserne Objekte als Beigaben vorkamen. Nämlich in einem Grab eine grössere eiserne Schnalle, in einem andern eine Messerklinge.

Wir konnten feststellen, dass die drei Beilegungstypen Reste einer und derselben Kultur sind, nur weisen sie periodische Unterschiede auf. Es steht nämlich ausser Zweifel, dass die gehockten Beilegungen uns am nächsten stehen, denn der 8. gekrümmte Tote lag mit seinem Kopfe und Schultern auf dem Knochenhaufen eines gebrannten mit Beigaben versehenen Grabes (Karte t. u.).

Nach eingehender Prüfung des Stoffes konnten wir uns überzeugen, dass der keramische Stoff aus dem späten Latene und demselben unmittelbar folgenden Übergangszeitalter stammt. Mit Scheibe verfertigten Gefässe befanden sich in einem Grabe samt nur mit der Hand geformten Gefässen, aber auch eines der jüngsten Hockergräber enthielt mit Scheibe verfertigte Beigaben. Die Schüssel, welche in einem Grabe die Knochen bedeckte, war eine vollkommene Kopie der Latene-Form, nur war sie mit der Hand geformt und der Bodenrand wurde erst nachträglich angeklebt (XLVII. 52.). Der keramische Stoff weist also auf das letzte Jahrhundert vor Christi Geburt und auf die darauf folgenden ersten Jahrhunderte.

Unter den Metallbeigaben sind besonders die zahlreichen eisernen Messerklingen beachtenswert. Die in den Urnengräbern gefundene einzige Klinge hat einen gebogenen Rücken, deren für das Heft bestimmter Dorn eine gerade Fortsetzung des Rückens ist, auf der Seite der Schneide mit einem tiefen rechtwinkligen Einschnitt (XLVII. 8., 9.). Die einzige in die se Kategorie gehörende Klinge der Schüsselgräber hat hingegen einen solchen Dorn, welcher keine gerade Fortsetzung des Rückens ist, aber sowohl auf der Seite der Schneide als auch auf der des Heftes je einen eckigen Einschnitt hat und beide Randen des Dorns in einer Ebene beginnen, welche ein wenig weiter hinein liegt (XLVI. 1. die neben dem kleinen Gefäss liegende Klinge). Die einzige zugespitzte Klinge der Hockergräber hat ein rundes Ende und unterscheidet sich von den eben-erwähnten besonders dadurch, dass der Dorn ausserordentlich breit beginnt und wenn derselbe gerade an diesem Teile zufällig nicht gebrochenes Bruchstück wäre, könnten wir sicherlich auch die Stelle, eventuell die Reste der Nieten bemerken (XLVII. 7.). Denn wir können mit Recht annehmen, dass dieses Messer mit in den Schaft hineingebrannten Griff versehenen Messern gegenüber einen aus zwei Stücken bestandenen und genieteten Griff hatte.

Nach Tackenberg's Festsetzung ist die eben erwähnte Reihenfolge Chronologisch.¹ Stratigraphisch ist es zweifellos, dass die uns zeitlich am nächsten stehenden Gräber unseres Gräberfeldes die Hockergräber sind. Auf Grund des zeitlichen Verhältnisses unserer Hockergräber zu den übrigen können wir annehmen, dass unsere ältesten Gräber die gebrann-

¹ Tackenberg: Die Wandalen in Niederschlesien, S. 115 und 116.

ten Urnengräber sind. Chronologisch darauf folgen die Schüssel-Gräber und am jüngsten sind die Hockergräber.

Das gebrannte Urnen-Grab, welches infolge des darin gefundenen Spindelringes als Frauengrab zu betrachten ist, enthielt unter anderen Funden auch solche Stücke, welche für die Altersbestimmung bedeutungsvoll sind. Diese sind eiserne Plattenbruchstücke von verschiedener Breite, welche in gleicher Entfernung von spitzigen Nägeln durchstochen sind. Diese Nägel sind in der Länge von einem halben Zentimeter gerade, dann unter einem rechten Winkel gebogen, so dass der gebogene Teil auch über ein halb Zentimeter misst, um dann in mehrseitigen Spitzen zu enden (XLVII. 2., 34. und 12—26., ausgenommen 19.),

Auf Kleider oder Leder sind die Metallzieren jedenfalls mit Nieten befestigt werden, denn die zurückgebogenen Nägel hätten beständig Beschädigungen und Schäden verursacht. Diese Eisenbeschläge mussten also eine ganz andere Bestimmung haben, und zwar dürften wir annehmen, dass die spitzigen Nägel zum Zieren oder Befestigen von etwas dienten, was zum Eindringen des Nagels am geeignetesten ist, ohne dass die zurückgebogene Nägel gefährlich gewesen wären. Dieses Etwas konnte nur hölzern gewesen sein.

Da uns die gesehenen Sachen bisher geführt haben, müssen wir unwillkürlich an die ähnlichen Funde der Wandal-Gräber von Niederschlesien denken,² wo in den Frauengräbern ziemlich oft solche Plattenbruchstücke mit Nägeln vorgekommen sind. Aus zahlreichen solchen Fällen konnte man dort schliessen, dass diese Platten Zieren solcher zum Aufbewahren von Schmuck und Kram dienenden Kästchen waren, welche man samt ihren Eigentümern verbrannte, somit nur die Eisenbeschläge verblieben sind.

Bei der Beschreibung dieser Funde unserer Gräber erwähnten wir, dass dieselben zu jenen ausnahmsweisen Funden unserer Gräber gehörten, welche samt den Toten verbrannt wurden. Es ist die Folge des Alleinstehens des Fundes, dass die dort (in Niederschlesien) vorgefundenen Federn, Schlüsseln und andere Bestandteile des Schlosses hier nicht zum Vorschein gekommen sind. Für die Zeitbestimmung des Gräberfeldes ist dieser Fund sehr wichtig.

In den Wandalen-Gräberfeldern von Niederschlesien kommen sowohl gebrannte, als auch Skeletten-Beilegungen ebenso vor, wie in unserem Gräberfeld. Ihr Alter beginnt mit dem späten Latene, wie auch das unsrige. Ihre Metallbeilagen sind meistens Messerklingen, und zwar in solchen Formen, welche auch für unser Gräberfeld charakteristisch sind. Die dortige chronologische Tafel der Messer — an der höchsten Entwicklungsstufe — ist hier ausdrücklich stratigraphisch datiert. In einem gebrannten Urnengrabe, welches infolge des darin befindlichen Spindelrin-

² Tackenberg: Die Wandalen in Niederschlesien, S. 119, 120 und 121.

ges wahrscheinlich ein Frauengrab ist, sind solche Eisenbeschläge-Bruchstücke vorgekommen, wie man deren auch dort in Frauengräbern oft gefunden und welche nichts anderes, als Eisenbeschläge von hölzernen Schmuckkästchen waren.

Infolge dieser Analogien können wir annehmen, dass das Gräberfeld von Fényes vandalischen Ursprungs ist und hoffentlich wird diese unsere Annahme bei der weiteren Aufdeckung dieses Terrains zur Gewissheit werden.

Dr. B. Banner.

Jazyg és germán leletek a szentesi múzeumban.

(Ide tartozik a XLVIII—XLIX. tábla.)

A szentesi múzeum az utóbbi időben is igen sok értékes lelet anyagával gyarapodott, amelyek részint ásatásokból, részint szórványos leletekből származnak. Minthogy nagyobb összefoglaló ismertetést — az anyag nagysága miatt — nem közölhetünk, ez alkalommal néhány *jazyg* és *germán* leletet mutatunk be.

I. Jazyg emlékek.

Ennek a többek által turáni lovasoknak, mások által szláv-szarmatáknak tartott népnek, amelyet Hóman Bálint¹ és Alföldi András² iráninak mondanak, Szentes határában sok helyen maradt nyoma: eddig húsz lelőhelyét ismerjük. Az egyes helyeken található kevés számú sírből arra lehet következtetni, hogy vagy kevés ideig voltak egy-egy helyen, vagy pedig egyes családok külön-külön és egymástól távolabb telepedtek le. Az e csoportba tartozó nagyhegyi, péterszögi és sárgaparti leletek közül csak azokat ismertetjük, amelyek az eddigi leletanyagból teljesen ismeretlenek.

1. Nagyhegyi lelet.

Az alább ismertetett 20. számú sírlelet az ú. n. „Nagyhegy“-ről, Szentes e legtöbb régiségét adó lelőhelyéről való. E résznek egyik legnagyobb temetője a Juhász János, Musa János, Somogyi Lajos, Busi Imre és néhai Gálffy Sándor közvetlen egymáshoz kapcsolódó, részben egymás melletti szőlős területe, amelyen eddig 424 sírt tártunk fel. Volt közöttük bronzkori, jazyg, germán, avar és nem messze e területtől, magyar. A 424 sírből 109 volt a Musa János három részen levő területén. A harmadik részben 44 sírt tartalmazó avarkori temető déli oldalának legszélén volt a 20. számú sír, amely a csontváz jellegzetes égtáji fekvése, leletanyaga és csontalkatából megállapíthatóan, egy fiatal, előkelőbb jazyg nőé volt. A 170 cm hosszú csontváz, 160 cm mélyen, fejjel dél-

¹ Magyar Történet. I. kötet. Népvándorlás. 30. l.

² Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Berlin, 1926. 4. l.

keletnek, lábbal északnyugatnak, kinyújtott végtagokkal, hanyatt feküdt, koporsó nélkül.

A csontváz feje mögött 17 cm hosszúságban és 8 cm körüli szélességben, több, vékony hártyaszerű aranylemezből préselt emberi és állatalakok feküdtek egymás mellett és egymáson, részben felső, részben hátsó felületükkel felfelé fordulva és legnagyobb részben szétnyomva. Rendeltetésük egész határozottan nem állapítható meg. Lehetek bőrsüveg, pártá (főkötő), haj, vagy esetleg valami kis doboznak a fedél- és oldaldíszei, de esetleg ennek tartalmaként is szolgálhattak.

A süveg, pártá (főkötő), vagy hajdísz mellett szől a fejtől kiinduló és a jobb oldalon könyökig elszórtan fekvő 150 darab apró aranyiszlóg (flitter), amely vagy a süvegről, vagy a pártáról (főkötőről) lecsüngő fátyolt, vagy pedig akár a szétbontott, akár fonatban lelógó haját, vagy utóbbi esetben az abba befont szalagot díszíthette. A keleteurópai régi női hajviseletben úgy az iszlógos fátyol, mint a fonatos hajviselet ismert, de a permi, szasszanidakori csészén is látható.³

A tudtommal csak itt előforduló állatábrázolásokat szimboliztikus jelentőségűeknek tartom.

Szokatlan a három azonos kivitelű és ábrázolású álarc. Ilyen süveg, nagyszakállas, bajúszos arcok a déloroszországi szkytha-szarmata-jazyg, továbbá a perzsa-szasszanida köemlékeken és királýsírokban talált aranytárgyakon, csészéken fordulnak elő.⁴ Megállapítható a pokrowski kurgánból kikerült leletben is, melyet Alföldi germán hatásúnak tart.⁵

A hazai jazyg sírok mellékleteiből megállapítható, hogy a gyöngyöket nagyon szerették s nemcsak a nyakon, karon és derékon, hanem sokszorosan körütekerve a lábukon, a boka felett is hordták, de a ruhán is előfordultak. Kétségtelen, hogy a lábakon is épúgy díszül szolgáltak, mint a nyakon, karon, vagy derékon és aligha a láb összekötözésére.⁶ Ezt több olyan sírból is kétségtelenül megállapíthattam, ahol a lábak elkülönülve, egymástól távolabb voltak és mindegyik bokát külön gyöngyfűzér díszítette.

A sírban a következő leleteket találtuk:

1. Három, szakállas, bajúszos férfit ábrázoló álarc, hártyaszerű aranylemezből sajtolva; egyik felük domború. Hátsó homorúrészük pépes anyaggal van kitöltve. Az így keletkezett lapos fenékrészt vékony bronzlemez fedi, melynek közepéből egy kis szeg áll ki. A három közül kettő összelapult és töredékes; a harmadik aránylag ép (XLVIII. 1.). Alakja tojásdad, 40 mm hosszú, a felső harmadában kiszélesedő részén 28 mm. A kidomborodó homlok magassága 12 mm. A fejbúttól és mindkét oldalt

³ Nagy Géza és Nemes Mihály: A magyar viseletek története. 44. l. Képek. 15. l. 1—7. és 2. l.; fekete tábla 1. sz. ábra.

⁴ U. o. fekete tábla 5—6, 10, 15—16. ábrák; IV. tábla 2. sz. és XXVI—XXVII. szövegoldal.

⁵ Leletek a hun korszakból. Arch. Hung. IX. XXIV. tábla 6, 41. l.

⁶ Párducz Mihály: A Nagy Magyar Alföld római kori leletei, 72. l.

a süveg szélét ábrázoló és az arc széléig nyúló ívonalig 13 vízszintes, rovátkás vonal húzódik. Ettől jobbra és balra, a szemöldökig, lefelé keskenyedő, középrészen függőleges, a szélek felé kissé dült irányú rovátkák vannak. Valószínűnek látszik, hogy a fejhez simuló, egyenes és hegyben végződő süveget ábrázol, amely Nagy Géza szerint,⁷ a szkytha-szarmatáknál, hátul, a halántékuktól a nyakig érő volt. A majdnem egyforma vastagságú orr, mely a süveg szélétől kezdődik, 11 mm hosszú és 4 mm széles. Tőle jobbra és balra 4 mm távolságban vannak a szemeket ábrázoló, kölesszem nagyságú, sötét vöröses színű kerek üvegek, vagy kövek. Az orr alatt 3 mm-re, az egész szélességet átfogó, felfelé hajló kettős mélyedés és ezek közt kiemelkedő vonal húzódik, talán a bajusz és száj ábrázolására. A száj alatti részen egy, a hegyével lefelé fordított kis háromszög alakú símafelületű tér, bizonyára az ajakot ábrázolja. Ettől jobbra és balra, egészen az arc széléig terjedő, dültirányban kiágazó, sűrű egymásmelletti vonalak, a szakállt tüntetik fel. A hátsó, lapos felületen, bőrnyomok láthatók; valószínűnek látszik, hogy a lap, a közepén kiemelkedő szeggel valami bőrtárgyhoz (süveghez?) volt erősítve.

Hasonló anyagból és kivitelben készültek az alább következő tárgyak is:

2. 22 mm magas és a farkáig 24 mm hosszú kis galamb (XLVIII. 2.). Bár a felülete rongált, több helyen láthatók rajta tollat ábrázoló mélyedések és domborodások.

3. 37 mm hosszú álló nyúl-alak (XLVIII. 5.). Feje és két lába hiányzik. A hiányzó részek úgy ennél, mint a többinél a föld nyomása következtében ellapított 40 töredékdarabban vannak meg.

4. 46 mm hosszú, futó helyzetben levő nyúl (XLVIII. 8.). Egyik hátsó lába egészen, két első lába részben hiányzik.

5. 35 mm hosszú, futó nyúl (XLVIII. 3.). Úgy a test, mint a lábak nagyrésze hiányzik.

6. Nyolc azonos méh, cicada, vagy tettix (XLVIII. 9.). A legépebb példány hossza a fejtől a szárny végéig 22 mm. A fej 7 mm; a két összeérő szárny 12 mm széles. A fej a törzstől két párhuzamos, vízszintes vonallal, mélyedéssel rovátkával van elválasztva. Ehhez hasonló két vonallal határolja a fej két szélén levő szemeket is. A test közepén, a nyaktól végig, lefelé szélesedő, kettős kidomborodó vonal húzódik. Ugyanonnan indul az a két kidomborodó vonal is, amely a szárnyakat választja el egymástól. Nálunk eddig tudtunkkal cicadával csak fibulák fordultak elő, melyeket Hampel ismertetett.⁸ Újabban Alföldi András közölt cicadákat, de ezek nem fibulával fordultak elő,⁹ hanem az egyik rábaporgányi lelet

⁷ I. m. 4. l.

⁸ Régibb középkor emlékei Magyarhonban. Budapest, 1897. I. rész. 14. l. és IX. tábla.

⁹ Leletek a hunkorszakból stb. XI. táblán és szöveg 73. old. XIV-ik táblán. 15. 17—8. és szöveg 72-ik old.

karékének csüngőjén, a másik a lévai, aranyozott bronzlemez szíjvégén. Nagyhegyen az egyik nyakék csüngője volt, a másik valószínűleg hajdísz.

7. Szarvas (öz) (XLVIII. 7.). Bár a lábak nem igen mutatják a karcsú lábú szarvast, vagy özet, de a fej alakja azt sejteti. A fej és az eredeti helyén meglevő ép láb közötti magassága 45 mm, hossza 50 mm. Úgy a visszafelé forduló fej, — mely a szkyltha szarvas ábrázolások jellege — mint a test és a lábak erősen kidomborodnak. Három láb hiányzik.

8. Kutya (XLVIII. 4.). Csak az alaknak megfelelő szétnyomott lemez van meg. 45 mm hosszú és 26 mm magas.

9. Hal (XLVIII. 6.). Csak kb. kétharmad része van meg a hátuszonytól a farkáig. E töredék hossza 50 mm, a legszélesebb része 15 mm. Úgy a hát-, mint a farkúszója, valamint a pikkelyek, az ábrázoláson jól kivehetők; a fényképen azonban nem tűnnek ki jól.

10. Négy kis rozetta.

11. Két síma bronz fülönfüggő.

12. 81 gránát-, borostyán-, üveg- és pasztagyöngyből álló füzér a nyakról.

13. Bronzkarika, a gyöngyfüzér összekapcsolására.

14. Hattyúnyakhoz hasonló bronz. Valószínűleg a füzéren levő előbbi kapocsba való akasztáshoz.

15. Zárt bronzkarikán csüngő, cicadaalakú bronz lemezdisz a mellről; valószínűleg a nyakék csüngő dísz volt.

16. Igen vékony, kerek ezüstsövet darabja. A megmaradt töredékből megállapíthatóan, átmérője 60 mm körüli lehetett. Talán egy korongos fibulának a laprésze volt.

17. Nagy, agyagorsófej.

18. Vastag, tömör bronzkarika a medence tájról.

19. Karék. Borostyán-, calcedon- és krétagyöngyökből. Balkarról.

20. Karék. Hengerded idomú krétagyöngyök, melynek egyikén, középen, egy bronzgyűrű foglalat van.

21. A balláb bokájáról sokszorosán rátekert 369 gyöngyszemből álló füzér (borostyán, üveg, paszta és kő).

22. Ugyanolyan a jobb lábról, de 343 drb.-ból áll.

23. A bal lábfejnél talált 20 cm magas, 30 cm széles és 19 cm mély bronzveretű faládika. Fedele húzós (XLVIII. 14.).

24. A bal lábfej mellől előkerült vöröses színű kis talpasedény (XLVIII. 13.). Magassága 73 mm, szájnálása a perem széléig 64 mm.

25. Fordított horgonyalakú, tömör, bronztárgy. Valószínűleg a mellette fekvő ládika zárórésze (XLVIII. 14. képen a ládika elején látható).

26. Vaseszköz. Talán a ládika nyitója, kulcsa. Nem ép. Hossza 8 cm. Egyik végén a felakasztás céljára kerek lyuk van.

27. Vaskés. Hossza 12 cm.

2. Péterszögi lelet.

Kunszentmárton határában, Péterszög nevű határrészen, amely a várostól délnyugatra kb. két km-re terül el, a Köröshöz közel fekszik Kanyarecz József 502. sz. tanyaföldje. Ennek egy kis kiemelkedő részén, Pajer Lajos, a múzeumunk ottani lelkes barátja és kutatója, megbízásunkra sírokat kutatott és talált. Az eredmény nem volt nagy, mert a három napi ásatás után csak két sírra akadt, de az egyikben talált aranyfibula az e korbeli leletekben szokatlan alakja és díszítése miatt, mégis igen jónak mondható.

Sajnos a sírleletről csak későn, a feltárás után értesültem és így az egyébként igen kemény talajban, melyet csákányozni kellett, a lelettárgyak törve és úgy látom, nem teljes összességükben kerültek elő. Bizonyára a sír nem lett egészen kiásva, mert akkor valószínű, hogy edényre is akadtak volna. Szerencse, hogy a legfontosabbak, a fibulák, aránylag épen kerültek ki.

Az első sírban 120 cm mélyen, női csontváz volt a szokásos fekvésben. Mellette a következő tárgyak voltak:

1. Két bronz fülönfüggő. 2. Gyöngynyakék, csiszolt gránátgyöngyökből. 3. Két fibula. Egyik arany, a másik bronz. 4. Bronz karperec.

A második sírban, ugyanolyan mélységben és helyzetben gyermekcsontváz feküdt. Mellékletként kis füles edény volt a lábnál, ez is darabokra törve.

Az első sírban talált mindkét fibula különleges és ezért figyelmet érdemel. Az egyik fibula (XLVIII. 10. a., b.), két részből áll; felsőrésze vékony aranylemezből préselt, tojásdad alakú, domboru hátú. A legtetetjén, síma ovális felületen aranylemez keretbe foglalt egy 15 mm hosszú, 8 mm széles, ugyancsak tojásdadalakú, vörösesbarna színű, puhatapintású, jelenben könnyen morzsolódó, fénytelen, kiemelkedő, borostyán ékkő van. Az ezt magába foglaló keret alján, valamint a síma felső, laposfelület szélén körül, vékony, csavart aranyszál húzódik, melynek két oldalánál, tömör kis pontszerű gömböcskék vannak. A kettő közötti mezőben, az ékkő kerületét követve, kis gömbök helyezkednek el. A felső peremtől induló lefelé hajló és lefelé mindjobban szélesedő 7 mm magas oldalon, köröskörül, aranyszálból készült, kis gömbökkel kirakott egymással érintkező, vagy egymástól távolabb levő, kilenc kettős félkör mindegyikében a középpontnak megfelelően, piramisszerűen, egymásra helyezett hat gömböcske foglal helyet. Az ívek közötti szabadon maradt helyen, egymástól nagyobb távolságra, három gömböcske van. Alsószélét vékony, csavart aranyszál fogja körül. Ez a felsőrész valami fehéres péppel volt kitöltve és a tűtartó lábak nyúlványával egymáshoz szögecselt fenéklemezre, ráhajlítással volt rögzítve. A külső lap vékony aranylemezzel volt bevonva, vagy befuttatva, amelynek nagyrésze lekopott. A túláb egy része letörtött és a tű is hiányzik. A másik tűtartó rész ép. Hossza 12 mm, szélessége

7 mm. Közepe táján, félkörnyi bemélyítés van. A fibula egész hossza 34 mm, szélessége 25 mm, magassága a felső, lapos részig 9 mm, az ékkő felső részéig 12 mm.

Ilyen típusú fibulát hazai leleteinkből nem ismerek. Ezért, s mert az alakja és díszítése elüt az ismert római és provinciális fibulákétól, valószínűnek tartom, hogy nem római, sem nem római utánzat, mint az a jazygok sok tárgyán megállapítható, hanem saját műipari készítményük, vagy pontus-melléki eredetű.

A másik bonzfibula (XLVIII. 11.) kéttagú; 3 mm vastag, gömbölyű húzalból készült. A kicsiny fibula nyaka nyerges és aláhajlított, keskeny, rövid tűtartója van. Szokatlan ez az alak is, mert a 21 mm magas nyerges nyakrész, a fejtől való kiindulásától a végződésig, a belőle képezett tűtartóig, egyforma vékonyságú síma, hengeres húzalból van. Tűtartója 6 mm hosszú és 4 mm széles. A keresztalakú fejrész 21 mm és ugyanolyan vastagságú bronzhúzalból van, végein gömbök vannak. Ez az alak némileg hasonlít az Almgren egyik északi fibula típusához,¹⁰ amelyet megállapítása szerint is nehéz valamelyik csoportba beosztani. Korát a III. századra teszi, ami pénzekkel datált, hasonló leleteket tartalmazó sírok korának is megfelel.

3. Sárgaparti lelet.

Szentes északi részénél levő vályogverő telepen évtizedek óta, évente több jazyg sírt találtak vályogverők. Tudomásunk szerint eddig mintegy húsz sír került elő, amelyek több helyen, egymástól távolabb, kisebb csoportokban feküdtek, de egy-egy helyen kettőnél, vagy háromnál több nem volt.

Az alább ismertetett sírleletet Szatmári Imre telepén, az ő előzetes értesítése alapján teljes egészében tárhattuk fel.

A 2·60 m hosszú és 1 m mély sírban — a humusz réteget már régebben lehordták — a szokásos helyzetben feküdt egy 170 cm hosszú női csontváz. A sír hosszúsága szokatlan, de itt több is volt hasonló hosszú, de annál keskenyebb.

A sírban a következő leletdarabok voltak:

1. Két bronz fülönfüggő. 2. Nyakék. Fele bronz, fele gyöngyökből. 3. Kis bronzkapocs, mely a gyöngysor végén volt és a bronz fél torqueshez való bekapcsolására szolgált. A másik vég, közvetlenül a bronz részén levő egyik hurokba volt erősítve.

A jazyg sírokban sűrűn előforduló nyakdísz háromféle változatban ismeretes. Leggyakoribb a csupán gyöngyökből álló; ritkább a félig gyöngyből, félig bronzból való, amelyet mindig úgy viseltek, hogy a bronz félrész, a nyak hátsórészén volt; legritkábbak a bronzból valók, aminő-

¹⁰ Studien über Nordeuropäische Fibelformen. Mannusbibliothek 32. sz. Tafel IX., VII. Gruppe 202. sz.

ket a tömörebb formában a keltáknál is megtalálunk, de a honfoglalás-kori sírokban is gyakran előfordulnak vastagabb kivitelben, sodrott formában.

4. Két bronzfibula a vállaktól, melyek közül az egyik ugyancsak egészen ismeretlen, új típusúnak látszik.

5. Nagy agyag orsófej a jobb kéztől.

6. Szegletes vascsat a medencéből.

7. Mindkét bokáról sokszáz darabból álló fűzér, gránát-, üveg-, kréta- és pasztagyöngyökből.

8. Fületlen kis edény.

A fibulák közül az egyik (XLVIII. 12. a., b.), kéttagú, keresztalakú. Rúgótekerces fejétől a tűtartó lábáig, illetőleg a tű hegyéig 20 mm. A fej közepétől ellenkező irányban kiálló gömbösvégű nyúlvány 23 mm. A kettő között levő rúgótekerces 4 mm vastag és szárai jobbra és balra egyformán 10—10 mm hosszúak. A fejtől kiinduló ívhajlású nyak szokatlanul széles, lemeze, mely a kiindulásnál 9 mm, a végződésénél 3·5 mm, vékony és hajlékony.

Ennek felsőrészéhez kissé hasonlít az Almgren által közölt egyik fibula,¹¹ ily hosszú hátsó nyúlványú azonban az általa ismertetett fibulák között egy sincs. Ebbe a csoportba sorozott fibulák korát a velük talált érmek datálása alapján a III. századba teszi, tehát a másikkal egykorúnak tartja.

A második fibula (ábráját nem közöljük) hasonló az általunk Zalotán, a 20. sírban találttal, melyet Párducz¹² az I. századba tartozó I. csoportjába osztott. Mi úgy a zalotai, mint a sárgaparti sírleletet az ott talált egy Antoninus Pius, két Commodus érem és a fibulák alapján is a III. századnak tartjuk, annak ellenére, hogy a Sárgaparton eddig talált érmek II. századiak voltak, de a leletek azonosak a többi datálttal.

A Szentese környéki jazyg temetők közelében megtalálhatók a hunavarkori temetők is, amiből arra következtethetünk, hogy a későbbben jöttek a régi lakott telepeket foglalták el és hogy az itteni jazyg sírok laposak, jeltelenek voltak.

II. Germán emlékek.

A germán leletek ethnikum szerinti szétválasztása és korának közelebbi meghatározása nagyon nehéz, ami szinte természetes is, amikor tudjuk, hogy a népvándorlás hazánkat mennyiféle germán néppel árasztotta el. Különösen nehéz az Alföldön, illetőleg a Duna—Tisza közén és szélein található leleteket szétválasztani és korukat megállapítani.

Hazánk eddig ismert legnagyobb germán temetője a kb. 300 sírt magába foglaló, egységes jellegű Szentese-berekháti temető. Az általam

¹¹ I. m. Tafel V. 103. sz.

¹² I. m. XIII. tábla 7. sz.

részben ismertetett¹³ és többek részéről hivatkozott leletek meghatározásánál a velük foglalkozó szakemberek, úgy az ethnikum, mint a kor tekintetében, más-más megállapításra jutottak. Hampel József¹⁴ gepidának tartja, Diculescu¹⁵ lakring-vandálnak, akik már Marcus Aurelius uralkodása alatt a jazygokkal jöttek Dáciába. A Diculescu munkáját bíráló M. Jahn¹⁶ gepidának tartja. Párducz¹⁷ Diculescu megállapítását fogadja el, de a temető korát, a sziléziai IV. századi paizsdudorok hasonlósága alapján a Diculescu által feltételezett M. Aurelius és Constantinus közti korhatárral szemben, a IV. század végére, vagy az V. század elejére teszi. E. Benninger¹⁸ a Szentes-berekháti lelet egyik fibulájára hivatkozva nyugati gótnak tartja. Az eltérő véleményekből is látható, hogy a Szentes-berekháti leletekben úgy a vandál, mint a nyugati gót és gepida jelleg, vagy hatás kimutatható.

Az előkerült leletek tanúsága szerint úgy a Szentes-berekháti, mint a későbbben feltárt, de még nem ismertetett Szenes-nagyhegyi és Szentes-kökényzugi temetők egy korból valók és vagy a keleti gótoktól, vagy a gepidáktól származnak. Korát a M. Aurelius markomann háborúja és az Aurelianus császár által a gótoknak átengedett Dáciába 275. körül történt letelepülése idejére, vagy a VI. századba teszem.

Keleti gótnak tartjuk a most ismertetendő, nagyhegyi, madárfejes csatokat, III—IV. századnak a berekháti és kökényzugi temetőben talált mintegy tíz darab III—IV. századi lyukasztás nélküli érem alapján. De ha ez a dátum korainak bizonyulna is, akkor is egész az V—VI. századig meg volt a lehetőség arra, hogy ide gótok, vagy gepidák jöhettek. Attila halála után a Dunáig terjedő gepida föld a jobb parton lakó keleti gótokéval határos volt és ez lehetővé tette egyes keleti gótoknak a Duna—Tisza közé jövetelét. Ha azonban a keleti gótok Attila halála után, miként ezt Alföldi András¹⁹ sok érveléssel bizonyítja, a Dráva és Száva közén laktak is, akkor is annyira közel voltak a Duna—Tisza-köz déli határához, a Dunához, hogy gót elemek így is kerülhettek erre a területre.

Szentes környékén talált nagy kiterjedésű temetőből ítélve vagy hosszú ideig laktak itt, vagy sokan voltak. Nem leigázott, hanem önma-

¹³ Arch. Ért. 1903. 14—22. II.; U. o. 1904. 153—170. II.; Csongrádvármegyei Tört. és Rég. Társ. I. Évkönyve, 1899.; Csallány Gábor: Szentes őskori képe (Sima: Szentes város története, 1914, 14—49. II.); Szentes (Magyar városok monografiája III.). 1928.

¹⁴ Altertümer des frühen Mittelalters, Braunschweig, 1905. I. 771—776. II.

¹⁵ Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien. Mannusbibliothek 34. sz. 6—8. II.

¹⁶ Mannus, 1924. 382—383. II.

¹⁷ I. m. 80. I.

¹⁸ Der Westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa. Mannus, 1931. 16. oldalon azt mondja, hogy a fibula bizonyítja, miszerint ez a „Nekropole“ is már 400-ban betelepített volt.

¹⁹ A keleti gótok betelepülése Pannoniába. (Különlenyomat a Dr. gróf Klebelsberg Kunó emlékkönyvből.) 1925. 125. I.

gával szabadon rendelkező nép voltak, amit az is bizonyít, hogy teljes fegyverzetükkel és értékes ékszereikkel együtt vannak eltemetve. De területünkön létük — ha nem is mint foglaló — feltételezhető azért is, mert Attila udvarában, akinek székhelye Hóman Bálint szerint is Szentes határában lehetett²⁰ sok előkelő germán egyén és bizonyára kísérete is tartózkodott.

Az újabb leleteket ismerve a leletekkel eddig foglalkozó szakemberek bizonyára más megállapodásra jutottak volna. Tagadhatatlan, hogy leletanyagunkban a Sziléziában honos vandálokéval sok hasonló, azonos darab van, de sok az eltérő anyag is. Nálunk nincs sem zsugorított, sem égetett temetkezés. Diculescu tévesen hivatkozik közleményében ilyenekre, mert ilyenekről a Szentes-berekháti temető ismertetésénél²¹ nem írtam. Az általam ott említett zsugorított csontváz és égetés nyoma neolithkori, ami több körülményből is megállapítható. Nem található itt hasonló, széles, vastag és hosszú kétélű kardon és paizsdudoron kívül a többi, (részben a M. Jahn által I—V. táblán közölt I—IV. száz²² és K. Tackenberg által I—IX. táblán ismertetett²³ egyéb) jellegzetes vandál tárgyhoz hasonló, sem meánderes díszítésű edény, amely pedig a jelzett korban a vandáloknál még általános használatú volt. Nincs egyetlen félkörös hátú sarkantyú, sem sűrűfésű. Az ottani fibulatípusok legnagyobb részét is hiába keressük. Viszont ott nincsenek a mi díszes csat típusaink.

A Benninger által vandálnak tartott²⁴ cékei lelet egyetlen darabja sem azonos a mi germán leletünk bármely darabjával. A simmeringi lelet kardja²⁵ azonos ugyan a mienkkel, de azonos a sziléziai vandálleletekben előfordult karddal is. Ez a kardtípus egyébként általános a germán gyalogos népeknél.

Nem Benninger hibája, hogy a berekháti temetőt a hivatkozott fibula (XLIX. 7.) alapján, nyugati gótnak tartja. Abban igaza lehet, hogy ez a fibula nyugati gót eredetű, vagy hatású, de ezt a fibulát nem Szentes-Berekháton, hanem Fábiansebestyénben, földmunkálat alkalmával találták. Bizonyító ereje tehát elvész.

A több mint 300 germán sírban talált igen sok fibula között egy sincs olyan, mint a nyíregyházi leletben levő, amelyet Kossina hasding-vandálnak tart.²⁶

Díszcsatjaink és fibuláink legjobban a keleti gót eredetűeknek tar-

²⁰ Magyar történet I. köt. 37. l.

²¹ Lásd a 13. sz. jegyzetet.

²² Die Gliederung der Wandalischen Kultur in Schlesien. Jahrbuch des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer, Breslau, VIII. Bd. 20—36. II.

²³ Die Wandalen in Niederschlesien. Vorgeschichtliche Forschungen, Berlin, I. Bd. Heft 2. 1925.

²⁴ Wandalenfund von Czéke—Cejkov. Annalen des Naturhistorischen Museums Wien. Band 45, 1931.

²⁵ Mannusbibliothek 51. sz. 75. l., 1931.

²⁶ Zu meiner Ostgermanen Karte. Mannus, Bd. XVI., 160—162. II

tottakéhoz hasonlítanak, vagy azokkal azonosak. Bizonyítja ezt az a 67 csat²⁷ és kb. 30 fibula, amelyeknek rajzát és leírását a bécsi tanulmányútján dr. Csallány Dezső gyűjtött össze. Az e típushoz tartozó csatok közül 46 déloroszországi, kerchvidéki, 15 lombardiai, 3 krajnai, 2 dalmáciai, 1 poroszországi, 1 spanyolországi, 1 magyarországi (szabolcsi). Ez az utóbbi azonban más típusú. Így a most ismertetendő két csatunk Magyarországon egyedülálló. Bár úgy az alak, mint a díszítés tekintetében több változat van, úgy látszik, hogy az olaszországi leletek forma tekintetében megkülönböztethetők és elválaszthatók a déloroszországi leletektől. Ez utóbbiak túlnyomó részének — 46-ból 40 — a hátsó nyúlványán egy madárfej van, a többi azonban csak négyszögletű testű; ezeknél viszont a csatkarika végződik állatfejben. Ezzel szemben az olaszországiak nagyobb részén madárfej nincs, de szegletes és karikája síma. Ha van rajtuk madárfejes díszítés, akkor nem egy, de két egymással szembe forduló madárfej van a hátsórészen. Egyébként úgy a kivitel, mint a díszítő elemek nagyjában azonosak.

A mi két csatunk (XLIX. 1., 3.) legjobban azokhoz a krimi példányokhoz hasonlítanak, amelyeknek hátsó nyúlványán egy madárfej van, sőt egyiknek karikája is két állatfejjel van díszítve. A XLIX. 1. számú csatunk majdnem azonos a keletporoszországi Kossewenben talált és Dr. Wilhelm Gaerte által ismertetett²⁸ darabbal. Csak annyiban különbözik, hogy annál középen egy kő van, a mienknél a középső, nagyobb kő körül még néhány kisebb. A nálunk járt Peter Paulsen kieli archaeológus a G. Kossina legújabb munkájában²⁹ megmutatta a fenti kosseweni lelet ábráját, amelyet Kossina is keleti gótnak tart, de korát a 600 körüli időre teszi.

A másik csat (XLIX. 3.) is hasonló, de úgy ettől, mint a mi előbb ismertetett példányunktól is eltér a középső ékkövek elhelyezésében; ennek díszítőalakja viszont az olaszországi csatoknál gyakori.

A XLIX. 2. számú csatunkhoz hasonló típusú a Repnikov által IX.

²⁷ F. R. Martin: *Fibulor och Söljor fran Kertch. K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Manadsblad*. Stockholm.

Giuseppi Moretti: *Indizi di antichita barbariche presso il castello di Arnaro, Campli (Terame) 468—70. Atti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei*. Roma. 1928.

Hans Seger: *Grabfunde der Völkerwanderungszeit aus Südrussland. Jahrbuch des Schlesischen Museum für Kunstgewerbe und Altertümer*. Bd. VI. (Ostgotische Schmucksachen aus Südrussland 47—49. II.) Breslau, 1912.

Pósta Béla: *Régészeti tanulmányok az Oroszföldön*. Budapest—Leipzig, 1905. I—II. kötet. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása. III—IV. köt. 455. l.

A. Götze: *Gotische Schnallen. Germanische Funde aus der Völkerwanderungszeit. Amtliche Berichte aus den Königl. Kunst-Sammlungen*. XXIX. Jahrbuch. Nr. 1. 39—48. II. Berlin, 1907.

²⁸ Dr. W. Gaerte: *Urgeschichte Ostpreussens*. Königsberg, 1929. 284—5. II.

²⁹ *Germanische Kultur in 1. Jahrtausend nach Christus*. *Mannusbibliothek* 50. sz. 1932. 135. l. 123. kép.

T. 2. sz. a. közölt³⁰ példányhoz. Fibulánk (XLIX. 4.) is nagyon hasonlít az általa VII. T. 3. sz. a. ismertetett példányhoz. A díszítőelemek alapján, a mi 8. sz. fibulánkat is megtaláltuk nála (VI. T. 7. sz. a.), valamint a Baron J. Baye által ismertetett³¹ fibulák között is. De megtaláltam nála a Benninger által hivatkozott fibulánkhoz hasonló is³² (Fig. 9.), egy sonok-soui leletből. A krainburgi leletben³³ is több, a mienkhez hasonló tárgyat, vagy jelenséget is találók: díszítő elemet, a karikában pontokat, a díszítetlen, tömör, vastag bronzcsatokat és a bontófésűt, amelyek mind a keleti gótokra utalnak.

1. Nagyhegyi lelet.

Az alábbiakban a Nagyhegyen újabban feltárt germán temető három és berekháti egy sírleletet fogjuk ismertetni. A lelethely leírását — minthogy arról már ismételtelen szoltam — itt mellőzöm. A nagyhegyi lelőhely közvetlenül a Musa János északkeleti oldalon levő, már említett szőlője mellett van és az ott feltárt avar temetővel délről érintkezik. Somogyi Lajos tulajdona. Közvetlenül ehhez csatlakozik az északkeleti oldalon Busi Kálmán szőlője is. Az előbbi temetőben 72, utóbbiban 9 sírt tártunk, illetőleg dr. Csallány Dezső tárt fel.

Az előbbieik között két bronzkori és három jazyg, az utóbbiak közt két bronzkori is volt, sőt mindkét helyen néhány bronzkori urnát is találtunk. A germán sírok irányítása a legtöbb esetben a következő: a fej nyugaton, a láb keleten volt; de szokatlanul sok (nyolc) fordított helyzetben volt. Egy esetben egymásra temetett kettős sírt is találtunk. Valószínű, hogy az egyik germán, a másik vagy hun, vagy avar volt. Kormeghatározás szempontjából ez lett volna a legfontosabb sír, de egyiknek sem volt melléklete, csontanyaga pedig, rossz fenntartása miatt anthropológiai vizsgálatra nem használható.

Szentes környékén is gyakori az a jelenség, hogy két, sőt három más nép temetője van egymás mellett. Berekháton jazyg közelében germán és mellette avar. Zalotán jazyg és közelében avar. Nagyhegyen jazyg és germán (közösen), mellette avar. Sárgaparton jazyg és közelében avar. Kökényzugban germán, avar és honfoglaláskori. Kistőkén jazyg és avar (közösen), de volt több esetben rátemetkezés is.

Kétségtelen, hogy a nagyhegyi germán sírok közül a legfontosabbak a Somogyi Lajos és Busi Kálmán szőlőjében talált sírok. Somogyi

³⁰ N. J. Repnikov: Nekatone mogilniki obpasti Kriminszkij gotov 1—8. II. Izveszt. Imperatorszkoj Archaeologicseszkoj Kommisii S. Petersburg, 1906.

³¹ Baye baron de M. R.: Les tombeaux des goths en Crime. Pages 72—114. Memoires de la Société Nationale des Antiquités de France. Paris VII. Serie VII. 1907. U. o. Le Tour du Monde. 1897. Nr. 18. 137—8. II.

³² Beninger i. m.

³³ A. Riegl: Die Krainburger Funde. Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und Historischen Denkmale. Wien. N. F. I. 1903. 218—50. II.

Lajos szőlőjében talált 15. sír 165 cm mély volt. A csontváz fejjel keletnek, lábbal nyugatnak volt fordítva, tehát a rendszel ellenkező irányban. Kinyújtott végtagokkal, koporsó nélkül temették el. Hossza 170 cm. Csak a vastagabb végtagcsontokból maradt meg valami. A fekete homokos talajban, ilyen mélységben egyetlen ép csontvázat sem találtunk. Legtöbbször teljesen elpusztult, vagy csak a végtagok és fogzománc egyrésze maradt meg. A 15. sírban, a csontváz dereka táján, középen volt a díszes nagy csat. Közvetlen mellette, hozzátapadva, kisméretű bronzfibula feküdt; közelükben, hegygel a lábak felé irányítva, kis vaskés volt.

1. A csat (XLIX. 1.) teste és karikája erősfalú, szürkés fémből készült, öntés útján. A test hátsó, négyszegletű üregében ólomszerű anyagból öntött lap volt. A testhez vaskapoccsal illeszkedő karika alja homorú. A madárcsőr alakú nyúlvány bronzlemezből készült és belül üreges. A csattest külső kerületének hossza 52, szélessége 53 mm, tehát majdnem négyszög idomú. A hosszirányú hátsó keret peremén egymásba kapcsolódó nyolcas alakú, az első peremen két vonal közt elhelyezkedő zeg-zug díszítés van. A keret négy sarkán, kissé kiemelkedő, 8 mm átmérőjű kerek foglalat van, melyekben eredetileg valószínűleg almandin volt. A négyzet keretén belül, közvetlen a széleknél, két körülfutó vonal közötti erős mélyedésben, száraikkal egymást érintő kidomborodó kilences alakok helyezkednek el. Belső vonal mellett négyzetalakban függőlegesen álló éles gerincű rovátkák sorakoznak. A rovátkolás belső széleihez 23 mm átmérőjű szögleteskeret illeszkedik. Ebben a keretben egymással keresztet alkotó, aranylemezből készült foglalatban, középen egy nagyobb és ehhez csatlakozva négy kisebb kerek almandin foglal helyet. Az üresen maradt négy mezőben levő aranylemezen, a négy kis almandint, a középső kövel koncentrikusan haladó körívek kötik össze. Úgy a köríveket, mint az ezeket felező egyeneseket, bemélyedő, sűrű pontok alkotják. A tojásdad alakú karika külső, felső peremrészén nyolcas díszítés foglal helyet. Ez a karika hosszanti részének középvonaláig, egy-egy zeg-zug vonallal díszített ellentétes irányban kiemelkedő részig terjed. A tüske tövéhez kapcsolódó részen egy-egy madárfej van. A karika oldalán recés vonalak között kilencesalakú díszítés foglal helyet. Az állatfej szeme egy kis kerek almandin. A négyszög ellenkező oldalához a felső saroktól kezdődően félkör idomú test illeszkedik, amelyből hosszúcsőrű madárfej nyúlik ki. A félköralakú test kerete zeg-zug vonalas díszítésű. A kerettől, mélyedésben fekvő pontsorból álló dísszel elválasztott mezőben egymás mellett és fölött sorakozó bemélyített vízszintes vonalak vannak. A madárfejen, mélyedésszerű vonallal körülhatárolt foglalatban volt a szemet ábrázoló kő. A csatfelerősítésre szolgáló akaszték a négyszögletű test sarkaiban volt.

2. Kevésbé díszes, de szokatlan alakú és díszítőelemei sem gyakoriak az előbbi csattal együtt volt kis bronzfibulának (XLIX. 4.). Bár ez az alak nincs meg Hampelnél, de díszítéstechnikája sokban hasonlít

a Hampelnél bemutatott³⁴ egyik példányhoz. Bronzból készült. Hossza 55 mm. A félkorong alakú fejből keresztalakban három nyúlvány emelkedik ki. A nyúlványokon harántirányban két-két mélyedés vonul. Rövid, kissé hajlott nyaka van. A nyak végződésnél a lábrész kiszélesedik és állatfejet formál. A félkorongon és lábrészen ponttal ellátott köralakú mélyedések vannak. A láb legszélesebb részén két szemszerű kiemelkedés van; mindegyikben bemélyített keresztalak foglal helyet.

3. Kis vaskés.

Több melléklet nem volt. Megfigyelésünk szerint, ahol díszes övcsatok vannak, ott rendszerint fibula is van, de más tárgy csak ritkán fordul elő és akkor is kevés.

A 64. sír 190 cm mélyen, fejjel délnyugatnak, lábbal északkeletnek irányítva feküdt, kinyújtott végtagokkal, koporsó nélkül. A sírban 180 cm körüli magasságú, valószínűleg férficsontváz volt. Minthogy itt is csak kevés maradványt találtunk, nemét határozottan megállapítani nem lehetett. A sírban a következő tárgyak voltak: a medence felett, a gerinctől balra, tüskével a jobboldal felé fordulva díszes bronzcsat (XLIX. 2.). Ettől felfelé, a gerinc mellett bronzfibula (XLIX. 6.), lábbal az ember arca felé volt fordulva. A medence jobb oldala alatt csontfésű maradványait találtuk. A has táján, a bal combnál és lábfejnél borostyángyöngyök, melyeket valószínűleg ürge vitt oda. A lábtól kb. 10 cm-re, három bronz pipereeszköz (XLIX. 11.): fog-, vagy körömvájó, fülpiszkáló és kis lyukaskanál, azonkívül fésűtöredékek és két edénytöredék.

A leletben kétségtelenül a jellegzetes germán csat és a fibula a legérdekesebb darab.

1. A tömör, szürkésszínű fémből öntött, tojásdadalakú lapos csat test 59 mm hosszú és 36 mm széles. Felső részén lapos gerinc, a lefelé haladó oldal felületén két-két bemélyedő vonal között kapcsolt kilencesalakú, domború díszítés vonul. E bizonyára állattestet utánzó rész két végén, egy-egy füles állatfej van. Egyiknek a szeme félgömbből kiemelkedő kicsiny dudor, a másiké kerek, laposfelületű, melyen keresztalakú bemélyedő vonal látható. A két nyitott száját hengeres, tömör pálcika köti össze, amelyen a tömör, madárcsőr alakú tüske forgott. A tüske tövén vízszintes irányban vonaldíszítés van; görbülete előtt ugyancsak vonaldíszítéses kiemelkedő gerinc található; ettől kezdve végig, hosszirányú lapos sávok helyezkednek el.

2. Nagy fibula (XLIX. 6.) szürkésszínű fémből; kiemelkedő részein aranyozás nyomai látszanak. A félkorongos fejből öt, gömbölyded végű, nyúlvány ágazik ki. Fejlemezen, aranyozott mélyedésben, egymással ellentétesen két nagy S-hez hasonló díszítés van. Nyakán, függőleges irányban két mélyedés. A kéttagra osztott láb felső részének közepén elhelyezett rombusidom körül négy S alakú díszítés van. A rombus két csúcsának megfelelő két legszélsőbb ponton két kerek foglalat helyez-

³⁴ A régibb középkor emlékei Magyarhonban. I. rész, X. tábla 1/a. kép.

kedik el, melyben eredetileg kő volt. A foglalat alatt három rovátka van. A láb stilizált állatfejben végződik. A fibula peremét alkotó kiemelkedéseken egymásba kapcsolt nyolcasalakú díszítések vannak.

A Busi Kálmán földjén kiásott 77 sír a területen talált többi sírtól északra, elkülönülve, a legközelebbitől is egyenes vonalban 18,5 m távolságban egyedül volt. Lehetséges, hogy ettől keletre még vannak sírok. Ezen a részen ez évben fogok ásatni.

A csontváz 175 cm mélyen, fejjel nyugatnak, lábbal keletnek irányítva, kinyújtott végtagokkal feküdt. A fejet és a felkarcsontokat, a tulajdonos, a csatlakozó terület felásásakor kiemelte, de eltette. A sírban levő többi csontok — a bordákat kivéve — elég jó állapotban vannak. A sírban a következő tárgyak voltak:

A medencénél, közvetlen a gerincoszlop utolsó csigolyáján, tüskével a jobb oldal felé fordulva, díszes, nagy aranyozott csat, a medence alsó szélénél, lábbal jobbra díszes, nagy aranyozott fibula feküdt. Egyéb melléklet nem volt.

1. A szürkés fémből öntött csat (XLIX. 3.) teste négyszögalakú. Oldalai 53—55 mm hosszúak. Alakja, díszítése és kivitele a már ismertetett XLIX. 1. csattal egyezik. Ügylátszik egy műhelyből került ki és egy öntőmodell után készült. Különbség csak a test közepén levő dísz elhelyezésében, a kövek és a csatkarika alakjában van. A közepén levő négyszögben elhelyezett aranylemez betét szélesedő végű keresztet ábrázol. A kereszt szárainak oldalaihoz idomult foglalatban egy-egy hosszúság, közepén egy kerek almandin kő volt. A csattest keretén elhelyezett négy foglalat közül egyben és hátsórészen levő madárfej szemében is meg van az almandin. A csatkarika még inkább eltér. Amaz vastag és állatfejes, emez vékony, lapos és nem kifejezetten állatfejű. Felületén, ellentétes irányban két-két pont és fölötte félkör mélyedések vannak. A karika a tüske felé keskenyül s a két elkeskenyedett részt összekötő hengeres tagra illeszkedik az alul homorú madárécsőr alakú vastag, öntött tüske.

2. Fibula (XLIX. 10.). Öntött szürkésfémből. Félkorong alakú, fején öt állatfejet ábrázoló nyúlvány van. A félkorong peremén két sorban háromszögalakú bemélyedések sorakoznak. A félkorong bemélyített elején indadisz van. A rövid nyak közepén nagyobb, szélein kisebb kiemelkedő bordák díszítik. Az ezek által körülzárt két hosszas térségben, két szemközt álló ember alakja helyezkedik el. Az igen szép alakú láb felső részén, a nyaktőnél, mindkét oldalon, két szárnyszerű nyúlvány van, ezekben három vízszintesen és egy függőleges rovátka. A láb peremeinek szélén, ellentétes háromszögalakú bemélyítések foglalnak helyet. Legszélesebb részén két kerek foglalat van, amelyből a kő hiányzik. A láb kereken belül elhelyezett rombus körül az egész testet kacsakaringó alakú díszítés tölti be. A lábfej végződése állatfejet utánoz. A fibula hossza 105 mm. A mélyedésekben aranyozás nyomai láthatók.

2. Berekháti lelet.

A Dancsik Gergely földjén feltárt 202. sírból a már általunk ismert³⁵ temető folytatólagos feltárásakor került felszínre az alábbi lelet:

Többszínű és különféle alakú üveggyöngy, csat, két fibula, kis bronzkarika két töredéke, töredékes vaskarika, kisméretű agyagorsófej és egy római rézpénz. Sajnos, ez a meghatározás előtt az éremgyűjtemény többi darabjai közé került s így egyelőre egy nagyon fontos adattól estünk el. Itt most csak a csatot és az egyik fibulát ismertetjük.

1. A jellegzetes germán csat (XLIX. 5.) nagy és vastag, szürkés-fém öntvény. Hossza 54, szélessége 43 mm. A keret díszítés nélküli, elől szélesedő. A tüsketartó felőli részen, mindkét oldalon, egy-egy téglányalakú foglalat van, melynek mélyedései valami ékkövel, vagy színes pasztával voltak kitöltve. E két szemközti foglalatot erős, gömbölyded pálcanyúlvány köti össze egymással, amely a tüske tengelyéül szolgál. A madárcsőr alakú tüske háromosztású. A lábtőnél, egy négyzetszerű részen 12×14 mm méretű foglalat van a színes pasztadísz részére. Ehhez csatlakozik a középső, síma, gömbölyded idomú törzs. Az ennek folytatásában levő harmadik rész a tüske végződése, amely 25 mm hosszán és 8 mm szélességben, mély kivájás van, a kő, vagy más díszítés számára. A díszítés valamennyi foglalatból hiányzott.

2. Két azonos anyagú, nagyságú, kivitelű és díszítésű bronzfibula (XLIX. 9.). A téglalapalakú fej síma peremén belül, egymás alatti négy sorban, körökbe mélyített pontok sorakoznak. A rombuszidomú láb középső, lapos részének díszítése ugyanolyan, mint a feje. A láb végződésénél kissé vastagodik. A domború, símafelületű végrészen két, illetőleg egy vízszintesirányú borda emelkedik ki. A fibula alakja is egészen szokatlan.

A Benninger által hivatkozott és berekhátinak jelzett fibula (XLIX. 7.) *fábiánsebestyéni leletből* való. Ezt Benninger nyugati gót hatásúnak mondja. Ez lehetséges, de a berekhátival nincs kapcsolata és így az arra ennek alapján tett megállapítása nem helytálló.

Bemutatjuk még a kökényzugi ásatás egyik gazdagabb sírjából előkerült egyik szép fibulát (XLIX. 8.), valamint egyik berekháti csatot (XLIX. 12.), amely majdnem azonos az A. Riegl által ismertett krainburgi II. t. 9. sz. és a cividalei lelet 213. sz. csatjával. A (XLIX. 7.) fibula félkorongjának pereme fogazott. A XLIX. 12. csat kétharmad, a XLIX. 8. fibula eredeti nagyságban van ábrázolva.

Csallány Gábor.

³⁵ Lásd a 13. sz. jegyzetet.

Von den neueren Funden des Museums von Szentes.

(Hieher gehören die Tafeln XLVIII—XLIX.)

Szentes ist ein solcher Fundort des grossen ungarischen „Alföld“, welcher uns von allen in Ungarn ansässigen Völkern, besonders aus der Völkerwanderungszeit zahlreichen und bedeutenden Stoff liefert.

In dieser Mitteilung wollen wir nur einige interessante jazygische und germanische Gräberfunde schildern.

1. Jazyg-Sarmaten Funde.

1. Der auf Tafel XLVIII. 1—9. und 12—17. dargestellte Fund stammt aus dem besten Fundort der Szentes-Gegend, dem sogenannten „Nagy-hegy.“

Dieser Fund befand sich in einem avarischen Gräberfeld, in einem jazygischen Grabe. Sehr beachtenswert ist die Reichhaltigkeit des Fundes und zwar vorzüglich wegen solcher speziellen Gegenstände, welche unseres Wissens bisher in Ungarn nicht vorgekommen sind.

In einer Tiefe von 160 cm hinter dem Schedel eines mit den Füßen nach Norden ausgestreckten, 170 cm hohen Frauenskelettes befanden sich verschiedene Tiergestalten aus dünnem Gold und zwar Tauben (XLVIII. 2.), Hasen (XLVIII. 3., 5., 8.), Bienen oder Cicaden (XLVIII. 9.), Hirsch (Reh) (XLVIII. 7.), Hund (XLVIII. 4.) und Fischformen (XLVIII. 6.), ferner 3 menschliche Masken (XLVIII. 1.), welche wahrscheinlich zum Zieren der Ledermütze, Haube oder Haare dienten. Demselben Zweck dürften auch die zwischen Kopf und rechten Ellbogen zerstreuten 150 Goldflitter gedient haben, welche den vom Kopfe, resp. Mütze, Haube oder Haare herabhängenden Schleier, eventuell Haargeflecht zierten. Als Analogien können wir jene Perm-Sassanida-zeitlichen Schalen betrachten, welche alte ost-europäische Frauentrachten darstellen. Beachtenswert ist auch die menschliche Maske. Solche Darstellungen kommen auch auf den südrussischen szkythisch-sarmatischen, persisch-sassanidischen Monumenten und auf den in königlichen Gräbern gefundenen Goldgegenständen, Schalen, wie auch auf einem Stück des Kurgan-Fundes von Pokrovszk vor.

Zum Funde gehören auch noch Gold-Rosetten, ferner aus beinahe tausend Bernstein, Granaten, Calcedon, Kreide, und Glasperlen bestehende Perlschnuren, welche sich am Halse an den Armen und Füßen befanden. So auch Ohrgehänge, Scheibenfibula, dann ein Stück eines dünnen Metallgewerbes, ein bronzener Ring, Hefte und eine Cicadenform aus Bronze von der Mitte eines Halsschmuckes, ein Spindelkopf aus Ton, ein Messer, ein Eisengerät (vielleicht eine Schüssel einer Truhe), ein rötliches Gefäßchen (XLVIII. 14.) bei den Füßen und daselbst Bronze-Beischläge und eiserne Haken (XLVIII. 15.).

2. Eine neue Erscheinung, vorzüglich wegen ihrer ungewöhnlichen Form, Ausführung und Ornament beachtenswert ist die in Tafel (XLVIII. 10. a., b.) dargestellte goldene Fibula, welche in einem Jazyg-Grab bei Péterszög gefunden worden ist. Zweifellos ist dieselbe nicht römischen Ursprungs, aber auch keine Kopie, was bei den Jazygen häufig vorkommt, sondern entweder Kunstfabrikat oder aus der Pontusgegend stammend. Daneben befand sich auch die in (XLVIII. 11.) dargestellte kleine Fibula, welche ebenfalls eine neue Abart der bisher in Ungarn bekannten jazygischen, resp. römischen Fibula. Dieselbe ist insofern interessant, da sie vom Kopfe bis zu den Füßen aus gleichmäßigem dünnem Bronze-Draht besteht, so auch die zwei Ausläufe des Kopfes.

3. Eine neue Abart ist auch die in einem Jazyg-Grabe von Szentes-Sárgapart gefundene und in (XLVIII. 12. a., b.) dargestellte Fibula. Sonderbar ungewöhnlich ist der auf der dem Halse entgegengesetzte Seite hervorragende lange Auslauf und der auch flacher dünner Platte verfertigte Halsteil. Beide Formen sind unbekannt. Das Alter des Fundes kann auf Grund der daneben befindlichen Münzen auf das III. Jahrhundert gesetzt werden.

II. Germanische Funde.

Für die Alterbestimmung der germanischen Gräber von Szentes halten wir die neueren Funde von Nagyhegy und Kökényzúg (XLVIII. 1—6. und 8—12.) für sehr wichtig. Im Gegensatz zu Diculescu und Benninger erachten wir sowohl diese, als auch die ähnlichen Funde von Szentes—Berekhát für ostgotischen oder gepidischen Ursprungs. Das Alter dürften wir oder nach dem Markomann'schen Kriege in das Jahrhundert II—IV. oder V—VI. versetzen.

Die Analogien der XLVIII. 1—3. Schnallen befinden sich hauptsächlich unter den Schnallen von Kerts. Dort befinden sich mit einem Vogelkopf gezierte Schnallen, welche nur darin von den lombardischen verschieden sind, dass diese meistens entweder mit zwei Vogelköpfen oder ohne Vogelkopf vorkommen. Die obigen Schnallen und die dazu gehörenden Fibula (XLIX. 4., 6., 10.) stammen aus dem Funde von Nagyhegy, wo wir Säbeln, Schildknoten, Kämme, Klemmen (Zangen) geradeso fan-

den, wie im Grabfeld von Berekhát, dessen Funde mit jenen von Nagyhegy identisch sind und welche Diculescu für vandalisch, Kossina für gepidisch, Benninger auf Grund der Fibula XLIX. 7. für westgotisch erachtet. Letztere Festsetzung dürfte zwar möglicherweise für die Fibula seine Richtigkeit haben, kann sich aber nicht auf das Gräberfeld von Berekhát beziehen. Aber die Fibula hat man nicht dort, sondern in Fábíánsebestyén gefunden.

Die Fibula XLIX. 8. gehört zum Fund von Kökényzúg. Die Schnalle XLIX. 5. samt der zugehörigen Fibula Nr. 9. von interessanter Form und Ornament, als auch die Fibula XLIX. 12. sind in Berekhát gefunden worden. Hier befindet sich bisher das grösste germanische Gräberfeld von Ungarn mit etwa dreihundert Gräbern.

G. Csallány.

„A sagittis Hungarorum . . .”

A magyarok íjja és nyila.

I. Bevezetés.

„*A sagittis Hungarorum, libera nos, Domine!*” A magyarok nyilaitól, ments meg, Uram minket! — Ez a fohász hangzott el állítólag a kereszténységnek csaknem minden templomában a honalapítás korabeli magyar kalandozások idején.¹ Ebben bizonyosan van némi túlzás, mert nem valószínű, hogy a kereszténységnek minden templomában hangzott volna ez a könyörgés, azonban történelmi tény az, hogy Modena város lakossága, kétségtelenül a magyarok 924. évi betörése alkalmából a város védőszentjéhez, Szent Geminianushoz emígy könyörgött: „*Ab ungerorum nos defendas jaculis.*”

A történelemből tudjuk, hogy csaknem egész Európa népeit a IX. század végén és a X. század elején, hetvenkét esztendőn keresztül rettegés és félelem fogta el mindenütt, ahol csak megjelentek a magyarok lovascsapatai. A mai ember alig tudja megérteni, hogy mint volt az lehetséges, hogy egy kisszámú népnek nem túlságosan nagy lovascsapatai, hogyan tudták háromnegyed évszázadon keresztül az akkori egész művelt világot így megfélemlíteni. Csodálkozunk azon a bátorságon, amellyel ennek a félnomád pásztornépnek csapatai olyan messzire vivő utakra mertek vállalkozni hadakozva, zsákmányolva csaknem egész Európát, Brémáig, Spanyolországig, Sziciliáig, Konstantinápolyig. Mert a külföldi történetírók azon állítását, hogy ezek a csapatok roppant nagyszámú seregek voltak, mint képtelen túlzást már régen megcáfolták. Ezzel az állítással csak szépíteni vagy menteni akarták a nemzetüket ért folytonos vereségeket, vagy mint a lechmezei csatánál — fokozni győzelmük dicsőségét.

Számbeli fölényük tehát nem volt. De állítólagos vadságuk vagy kegyetlenségük sem lehetett oka hadi vállalkozásaik bámulatraméltó sikerének. Ennek oka csakis valamely előttünk ismeretlen hadászati előnyük lehetett.

¹ Tóth Béla, Szájról szájra, 3.

A történetírók azt mondják, hogy főleg egészen új, eddig Európában ismeretlen *harcmodoruk* magyarázza sikereiket. Valószínűleg ez a harcmodor is egyik oka volt sikereiknek, de legfőbb oka az én nézetem szerint egy az akkori Európában egészen új, itt teljesen ismeretlen *tökéletes fegyver* volt. Ama sokat emlegetett harcmodor csak következménye volt e fegyver használatának. Egy szóval: legfőképpen egy új és jobb fegyvernek, azonkívül pedig e fegyver alapján kialakult harcmodornak köszönhetőek a magyarok nagy hadászati fölényüket s végeredményként háborús sikereiket. Ha tehát alaposan meg akarjuk ismerni ezt a kérdést, akkor először is meg kell vizsgálnunk azt, hogy milyen fegyvereik voltak a honfoglaló magyaroknak.

A magyar honfoglalás koráról szóló tudósítások között van tudvalevőleg olyan is, amely az akkori magyarok harcmodorát és fegyverzetét is leírja, t. i. *Bölcs Leó* bizánci császáré. Híres taktikájának XVIII. fejezetében a következőket mondja: „Fegyverük pedig *kard, páncél, íj* és *kopja*; így a csatában legtöbbje kétféle fegyvert visel, a vállán a felfelé álló kopját hordva, az íjat pedig kezében fogva s mindkettőt használva, ahogy éppen szüksége van rá; ha azonban üldözik őket, az íjjaiknak veszik nagyobb hasznát.” Továbbá: „Nagy igyekezetet és gyakorlatot fordítanak a lóhátról való nyilazásra.”² (Salamon Ferenc szerint a sereg egyik része kopjás volt, másik pedig kardos, s az egész sereg nyilas.)³ *Bölcs Leó* további leírása szerint: „Jobbára a távolból való harcban és a lesvetésben lelik kedvüket, ... lévén ők lovasok, kik nem szállnak le lovaikról. De nem is kitartók gyalog állni meg helyöket, mint a kik lóháton növekedtek fel... Ellenökre van a kézre vívott fegyveres mérkőzés is, és a szemesen történő éjszakai meglepetések...”⁴

Kard, íj és kopja. Ezek voltak tehát a magyarok támadófegyverei. Ehhez azonban még hozzá kell tenni, ami Bölcs Leó leírásából kimaradt, de aminek kétségtelen bizonyítékát a honfoglalók sírjai szolgáltatják: a *fejsze* vagy *fokos*.

Csupán összehasonlításként közöljük, hogy az e korbeli nyugati népek támadó fegyvere a *lándzsa* és a *kard*, védő fegyvere pedig a *pajzs* volt. *Íjat* is használtak ugyan, de nem mindenütt és csak alárendelt szerepben. A nyugati népek harcmodora legfőképpen a *gyalogharc*, amelyben ember ember ellen küzdött, először lándzsával, azután karddal. Tehát ú. n. *közelharcban*.

El lehet már most képzelni, milyen ijedt zavart okozott németeknél, olaszoknál, bizánciaknál az, hogy hirtelen olyan ellenfelük támadt, amely nem volt hajlandó a földön állva megvárni a támadást s velük kardpárbajt vívni. Ellenben az ellenség emberei gyorslábú lovaikon száguldva jöttek, már messziről kilőtték nyilaikat, közéjük dobták kopjaikat s az-

² MHK. 35.

³ Arch. Ért. X, 291.

⁴ MHK. 37, 39.

után mint a szélvész újra elrobogtak. S hogy nyilaikat olyankor nem hiába és céltalanul a levegőbe lötték, bizonyítja az a félelem, amely e népeket a magyarok nyilai miatt elfogta.

A magyarok fegyverei között azonban minden kétségen kívül a legfontosabb az íj és nyíl volt. Véleményem szerint csupán ennek a fegyvernek köszönhatték minden sikerüket. Igaz, erre azt az ellenvetést lehet tenni, hogy hiszen a nyugati népek is ismerték és használták az *íjat* és *nyílat* fegyverül, s e szerint nem olyan bizonyos a magyarok ebbeli fölénye. Ha azonban a továbbiakban meg fogjuk látni, hogy milyen volt a nyugati népek íja s milyen íjat használtak a magyarok, akkor könnyen meg fogjuk érteni a dolgot. Éppen a két ellenfél e fegyvere közötti nagy különbség magyarázza meg azt a fentebbi feltevésünket, hogy a magyarok csupán ennek a fegyvernek köszönhatték minden sikerüket.

II. Az íj.

Az *íj* az emberiség legrégebb fegyverei közé tartozik, mert már a kőkorszaktól kezdve el volt terjedve csaknem mindenütt, ahol emberek laktak. Anyaga, szerkezete és alakja szerint több típuscsoportra szokták osztani. A sorozat elején van az ú. n. *egyszerű íj*, amely egy alkalmas faágból vagy botból van faragva s az ívesre meggörbített fának két végére van rákötözve a megfeszített húr. Ez az íjforma feltalálható mind az öt világrész primitív népeinél, igen sok változatban. Fejlettebb alakot mutat a körülcsavarással megerősített íj, de a fejlődési sorozatnak a végén, mint fajának legtokéletesebb típusa, az ú. n. *összetett íj* szerepel. Ennek is több változata van, s miként a neve mutatja, különféle anyagokból van összetéve. Ez az *összetett íj* már az ókorban is el volt terjedve Európa keleti és déli részein; a szkythák és a görögök fegyvere volt, ismerték Thráciában és Kréta szigetén. Ázsia legnagyobb részén, Kisázsiaától Japánig mindenütt, még a közelmúltban is használták, csak a déli és északi széleken lakó, ethnológiailag is különálló némely nép nem ismerte.

Az *összetett íjnek* különféle változatai között a legtokéletesebb az, melyet a szaktudomány *török-* vagy *turkesztáni-íjnek* nevez. Ez az íjforma valószínűleg középzásiai eredetű s ez volt valamennyi mongol és törökfajú nép kedvelt fegyvere. *A hunok és az avarok, a tatárok és a honfoglaló magyarok is ezt az íjtípust használták.*

Az *összetett íjat* s természetesen legtokéletesebb faját, a turk vagy turkesztáni íjat is, különös szerkezete és alakja miatt *reflex-íjnek* is nevezik, mert mikor lekapcsolják róla az ideget, visszafelé hajlik s íve ú. n. nyugalmi (tehát felajzatlan) állapotban éppen ellenkező irányú, mint mikor az ideg meg van feszítve rajta. (Vö. 4. kép.) Az íjnak különös, többszörösen meghajlított alakja van, legtöbbször olyan ez, mintha két enyhén hajlott S-alakból volna összetéve. Anyaga, melyből készül, a kö-

vetkező: Belső magja, amely az íj egész hosszán végigvonul, kemény, rugalmas fából való vékony, lapos léc, amely a középső részén vastagabb, a két vége pedig csúcsban végződik. Középső része azért vastagabb a többinél, hogy ott a kéz részére jobb fogást adjon, azonkívül azért, hogy ezen a helyen lehetőleg merev és ellentálló legyen az íj. Tehát nem az egész faléc hajlik egyenletesen, mint az egyszerű íjnál, hanem csak a középső merev részlettől jobbra és balra eső darabjai, de ezek sem végig, hanem csak egy bizonyos hosszúságban rugalmasak, mert a végső, kihegyesedő végeik megint merevek, mert ezekre vannak ráerősítve az ideg rákapcsolására való külön szerkezetek, mint később látni fogjuk.

A belső magját képező falécen kívül még más anyagokból is készült az íj, és pedig: a faléc külső oldalára a marha láb- vagy nyakizomzatából való ínrostokból készült vastag réteget sajtoltak nagy erővel. Ezek a gondosan megtisztított, zsírtalanított és megpuhított ínrostok, ha megszáradtak, felette erős, szívós és rugalmas tömeggé merevedtek s a hozzászorított fával elválaszthatlanul összeragadtak. A faléc belső, a nyílazó felé eső oldalára két hosszú szarúlemezt ragasztottak halenyvvel. A bivaly, marha, vagy vadkecske szarvából faragott lemezeknek és a falécnek összeérő felületeit erre szolgáló külön szerszámmal erősen megkarcolták, megirdalták, hogy jobb tapadásuk legyen az összeragasztásnál. Az emígy „összetett“ három különféle alkatrészt végül beburkolták vagy vékony bőrrel, vagy az ázsiai népek univerzális anyagával, nyírfakéreggel.

Ilyen íjnak az elkészítése rengeteg türelmet, nagy szaktudást és rendkívüli ügyességet kívánt. Azonfelül még nagyon sok időbe is került az előállítás, mert a sokszor ismétlődő szárítási szünetek miatt öt, sőt tíz évig is eltartott az elkészítése. Az íj gyártása tehát a tudás és tapasztalat akkora mértékét kívánta meg, melynek megszerzése valószínűleg évszázadokba került. Valósággal művészi teljesítmény volt egy tökéletes íjnak az elkészítése. Elképzelhető tehát, hogy nagy az anyagi értéke egy-egy ilyen tökéletes íjnak, amelynek bőrburkolatát sokszor pompás préselt, festett és aranyozott díszítményekkel is ékesítették, sőt mint később látni fogjuk, fehérceontból való lemezekkel is díszítették. Természetesen aránylag igen magas ára is volt egy-egy ilyen íjnak, néha több lónak vagy marhának az értékével is felért.⁵

A kaliforniai múzeum mindenféle típusú íj erejét és a nyíl átütő képességét vizsgálván hosszú és pontos kísérletekkel, arra az eredményre jutott, hogy a legjobb íj valamennyi között egy összetett türk íj volt.⁶

*

Kétségtelen, hogy a magyaroknak is legősibb fegyvere az *íj* volt, amelyet még az őshazában ismertek meg és használtak. Ezt mind az

⁵ Jähns, Entwicklungsgeschichte, 279, 288.

⁶ Ebert, Reallexikon der Urgeschichte, XIII, 237.

íj, mind a *nyíl* szavunk bizonyítja, mert ezek valamennyi finnugor nyelvben feltalálhatók.⁷ Ez az őshazabeli íj azonban valószínűleg még nem volt az a tökéletes fegyver, mellyel őseink később mai hazájukat szerezték. Ama régebbi íj is minden valószínűség szerint az összetett íj típuscsoportjához tartozott, s olyan lehetett, mint amilyen a szamojédéké, amely csupán fából és ínrostokból készült. Esetleg olyan is lehetett, mint a lappok-é, mely kétféle fából, összeenyvezett nyír- és fenyőfából van összeszerkesztve s eső meg hó ellen nyírfakéreggel van borítva. A honfoglalás idején azonban már turkesztán-típusú íjat használtak a magyarok s ezt talán a szomszéd onogúr-bolgároktól vették át, akikkel való szoros érintkezésük, tudjuk, évszázadokig tartott s akiktől eltanulták a nomád állattenyésztést. Mert ez az íj éppen a nomád állattenyésztő népek tipikus fegyvere. A nomád úgy szereti a fegyverét, mint a lovát s az íjat úgy becsüli mint legfőbb tulajdonát, amely apáról fiúra öröklődik. Ezek a népek nemcsak hadba és rablótámadásokra indulnak fegyveresen, hanem nyájaikat is fegyveresen őrzik és fegyveresen vándorolnak. Az íj gyakorlati használhatóság szempontjából a legvalódibb és legtipikusabb *nomádfegyver* s ez maradt mai napig. Nagy értéke mindig lövésének alattomos nesztelenségében volt, ami a legkitűnőbb *vadászfegyverré* avatja. E tulajdonságai miatt tartották meg a nomádok az íjat akkor is, mikor már régen elterjedt közöttük a puskaporos fegyver is.⁸

Az sem lehetetlen azonban, hogy nem az onogúr-bolgárok, hanem a IV. század végén rájuk törő hunok, s az ezek nyomában feltűnő egyéb török fajú középpázsiai népek ismertették meg a magyarokkal a turkesztáni típusú íjat. Erre látszik mutatni az a körülmény, hogy a nagy különbség dacára, mégis feltűnő rokonságot mutat a magyarok íjja az *avar* íj formájával.

*

Ha a mai ember a magyarok íjjáról-nyíláról olvas, önkéntelenül ugyanabba a hibába esik, mint amikor azt olvassa, hogy a honfoglaló magyarok sátorban laktak. Az emberek túlnyomó nagy része ugyanis ilyenkor bizonyára a vásári vászonsátrakra gondol, vagy a cigányok füstös, szellős sátrai jutnak az eszébe. Szakasztott így van ez a nyíllal-íjjal is. Gyermekkori emlékek: fűzfavesszőből és hornyolt zsindelyből készített ú. n. íjpuska és fűzfavesszőből metszett nyílnak a képe elevenedik meg képzeletünkben. Legjobb esetben — a műveltebb olvasó — emlékszik könyvekben látott képekre, múzeumokban megcsodált tengerentúli primitív népek íjjára, nyílára — s nem valami jó véleménye lesz az ősmagyarok e fegyverének harci értékéről. Megnyugtathatjuk az olvasót, amint a honfoglaló magyarok nem laktak vásári- vagy cigánysátorban, úgy magyar elődeink íjja-nyila sem volt olyan, amilyennek képzelik.

⁷ Magyar Nyelvőr, XLIII, 385.

⁸ F. Ratzel, Völkerkunde, III, 350.

Kitűnő és tökéletes fegyver volt az, amely körülbelül úgy viszonylott a fent említett primitív népek íjjához, mint a mai modern automatikus ismétlő-puska a XVI. századbeli elültöltős kanócos, kovás flintához.

Mielőtt a magyar íj rekonstrukciójához foglalkoznánk, felvetődik a kérdés, hogy mit tudunk vagy tudunk eddig erről a fegyverről. Bizony nagyon keveset, majdnem semmit. Nyilvános múzeumainkban és magánosok fegyvergyűjteményeiben hiába keressük a régi magyarok íjját, nem találunk sehol egy darabot sem. Mind elpusztult régen, mert mikor még volt belőle, senkinek sem jutott eszébe, hogy akár csak egyet is el kellene tenni az utókor számára. Mindenféle más fegyver megmaradt és felfalálható a gyűjteményekben, sokkal régebbi is, de ebből a fajtából nem maradt.

Írásbeli adataink vagy leírások sincsenek, amelyek alapján rekonstruálni lehetne a magyarok íjját. Mindössze egy számbavehető adatra akadtam, s ez azt mondja, hogy a magyarok főfegyvere a *szarúból való íj* és a meglehetősen hosszú és vascsúccsal ellátott nyíl, amely úgy a közvetlen céllovésre (Kernschuss), mint az ívben való lövésre szolgált.⁹ Hogy mire támaszkodik ez a nagyon érdekes és ha igaz, igen fontos leírás, nem állapítható meg. A többi írásbeli adat sem az íj formájáról, sem az anyagáról nem ad felvilágosítást. Ezeken kívül csak egynehány *képes ábrázolás* őrizte meg állítólag a magyar nyíl és íj emlékét. De hogy milyen értékkel bírnak ezek az ábrázolások a mi szempontunkból, azt az alábbiakban fogjuk megtudni. *Szendrei János* „A magyar viselet történeti fejlődése“, továbbá „Magyar viseletképek címeres leveleinkben“ c. munkáiban, valamint *Nagy Géza* „A magyar viselet története“ c. munkájában pontosan felsorolják és közlik ezeket a megmaradt ábrázolásokat. *Nagy Géza* szerint az Árpád-kori íj alakja több egykorú emléken maradt meg. Egyik a velencei Szt. Márk templomnak egyik mozaikképén, az ú. n. indusok képén; más szerkezetű azonban az íj egy másik emléken, a novgorodi Mária-képen, amely szerinte a XII–XIII. sz.-beli keleteurópai íj típusának tekinthető. Hasonló íjjal van ábrázolva a budapesti Margitszigeten talált domborműves téglá nyillazó kun lovasa. Egy bényi domborműves kövön látható vadászok íjja is ilyen formájú.¹⁰ Feleslegesnek tartom ezeket a fent felsorolt íjformákat ábrákban bemutatni, mert egy részük nyilvánvalóan nem magyar íjat ábrázol, másrészük (a két utolsó) olyan kezdetleges és minden részlet nélkül való sematikus ábrázolás, amely a mi szempontunkból teljesen értéktelen. A *Szendrei János* magyar viseleti képein látható íjak sajnós szintén nem jöhetnek számításba, mert ezek egytől-egyig sokkal későbbi korból származnak, olyan időből valók, amikor a magyarok már régen elhagyták ősi, keletről hozott íjüket s a nyugati népek nehezebb fegyverzetét vették át, amelyet a külföldi lovagok

⁹ Köstler, Die Ungarnschlacht auf dem Lechfelde, 1884. 13.

¹⁰ Nagy Géza i. m. 79.

hoztak divatba nálunk.¹¹ A régi fegyverzetet megőrző köznépről és várjobbágyságról sajnos nem maradtak fenn képes ábrázolások. *Szendrei* képein láthatók: előkelő kun urak, magyar főurak szablyákkal és kézijakkal, Nagy Lajos korából; azután XVI. sz.-beli fametszeteken és rézmetsetű képeken és a XVII. sz.-ból valókon lovasok „tegezbe helyezett kézijjal”.¹² Az utolsók már mind a török háborúban használt s nyilván török eredetű íjat ábrázolnak. Erre mutat többek között az idézett mű 114. és 119. oldalán látható nyíltartó alakja is. Egyetlen kivétel van a sok közül, a 125. lapon látható íj, de különösen a nyíltartó tegez, amely hasonlít a régi magyarok tegzére, azzal a különbséggel, hogy nincsen fedele s hogy a nyilak fordítva vannak bele rakva. — *Szendrei* másik említett munkája (Magyar viseletképek címeres leveleinkben) a mi szempontunkból szintén teljesen mellőzhető, mert a címeres leveleken ábrázolt nyilazó vitézek íjja egytől-egyig a XVII. sz. divatját mutatják. Amint tehát látható, a fennmaradt képes ábrázolások anyaga e kérdés megfejtésénél számba nem jöhet.

A honfoglaló magyarok íjára vonatkozólag majdnem kizárólag a *sírokból talált leletekre* vagyunk utalva. Ezekén kívül felhasználjuk az ethnológia összehasonlító anyagát, amely — mint látni fogjuk — erre kiválóan alkalmas. A következőkben tehát meg fogjuk vizsgálni a sírok anyagát s ezek alapján, valamint az ethnológiai párhuzamok segítségével megkíséreljük az íj rekonstrukcióját.

A régi időben az elhalt harcost ruhástól s minden harci felszerelésével együtt temették el. Ezért találunk a régi magyarok sírjaiban is mindenféle egyéb tárgy között *fegyvereket* is. Találunk *kardot, kopját, szekercét, nyilcsücsöket* és *tegezmaradványokat*. Nyilvánvaló, hogy a legfontosabb fegyvert, az *íjat* is bele tették a sírba, de az, mint fentebb a turkesztán íj leírásánál láttuk, olyan anyagból volt készítve, amely igen hamar elpusztult a földben, úgy, hogy a legtöbb esetben még a nyoma sem maradt meg. A megmaradt *nyílhegyek* és *tegezmaradványok* azonban kétségtelenné teszik, hogy a sírban *íjnak* is kellett lenni.

Valóban maradtak tegezmaradványok és nyílhegyek mellett az *íjról* való részek is a sírokból elég szép számmal, ha nem is minden sírban. Ezekből a nagyon sokáig fel nem ismert íjrészletekből lehet következtetni az íj alakjára és szerkezetére. Vagy hatvan esztendő telt el, amióta először megtalálták azokat a *lapos, hosszúkás csontlemezeket*, amelyekről végre kiderült, hogy az íjnak részint díszítésére szolgáltak, részint szerkezetéhez tartoztak. Csak nem régen, a szegedi múzeum utolsó esztendei ásatásai alapján sikerült ezeknek a faragott csontlemezeknek a kérdését megfejtennem.¹³ Ez a megfejtés ugyan az *avarok* íjára vonat-

¹¹ Nagy Géza, A magyar viselet története, 76.

¹² Szendrei János, A magyar viselet történeti fejlődése, 11, 13, 50, 59, 60, 74, 83, 89, 90, 92, 93, 114, 116, 119, 120, 125, 195. l.

¹³ Dolgozatok, 1930, 178—220.

kozik, az avar sírokból talált anyag alapján, mivel azonban *magyar* sírokból is az avarokéhoz hasonló csontlemezeket találunk, nyilvánvaló, hogy azok is íjról való részletek. (1. és 2. kép.)

Avar sírokból már meglehetősen számmal ismerünk ilyen íjról való csontlemezeket, ellenben a magyarok sírjaiban felette ritkán fordulnak elő. Valószínűleg nem mintha ott nem lettek volna, hanem azért, mert kevés a hiteles és rendszeresen felásott magyar sír s a véletlenül előkerült s nem szakember által feltárt sírokból valószínűleg mint értéktelen holmit kidobálták, semmibe sem vették ezeket a többnyire vékony és

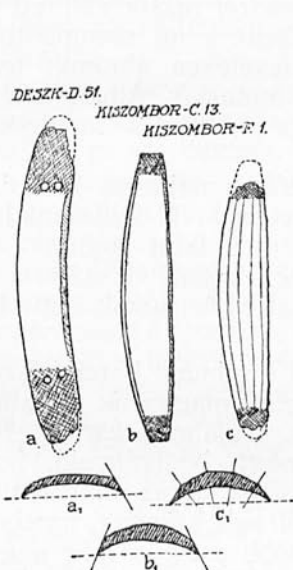


Abb. 1. kép.

KISZOMBOR-E. 39. DESZK-D. 76. KUNAGOTA

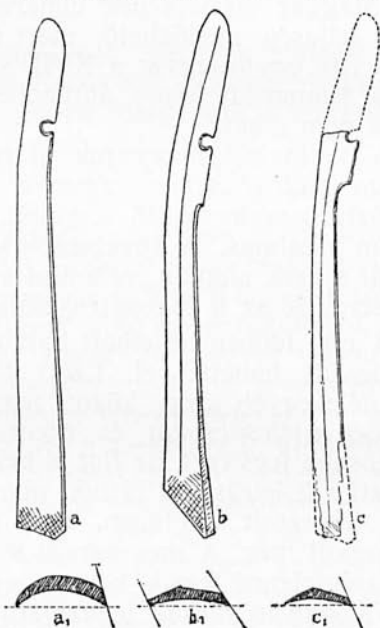


Abb. 2. kép.

könnyen pusztuló csontlemezeket. A szakirodalomból mindössze öt helyről sikerült csontlemezeket megállapítani, úgy hogy azok alapján valóban nem lehetett eddig a kérdés megoldásához fogni. A szegedi múzeum azonban ebben a tekintetben is szerencsés helyzetben volt, amennyiben a múzeum Móra Ferenc igazgató legutóbbi ásatásai révén több ilyen (eddig még közzé nem tett) anyag felett rendelkezik, mint amennyi a többi magyarországi múzeumokban együttvéve található.

Előbb az idegen anyagot ismertetjük, a megtalálás sorrendjében, azután a szegedi múzeum csontlemezeit vizsgáljuk meg. Előljáróban

azonban meg kell jegyeznünk, hogy a felsorolásban *középső lemeznek* (1. kép) az íj közepéről való, s *hosszú lemeznek* (2. kép) az íj két végéről való csontlemezeket nevezzük.

1. Az első ilyenmű csontlemezek 1871-ben kerültek elő a nógrádmegyei *Pilin* községben, egy honfoglaláskori magyar lovassírból. Két hosszú, az íj végéről való, és két kisebb töredéket találtak a csontváz oldala mellett.¹⁴

2. Tíz év múlva, 1881-ben találták meg a komárommegyei *Nemes-Ócsán* a második csontlemezeletet, szintén lovas vitéz teteme mellett. Egy meglehetősen épen megmaradt kard feküdt a sírban s e kard mellől került elő a négy darab 25 cm hosszú és 2 cm széles csontlemez, amelyeket akkor a megtaláló tévesen a kardhüvely részeinek tartott s leírásában úgy tünteti fel, mintha a kard két oldalát borították volna.¹⁵

3. A harmadik lelet a bácskai *Gombos-Bogojevoról* származik. A csontváz jobb combcsontja felső csuklójához közel találtak három magyar nyílcsúcsot a tegezvasalás között s a bal térde körül vékony csontlemezt. A leletet nem ismerem, ábrát a csontlemezről nem közölnek, így nem egészen bizonyos, hogy íjcsont volt-e ez a lelet.¹⁶

4. Negyedik leletünk újra a nógrádmegyei *Pilin*ben került elő a honfoglaláskori temető 61. sz. sírjából. Itt csak két darab 10–11 cm hosszú középső lemezt találtak, „puha anyagból, tojásdad idomúak, harántosan kihajlók, egymással érintkező helyzetben voltak a csontváz combjai között.”¹⁷

5. A X. század második feléből származó *kenézlői* (Szabolcs-megye) sírmező 16. és 18. sz. lovassírokból ismerünk még ilyen csontlemezeket. A 16. sz. sír csontvázának bal felkarja belső szélén és annak egész hosszában keménypapír-vastagságú két, darabokra tört csontlemez feküdt. Meg nem állapított helyről még négy darabot szedtek ki.¹⁸

6. A 18. sz. sírből tizenhat darab csontlemez és töredék került elő. Egy a bal könyök mellett, egy a térd alatt, rézsut, keresztben feküdt. A többieket a mellkason és fel nem jegyzett helyeken találták. Két darab páros volt s a megtalálás alkalmával 7 mm vastag földréteget vett közre, amiből akkor azt következtették, hogy sem vas, sem fa nem volt, hanem a vértnek nemeze, amit a csontlapok közrefogtak.¹⁹

7. Az eddig még nem közölt idegen anyag közül volt alkalmam a *kecskeméti* múzeum tulajdonában levő csontlemezeket tanulmányozni.²⁰ Az Alpár községhez közeli *Szikra-Madari* tanyán ásatott Kada Elek

¹⁴ Arch. Közl. 1871, IX, 17; Hampel, Alterth. II, 449 és III. T. 335.

¹⁵ A. É. XIV, 352.

¹⁶ A. É. XXI, 425.

¹⁷ Hampel, Honf. 182 és 69. 2.; Hampel, Alterth. II, 878 és III, 524.

¹⁸ A. É. XXXIV, 324.

¹⁹ A. É. XXXIV, 330.

²⁰ Dr. Szabó Kálmán múzeumi igazgatónak tartozom ezért köszönettel.

1898-ban, s egy lovassírban talált két darab igen világos színű középső csontlemezt. Hosszuk 12·5 cm, szélességük 24 mm.

8. Egy másik sírból hosszú csontlemezeknek darabjai kerültek elő, összesen négy darab, 9 és 13 cm hosszúság között. Feltűnően vékonyak, legvastagabb részükön is csak 2 mm vastagok. Nevezetes ezeken a csontlemezeken az, hogy a lapok külső felülete nem egyenletesen domború, hanem középen gerinc fut végig, amelyet két egyenes sík felület szögben való találkozása alkot.

9. A szentesi múzeum anyagában két sírból való íjlemezek kerültek elő. A Szentes-Szent László, 6. sz. lovassírban egy darab középső csontlemez volt, egy másik bizonytalan használatú díszített csontlappal együtt.

10. Az ugyancsak Szentes-Szent László 13. sz. lovassír földjében két darab középső csontlemez volt.

11. A szegvári oromdűlői leletből is került egy darab csontlemez a szentesi múzeumba.²¹

A szegedi múzeum birtokában levő magyar íjcsontok közül eddig csak a Móra Ferenc 1926. évi *kunágotai* ásatása alkalmával előkerült darabok vannak közölve.²² Azonkívül az avarok íjának tárgyalása alkalmával²³ megemlítettem a *kiszombori* ásatások négy sírjának csontlemezeit. Azóta megszorodtak a kiszombori csontletek és egy újabb lelőhelynek, Deszk-D-nek öt sírjából kerültek elő magyar íjcsontok. Ennek az anyagnak az alapján már meg lehetett kísérelni a magyar íj rekonstrukcióját.

12. A *kunágotai* 3. sz. lovassírban a csontlemezek a medence táján és a két alsó lábszár között találtattak. Két íjnak a részletei voltak ezek. A hosszú lemezek egyikén s egy kisebb töredéken ugyanolyan gerinc van, mint a 8. sz. alatt említett *szikra-madaritanyai* csontlapokon. Egy másik sajátosság látható mindhárom hosszú lemezen, amennyiben a homorú oldalukon, közvetlen az ideg beakasztására szolgáló bevágás alatt a csontlap egész oldala erősen ki van vágva. (2. kép, c.) Az összes ismert csontlemezek között ez az egyetlen ilyen formájú. A középső lemezek hossza kb. 130 mm, szélességük kb 30 mm. A hosszú csontlemezek eredeti hosszát nem lehet megállapítani, mert csonkák, szélességüket is csak egy helyen, az idegakasztó nyílás táján, ahol 18—20 mm.

13. A *Kiszombor-B.* temető 12. sz. sírból két darab középső csontlemez került ki. A 150 mm hosszú és 25—26 mm széles lemezek szokatlanul vastagok (középen 4—5 mm), s jellegzetes keresztmetszetük van. Az erősen domborodó felső felület egyik oldalon élben találkozik

²¹ E helyen mondok köszönetet a szíves közlésért Csallány Gábor igazgató úrnak.

²² Dolgozatok, 1926, 131.

²³ Dolgozatok, 1931, 184—185.

a belső kevésbé domború felülettel, a másik oldalon azonban ferdén le van metszve az egész él, végig s ez a 3—4 mm széles felület végig meg van irdalva. Két hosszú lemeznek a darabjai voltak még ebben a sírban, eredeti hosszuk kb. 265—270 mm lehetett. Alul 28—30, fent 18 mm volt a szélességük. Vastagságuk lényegesen kevesebb a középső lemezeknél, 2—2½ mm. Felületük egyenletesen domború, oldalsó éleiken erős irdalás van, valamint az alsó kiszélesedő végükön is.

14. A *Kiszombor-B.* 217. sz. sírban a csontváz medencéjében és a lábszárak között feküdtek a csontlemezek. Némileg épen csak egy középső lemez (130 × 27 mm) került elő; párjának csak a fele van meg. Hosszú lemezt egyet sem lehet hiánytalanul összeállítani a darabokból, pedig háromnak van meg kisebb-nagyobb darabja; hosszuk kb. 280—290 mm lehetett, szélességük lent 26—30, fent 13—14 mm volt. A csúcsnál 4½ mm vastagok, egyéb helyeken átlag 2 mm. Az összes lemezek erősen domborúak, a középső lemezek két végükön s az egyik élük mentén, a hosszú csontok a széles alsó végükön, valamint mindkét hosszélükön meg vannak irdalva.

15. A *Kiszombor-B.* 284. sz. sírban nyílhegyekkel és tegezvasalással együtt csak két darab középső csontlemez volt. Hosszuk ép állapotban 130 mm lehetett, szélességük 25—26 mm, legnagyobb vastagságuk 3 mm. Mindkét végükön, valamint az egyik hosszélen irdalás látszik. Ez különben az első és egyetlen lemezpár, amelyen némi díszítésnek a nyoma látszik. Mindkét lemez egyik végén, az irdalás szélén 8—9 mm széles, eredetileg négy vonalból álló sáv vezet keresztül a lemez egész szélességén. A másik végén is lehettek, de ott a csont erős korhadása elmosta a vonalakat.

16. A *Kiszombor-C.* temető 13. sz. sírban is csak két középső lemez volt. Hosszuk 146, szélességük 30, legnagyobb vastagságuk 3 mm. Mindkét végükön és az egyik oldalélen erős irdalás látszik. (1. kép *b*.) Keresztmetszetben igen domborúak, hosszirányban pedig ellenkezőleg, enyhén homorú vonalat mutat a felületük.

17. A *Kiszombor-C.* 15. sz. sír kevés vastöredéke között szintén két középső csontlemez volt, némileg töredezett szélekkel. Hosszuk 135 mm lehetett, szélességük 30, legnagyobb vastagságuk 3 mm. Irdalás mint a fentieken. Ezek a lemezek még jobban hajlanak kifelé két végükkel, mint a 13. sz. sírbeliek.

18. A *Kiszombor-E.* sírmező 39. sz. sírból egy kisebb részlet híján egész lemezkészlet került elő. Megvan a szokott formájú két középső lemez, méretük 135 × 27, legvastagabb középső részükön 4 mm. Az egyik hosszú lemez teljes és egész (2. kép *a*), másik kettő is teljes, de darabokra van törve, a negyediknek csak háromnegyedrészre állítható össze. Hosszuk 265, szélességük lent 25, fent 18 mm. Vastagságuk 2—2½ mm. A hosszú lemezek alakja egyenletesen enyhén ívelt, szélessége is csaknem egyenlő végig, alig észrevehetően szélesedik lefelé.

Mindkét széle végig meg van irdalva, az idegakasztó behornyolás nagy és kikopott, annak jele, hogy a csontlapok sokat használt íjnak voltak a részei. Lovassírból valók, a csontváz bal oldalán feküdtek. A középső lemezek a balkéz táján a nyílhegycsomó alatt, egy-egy hosszú lemez a bal karon és a bal mellen, a másik két hosszú lemez a bal alsó lábszáron keresztül s a két lábszár között feküdt. Volt a sírban ezeken kívül még kengyel, zabla, kés, csiholó acél, nyílhegycsomó és tegezvasalásnak a töredékei.

19. A *kiszombori* F. jelzésű sírmező 1. sz. lovassírjában, kengyel, zabla, kés, bronzdísz mellett, volt a csontváz jobb lábszára mellett két nyílhegy s a tegezvasalásnak sok töredéke, valamint a jobb lábszár között faragott *csontlemezek* és lemeztöredékek. A középső lemezekből csak egy darab került meg (125×29 mm), igen domborúra hajló felülete van, két széle élben végződik. A felülete keresztmetszetben nem egyenletes ívalak, mint a többi hasonló lemezen, hanem négy párhuzamosan haladó alig észrevehető él vagy gerinc öt egyenes sík felületre bontja a lemez felületét. (1. kép c.) A töredékekben megmaradt hosszú lemezek háromnak az alsó felét-harmadát mutatják s egynek a felső végét. Eredeti hosszúságuk meg nem állapítható, szélességük 17—21 mm között, vastagságuk $1\frac{1}{2}$ —2 mm között van. Forma szerint ezek a hosszú lemezek beletartoznak a kiszombori lemezek csoportjába, erősen feldomborodó felületük azonban a kúnágotai és a madaritanyai lemezek módjára gerinccel vannak ellátva. A hosszú lemezek oldalélei ferdére vannak lemeteszve, s ez a 2—3 mm széles sáv erősen meg van irdalva.

Móra Ferenc 1931-ben a torontálmegyei *Deszk* község határában tárt fel egy 206 sírból álló avar és magyar temetőt, s itt öt sírből kerültek elő újról való csontlemezek.

20. A *Deszk-D.* 51. sz. feldúlt sír földjében találtak két darab középső csontlemezt. Szokatlanul nagy példányok ezek, ép állapotban 165—170 mm hosszúak lehettek, szélességük 26—28 mm. Alakjuk is eltér némileg a szokottól, amennyiben nem keskeny ellipsis-, hanem ívalakúak. Egyedülálló az, hogy a két lemez mindkét végén két-két kerek lyuk van, 3—4 mm átmérővel, amelyekben valamikor fából vagy csontból való szögek voltak alkalmazva. Úgy látszik e szokatlan módon voltak az íj fájára erősítve. A két lemez egyik éle ferdén le van meteszve és erősen megirdalva, a két vége is természetesen, a szokott módon. (1. kép a.)

21. A *Deszk-D.* 57. sz. sírban, a kardvágástól meglékelt koponyájú vitéz bal karján keresztül tegezvasalás-töredékek voltak, egy nyílcsúcsnak szeges vége s ezek között öt darab apró töredék az íj csontlemezeiből. Se alakot, se méreteket nem lehet megállapítani róluk.

22. A *Deszk-D.* 65. sz. sírban nyílhegyek és tegezvasalás-töredékek között egy középső csontlemeznek a vége is megkerült.

23. A *Deszk-D.* 73. sz. feldúlt sírnak összetúrt csontjai között két kengyel, két pityke és egy gyűrű mellett volt még néhány csontlemez-töredék is. Egy középső lemezt lehetett összeállítani három darabból, amelynek hossza 135, legnagyobb szélessége 20 mm. A többi egy hosszú lemeznek két kisebb töredéke volt.

24. A *Deszk-D.* 76. sz. lovassírból, kengyel, zabla, fokos, kés, vascsat, függő, mell dísz s a jobb vállnál tegezvasalások és nyílhegyek, a jobb kéz főnél pedig csontléc-töredékek kerültek elő. A középső lemezeknek csak egy kis töredéke maradt meg, ellenben a hosszú lemezekből háromnak a darabjai vannak meg. Kettőn középgerinc van (2. kép *b*), mint a kunágotai, madaritanyai és a 19. sz. a. felsorolt Kiszombor-F. 1. sz. lemezeken. A harmadik lemeznek a felső fele van meg, de ezen nincs gerinc; olyan, mint a többi kiszombori lemez. A gerinces lemezek abban különböznek az eddigi formáktól, hogy alakjuk az ideg-akasztó bevágás helyén legszélesebb (21 mm), s lefelé, a közepe táján a legkeskenyebb (17 mm). Az oldalélek irdalása is más, mint a többi lemezé.

25. *Szeged-Királyhalmon* 1933 tavaszán találtak földhordás közben egy honfoglaláskori sírt, amelynek anyaga a szegedi múzeumba került. Igen jó fenntartású két kengyel, csikózabla, hét darab nyílcsúcs és egy kis késpenge, valamint egy darab tegezzrészlet mellett volt még néhány csontléc-töredék is.

Az avar sírokban talált csontlemezekről kimutattam, hogy azok az íjnak erősítésére és díszítésére szolgáltak.²⁴ A csontlemezek az íjnak három helyén voltak alkalmazva, még pedig egyik lemezcsoport az íj közepén volt elhelyezve, ott ahol a nyilazó az íjat balkézrel fogta, amikor lőtt; egy második és egy harmadik teljesen egyenlő lemezcsoport pedig az íjnak két végére volt erősítve. Az avar íjon a középső lemezcsoport három darab lemezből áll, két egybevágó formájú szélesebb és egy keskenyebb lemezből. A magyar sírok középső lemezcsoportja csak két széles lemezt tartalmaz, a harmadik, keskeny lemez itt hiányzik. Az avar íj két végére erősített lemezcsoport 4—4 lemezből volt összeállítva s az így összeerősített csontlemezek tok módjára rá voltak húzva az íj hegyes végére. Ezzel szemben a magyar íj szélső lemezei mindig csak párosával fordulnak elő, az avar íj két keskeny ékalakú kiegészítő lemeze itt mindig hiányzik. Az avar íjakon ezek szerint mindig összesen *tizenegy* darab faragott csontlemez volt, a magyarokén azonban *hatnál* több sohasem. Ez az egyik különbség az avar és a magyar íj között. A magyar íj ezek szerint, a lemezek alkalmazása tekintetében valamivel egyszerűbb volt az avar íjnál. A második különbség a két nép íjja között a csontlemezek alakjában van. A középső lemezek közül az avaroké rendszeren nagyobbak, két szélük párhuzamos s két végük többnyire szegletes, egyenes

²⁴ Dolgozatok, 1930, 178.

szélű csúcsban végződik, a magyar íj középső csontlemezei ellenben rendszeren kisebbek és körvonalaik elliptikus alakúak. Az íj két végére alkalmazott lemezek között még nagyobb a különbség, ámbar az ideg beakasztásának módja teljesen egyező. Az avar csontlemezek ugyanis a külső szabad végükön legszélesebbek s az íjra erősített belső végük hegyben végződő, azonkívül ez a belső vég meglehetősen erős ívben elhajlik. A magyar íj végső lemezpárja soha sem görbül meg ennyire, a lemezek alig hajlanak valamit, néha szinte egyenesnek látszanak. Azonkívül külső szabad végükön a legkeskenyebbek, belül pedig, ott ahol az íjra erősítik, legszélesebbek. A csontlemezeknek ez az egymástól való különbözősége erősen befolyásolja az egész íj alakját is, mint alább látni fogjuk.

Mielőtt a magyar íjcsontok részletes leírását adnám, meg kell említenem azt, hogy nem mindig fordul elő az ú. n. teljes szerelvény, tehát a hat lemez hiánytalanul egy-egy sírban. Van eset, hogy csak a középső lemezek vagy azok töredékei kerülnek ki a sírból. Ellenben olyan esetet

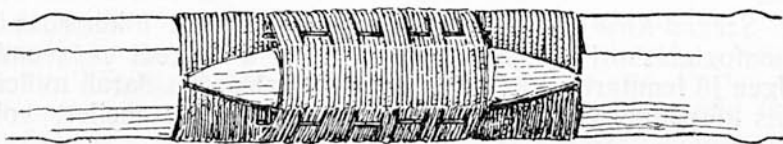


Abb. 3. kép.

nem ismerek, hogy csak az íj végéről való hosszú lemezek kerültek volna elő, de középső lemezek nem. (Csak *középső* lemez volt a következő helyeken: Pilin-Sirmánhegy 61. sír, Kiszombor-B. 284, Kiszombor-C. 13. és 15., Deszk-D. 51., 65. és 73. sz. sírokból.) Ez úgy magyarázható, hogy voltak íjak teljes csontlemez felszereléssel, tehát hat lemezzel és voltak olyanok, amelyekben csupán a középső két lemez volt meg. Sőt nagyon valószínű, hogy csak a díszesebb kivitelű íjakon volt meg mind a hat csontlemez, s ezek mellett (talán a többség) voltak olyan íjak is, amelyeken a hosszú lemezek fából lehettek.

A *teljes* csontlemezszerelvénynek az íjon való olyan alkalmazása, mint ezt az avar és magyar íjon észlelhetjük, ma már ismeretlen és erre vonatkozó etnológiai analógiával sem szolgálhatunk. Ellenben *középső* lemezeket — amelyek alakilag leginkább a magyar középső lemezekhez hasonlóak — minden mongol típusú íjon alkalmaznak, mint azt Dr. A. Byhan, a hamburgi Museum für Völkerkunde osztályvezetője volt szíves velem közölni.²⁵ Neki köszönhetem az itt bemutatott ábrát is (3. kép), amely egy Előindia északnyugati részéből származó íjnak középső

²⁵ Ezért és a közlés végett átengedett 3, 7, és 8. sz., a hamburgi múzeum anyagából való ábrákért e helyen mondok köszönetet Dr. A. Byhannak.

részét mutatja, a két jellegzetes középső csontlemezzel. Az íj végére ma már nem tesznek csontlemezeket, hanem e helyett vagy fából vagy szarúból való külön füleket alkalmaznak. Ilyenek lehettek a hosszú lemezek nélküli magyar íjak is.

A magyar íj *alakját és szerkezetét* részben a csontlemezek, részben a ma is használatban levő analógiák alapján tudjuk rekonstruálni. Először tudni kellene, milyen hosszú volt ez a régi íj. Döntő bizonyítékunk erre nézve nincs. A szakirodalom több helyen utal arra, hogy a lovas népek íjja kisebb volt, mint a gyalog harcolóké. A japánok íjja eléri a két métert, a híres angol íjászok-é 1·85 m hosszú volt, s 0·90 m hosszú nyilakkal lőttek. A középkor elejéről való német íjak 1·50, az olaszok 1·52 m voltak. Ezek valóban tekintélyes méretek; ekkora íjat nem igen lehet lóháton eredményesen kezelni. Ezért mindenesetre ennél kisebbnek kell képzelnünk a magyarok íjját. A keleti népek közül pl. a baskirok íjja 1·25—1·33 m hosszú. Ez sem valami kis méret, de úgylát-szik ez felel meg leginkább a magyarok íjjának is.

Van ugyanis két közvetett adatunk, amelyek alapján ki tudjuk számítani, hogy mekkora lehetett a magyar íj. Az egyik a nyilak hossza, a másik a csontlemezek alapján megrajzolt szerkezet. A nyilak hosszát a megmért tegezék bizonyítják. Mint később látni fogjuk, találtak egy alkalommal egy 0·70 m, máskor pedig egy 0·80 m hosszú tegezést a földben. Ennek a két tegezésméretnek megfelel 0·65—0·75 m hosszú nyíl. Viszont ennek a nyílméretnek 1·20—1·30 m hosszú íj felel meg. Ugyanerre a méretre jutunk, ha a csontlemezek alapján rajzban szerkesztjük meg az íjat (4. kép).

Mint az ábrából látható, az íj határozottan megkülönböztethető öt részből áll. Ezekből három, még pedig egy a középén, s egy-egy a két végén egészen *merev*, tehát a nyíl kilövésében közvetlen szerepet nem játszott. Ezt a három merev részletet borították az ismertetett csontlemezek. A három merev részlet között feküdt egy-egy *hajlékony*, rugalmas rész, az íj tulajdonképeni működő eleme. Mint a rajzból látható, az íj egész hosszának körülbelül fele esik a merev, és fele a hajlékony részekre. E szerint a két hajlékony kar hosszára (az íjnak rúgóira) egyenként körülbelül 30—35 cm jut. Első pillanatra roppant kevésnek tetszik ez, de ez is azt bizonyítja, hogy ez az íj csak a legtökéletesebb szerkezetű összetett íj, a *turkesztán-íj* csoportjába tartozhatott. Rövidebb nem igen lehetett az íj, mert a csontlemezek meghatározott méretéből nem lehet elvenni, s ha a két rugalmas karból veszünk el, akkor már aránytalanná válik a két különböző célú rész hosszúsága s ezáltal az íj hatékonysága is sokat veszítene. Szóval, mint fentebb mondtunk, körülbelül 1·20—1·30 m hosszú lehetett a magyarok íjja. Természetesen arra gondolni sem lehet, hogy akkoriban minden íj pontosan egyenlő hosszú lett volna. Ezt kizárta már a kisipari egyenkénti gyártás, azonkívül a megrendelő vagy vásárló harcos ízlése, ügyessége és testi ereje, amely sze-

rint bizonyosan voltak méretbeli különbségek az íjban is. Ilyen különbségekre mutat például az, hogy a középső csontok között vannak kisebbek és nagyobbak, kisebb és nagyobb marokba valók.

Most vizsgáljuk meg az íj *szerkezetét*. Középső része (4. kép *c-től*

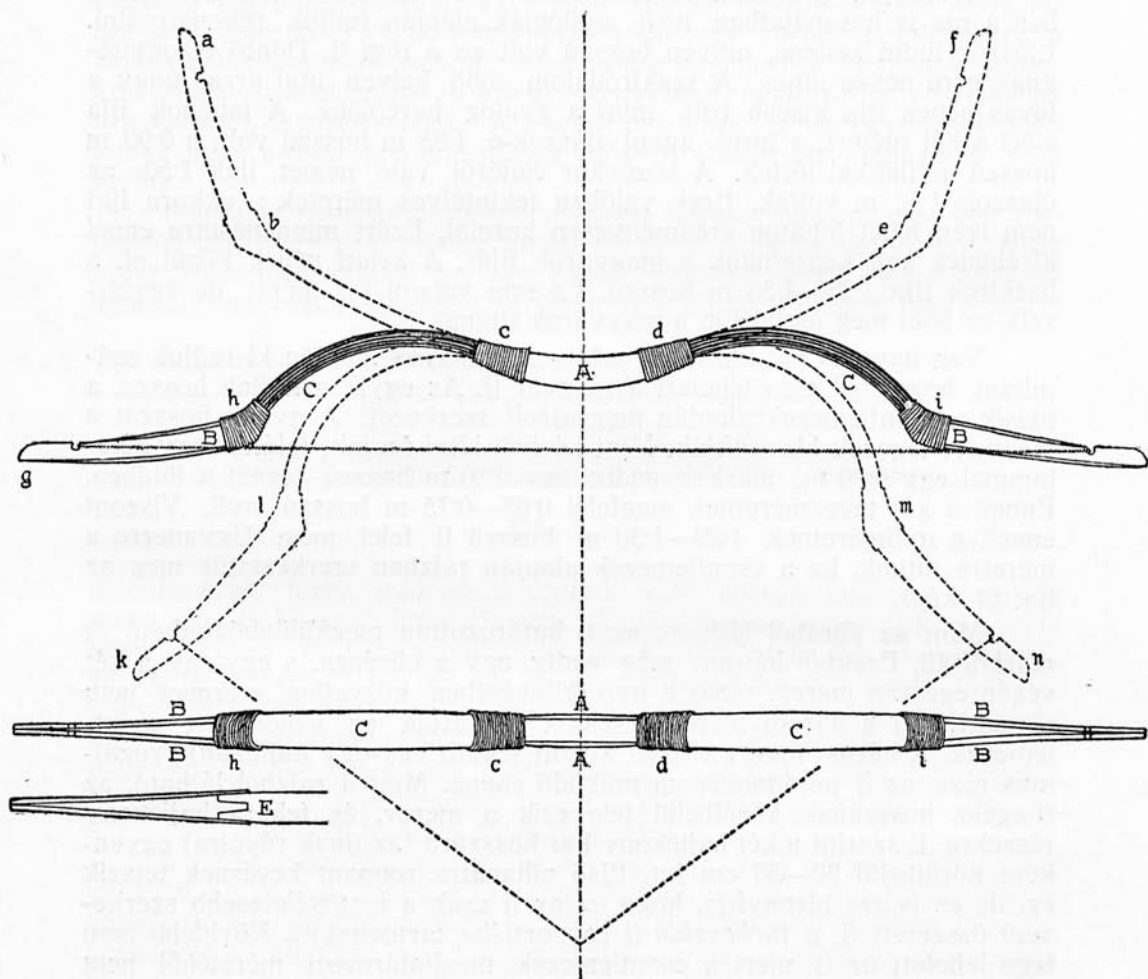


Abb. 4. kép.

d-ig), volt a legvastagabb, mert ott fogták bal kézzel, amikor lőttek vele, s ez a merev részlet volt ilyenkor a legerősebben igénybe véve. Keresztmetszete megközelítőleg kör alakú vagy elliptikus lehetett a csontlemezek tanúsága szerint. Az íj belsejében egész hosszán végigfutó faléc itt e

helyen volt a legvastagabb, két oldalára volt a két csontlemez (A—A) ráenyevezve.

A középső csontlemezek alakját mutatja az 1. kép. Mindig két darab egészen összeillő alakú és egyenlő méretű. Ezek a méretek különbözők. Úgy látszik két nagyság-típus volt, mert az egyikben a csontlemezek kisebbek, átlag 125—130 mm hosszúak és 25—26 mm szélesek, a másodikban pedig 150—160 mm hosszúak és 27—28 mm szélesek. (De még ezek a legnagyobb középső csontlemezek sem érik el az avarok hasonló célú darabjainak átlagos méretét.) A csontlemezek alakja igen hosszúra nyújtott ellipszis, nem egészen mértani alak, mert az egyik hosszoldala valamivel domborúbb a másiknál. Sőt előfordul, hogy a lemez egyik szélé homorúan befelé hajlik, mint a Deszk-D. 51. sz. sír nevezetes csontlemezein. (1. kép *a*.) A lemez keresztmetszete köríves, erősen domborodó, belül is, a szélek felé vékonyodó. (Vö. az 1. képen az *a*₁, *b*₁, *c*₁ metszeteket.) Az egyik szélé (az ellipszis alak domborúbb vo-

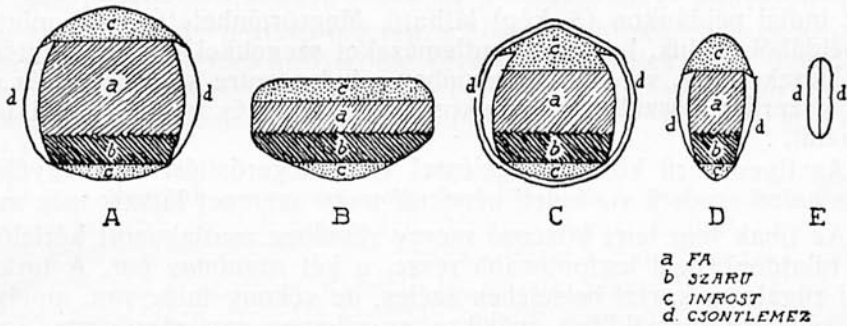


Abb. 5. kép.

nala) kiélesedik, a másik oldaléle rendszeren valami ferde irányú lemet-szést, legyalulást mutat, s ez a 3—4 mm széles sáv bevéssett párhuzamos sűrű vonalozással van megirdalva. Erre azért volt szükség, mert a lemeznek erre az oldalára valami más anyag volt ragasztva. A lemez belső egész felülete, valamint a külső felületen a két csúcs körüli része szintén ilyen irdalással van megdolgozva. A lemeznek ez az érdekessé tétele arra szolgált, hogy a hozzá ragasztandó más anyag jobban tapad-jon hozzá.

Már most a lemezek segítségével meg lehet kísérelni az íj középső részének rekonstrukcióját. A turkesztáni íj belső (a lövő felé eső) oldalán szarulemez volt, a külső (cél felé eső) oldalán ínrostköteg. A mi középső lemezeink homorúbb oldalán van a jellegzetes megirdalt legyalulás, ez pedig azt mutatja, hogy ezen az oldalán volt ráragasztva az ínrostköteg. Ez meghatározza a csontlemezek fekvését az íjon: Homorú élükkel a cél felé, domború élükkel a nyilazó felé vol-

tak az íjra erősítve. (4. kép, c-A-d). Az íj keresztmetszete e helyen tehát körülbelül olyan lehetett, amilyennek az 5. kép A mutatja. A vastag faléc két oldalára rá voltak enyvezve a csontlemezek d-d, fönn volt ráerősítve az ínrostköteg c, belül pedig rá volt enyvezve a falécre a szarúból való lemez b. Az íj keresztmetszete ezen a helyen tehát egyik oldalán benyomott körídomot, esetleg elliptikus alakot mutatott.

Az íjnak ez a középső része legalább 18–20 cm hosszúságban teljesen merev volt, ezt a merevséget nemcsak az ezen a helyen erősen megvastagodott faléc, hanem a kétoldalt ráenyvezett csontlemezek is biztosították. De ezek a csontlemezek nem csak rá voltak enyvezve, hanem azonkívül még a két végükön látható megirdalás terjedelmében valami erős zsinag, szíjacska vagy bélhúr segítségével erősen rá is voltak kötözve az íjra (4. kép c és d). A körülkötözés rendkívül gondos, sűrűn egymás mellé helyezett zsinaggal történt és legalább 5–6 cm hosszú darabon volt meg. Nincs kizárva az sem, hogy (különösen a kisebb méretű csontlemezeknél) a körülkötözés az egész lemezt beborította, úgy mint az az indiai példánkon (3. kép) látható. Megtörténhetett az is, mint ezt egy példából tudjuk, hogy a csontlemezeket szegekkel is ráerősítették az íjra. (Deszk-D. 51. sz. sír). Ez azonban mindenesetre kivétel volt és csak szükségszerűen készülhetett, amikor a körülkötözés valami oknál fogva meglazult.

Az ilyen sűrű körülzsinageléssel való megerősítési mód egyébként tipikus keleti eredetű s a keleti népeknél nagy szerepet játszik még ma is.

Az íjnak fent leírt középső merev részéhez csatlakozott kétfelől az íjnak tulajdonképeni legfontosabb része, a két *rugalmas kar*. A turkesztáni íj rugalmas karjai belsejében széles, de vékony faléc van, amelynek egyik oldalára ínrostköteg, másikkra szarulemez van ráerősítve. Joggal feltételezhetjük azt, hogy a magyar íjon is így volt. Ennek a résznek valószínű keresztmetszetét az 5. kép B mutatja. Ezen a részen az íj laposabb, a keresztmetszet szélesebb (legalább 40 mm) és vékonyabb (legfeljebb 18 mm) lehetett, tehát erősen különbözik a középső rész formájától. A rugalmas karok anyaga s mérete egészen egységes és egyforma volt végig az egész karon. Nyugalmi helyzetében, amikor az íj nem volt felhúzva (felajzva), ezek a karok visszafelé — a cél felé — hajlottak, amit a 4. ábrán a *b-c-d-e* vonal jelez. Miután ezek a hajlékony karok voltak az íj legfontosabb részei, ezeknek a helyes elkészítése kívánta a leggondosabb munkát. Igen erősnek, de amellet elég rugalmasnak kellett lenni, annyira rugalmasnak, hogy a kar végső pontjait, tehát *b*-t *h*-ig, sőt *l*-ig, *e*-t pedig *i*-ig, sőt *m*-ig lehetett behajlítani. Mint a szakirodalomban felsorolt kísérletekből tudjuk, a rugalmas karoknak az első helyzetbe való, tehát *b*-nek *h*-ba és *e*-nek *i*-be való visszahajlítása, az íj *felajzása* volt a legnehezebb, a legnagyobb erőmegfeszítést kívánó munka.

Ennek a munkának részbeni megkönnyítésére szolgáltak a rugalmas karok végére alkalmazott, ill. erősített „*fülek*”, vagy „*szarvak*”, az íj végső

merev részletei, melyek e szerint valóságos egykarú emeltyűk módjára működtek úgy a felajzásnál, mint a lövésnél. Ezeknek a füleknek az alakját és méreteit pontosan tudjuk rekonstruálni a megmaradt hosszú csontlemezek alapján.

Az íj belsejében alkalmazott faléc ezekben a részekben is végigfutott, csaknem az íj csúcsáig. A faléc vastagsága és szélessége (4. kép) *h*-től *c*-ig, illetve *d*-től *i*-ig meglehetősen egyenletes lehetett, de innen kezdve a szélessége *h*-től *g*-ig és *i*-től *j*-ig egyenletesen csökkent s végül csúcsba szaladt, a vastagsága pedig ezeken a részekben megint több volt, mint a hajlékony karokban. Azonkívül *h*-nál és *i*-nél tompa szögben görbült. Ezt a görbületet vagy erre alkalmas természetes fából készítették, vagy ilyenre fűrészelték a fát, esetleg külön darabból ékeltek be a füleket a karok fájába, mint azt élő példákból tudjuk. (4. kép E). Erre az ékalakú falécvégre, ennek két oldalára voltak ráenyvezve a *hosszú csontlemezek*, úgy hogy csúcuknál (s valószínűleg az ideg beakasztására szolgáló behornyalásig) teljesen összeértek s erősen összevoltak enyvezve egymással (5. kép E). Az íj külső oldalán, a középrésztől kezdődő és a rugalmas karokon is végigfutó ínrostköteg végig futott a fülek külső oldalán is, egészen az idegbeakasztásra szolgáló bevágásig. Ezt világosan mutatja a hosszú csontok élein alkalmazott külön irdalás. (V. ö. az 5. kép metszeit.)

Az u. n. *hosszú csontlemezeknek* az alakját a 2. kép mutatja. Kettőkettő összetartozó, alakjuk összevágó. Alakjuk enyhén hajlott, az egyenes vonaltól való eltérés csekély, sőt vannak hosszú csontlemezek, melyek csaknem egészen egyenesek (Kenézlő 16. sz. sír, Kiszombor-F. 1. sz. sír), az idegbeakasztására szolgáló bevágás mindig a homorú oldalon van, és kb. 6—7 cm-nyire a külső végétől. Legkeskenyebb fent a külső végnél a lemez, ahol le van kerekítve a vége, legszélesebb lent, a belső végén. Hosszuk 245 (Nemes-Ócsa) és 280 mm (Kiszombor-B. 217.) között változik, szélességük fent 13—18, lent 25—30 mm között van. (V. ö. a szegedi múzeum anyagának részletes leírását fentebb).

A hosszú csontlemezek tehát külső végükkel összeenyvezve, belső végükkel erősen széthajlottak, annyira, hogy a hajlékony karok végét kétoldalt átfoghassák. Az összetalálkozás helyén megint széles darabon való erős körülkötözéssel volt az íj megerősítve (4. kép *h* és *i*). Ezen a helyen való keresztmetszetét mutatja az 5. kép C, amelyből látható, hogy a belső falécnek (*a*) itt vastagabbnak kellett lenni, mint a hajlékony karokban. A vastagság megmaradt a két csontlemez között végig (u. e kép D). Az ínrost köteg a merev füleken nyilván nem a hajlékonyságáért és rugalmasságáért volt ráerősítve, hanem inkább a minél erősebb lekötés kedvéért. Feltűnő erős lehetett ez a megerősítési mód a *kunágotai* íjon, mert ott a csontlemezek élein igen mély bevágás (2. kép C) bizonyítja, hogy nagyon vastag ínköteg volt e célra alkalmazva. A *Deszk-D.* 76. sz.

csontlemezeken is külön bevágás látható a külső ínköteg ráerősítésére. (2. kép b.)

A faléc belső oldalára — mint már a középső merev részletnél, és a hajlékony karoknál megemlítettük — *szarulemez* volt nyerve. A szarulemez nem egy darabon ment végig az egész íjon, mert ilyen hosszú (120—130 cm) szarvat nem igen találhattak, hanem két darabból állt, s ezek az íj merev középrészének közepén találkoztak, ill. egymáshoz voltak illesztve. Innen kezdve a merev középrészen, a hajlékony karokon s a merev fülekbe kb. 50—60 cm hosszúságban, valószínűleg egyenletes 4—5 mm vastagságban és váltakozó (a hajlékony karokban legnagyobb 40 mm) szélességben haladt végig. A marhának, bivalynak vagy vadkecskének szarvából készült lemez egész hosszában rá volt nyerve az íj belsejében végigfutó falécre.

A hajlékony *karok* és a merev *fülek* találkozása, mint az a rajzból

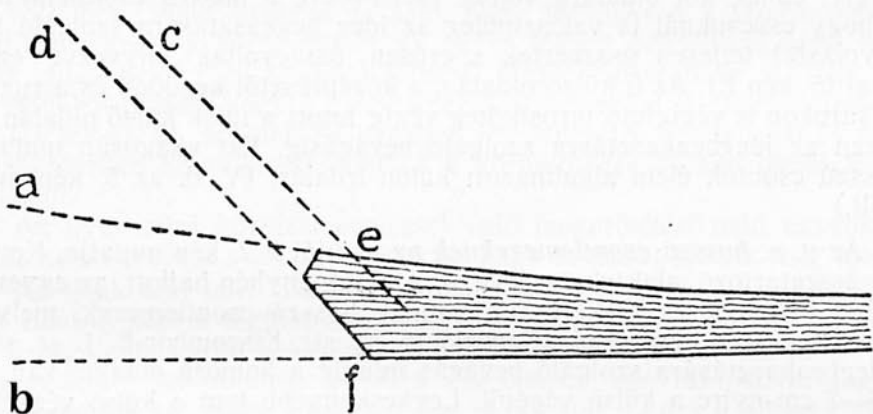


Abb. 6. kép.

(6. kép) látható, nem egyenes folytatásként, hanem szögben megtörve történt. Első pillanatra különösnek tetszik ez, és talán természetellenesnek mutatkozik fizikai szempontból. Azonban ha a hosszú csontlemezeket tüzetesen megvizsgáljuk, rá kell jönnünk, hogy ez másként nem lehetett. A csontlemezek belső végükön, mint tudjuk, átlag 25—30 mm szélesek (6. kép e-f). Ha a hajlékony karok csatlakozása egyenes irányban folytatódna (a és b irányban), akkor — hozzászámítva még a kétoldalt rá erősített ínrostkötegeket, az íj hajlékony karjai legalább 40—45 mm vastagok volnának. Ez pedig teljes lehetetlenség. Ilyen vastag karokat nem lehet úgy meghajlítani, ahogy ezt az íj kívánta. Ellenben, ha a csatlakozás a 6. kép szerint c-d irányban haladt, akkor a karok vastagsága legfeljebb 18—20 mm volt, ami a normális méretnek megfelelt. Ezt a szögben való elhajlást szerintem a csontlemezek alsó végének különös módon való egyenlőtlen oldalú ferde lemettsége bizonyítja.

Hogy technikailag nem lehetetlen az íjnak ilyen szögben való elhajlása, bizonyítják a régi ábrázolások, pl. a sokat emlegetett velencei Szt. Márk-templom mozaikképéről ismert indó-szkytha harcos íjja, vagy az újperzsák íjja.²⁶ A kulagiri ezüst csészén ábrázolt egyik vitéz is ilyen íjjal lő az ellenfelére.²⁷

A fent leírt merev íj-fülek megvannak más turkesztáni-típusú íjakon is. A *mongolok* íjján szaruból készültek (7. kép), a *szamojédek* és a *baski-rok* íjján (8. kép a és b) pedig fából vannak faragva. Ugyanilyenek láthatók az ismert szaszanida ezüstcsészéken ábrázolt íjakon, úgy szintén a kelet-turkesztáni faliképeken is, amelyekről később még lesz szó. Stein Aurél tamariszk-fából való íjfüleket hozott Keletturkesztánból.²⁸ Csak-hogy ezek mindig csak *egy-egy* darabból állanak, amely ék alakjára be van eresztve és erősítve az íj hajlékony karjába. Ellenben az *avar* és a

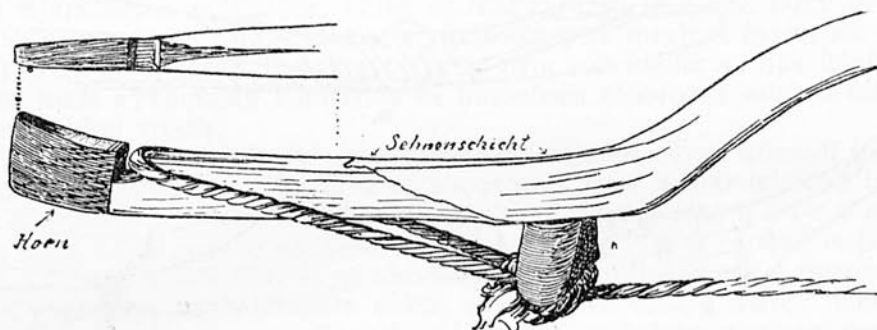


Abb. 7. kép.

magyar íj végén, mint láttuk, mindig *két-két* összetartozó csontlemezből vannak a fülek készítve. Azonkívül ezek nincsenek beékelve, hanem kívül vannak ráerősítve. Némileg átmenetnek lehetne nevezni az *ozmán* íjat (8. kép c), amelynek a füle egy darabból van ugyan, de miután ez természetes szarvnak a végéből van faragva, szintén kívülről van ráhúzza az íj csúcsos végére s nincs beékelve.

Emlékezzünk arra, hogy fentebb szó volt arról, hogy a magyar íj-fülek hosszú csontlemezein, a szélek irdalása, nemcsak a *külső*, hanem a *belső* éleken is előfordul. Ez arra mutat, hogy nemcsak az íj külső oldalán, hanem a *belsőn* is volt ínrostkötég. Az átlagos turkesztán-íjon ez nem szokásos. Ellenben tudjuk, hogy pl. a *perzsa* íj abban különbözik az előbbtől, hogy az egy szarulemez helyett több keskeny, egymás mellé helyezett szarupálca van rajta, s ezeket, hogy jobban összetartsanak, még egy külön ínrostréteggel burkolják be. Az íjat aztán még nyírfa kéreggel fogják

²⁶ Jähns, Entwicklungsgesch. T. XXXV, 5 és XXXVIII, 7.

²⁷ Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai, III. k. 115. l. 64. rajz.

²⁸ A. von Le Coq, Bilderatlas, 19.

körül s lakréteggel borítják be.²⁹ Az *indiai* íjon, amely keresztmetszetben teljesen egyezik a turkesztáni-íjjal, szintén vannak a belső oldalon is ínrostkótegek a lakréteg alatt.³⁰

Az íj használaton kívül mindig *felajzatlan* állapotban volt, mert más-különben gyorsan elvesztette volna rugalmasságát és nagy feszítő erejét. Érzékeny anyagból való rugalmas karjainak hatóereje az állandó feszítéstől hamarosan kimerült volna. Valószínűleg mindig csak közvetlenül a használat előtt, mikor vadászatra vagy csatába indultak, ajzották fel az íjat. Használat után leakasztották az ideget az íj egyik végéről s az íj ilyenkor visszahajlott nyugalmi állapotát jellemző reflex alakjába (4. kép *a-b-c-d-e-f*). A bőrből vagy állati belekből sodrott *ideg* rendszeren az íj egyik végére volt tartósan ráerősítve vagy kötözve, a másik végére hurok

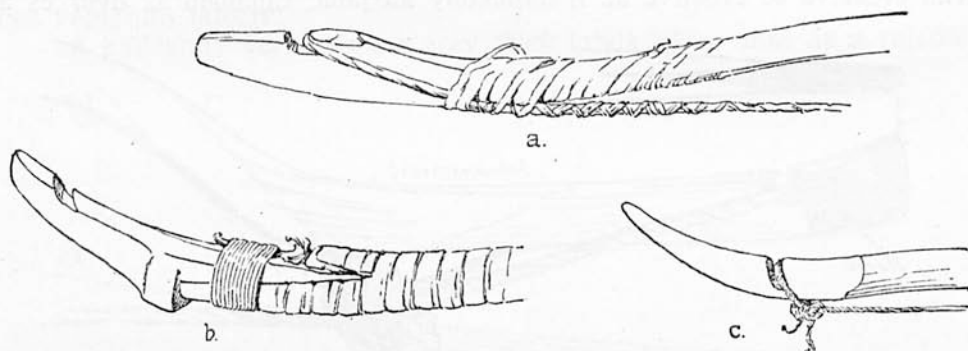


Abb. 8. kép.

volt kötve, amellyel rá lehetett akasztani az íj ellenkező végén a csontlemezekből kifaragott vájolatba. Az idegnek az íjra való megerősítése már egymagában is megjelöli a magyar íj helyét a turkesztán-íj tipussorozatában. A perzsa achajmenidák íja, amely rokon az asszírokéval, még u. n. *frontális felvetéssel* volt felhúrozva. Ezt másként *mongol felhúrozásnak* nevezik. Ellenben a szaszanidák íjján, mint az ismert ezüstcsészék ábrázolásain látható, már másként, a húrokká alakított ideg bele van akasztva az íjfül vájolatába. Ugyanilyen íjakat látunk a keletturkesztáni faliképeken is.³¹

Az *íj felajzása* (a régiek talán *felvetésnek* mondták, a Nyelvtörténeti Szótár egy adata szerint „... w yweth fel wety“), vagyis használati állapotba való helyezése nagy erő és ügyességet kívánó nehéz művelet. Más helyen³² már említettem, hogy az európai múzeumokban található turkesztán-tipusú íjak közül csak a legkisebb és leggyengébbet bírja

²⁹ Zeitschrift f. Ethn. XXXI, 233.

³⁰ U. o.

³¹ A. von Le Coq, Bilderatlas, 19.

³² Dolgozatok, 1930, 200.

egy ember felhúrozni. Az erősebb íj felajzásához néha három ember is szükséges. A felajzás különben úgy történik, hogy az ember az íjat a két lába közé fogja s a két combjával, meg a bal karjával visszahajlítja az íjat a nyugalmi helyzetből az ellenkező irányba, addig míg a jobb kézzel fogott ideg szabad végének hurokját beleakaszthatja az íj felső végén levő megfelelő vájolatba. Néha a földre letérdepelnek ehhez a művelethez. Szakasztott így ajzották fel az íjat már az ókorban is, amint azt antik vázáképeken és domborműveken lehet látni, és ugyanúgy csinálják az íjat. még ma is Turkesztánban és Kinában, ahol még használják az íjat.

Az íj felajzott alakját mutatja a 4. képen a *g-h-c-d-i-j* rajza.

A fentiek után könnyű elképzelni, hogy az íj felajzása pl. nem történhetett lovaglás közben és lóháton. Csak a földön állva, illetőleg térdelve, erősen megfeszített lábakkal lehet akkora erőt kifejteni, amekkora az íj felajzásához szükséges. Talán ez magyarázza meg azt, hogy miért húzták a magyarok mindig akkor a rövidebbet, ha meglepetésszerűen támadt rájuk az ellenség. Ilyenkor t. i. már nem volt idejük az íjak felajzásához, mert gyanútalan vándorlás és különösen táborozás közben felajzatlan íjakkal voltak.

Amilyen nehéz művelet az *összetett íj felajzása*, olyan könnyű munka ez az *egyszerű íj*nél. Fordítva áll azonban a dolog a már felajzott íjjal való *lövésnél*, t. i. a felajzott ideg *kifeszítésénél*. (A 4. képen a *k-l-c-d-m-n* vonal mutatja a lövésre megfeszített íj idomát). Amint a rajzból is látni lehet, az íj két merev füle, itt az idegmegerősítésen kívül főleg a rugalmas karok könnyebb meghajlítására valók, amennyiben ezek a merev fülek a karok visszaható vagy reakciós ellenállásának legyőzésére egykarú emeltyűként szerepelnek. Ez magyarázza meg különben a fülek szokatlan hosszúságát is. Minél hosszabbak ezek az emeltyűk, annál könnyebb a rugó kihajlítása, azaz annál kevesebb erő kell az ideg meghúzására. Az a különös, hogy az *összetett íj húrját* sokkal könnyebben lehet meghúzni, kisebb erő kell a nyíl ellövéséhez, mint az *egyszerű íj*nél. A következő számadatok bizonyítják ezt: Az *egyszerű íj*nél pl. 60 kgr. erő (vagy súly) kell ahhoz, hogy a kifeszített ideget az egyenes vonalból 70 cm-nyire kimozdítsák. Az *összetett íj*nél ellenben ugyanehhez a teljesítményhez csak 20 kgr erő v. súly szükséges. Ez az egyszerű számtani példa is mutatja, milyen hatalmas fölényben volt az összetett íj az egyszerű íj felett. Hiszen ez azt jelenti, hogy ugyanannyi erő kifejítése mellett a magyarok háromszor annyi nyílat lőhettek ki, mint az egyszerű íjjal ellátott ellenségük.

De ha nem is volt nehéz művelet az idegnek kifeszítése, lövéshez való meghúzása, mindenesetre külön megtanulandó és csak hosszú gyakorlattal megszerezhető ügyesség kellett hozzá. Nem olyan egyszerű dolog az, ahogy az ember elképzei. *Primär* idegfeszítésnek nevezik azt a módot, ahogy pl. gyermekek a nyílat a hüvely- és mutatóuj közé fogják s az idegre tett nyíllal együtt húzzák vissza az ideget. Erősebb íjnél ez a

mód nem használható. Az ideg ellenállásának legyőzésére sokkal nagyobb erő szükséges s ezt különféle képen lehet kifejtteni ill. alkalmazni. Ötféle, mások szerint hétféle mód ismeretes e műveletre, de mindezek között minket csak az érdekel, amelyet a szakirodalom *mongol idegfeszítésnek* nevez. Ez a módszer valamikor csaknem egész Ázsiában ismeretes volt, ma is az egész középső ázsiai keleten Anatóliától és Perzsiától Japánig (de Indiában nem) használatos.³³ Meltán feltehetjük tehát, hogy a magyarok is *ezt* az idegfeszítési módot használták. (9. kép.)

A mongol módszer kevés erő kifejtést kíván, de rendkívüli gyakorlatot. Bal kéz tartja az íjat, a jobb kéz hüvelykujját ráteszik az ideg belső oldalára s a hüvelykujj körmére rátett mutató- és nagyujj segítségével meghúzzák az ideget. A mutató- és nagyujjjal fogják egyszersmind az idegre illesztett nyílvevő végét is. Az ideg a meghúzásnál meglehetősen belevág a hüvelykujj húzába, ezért az újra valami védőgyűrűt szoktak

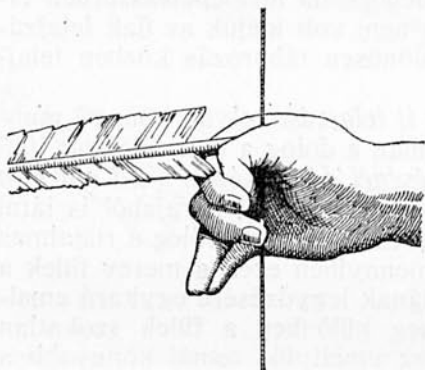


Abb. 9. kép.

húzni, amely egyúttal megvédi azt az idegsúrlódásától is. Ilyen újjvédő lehetett az a díszített kis csonthenger, amelyet Nyáry Jenő talált a nógrád-megyei Pilin egyik sírjában íjcsontokkal együtt. Ezek a védőgyűrűk nagy szerepet játszanak a mongol és törökfajú népeknél.³⁴ Az újjvédőgyűrűkön kívül még más védőeszközök is fordulnak elő, rendszeren az íjat tartó balkéz és alkar védelmére, amelyek a visszapattanó ideg ütésének vannak kitéve. Északkelet-Ázsia népei erre a célra kis görbe fa-, szaru-, vagy csontlemezeket kötnek a bal kéz csuklójára, néha a kéz hátára is.³⁵ Mi-

után tehát ezek a védelmi eszközök könnyen pusztuló anyagokból készültek, természetesen nem maradt meg belőlük semmisen a magyarok sírjaiban sem. Ez azonban korántsem zárja ki azt, hogy ne lettek volna náluk is ilyenek.

Az íjon nem volt se irányzó, se célzó berendezés, ezért külön ösztön kellett a helyes és eredményes használatához. Meg kellett érezni azt a pillanatot, amikor a nyíl iránya a cél távolságának megfelelő u. n. magassági kilövő-hajlásszöveget elérte, s akkor villámgyorsan kellett a nyílat kilőni. Ehhez nemcsak rendkívüli ügyesség, hanem hosszú gyakorlattal szerzett tapasztalat is szükséges volt. Az íjat tartó balkéz ereje és biztos nyugalma és a jobb kéz villámgyors mozdulata, amely a kellő pillanatban en-

³³ Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, XIII, 238.

³⁴ Jähns, Entwicklungsgeschichte, 293.

³⁵ Buschan, Völkerkunde, II, 304.

gedte el a felhúzott ideget és a nyilat (sőt a kettőnek feltétlenül *egyszerre* való elengedése), oly elengedhetetlen követelés, amelynek teljesítése csak hosszú gyakorlat eredménye lehet.

Kisebb távolságokra természetesen u. n. *közvetlen*, lapos irányú lövéssel lőttek. Ellenben nagyobb távolságra ugyanolyan fizikai és matematikai törvények szerint lőttek, akár a mai kézi lőfegyverekkel, vagy a tüzérség a ballisztika szabályai szerint. Azzal a különbséggel, hogy a távolságot és a „kilövési szöget” nem matematikai számítások és táblázatok alapján állapították meg, hanem hosszú gyakorlaton alapuló ösztönös érzéssel.

III. Az íjtartó.

Sírajainkban semmi nyomát nem találjuk semmiféle íjtartónak. Miután azonban tudjuk, milyen rendkívül érzékeny bonyolult szerkezetű szerszám volt az íj, joggal feltehetjük azt, hogy ezt a féltett fegyvert valamilyen tartóban helyezték el, amely hivatva volt azt megvédeni az időjárás szélsőséges változásai, az eső és hó, sőt még a hideg és túlságos meleg ellen is. Ismerünk ugyan egynehány ilyenféle tokot, múzeumokban és régi ábrákon, de ezek kivétel nélkül a XVI. és XVII. sz.-ból valók és balkáni török eredetűek. Ezek a nálunk tévesen *puzdra* név alatt ismeretes íjtartók díszes kiállításúak, bőrből vagy fából valók, bársonnyal behúzva, préselt és aranyozott díszítéssel vannak borítva. De ezek nem az íj *eltevésére és megőrzésére* valók, hanem egyedül a *felajzott* íjnak menetelés vagy lovaglás alatt való tartására szolgáltak, ami abból is látható, hogy nem az egész íj van a tokba belehelyezve, bele sem fér, csak a fele, a másik fele védtelenül kilátszik belőle (10. kép). Ezekhez néha hozzá van erősítve vagy bele van építve a nyíltartó is. A magyarok íjtartója azonban valószínűleg nem ilyen alakú volt.

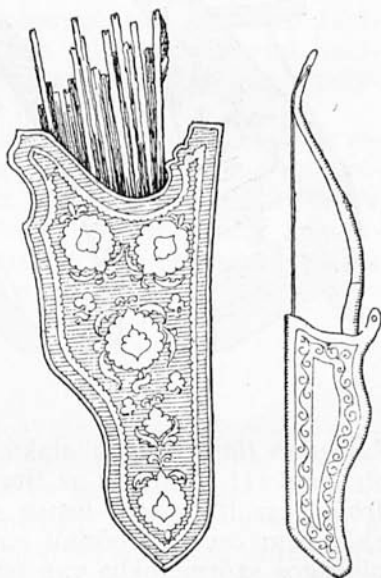
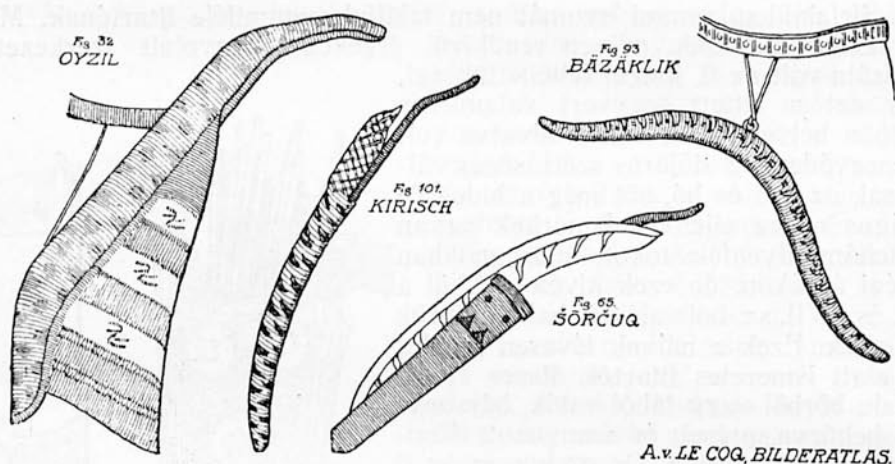


Abb. 10. kép.

Az a tény, hogy még annyi nyoma sem maradt meg a sírokban, mint a tegeznek, arra mutat, hogy az íjtartó csupa olyan anyagból volt készítve, amely teljesen elenyészett minden sírban. Ezért nem lehettek sem vasból, sem fából, sem bőrből való részei, mert ezek, mint majd látjuk a tegeznél, kedvező körülmények között mégis csak megmaradtak részletekben vagy többé-kevésbbé megállapítható nyomokban.

Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a kérdést és keressük az etnológiai analógiákat, akkor megint a már fentebb említett Turfán-vidéki faliképek adnak nekünk igen értékes felvilágosítást vagy irányítást. Kelet-turkesztán néhány oázisában a Kr. u. VIII. században a török fajú ujugurok voltak az urak. Ő előttük Indiából való iráni népek laktak ott, akik már előbb is hol a hunok, hol az avarok uralma alatt éltek. A manichäus vallású ujugurok templomaiban falfestmények maradtak fenn, melynek nagy része ma a berlini Museum für Völkerkunde-ban van. A képeken életnagyságú alakok vannak megfestve, korhű színes ruhájukban és fegyvereikkel. Valóságos kincsesbánya a művelődéstörténet számára ez a képsorozat. E képeken, főleg a régebbi sorozatba tartozókon, leginkább lovas alakok képein látni olyan íjtartót, amely *teljesen magába foglalja az egész*



A. v. LE COQ, BILDERATLAS.

Abb. 11. kép.

felajzatlan íjat, s olyan alakú, mint amilyen az íj ilyen állapotban szokott lenni (11. kép). Ez az íjtartó pedig minden egyes alkalommal *tigrisbőrből* készültnek van festve s így határozza meg a képek leírása is.³⁶ Tehát nem cserzett bőrből való, hanem nyers tigrisbőr szőrével kifelé. Valóságos szőrmetekba van tehát belerejtve az íj. Ez a tok valóban pompásan megóvhatta a kényes fegyvert eső és hó, de még a hőmérséklet változásai ellen is.

Egy vagy két gyűrű vagy hurok lehetett rávarrva a tokra s ezeknél fogva lógott bőrszíjon vagy zsinóron a férfi derékszíján, a tegezzel ellenkező bal oldalon. Az alakja a képek szerint rendesen egy enyhén hajlott C alak, néha egyenes s csak a két vége hajlik be egy keveset. Felső végén volt a — bizonyosan elzárható — nyílás, amelyen keresztül betették

³⁶ A. v. Le Coq, Bilderatlas, 21, 46, 48, 54, 58, 66, 68.

és kivették az íjat. Van olyan is az említett képek között, amely félig kihúzott állapotban mutatja az íjat. (I. m. Fig. 65. és 101.). Ugyanez az íjtartó különben látható egy koraszaszanida ezüstitál domborművén is (Sarre, Kunst des alten Persien, Taf. 105.).

Lehet, sőt valószínű, hogy ez az íjtartó valami posztóval vagy ne-mezzel ki is volt bélelve, ami nemcsak jobban óvta az íjat, hanem a más-különben puha tigrisbőrtoknak valamilyen tartást és merevséget adott. Egy-két festmény úgy mutatja az íjtartót, hogy felül van a tigrisbőr, alul pedig, majd egész hosszában valami zöld sáv látszik. Lehet, hogy ez a posztóbélésnek kifelé való folytatása.

Honfoglaló őseink ismerték a tigris- és párducbőrt, nincs tehát ki-zárva az a lehetőség, hogy legféltebb fegyverüket szintén ilyen szőr-méből készült tokba helyezték. Az előkelőbbek mindenesetre igen. Az új hazában való huzamosabb itt lakás után valószínűleg megritkultak ezek a nemes bőrök, s a szegény ember talán már az őshazában sem birta meg-venni a drága szőrmet, tehát arra is lehet gondolni, hogy eme drágább és nemesebb bőrök mellett használtak más, könnyebben szerezhető állat-bőröket is az íjtartó készítéséhez. Lehetett ez tán valami kisebb vad, kecs-ke, vagy csikóbőr, vagy borjúbőr is. Mindenesetre olyan állati bőr, amely-nek a természetes szőre rajta maradt.³⁷

Hogy milyen lehetett ennek az íjtartó toknak a szája-nyílása és el-záró szerkezete, azt természetesen nem lehet tudni. Hogy volt-e valami-lyen állandóbb anyaggal díszítve, igen nehéz megállapítani. Lehet, hogy a sírokban talált díszített csontlemezek között van olyan, amely valami-kor az íjtartó tokot díszítette, lehet, hogy ezüsből való ékességek voltak rajta, az eddigi leletekből ezt még nem lehet megállapítani.

IV. A nyíl.

A magyar *nyíllakról* már eddig is valamivel többet és biztosabbat tud-tunk mint az íjról. Ha nem is az egész nyíl, de legalább legfontosabb része, vasból való hegye, megmaradt a honfoglalók és az első századból való magyar sírokban. Sokáig ezek az érdekes formájú nyílhegyek voltak a többiek mellett a magyar sírok felismerésének legbiztosabb ismertető-jelei.

A *nyílhegyek* kovácsolt vasból készültek, s jellegzetes formájuk van. A geometriai négyszögtől a kerekded vonalú levélidomig több típus-vál-tozatban található. Alul 30—50 mm hosszú, 4—6 mm vastag, kerek szeg-ben végződnek, amely a nyílveaszőbe való erősítésre szolgált. A szeg folytatásaként, a nyílhegy-levél mindkét oldalán többnyire tompa él fut végig a csúcsig, néha azonban élesen kidomborodó keskeny borda látható a helyén. A nyílhegy hossza (a szeggel együtt) 55—120 mm között, leg-

³⁷ Japánban a régi időben a hosszú kétkéz-kard hüvelybe volt szőrmevel borítva.

nagyobb szélessége 20—40 mm között változik. Vastagsága is különböző, lapjának legnagyobb vastagsága 3—4 mm lehet. Súlya 20—30 gramm az átlagos méretű példányoknál.

A nyílcsúcsok *alakja* nem egyforma. Már Hampel mondja,³³ hogy „bár hasonlóak a nyilak, de alig akad kettő, mely egészen egyenlő volna”. Ezen nem lehet csodálkozni, minden kézi készítménynél így van ez, csak a gyáripár tud tökéletesen egyforma darabokat előállítani. A többféleséget azonban nyilván nem csak ez magyarázza, hanem részben a *különléle cél* is, azonkívül számolni kell bizonyos változással, amelyet az idő és a *divat* idézett elő.

Tudjuk, hogy az íj és a nyíl nemcsak hadi célra szolgált, hanem vadászatra is. S ahogy eredetileg főleg vadászfegyverük volt a magyaroknak, úgy később is megmaradt annak. Ez a cél eleinte valószínűleg fontosabb volt az előbbinél. Ezért, ha a nyílhegyeket alak szerint akarjuk

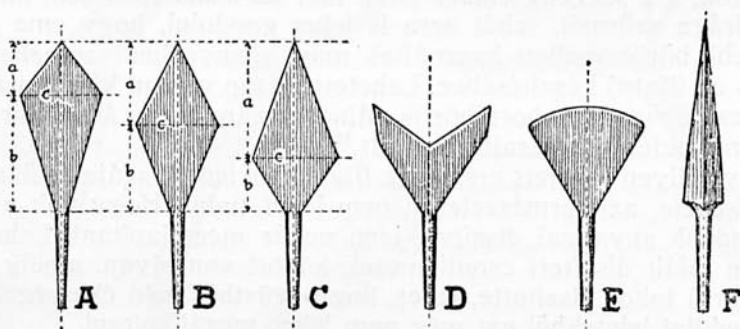


Abb. 12. kép.

osztályozni s típus-csoportokba foglalni, akkor ezekre a szempontokra különös tekintettel kell lennünk.

Ha nincs is két teljesen egyforma nyílcsúcs, s első tekintetre igen soknak látszik a formaváltozat, mégis némi tájékozódás és elrendezés után rájövünk arra, hogy tulajdonképpen csak egynehány alaktípus van, s ezeknek egynehány változata.

Az *avar* sírokban talált nyílhegyekkel abban egyeznek a *magyar* nyílhegyek, hogy teljesen egyforma az alsó végük, a tuskéjük, amellyel a nyílveesszőbe voltak erősítve; hosszúság, vastagság, alak, és megerősítési mód teljesen egyezik. Ellenben a tulajdonképpeni nyílvas lényegesen különbözik amazoktól, amennyiben az avarok nyila három élű, vagy háromszárnyú, a magyaroké ellenben lapos és csak kétélű. Erre az alakra mondják az eddigi ismertető, hogy *levélidomú*, hegyesült *lapos levél* formájú, *nyárfalevél*-alakú, lapos *rhomboikus*, *dülényalakú*, *rhombus ala-*

³³ Újabb tanulmányok, 37.

kú, *dülényes* idomú, végül *rhombus*, *rhomboid* vagy *deltoid* idomához hasonló.

Valóban vannak nyílhegyek, amelyek feltűnően hasonlítanak valamilyen növényi levélhez, mások pedig a fent említett mértani alakok formáit mutatják. (*Rhomboid*³⁹ azonban nem lehet közöttük, ez a szabálytalan alak nem alkalmas a feltétlenül szimmetrikusnak kívánczó nyílcsúcs részére). A ritkábban előforduló alakok közül három szokatlan alak ismeretes.

Mindezek az alakok *hat alaptípusra* vezethetők vissza, amelyeket a mellékelt 12. kép szerint ezentúl az egyszerűség kedvéért A, B, C, D, E és F típusnak fogunk nevezni. Leggyakrabban előforduló alak a három első, tehát az A, B és C típus csoportjába tartozó. A másik három, D, E és F ritkábban fordul elő s együttvéve külön csoportot képez.

Az A, B és C-típusú nyílhegyek alapidoma *mértani alak*, még pedig A és C a *deltoid* alakját mutatják, B pedig a *rhombus* idomát. Voltaképpen csupán abban különböznek egymástól, hogy legnagyobb szélességüket jelző *c* kereszttengely közelebb vagy távolabb fekszik-e a nyílhegy csúcshoz. Amint az ábrából látjuk az A típusnál a *c* tengely közelebb van a csúchhoz, mint az idom alsó végéhez s ezáltal az *a* távolság kisebb *b*-nél, s így a nyílcsúcs alakja olyan *deltoid*, melynek tompább szöge esik a nyílhegy csúcsára. A B típusnál az *a* távolság egyenlő *b*-vel, tehát a tengely éppen közepén van az idomnak, miáltal szabályos *rhombus*-alak keletkezik. Végül C-típusnál a *c* tengely közelebb van a nyílcsúcs alsó végéhez, mint a csúcsához, annak megfelelően *a* nagyobb *b*-nél s így a *deltoid*-alak hegyesebb csúcscsúcsával esik a nyílhegy csúcsára.

Ennek a három nyílhegy-típusnak több alakváltozata van. Nagyon valószínű, hogy a rajzban bemutatott három szigorúan geometriai alak volt az *alapformája* valamennyinek. A következő 13. képen vannak csoportba szedve a három nyílhegy-típus gyakrabban előforduló alakváltozatai. Amint az ábrából látható, az eredeti geometriai alak mindhárom típusnál 1-es számmal van jelölve (A_1 , B_1 , C_1). A 2. sz. változatnál csupán a csúcs felé futó két él kapott enyhe domborodást (A_2 , B_2 , C_2). A 3. sz. változat abban különbözik az előbbtől, hogy a nyílcsúcs másik két éle, amely a szeg felé fut, ívalakban behajlik (A_3 , B_3 , C_3). A 4. sz. végül az a forma, amelyről azt szokták mondani, hogy falevélhez hasonlít. Minden éle görbe, a két felső enyhén ívelt, mint 2 és 3-nál, az alsó két él ellenben kettős ívelésű, enyhe S-alakot mutató. Ha éppen hasonlóságot akarunk keresni a nyílcsúcsformák és valamely élő növény levele között, akkor talán a következő összeállítás közelíti meg legjobban a valóságot: Az A_4 formája leginkább a vadgesztenye (*aesculus*) egyes levelének befoglaló körvonalához hasonlít; a B_4 leginkább a kecskefűz (*salix caprea*) vagy a lonc (*lonicera*) levelét utánozza, s végül a C_4 talán a fehér nyír (*batula alba*) fiatal levelének, vagy a közönséges gyertyán (*carpinus betulus*), vagy

³⁹ Hampel, Újabb tanulm. 37.

a kőris (*fraxinus excelsior*), vagy az orgonavirág (*siringa*) hegye-levele formáját mutatja. De egészen bizonyos, hogy az egykori nyílhegyek *nem* a fent felsorolt növények leveleit vették mintául, amikor a nyílhegyeket készítették. Tiszta véletlenség, hogy a nyílcsúcsok némely formája ezekre a levelekre hasonlít.

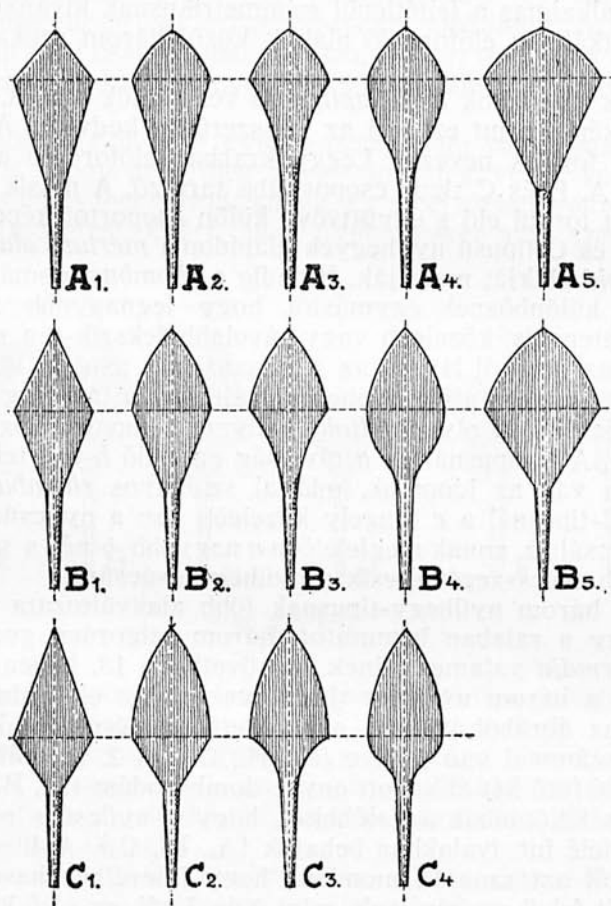


Abb. 13. kép.

A régészeti irodalomban ábrákban leközölt összes magyar nyílhegyeket számon véve, valamint a szegedi múzeumnak eddig még nem ismertett anyagából való nyílhegyeket a fenti rajz szerint típusokra és változatokra csoportosítva, a következő eredményre jutunk:

Leggyakrabban előforduló típus az A, körülbelül fele annyi kerül a B-ből s még ennél is kevesebb a C típusból. (B és C együttvéve sem éri el az A típus számát).

Az A típusnak, mint a 13. képből látható, öt alakváltozata van. Érdekes, hogy ezek az alakváltozatok sem egyforma számban fordulnak elő. Feltűnő pl. hogy az általam alaptípusnak nevezett A_1 alak többször fordul elő, mint a többi (A_2 , A_3 , A_4 és A_5) együttvéve. E szerint kiderül, hogy az A típus *valamennyi nyílhegye között leggyakoribb az A_1 -típusú* változat. Az A_2 -ből már felénél kevesebb fordul elő, az A_3 -ból még kevesebb, az A_4 — a levélidomúból — fele annyi mint az A_3 s körülbelül $\frac{1}{7}$ -e az A_1 -nek, s végül az A_5 csak egyetlen egy példányban ismeretes, a szegedi múzeumban levő, *Kiszombor-F. 1. sz.* lovassírból.

Az A_1 típusváltozat legszebb példányai *Tuzséron* kerültek elő, a 3. és 5. sz. sírokból, összesen négy példányban; *Biharon* az 1., 4. és 8. sz. sírból 3 darab; *Gombáson* 3 darab; *Csornán* 2, *Kisdobrán* 3, *Gombos-Bogojevon* 3, *Egerben* 3, *Szeghalmon* 3, *Tiszaeszláron* 2, *Deszk-D. 2*, *Kiszombor-B. 217.* sírban 3, *Kiszombor-E. 30. sz.* sírban 2, u. o. 39. sz. sírban 2, *Makkoserdőn* az 53. sz. sírban 3, u. o. a 98. sírban 3, *Medgyesegyházán* a 6. sz. sírban 2, a 9. sz. sírban 3, *Szeged-Királyhalom* 3 darab. Azonkívül még számos más helyen egyesével.

Az A_2 típusváltozat ismeretes *Gombásról* 2, a *tuzséri* 5. sz. sírből 2 drb, *Kecskemét-Fehéregyháza* 2 drb, s még néhány helyen egyesével. Összesen nincsen belőle annyi, ahány a szegedi múzeum legutóbbi ásatásai alkalmával került elő, így *Deszk-D. 61. 2*, *Kiszombor-B. 284. sz.* sír 3, u. o. C. 13. sz. sír 2, *Kunágota* 2. sz. sír 2, u. o. 3. sz. sír 2, azonkívül még néhány helyről egyesével, összesen 17 darab.

Az A_3 jellegzetes alakja *Pusztá-Bukován* fordult elő 5 példányban, *Eperjeskén* 3-ban, azonkívül egyesével még néhány helyen. A szegedi anyagban mindössze 3 példány van ebből a formából, mind *Kiszomborról*. Végül az A_4 , tehát a levélidom, ebben a típusban feltűnően kevés példányban szerepel, az irodalomból mindössze ötöt sikerült megállapítani, a szegedi anyagban 6 darab van. Az A_5 változat egy példányáról már megemlékeztem fentebb.

Mindenesetre feltűnő ennek a leggyakrabban előforduló A típusnak az alakja, amennyiben a deltoid-alakja éppen a tompább végévei van a nyílcsúcs hegyének irányítva úgy, hogy mai felfogásunk szerint ez a nyílhegy talán nem elég hegyes ahhoz, hogy hatásos legyen. Hiszen a csúcsot alkotó két él legfeljebb 90° szögben találkozik. Mégis sokkal gyakoribb volt ez, mint a sokkal hegyesebb B, vagy a még hegyesebb C típus. Ebben a nyílhegyformában, szerintem az a helyes érzékkel megtalált fizikai törvény jut szemmeláthatóan érvényre, hogy minél közelebb esik a nyíl (s természetesen a nyílhegynek is) a súlypontja a nyíl csúcsához, annál biztosabb a nyíl repülése. Ezt a régiek nem könyvből tanulták, hanem a gyakorlatban tapasztalták ki. Ezért formálták meg nyílcsúcsaikat leginkább erre az alakra.

A B típus alakváltozatai nemcsak sokkal kevesebb példányszámban fordulnak elő, hanem sajátságos módon a változatok egymásközötti arány-

száma éppen fordítottja az A típusbelieknek. Amennyiben itt az 1. és 2-ből kevés példány ismeretes, a 3-ból már több, de a legtöbb a B₄-ből van, a jellegzetes levélalakból. *Pilin* (3), *Csorna* (2), *Vereb* (3), *Eperjeske* (3) a legfőbb lelőhelye; a szegedi anyagban 5 példány van ebből a formából, kettő *Kunágotáról*, három *Kiszomborról*. A szokatlan széles B₅ változatból eddig két példányt ismerünk, egy a *bihari* 6. sz. sírból, egy pedig *Szeged-Feketeszl* egy sírjából került elő.

A harmadik, C típus nyílhegyei megint úgy csoportosulnak, mint a B típusbeliek: legkevesebb van C₁-ből, csak 2 *szegedi* példány ismeretes, a C₂-ből egy *Beregszászról* és 4 darab *Kiszomborról*, a C₃-ből 2 *Bezdéden*, 2 *Tarcalon* és még 11 helyen került elő egy-egy darab; (ide tartozik ennek az alakváltozatnak legszebb példánya, a szegedi múzeumban levő egyetlen *bojárhalmi* nyílcsúcs), azonkívül van még a szegedi múzeumban hat darab, *Törökkanizsáról*, *Deszkről* és *Kiszomborból*. Legtöbb példány ebből a típusból a C₄ alakváltozatból került elő. Ez a többször említett levélalak. *Pilniből* 2, *Gödöllőről* 2, *Kenézlőről* 5, és még vagy hét helyről egy-egy darab, azonkívül a szegedi anyagban *Kiszomborról* 5, *Kunágotáról* 2, és 1 *Deszkről*. C₅ eddig nem került elő.

A 12. képen közölt hat nyílcsúcs-típus közül a D, E és F jelzésűek külön csoportba tartoznak. Nemcsak azért, mert sokkal kisebb számban fordulnak elő a sírokban, hanem azért is, mert ezek valószínűleg csak *vadásznyilak* voltak.

Kétágú nyílcsúcsnak nevezem azokat a nyílhegyeket, melyek „villaformára“ „megduplázták“ a hegyet (12. kép D). Eddig a következő példányokat ismerjük: *Beregszászról* kettő,⁴⁰ a *pilini* II. 16. sz. sírból egy,⁴¹ *Egerből* egy,⁴² *Debrecenből* egy,⁴³ *Micske-Pusztáról* egy,⁴⁴ a *székesfehérvári Rádiótelep* 28. sz. és 36. sz. sírjából egy-egy.⁴⁵ A *fehérmegyei Vereben*, Végh János gyűjteményében van egy „villás nyílhegy“;⁴⁶ a *győri bencés-gimnázium* gyűjteményében 182. sz. a. szintén egy darab. A svédországi Göteborg városi múzeumban van egy példány *Pozsony* vidékéről.⁴⁷ A szegedi múzeum régebbi anyagában van egy darab *Törökkanizsáról*, és az újabb ásatásokból egy darab *Kiszomborról* és egy szokatlan nagy példány *Deszkről*, a szegedi *Makkoserdő* 7. sz. sírból egy darab. Nagy Géza⁴⁸ a bihari 6. sz. sír széles töredezett nyílcsúcsát is ide sorozza, de én azt hiszem, ez csupán egy B₅ típusú nyílhegynek a csonka darabja. E szerint összesen 14 darab ilyen villáshegyű nyílcsúcs ismeretes.

⁴⁰ Hampel, Alterth.

⁴¹ U. o.

⁴² U. o. II, 499.

⁴³ Hampel, Újabb tanulm. 111—112.

⁴⁴ A. Ért. XXXIV, 303.

⁴⁵ U. o. XL, 250.

⁴⁶ U. o. XXXV, 157.

⁴⁷ Sudeta, Zeitschr. f. Von u. Frühgesch. VIII, 38—39.

⁴⁸ A. Ért. XXVI, 407.

Szokatlan a formája ennek a nyílcsúcsnak, olyan, mintha a fentebb ismertetett B₄ típusú széles nyílcsúcsnak a felső része letörött volna s ebből a csonkból köszörültek két szétálló csúcsot. Nem is annyira a csúcs volt itt a fontos, hanem a két csúcs közötti, homorúan behajló két él, amely élesre volt köszörülve. Tehát ezzel a nyílcsúccsal nem lyukat szúrtak a meglőtt állatba, hanem vágtak vele valamit. Nagy Géza szerint⁴⁹ ez a nyílcsúcs vadászatra a gyorslábú vad inának elmetszésére volt alkalmas. Eredete keleten van, mert úgy a szibériai (már a vaskorszakban előfordul),⁵⁰ mint a kaukázusi területen elég gyakori,⁵¹ a voguloknál és az osztjákoknál is található.⁵² A szibériai csukcsok és korjakek még ma is használják nagyobb vad vadászatánál.⁵³ A XV—XVI. században nyugaton is feltűnik, ahol zergét, vadkecskét lőttek vele; nyilván Magyarország felől terjedt el arrafelé.

Igen szokatlan alakú a következő E jelzésű típusú nyílcsúcs is. Ez még az előbbi (D) típusnál is ritkábban fordul elő. Mindössze három példányról van tudomásunk: egy a *tuzséri* 6. sz. sírból,⁵⁴ egy *Monajról*⁵⁵ és a harmadik a *Kiszombor-E.* 13. sz. sírból. Ennek a nyílcsúcsnak megközelítőleg háromszög alakja van, de a háromszögnek nem a csúcsa, hanem az egyik oldala, amely körívben hajlik s élesre van köszörülve, fekszik a nyíl hegye felé. Ezzel a nyíllal sem lehetett megszúrni a meglőtt vadat, hanem csak vágni. Ki tudja milyen különleges célra kellett, milyen vadra vadásztak vele. Az ethnológiából nem ismerünk rá analógiát. Amilyen kitűnő biztos kezű lövészek voltak ezek a régi keleti népek, nem lehetetlen, hogy kifeszített zsinórok vagy hasonlók ellövésére használhatták, amire különben a D típusú nyílcsúcs is kiválóan alkalmas lehetett. Valószínűleg vadásznyíl volt, Hampel is,⁵⁶ meg Nagy Géza is annak tartja.⁵⁷

Hatodik a sorozatban egy tipikus és kétségtelen vadásznyíl, F, amely feltűnően keskeny, igen hegyes, néha három-, néha négyélű, de valószínűleg volt ilyen kétélű nyílcsúcs is. Inkább valami szűrőszerszámhoz, árhoz hasonlít, mint az eddig ismertetett nyílcsúcsokhoz, ezért annak idején Hampel még nem merte magyar eredetűnek meghatározni azt az öt darab ilyen alakú nyílhegyet, amelyet a *tuzséri* 6. sz. sírban találtak.⁵⁸ Találtak még a *Beregszászon*⁵⁹ is két darabot, azután *Kenézlőn*⁶⁰ nyolc da-

⁴⁹ A. Ért. XXVI, 407. és A magyar viseletek története, 79.

⁵⁰ Buschan, Völkerkunde, II, 336.

⁵¹ A. Ért. XXXIII, 375.

⁵² Buschan, i. m. II, 297.

⁵³ Buschan, i. m. II, 303.

⁵⁴ Hampel, Alterth. III, 436.

⁵⁵ U. o. III, 384.

⁵⁶ Újabb tanulm. 38.

⁵⁷ A. Ért. XXVI, 407.

⁵⁸ Hampel, Alterth. III, 436.

⁵⁹ U. o. 415.

⁶⁰ A. Ért. XXXIV, 314—334.

rabot, *Bezdéden*⁶¹ egyet, *Biharon*⁶² egyet. Legújabbán a szegedi múzeum ásatásaiból a *deszki* temetőből nyolc darab, a *kiszomboriból* tíz darab és egy-egy *Kunágótáról* és *Makkoserdőből* került. A *Kiszombor-B.* 310. sz. sírban egy-egy A és C típusú nyílheggyel együtt kilenc darab F típusú nyíl volt, ezek háromélűek, szeg nélkül 35—55 mm hosszúak, szélességük 10—15 mm között van. Erősen meg vannak rozsdásodva, két csomóba összeforva, tegezben voltak elhelyezve. A *Deszk-D.* 65. sz. sírban egy csomóba összerozsdásodva egy C₄ és egy igen nagy D típusú nyílheggyel volt öt darab F típusú nyílvas együtt, mint a tegez tartalma. Ez utóbbiak közül egy 84, egy 90, egy 102, egy 105 és egy szokatlanul nagy 135 mm hosszú. Szélességük 8—10 mm között van. Egy másik *deszki* sírban (D, 76) két F típusú nyílhegy volt, egyik 92 mm hosszú és 7 mm széles, a másik csonka, 7 mm széles. Ezek öt más, A és C típusú nyílheggyekkel együtt voltak a tegezben. A *győri* bencés-gimnázium gyűjteményében is találtam összesen tizenegy darab ilyen típusú nyílhegyet, a győri szeszgyár és az újszállási árpádkori temetőből. Míg a szegedi múzeum példányai olyan rozsdások, hogy eredeti alakjukat alig lehet meghatározni, addig a győri ilyformájú nyílsúcsok igen jó állapotban vannak, alig rozsdások s különösen két újszállási példány válik ki érdekes kecses formájával. Amint a fentiekből látjuk, elég sok példány áll már rendelkezésünkre, s ma már nem lehet kételkedni abban, hogy ezeket is ne a magyar nyílkovácsok készítették volna, mint Hampel hitte. Ez különben tipikus vadásznyíl, amelyből valószínűleg még sokkal több volt a sírokból, de azelőtt vagy nem tartották nyílnak, vagy mert igen kis méretűek és vékonyak voltak, könnyen elrozsdásodtak. Ilyen nyílak olyan kisebb állatok vadászására szolgáltak, amelyeknek a prémjét nem akarták szélesebb nyílsúccsal erősen megsérteni, azután főleg madarakra lőttek vele. Erre a célra, mint az etnológiai analógiákból tudjuk, olyan kisebb nyílvasakat is használtak, amelyeknek nem volt hegyük, hanem egy kis gömbben végződtek, ezzel a madarat nem akarták megsebesíteni, hanem csak elkábítani. Ilyeneket még most is használnak Északázsia benszüllött vadászai.⁶³ Pósta Béla megtalálta ezt a nyílhegy típust a permi területen.⁶⁴

A régészeti irodalomból tudjuk, hogy találtak a magyar sírokból a felsorolt hat típuson kívül még más formájú nyílhegyeket is. Találtak pl. *Pusztaselypen*⁶⁵ egy C típusú nyílhegyet, amelynek nem szeges, hanem *köpös* vége van. *Szigonyos* csúcsú *köpös* nyílhegyeket is találtak, egyet *Gomboson*,⁶⁶ állítólag Árpád-kori, de igen vegyes tartalmú, bizonytalan leletben, egy másikat pedig *Eperjeskén*,⁶⁷ szintén egészen bizonytalan ere-

⁶¹ Hampel, *Alterth.* III, 359.

⁶² U. o. 504.

⁶³ Buschan, *Völkerkunde*, II, 284. II, 338.

⁶⁴ Régészeti tanulmányok az orosz földön, 273.

⁶⁵ Hampel, *Alterth.* II, 570, III, 389.

⁶⁶ A. Ért. XXVIII, 414.

⁶⁷ U. o. XXXIX, 54.



dettel. Volt még a *pilini* 61. sz. sírban egy szeges végű *szigonyos* nyílhegy,⁶⁸ s végül a *kenézlői* 14. sz. sírban egy példány, amely „köpüsnek látszik”.⁶⁹

Azt hiszem mindaddig, míg ezekből a formákból sokkal több példány nem kerül elő rendszeres ásatásból és kifogástalan leletkörülmények között, addig nem lehet őket a többi magyar nyílcsúcs típusai közé sorozni. Ezek olyan különleges ritkaságok, a mi egységes anyagunktól annyira elütnek, hogy csak különös körülmények között kerülhettek a magyarok hagyatékába. Szerintem ezek csak az idegenből jött számszerű nyilak lehettek.

A nyílcsúcsok különféle alakja alkalmasnak látszik arra, hogy ezek alapján valami kronológikus sorrendet is teremtsünk. Én azt hiszem azonban, hogy mai ismereteinkkel ezt a kérdést még nem lehet teljesen és biztosan megoldani. A legtöbb lelet minden kormeghatározás nélkül került elő, és ahol pontosan tudjuk a sír korát, ott sem lehet elkülöníteni az egyes típusokat, mert rendszeresen vegyesen fordulnak elő. *Hampel* is mondja, hogy talán szándékosan csinálták a magyarok különböző nagyság és súly szerint a nyílcsúcsokat, hogy adandó alkalomhoz képest minden harcos egyéni ereje és ügyességéhez mért példányt találjon magának.⁷⁰ Csak így tudjuk különben megmagyarázni azt, hogy a sírokban annyiféle nagyságú és típusú nyílhegy vegyesen fordul elő. De ez így volt másutt is, amint egy régi útleírásban olvassuk, hogy Ázsia keletén, Kinában a XVIII sz.-ban, a tegezben több sor nyíl volt, mind más és más alakú, s ezek között azok a legkülönösebbek, amelyeken a csúcs egy külön kis horoggal volt ellátva, s azok, amelyeknek a csúcsa ki van lyukasztatva, mert ezeket arra használják, hogy leveleket löjjenek vele az ellenséghez.⁷¹ Ez az adat azért fontos, mert nálunk eddig az ilyen lyukas lapú nyílhegyre azt mondták, hogy u. n. gyújtónyilak, amelyekkel égő kanócot lőttek az ellenség épületeire.

A különféle típusú és különböző nagyságú nyílcsúcsnak együtt való előfordulása különben már a történelem előtti időben is tapasztalható, pl. Szibériában. Már akkor is volt ott mindenféle forma: szeges végű, amelynek régebbi fajtája lándzsaalakú, levélformájú, szegalakú, kétszárnyú és négyélű.⁷²

A *nyílvessző* formája, súlya, felületének állapota, de legfőképpen az anyaga, csaknem olyan fontos, mint maga a nyílnek vasból való csúcsa. Eddig csak annyit tudtunk a magyar nyílakról, hogy a vascsúcs bele volt erősítve valami fából való vesszőbe, mert sok nyílhegy szeges végén rajta találhatók az elkorhadt fa rostjai, sőt némelyiken még valami *körülkötözés*-

⁶⁸ Hampel, *Alterth.* II, 878, III, 524.

⁶⁹ A. Ért. XXXIV, 320.

⁷⁰ Újabb tanulmányok, 37.

⁷¹ *Reisen nach Peking* von de Guignes, 1810, 324.

⁷² Buschan, *Völkerkunde*, II, 338.

nek a nyomai is látszanak. Hogy ez a favessző milyen hosszú, milyen vastag volt, s hogy milyen fából készült, ezt eddig nem tudtuk. Ha azonban rendszeresen megvizsgáljuk a kérdést és segítségül vesszük a kérdés megoldására az ethnológiai összehasonlítást, azt hiszem igen könnyű lesz a megoldás. Először azonban lássuk, mik azok a követelmények, amelyeket a *jó nyíl vesszővel* szemben kell támasztani.

1. A jó nyíl vesszőnek első sorban igen *könnyűnek* kell lenni. Minél nagyobb a nyílcsúcs és a nyíl vessző közötti súlybeli különbség, vagyis minél könnyebb a vessző, és minél súlyosabb a nyílcsúcs (a vesszőhöz arányítva), annál biztosabb a nyíl repülése. A nyíl vessző tulajdonképpen csak arra szolgál, hogy a nyílcsúcs szeges végét meghosszabbítsa, mert csak így lehet azt az íjról ellőni. A nyíl vessző hosszúsága sem tetszésszerű, mert ez is mindig az íjhoz igazodik. A nyíl vessző azonkívül kormányzóeszköz a nyíl repülési útján, mint a hajón a kormány, amit a vesszőre alkalmazott tollazat lényegesen támogat. Könnyen el lehet dönteni, hogy milyennemű anyagból kellett a nyíl vesszőnek lenni, ha mérlegre tesszük a vesszőnek való fát és a nyílcsúcsot. Bármilyen fából készült 60–70 cm hosszú, legalább 8–10 mm vastag kerek nyíl vessző feltétlenül nehezebb az ismert magyar nyílcsúcsok átlagos súlyánál. Ez az egy tény egymagában kizárja azt, hogy a magyar nyilak vesszői akár tömör faágból, akár hasított fából faragottak lettek volna.

2. A nyíl vesszőnek feltétlenül *egyenesnek* kell lenni, mert még a legkisebb görbület is elhajlítja a nyilat a repülés egyenes irányától, „félrehúzza”. Faágból nem lehet ilyen egyenes nyíl vesszőt vágni, a természetben ritka az ilyen hosszú, feltétlenül egyenes ág, és az sem mindenütt található, de főleg nem kapható nagyobb mennyiségben ezer és ezer számra. Hasított fából lehet ugyan egész egyenes nyíl vesszőt készíteni, korlátlan mennyiségben is, de a hozzávaló anyagot se a dél-oroszországi steppén, se a magyar Alföldön nem találni, tehát messziről kellett volna hozatni, azonkívül ennek is túl nagy a súlya.

3. A nyíl vesszőhöz való anyagot ott szerezték be, ahol készítői és használói éltek, laktak, amerre vándoroltak. Annak mindig kéznél kellett lenni. Nem valószínű, hogy ezt az elsőrendűen fontos és nélkülözhetetlen anyagot kereskedés, vagy csere útján, messzi vidékekről szerezték volna.

Ha tehát tekintetbe vesszük ezeket a szempontokat, akkor csak egyetlen egy olyan anyagot találunk, amely mindezeknek a feltételeknek tökéletesen megfelel, és ez az anyag a *nád* (a közönséges *tetónád*, phragmites vulgaris). Csak ez az anyag bír mindezekkel a tulajdonságokkal, mert 1. *igen könnyű*, könnyebb bármely más, ugyanolyan méretű fánál, amit csöves állapota és anyagának fajsúlya magyaráz; 2. a nád 60–70 cm hosszú darabja feltétlenül egyenes („egyenes mint a nádszál”), külseje kerek, síma, nem kíván semmiféle külön megmunkálást, felhasználható úgy, ahogy a természet adja; 3. szinte korlátlan mennyiségben állt

rendelkezésre mindenütt, amerre a magyarság vándorolt, ahol lakott, a régi és az új hazában.

Valóban, ha jól meggondoljuk, önkéntelenül rá kell jönnünk, hogy ezek a *szege*s végű nyílcsúcsok csakis *csöves* vesszőbe lehettek erősítve. Tömör fából való vesszőnek legalább 15—18 mm vastagnak kellene lenni, hogy abba a nyílcsúcs szegének megfelelő lyukat fúrhattunk. Ilyen vastag nyílvevessző használata azonban ki van zárva. Igen sok nyílcsúcs *szege*s végén, legalább azokon, amelyeken a körülcsavarás látszik, megmaradt a nyílvevesszőnek is egy darabja, természetesen megkövesedett, illetőleg vas-oxid-dal átitatott állapotban. Ha ezeket a maradókat gondosan lefejtjük a nyíl szegéről, kiderül, hogy a fa ezen a helyen legfeljebb 1—2 mm vastag volt. Tömör fába nem lehet lyukat fúrni úgy — legalább elődeink kezdetleges eszközeivel nem — hogy csak 1—2 mm-es falvastagság maradjon. Ez az 1—2 mm vastag kéreg csakis nád lehetett. Így azután megértjük azt is, miért kellett a nyílvevesszőnek azt a végét, amelybe a nyílcsúcs szegé bele volt erősítve, valami szalagszerű anyaggal, valószínűleg hánccsal szorosan körültekerni, megkötözni. Fúrt lyukú favesszőnél ez teljesen felesleges. Ellenben a nádvessző rendszerint elreped azon a részen, ha beszorítják a vasszeget, s ezért szükség volt a külön körülkötözésre.

A szegedi múzeum 132 darab magyar és ennél több avar nyílhegyén bőven volt alkalmam ezt a kérdést tanulmányozni. Egészen biztosan és határozottan meg lehetett állapítani, hogy úgy az avar, mint a magyar nyílak vesszeje nádból való volt. *Szege*s végű nyílcsúcsnak nem lehet csak nád vagy bambusz a vesszeje, ahol más, tömör fát használnak e célra, csakis *köpi*s nyílcsúcsot lehet alkalmazni.

Az etnológiai összehasonlítás is ezt az állításomat bizonyítja. Mindazok a keleti népek, melyek az összetett turkesztán íjat használják, Kiszáziától Indiáig, mindenütt a nádat használják nyílvevessző gyanánt.⁷³ Azt lehetne ez ellen vetni, hogy a nád vesszeje túlságosan gyenge, törékeny és könnyen hasad. Ez azonban csak gyakorlatlan kézben esik meg. Nincs kizárva azonban az sem, hogy őseink ismertek valami módszert, amellyel a nádvesszőt megerősítették. Japánban a vékony bambuszsálakból készült nyílvevesszőt olajba itatják s tűz felett keményítik, ezáltal sohasem hasadnak el.⁷⁴

A nyílvevessző *hosszáról* már volt szó az íj leírásánál. A hosszúság mindig az íj feszítő-távolságához igazodott, s számításom szerint 60—70 cm között lehetett, a nádszálnak két vagy három ízére terjedt, amit a tegezek hossza is bizonyítani látszik. A 60—70 cm hosszú nádszál átlagos vastagsága 8—10 mm, ami teljesen megfelel minden a nyílvevessző iránt támasztott követelménynek. *Vastagabb* végébe volt bele erősítve a nyílcsúcs *szege*s vége, mert a vessző súlypontja ezáltal előbbre került. A nyíl-

⁷³ Jähus, Entwicklungsgeschichte, 304, 309, 313.

⁷⁴ Buschan, Völkerkunde, II, 671.

csúcs szegét valószínűleg valami gyantával vagy viasszal ragasztották bele a nád csövébe, s mivel a nád vége a szeg beleszorítása alkalmával legtöbbször meg is repedt, kívülről szintén gyantába mártott hánccszalagocskával erősen körültekerték a szeg egész hosszában. (A gyantának vagy viasznak köszönhetjük azt, hogy a nyílcsúcsok szeglein olyan szépen megmaradtak a nád rostjai és a kötöző hánccsnak tekervényei. 14. kép b.)

A nád vessző alsó végén, valószínűleg a nád nádusa (csomója) közelében volt a szegletes, vagy félköríves bemetszés a *nyilaj* vagy *nyilág*,⁷⁵ amely az ideg biztosabb tapadására szolgált. (14. kép c.) Még egy igen fontos részlete volt a nyíl vesszőnek, a *tollazata*. Nagyobb madaraknak, sasnak vagy tüzoknak szárnytollából való tollnak leszakított oldalait halenyvvel ragasztották rá a nyíl vessző alsó végének két ellenkező oldalára, de nem a vessző legvégére, hanem ettől mintegy 8 cm-nyire, azért, hogy a toll ne akadályozza a lövést, vagy össze ne rongálódjék az íj idegére

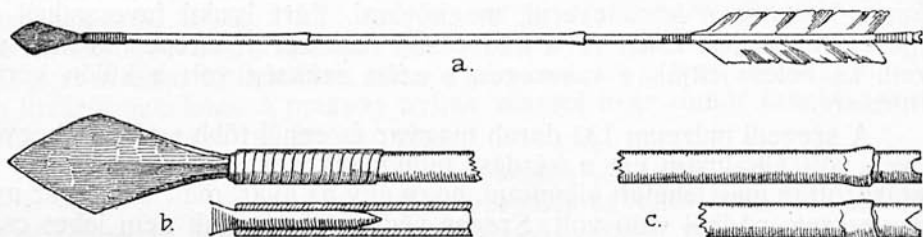


Abb. 14. kép.

való feltevés és a kilövés alkalmával.⁷⁶ A két toll vége valószínűleg szintén hánccszalagocskával volt még körül-, ill. hozzáerősítve a vesszőhöz, valamint a vessző alsó végén is lehetett ilyen megerősítő körültekerés. A régi magyar nyelvemlékekből való ez a nyílra vonatkozó igen jellemző idézet: „Tsuda, hogy annyira kovályog elméd, mint a tollatlan nyíl”. Érdekes, hogy a túlnagy vagy erős tollazat csökkenti a nyíl sebességét és átütőerejét.⁷⁷

Mindezekből látható, hogy a magyarok nyila meglehetősen kényes és könnyen romló portéka volt, amelyet meg kellett óvni töréstől, de különösen a nedvességtől, mert mindez árthatott a vasnyílcsúcsnak, meglazíthatta a vesszőbe való erősítést, sőt leázathatta a vessző tollazatát is. Ezért feltétlenül olyan tokban kellett tartani, amelynek lecsukható fedele volt, amely az időjárás viszontagságai ellen megvédte.

Kényes, romlandó volta magyarázza azt is, hogy nem maradt fenn

⁷⁵ MNy. II, 201.

⁷⁶ A cserkészeknél csak a nemesek használhattak e célra *fehér* sastollat. Buschan i. m. III, 753.

⁷⁷ Ebert, Reallexikon der Urgeschichte, XIII, 237.

egyetlen egy ép, vesszővel ellátott nyíl. A grossenhaini (Szászország) híres R. Zschille-féle fegyvergyűjteményben van három darab (1002. sz. a. leltározott) „könnyű fából“ való, hosszú tollazattal és vascúccsal (C típusú), s a leírás szerint keleti eredetű nyíl. A kép szerint ezek a nyilak lehetnének magyar nyilak is, a szöges nyílcsúcs megerősítése és a vesszőnek zsinórral vagy szalaggal való körültekerése mindenesetre arra vall, hogy ha nem is magyar eredetűek, de igen közel állanak ehhez a nyíl-típushoz.

A szegedi városi múzeum magyar nyílhegyei.

	Lelőhely	Sír száma	T i p u s													Összesen					
			A					B					C				D	E	F	*	
			1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3						4
1	Bojárhalom	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	3
2	Deszk-D.	61	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	7
3	" "	65	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	5	—	2
4	" "	73	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	5
5	" "	76	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	2	—	7
6	Feketeszl	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
7	Királyhalom	—	2	—	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	7	7
8	Kiszombor-B.	217	3	1	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	8
9	" "	272	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
10	" "	284	—	3	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	7	7
11	" "	309	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	2
12	" "	310	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	9	—	11
13	" "	363	1	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	1	—	1	—	—	—	5	5
14	Kiszombor-C.	13	1	2	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	7	7
15	" "	24	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	3	3
16	Kiszombor-E.	13	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	4	4
17	" "	30	2	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	1	1	—	—	1	8	8
18	" "	35	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	4	4
19	" "	39	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
20	" "	41	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1
21	Kiszombor-F.	1	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
22	Kunágota	2	1	2	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—	2	—	—	1	—	9	9
23	" "	3	—	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
24	Makkoserdő	7	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3	3
25	" "	53	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
26	" "	98	3	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	5	5
27	Medgyesegyháza	6	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
28	" "	9	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	3
29	Oroszlámos	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1
30	Törökkanizsa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	3	3
			30	17	4	6	1	9	1	3	5	1	2	4	9	8	4	1	20	7	132
			58					19					23				25				

* Meg nem határozható.

V. A tegez.

Az előbbi fejezetben láttuk, hogy milyen törékeny és kényes származás volt a *nyíl*, természetes tehát, hogy ezeket a könnyen pusztuló nyilakat olyan tartóban vagy tokban kellett megőrizni (különösen vadászaton, vagy vándorláskor, mikor lóháton hosszú utakat tettek meg), amely teljesen és tökéletesen megvédte a törés és főleg a nedvesség (eső és hó) ellen. Ezt a célt szolgálta a *tegez*.

Az eszköz neve bizonyítja, hogy őseink már igen régen ismerték és használták. Ugyanis nemcsak az *íj* és a *nyíl* tartozik a magyar nyelv legősibb tulajdonához, amely valamennyi rokon finnugor nyelvben megmaradt, hanem a *tegez* is ősrégi, mert megvan a megfelelője a vogul és osztják nyelven.⁷⁸ Meg kell azonban említeni, hogy a régi nyelvben a *tegez* mellett gyakran előfordul a *puzdra* is, mint a nyíltartó neve. Sajnos, amióta a nyíl és íj eltűnt a közhasználatból, a rájuk vonatkozó elnevezések is többé-kevésbé elhomályosultak. Ezért az irodalmi nyelvben például minduntalan összecszerélik a nyíltartó *tegezt* az *íjjal*. (Kazinczy, Kemény Zs., Jókai, Ányos, Faludi).⁷⁹ A *tegez* és a *puzdra* szó jelentése is az évszázadok folyamán elhomályosodott s most már nem tudjuk, *egyvet* jelentett-e a kettő, tehát 'nyíltartót', vagy pedig az egyik ezt, a másik pedig talán íjtartót? A *tegez* szóról fennebb mondtuk, hogy régi tulajdona nyelvünknek, a *puzdra* ellenben újabb, és pedig szláv jövevény. Azonban ez utóbbi is elég régen bevett szó a magyar nyelvben, mert előfordul már az u. n. königsbergi szójegyzékben, tehát a XIV. században. Véleményem szerint mindkét kifejezés *egyvet* jelentett, még pedig 'nyíltartót'. Régibb és eredeti természetesen a *tegez*, s így nevezhették már az ősmagyarok nyíltartójukat. A *puzdrával* is nyíltartót neveztek, de ez valószínűleg *más alakú* lehetett, s ehhez bizonyosan más fajta íj és más formájú nyíl tartozott. Nem lehetetlen, hogy a *számszerij* tegezét nevezték puzdrának. (A *számszerij* a középkori európai egyszerű íj tökéletesítése volt, a mai puskáéhoz hasonló fából való nyele és elsütő szerkezete volt; a nyíl végére keresztben volt felerősítve a tiszafából vagy később acélból készült ív. Az ideget vagy a nyélre erősített, vagy különálló gépezet segítségével húzták fel). Ez a kétféle formájú íj és nyíl magyarázza még talán azt, hogy a kétféle elnevezés megmaradt egymás mellett is, s az újabb *puzdra* szó nem szorította ki a régibb *tegez* szót, mint ahogy ez számtalan más esetben megtörtént.

A honfoglaló magyarok nyíltartója, a *tegez*, *egészen más formájú volt*, mint amilyent *ma* a fennmaradt ábrázolásokból, pl. a közismert magyar viselettörténeti munkákban⁸⁰ és címeres leveleinken levő ábrázolásokból

⁷⁸ MNyvv. XLIII, 385.

⁷⁹ MNyvv. XLV, 130.

⁸⁰ Szendrei János és Nagy Géza idézett művei.

vagy egynehány megmaradt múzeumi darabról ismerünk. Ezek a tegezek kivétel nélkül egy későbbi kor formáit mutatják. Ezek a lent keskeny, fent igen széles, egyik hosszoldalukon egyenes, a másikon S-alakú görbületű nyíltartók, a XVI. és XVII. századból való *ozmán-török íjtartók* és nem ősi magyar *tegezek* (10. kép). Az ősmagyarok tegeze nem ilyen alakú volt, mint látni fogjuk.

A magyarok *régi* tegezéből nem maradt fenn egyetlen egy ép példány sem. Sem múzeumaink, sem a magángyűjtemények nem őriznek belőle egy darabot sem. Ami biztosat tudunk a magyar tegezről, azok kizárólag a sírokból lelt maradványok és az ásatási megfigyeléseken alapulnak.

Lovas népek a tegezét mindig a *jobb oldalukon* viselik, még pedig a derékövhöz erősített szíjakon vagy zsinorokon. Ez az egyetlen természetes és célszerű tegez-elhelyezés lovas harcosnál. A lovas bal kezében tartja a ló gyeplőjét, azonkívül ezzel a kézzel fogja az íj fáját. Szabad jobb kezével csak a *jobb oldalon* lógó tegezhez tud könnyen és kényelmesen nyúlni, midőn nyílra van szüksége. Így kellett ennek lenni természetesen a magyaroknál is.⁸¹ Későbbi időben azonban, a XVI—XVII. században, nyilván török befolyás alatt, már a bal vállukon hordták a magyarok is a tegezét. Így mutatják ezt a régi képek. Ez úgy magyarázható, hogy ekkor már a gyalogos katonák is íjjal-nyíllal harcoltak, ezeknek pedig nagyon kényelmetlen és alkalmatlan lehetett az övön lógó földig érő tegez, a járást és menetelést erősen akadályozhatta.⁸²

Ezek után természetesen azt kellene hinnünk, hogy a magyarok sírjában a tegezét vagy annak nyomait mindig a csontváz jobb oldalán és pedig a lába mellett találjuk. Sajnos nem így van, mert ha a sírleletek alapján kísérelnők meg ennek a kérdésnek a megfejtését, hogy mely oldalukon és hol viselték a magyarok a tegezét, nem tudnánk határozott feleletet adni. A tegezmaradványok ugyanis nem fekszenek meghatározott és mindig ugyanazon a helyen, ahogy az ember képzelné. Egyszer ide, másszor oda, egyszer a jobb oldalra, máskor a bal oldalra, sokszor lábtól, néha középén, de vállhoz is, tehát összevissza tették. Megkíséreltük táblázatba foglalni a szegedi múzeum leleteinek erre vonatkozó adatait s ez alapján statisztikát készíteni a tegeznek a sírban való elhelyezéséről.

Hogy volt tegez valamely sírban, azt két körülmény bizonyíthatja: 1. a megmaradt tegezvasalások; 2. a tömegesen előforduló (leginkább egy csomóba összerozsdásodott) nyílcsúcsok. Ez utóbbinak magyarázatául meg kell jegyezni, hogy amint voltak több és voltak kevesebb vasalással ellátott tegezek, úgy bizonyosan voltak olyanok is, amelyeken egyáltalán nem volt semmiféle vasalás. Ez utóbbiak természetesen teljesen elkorhadtak a sírokból, de a tegez egykori jelenlétét az együtt fekvő nyílhegyek

⁸¹ Nagy Géza (A. É. X, 294.) ugyan azt mondja, hogy a tegez a *baloldalon* volt az övhöz erősítve, de az ethnológiai analógiák ennek az ellenkezőjét bizonyítják.

⁸² V. ö. Zichy István, Turán, 1917, 152.

bizonyítják s ez utóbbiak helyéből tudjuk a tegez helyzetét is meghatározni. Ezért a statisztikánk alapjául szolgáló táblázatban nemcsak a tegezvasalások, hanem a nyílhegycsomók sírbeli elhelyezése is fel van tüntetve.

A szegedi városi múzeum tegez-leletei.

	Lelőhely	Sír száma	Bal			Közép			Jobb			Bizonytalan	Jegyzet
			lent	középen	fent	lent	középen	fent	lent	középen	fent		
1	Deszk-D	57	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	nyílhegycsomó
2	" "	61	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
3	" "	65	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	
4	" "	73	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	feldúlt sír
5	" "	76	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	
6	" "	164	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	feldúlt sír
7	Királyhalom . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	
8	Kiszombor-B . . .	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	feldúlt sír
9	" "	25	—	—	—	×	—	—	—	—	—	—	
10	" "	167	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	nyílhegycsomó
11	" "	217	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
12	" "	284	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	
13	" "	309	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	
14	" "	363	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	
15	Kiszombor-C . . .	13	—	—	—	—	—	—	—	—	×	—	nyílhegycsomó
16	" "	24	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	
17	Kiszombor-E . . .	13	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	
18	" "	30	—	—	—	—	—	—	—	×	—	—	
19	" "	35	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
20	" "	39	×	—	—	—	—	—	—	—	—	—	nyílhegycsomó
21	Kiszombor-F . . .	1	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	
22	Makkoserdő . . .	7	—	—	—	—	—	—	×	—	—	—	
23	" "	53	—	×	—	—	—	—	—	—	—	—	nyílhegycsomó
24	" "	63	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	
25	" "	64	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	megholygatott sír
26	" "	98	—	—	×	—	—	—	—	—	—	—	
27	Medgyesegyháza .	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	×	
			4	3	4	—	1	—	2	3	3	7	
			11			1			8			7	= 27

Amint tehát az összeállításból látható, itt semmiféle rendszert nem lehet megállapítani és ebből nem lehet semmi következtetést levonni. De nemcsak a szegedi tegez-leletekkel van ez így, hanem az eddig ismert összes tegez-előfordulások is ilyen rendszer nélkül valók.

Égész és többé-kevésbé ép állapotban megmaradt tegezt eddig seholsem találtak a sírokban, nincs is semmi kilátás rá, hogy valaha ilyen a földből előkerüljön, mert a tegez olyan anyagból készült, amely a föld-

ben teljesen elkorhadt. Az *alakját* azonban több esetben meg lehetett figyelni a földben megmaradt részleteinek elhelyezéséből és az elpusztult anyag formáját megtartó föld alakja alapján.

Négyféle vasalás fordul elő a tegezen: 1. valami újjnyi széles, igen vékony *pántféle*, néha még második vagy harmadik pánt is. Ezek a tegezt a broncs módjára fogták körül. 2. A ceruzánál vékonyabb, félkör átmeteszettű egyenes *vaspálcák*, amelyek mindig a tegez hosszirányában fekszenek; 3. egy vagy két, a tegez felakasztására szolgáló *akasztófül*, végül 4. valami szélesebb *vaslemezke*, néha csontlap, amely a tegez fedelének volt a része.

Mielőtt megkísérelném a magyar tegez rekonstruálását, felemlítendőnek tartom, hogy hol találtak eddig tegezt a sírokból, azaz hol figyelték meg az alakját s hol maradtak meg a tegezből való kisebb-nagyobb részletek.

Hampel József német nyelvű összefoglaló munkájában⁸³ az 1904-ig előkerült leleteket ismerteti s ott a következő helyeket sorolja fel, mint ahol tegezről való részleteket találtak: *Gombos-Bogojeva*, *Pilin*, *Tuzsér*, *Székesfehérvár*, *Veréb* és *Kecskemét*. Az 1907-ben megjelent Újabb tanulmányok a honfoglaláskor emlékeiről c. művében némileg kibővül a lelőhelyek sora, a fentiekén kívül még felsorolja *Bihart* és *Pusztá-Bukovát*. — Az Arch. Értesítőben közölt leletekből a fentiekén kívül még felemlítendő: *Szarvas* (XXX, 352), *Gödöllő* (XXXI, 180), *Talfaj* (XXXII, 323), *Miksepuszta* (XXXIV, 303), *Kenéz* (XXXIV, 315—324), *Eperjeske* (XXXIX, 51), *Székesfehérvár-Rádiótelep* (XL, 251), *Geszteréd* (XLII, 231).

Ez a sor természetesen nem mondható teljesnek, lehet, hogy a régészeti irodalomban közölt anyagból is kimaradt néhány lelet, de a múzeumokban is bizonyosan lesz még eddig le nem került vagy mindeddig fel nem ismert anyag.

A szegedi múzeum ásatásai nyomán előkerült magyar *tegezmaradványok* a következő helyekről valók:

1. *Medgyesegyháza* aradmegyei községben 1929-ben, a 8. sz. sírban egy *tegezfül* két darabja került elő néhány más, most már felismerhetetlen vastöredékekkel.

A torontálmegyei *Kiszomborban* 1928. és 1930-ban felásott négy temetőből összesen 12 sírból kerültek elő *tegezmaradványok*.

2. A *Kiszombor-B.* 12. sz. feldúlt sírban egy 36 mm széles, dombrúra görbített vaslemez darabja, egy szokatlan nagyságú *tegez-fül* és egy aklaszeg volt egy nyílcsúcs és íjcsontlemezek társaságában.

3. A *Kiszombor-B.* 26. sz. sírból igen érdekes két csontlap, ill. léc került elő (15. kép 3. a és b). Az egyik (a) 25 mm széles, a hossza bizonytalan mert töredék, oldalélei nem egyenesek, hanem enyhe ívben

⁸³ Alterthümer des frühen. Mittelalters in Ungarn. II.

hajlanak, s a lemez végén egy kerek vaspálcának a vége van ráerősítve a tegezre jellegzetes levélalakú végződéssel, amelyen szeg megy keresztül. A másik csontléc (b) ugyanolyan hajlású, hossza 80, szélessége 10 mm, a két végén szegben elhajlik egy-egy 6—7 mm hosszú és 5 mm széles nyúlványa. Három helyen egy-egy félgömb fejű bronzszeg van az $1\frac{1}{2}$ mm vastag lemezen keresztül ütve. — Még egy másik csonka, erősen összerozsdásodott vasdarab, karikával, valószínűleg szintén a tegezhez tartozott.

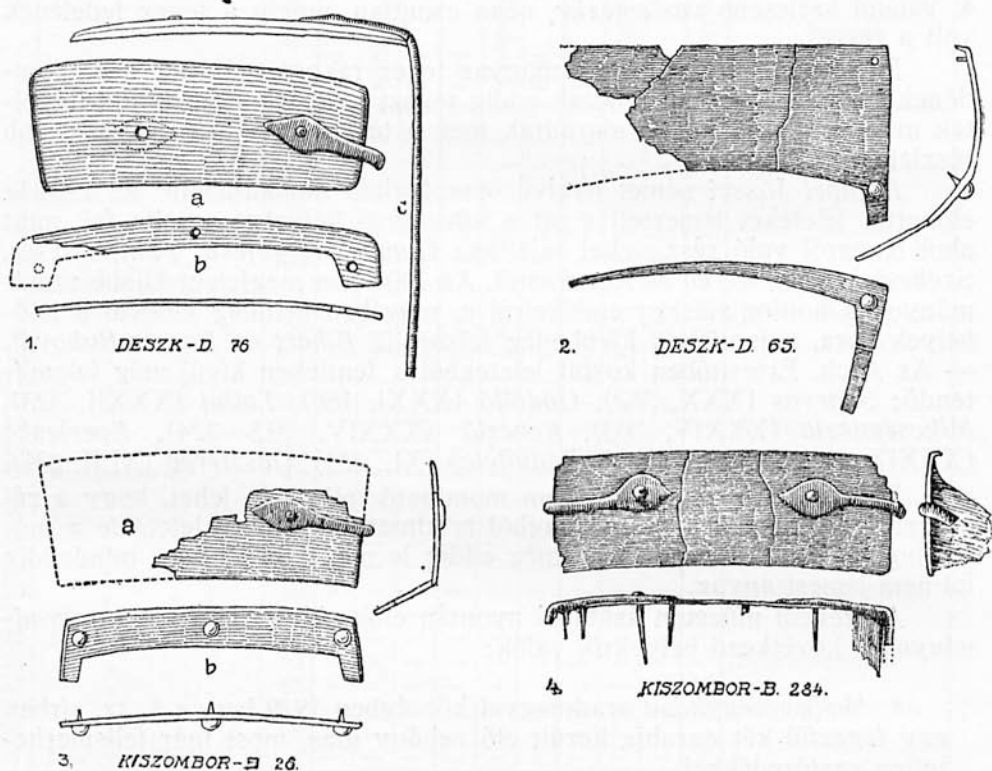


Abb. 15. kép.

4. Kiszombor-B. 167. sz. sírban a csontváz medencéje mellett balról a tegezről való vasalások apró darabjai voltak. Egy akasztófül, egy 13 mm széles megörbített pántnak három darabja, a felfelé menő vaspálcának több darabja és egy aklasszeg.

5. Kiszombor-B. 217. sz. sír egyéb leletei között a medence bal oldalán nyílcsúcsok, íjcsontlemezek és a tegezvasalás töredékei voltak. Egy 15 mm széles alsó vaspánt öt darabja, négyben szeg maradéka van, egyen két közel egymáshoz haladó felfelé menő vaspálca kezdődarabja

van rajta (16. kép d). Egy másik 13 mm széles pánt három darabkája, az egyikén vaspálca vége szeggel, és néhány más vastöredék maradt meg (18. kép c).

6. *Kiszombor-B.* 284. sz. sír csontvázának jobb oldalán, a mellőtől a válláig megvoltak a *tegezvasalások* úgy, hogy az alsó rész és a felső száj-része jól kivehető volt. Felül nyílhegyek álltak ki belőle. A 7—8 mm széles körpánt öt darabjának összetétele u. n. vese-alakot mutat. Két helyen jó darabon megvan a felfelé menő vaspálca darabja (16.

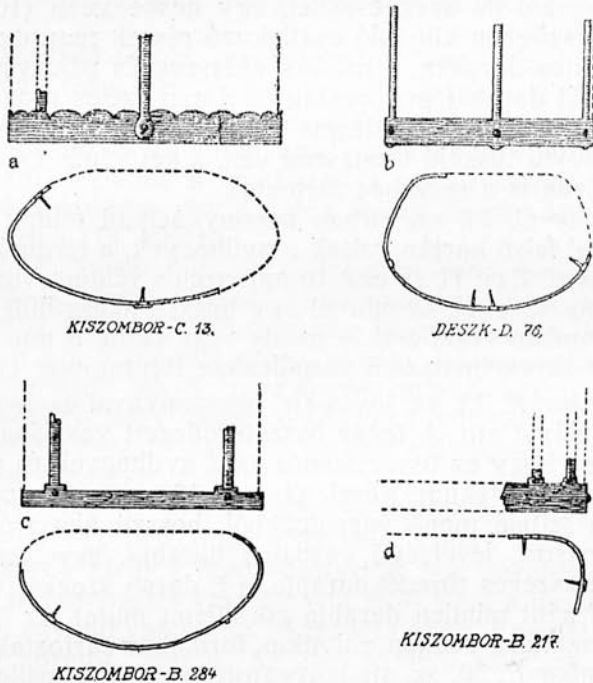


Abb. 16. kép.

kép c). Két akasztófül, két-két aklaszeggel (18. kép h) egy nagyobb levélidomú végződés két aklaszeggel, hosszú vaspalcának több darabja, két vas-, egy kisebb bronzszeg, és egy 33 mm átm. vaskarika tartozik a tegezhez. Van azonkívül egy 10 cm hosszú, 32—34 mm széles, egyik szélén kissé felhajtott vékony vaslemez, amelybe egészen rendetlenül 10 darab különböző hosszúságú vasszeg van keresztülütve. Látszik, hogy a lemez valami fára volt szegelve. Külső felületén, a két végén ugyanolyan vaspalcavégződés van széles véggel, mint a B. 26. sz. sír csontlemezén (15. kép 4).

7. *Kiszombor-B.* 363. sz. sír földjében a jobb oldalon a térdtől a vállig a *tegezvasalás* töredékei feküdtek. Egy 10 mm széles pánt több da-

rabja, egy nagy aklaszeg, egy vaskarika darabjai és egy 28 mm átmérőjű ép bronzkrika volt megmenthető.

8. *Kiszombor-C.* 13. sz. sírban a halott jobb felső karjának hosszában feküdt a *tegez*, nyílhegycsomóval. Balra íjcsontlemezek voltak egyéb leleteken kívül. A tegez alsó széles pántja darabjaiból fele részben összeállítható (16. kép a). Az összeállítás kb. ellipsziszalakot mutat. A pánt legnagyobb szélessége 16 mm, s felső széle ívalakúra van kicsipkézve. Két helyen maradt meg a felfelé menő vaspálca egy-egy darabja. Két akasztó-fül szegecsekkel, egy keskenyebb (10 mm széles) vaspánt, derékszögben kiinduló csatlakozó részek maradványaival, sok keskeny vaspálca-darabka, s néhány aklaszeg és pálcavégződés került elő a sírból. Két darab 1 mm vastag és 5 mm széles csontléc, az egyik $9\frac{1}{2}$ cm hosszú, a másik töredezett véggel $8\frac{1}{2}$ cm. Mindkettőnek 3—3 félgömb fejű rövid tüskéjű bronzszeg van, a két végén és a középén keresztülítve. Ezek is a tegezhez tartoztak.

9. *Kiszombor-C.* 24. sz. sírban koponyánélküli feldúlt csontváz feküdt, ennek bal felső karján voltak a nyílhegyek, a térdnél a *tegezvasalás* maradványai. Egy 11 és egy 10 mm széles vékony vaspántnak több darabja néhány szeggel, azonkívül egy hosszú akasztófül, amely egyik végén levéldombban végződött, a másik vége pedig 5 mm széles, 3 mm vastag, félkör keresztmetszetű vaspálcában folytatódott (18. kép i).

10. *Kiszombor-E.* 13. sz. lovas-sír, lókoponyával és csontokkal, kengyelekkel, zablával stb. A *tegez* összetöredezett vasalása a jobb oldalon feküdt, úgy hogy az összecsomósodott nyílhegyek és egy kis darab íjcsont a könyöknél feküdt. Részletei: egy 13 mm széles pánt töredékei, több darab a felfelé menő vaspálcákból, hosszú akasztófül, a fedőlemezre alkalmazott, levélvégű vaspálca darabja, egy szélesebb vaslemezke két aklaszeges töredékdarabja, s 8 darab szeggel ellátott pálcavég. A széles pánt minden darabja görbületet mutat, az össze nem illő darabok valószínűleg szintén elliptikus formában tartoztak össze.

11. *Kiszombor-E.* 30. sz. sír bolygatott csontváza mellett, a jobb könyöknél volt néhány darabka a *tegezvasalásból* és nyolc darab nyílhegy.

12. *Kiszombor-E.* 35. sz. lovassírból a kengyeleken és zablán kívül, a jobb karon belül feküdt az összerozsdásodott nyílhegycsomó. A tegez oldalának kerekded alakját a rozsdával átitatott föld mutatta. A *tegezvasalás* maradványai a bal kartól lefelé a láb irányában voltak elszórva. A lemezek és pántok, valamint a vaspálcák legnagyobb részt elpusztultak, nyolc darab lapos, szeggel ellátott pálcavég, egy akasztófül (18. kép g) és a 12 mm széles vaspántnak három darabkája maradt meg.

13. *Kiszombor-F.* 1. sz. bolygatott lovassírban egyéb leleteken kívül a jobb kézfejtől lefelé feküdtek a *tegezvasalás* maradványai. Szokatlanul széles, 18—22 mm széles pántnak kilenc darabja, kettő a vékony vaspálca maradványaival, egy akasztófülnek egyik vége, és egy eredeti-

leg kb. 40 mm széles vaslemez két görbített s egy-egy szeggel ellátott töredéke volt megmenthető.

14. *Makkoserdő* 7. sz. férfisírból, jobb alsó lábszáron belül nyílhegycsomó és egy a *tegez*ről való negyedkörívben meggörbített 10 mm széles vaslemeznek két összetartó darabja került elő (18. kép a).

15. *Makkoserdő* 63. sz. feldúlt sírban, lócsontokkal, kengyelekkel és zablával együtt a *tegezvasalás*nak darabjai is voltak. A 12 mm széles pántnak meggörbített, szegekkel ellátott részletei, az akasztófül két darabja, és a hosszú vaspálcáknak töredékei tartoztak a sír anyagához (18. kép b).

16. *Makkoserdő* 64. sz. megbolygatott lovassírban a 14 mm széles *tegezpánt* négy összetartozó, ívesre hajló darabja, a felfelé menő vaspálcáknak néhány darabkájával együtt került elő.

17. *Makkoserdő* 98. sz. sírból, amely részben fel volt dűlve, a bal felső karon keresztül feküdtek a *tegezvasalás* maradványai: Két akasztófül, a 14 mm széles vaspánt egy darabja és két 38 mm átmérőjű 5–6 mm vastag vaskarika (18. kép f).

Az érmekkel pontosan datált s Szent Istvántól Szent László idejéig terjedő *Deszk-D.* jelzésű sírmező öt sírjában is volt *tegez*maradvány.

18. *Deszk-D.* 57. sz. sír részben meg volt bolygatva. Nem volt egyéb a sírban, mint egy nyílesűcs szege, néhány íjcsontlemez-töredéke és a bal karján keresztül fekvő *tegezvasalás* maradványai. Két akasztófül erős szegecsekkel, négy darab levélidomú vaspálcavégződés szeggel, néhány vékony vaspálca darabka és egy szélesebb és a szélén behajlított vaslemez töredéke.

19. *Deszk-D.* 65. sz. lovassír. Kengyelek, zabla, vascsat, csiholó acél mellett volt még egy íjcsontnak a darabja, azután a bal oldalon, a válltól lefelé a karon kívül a *tegezvasalás*nak sok darabja, nyílhegyekkel együtt. Egy 10 mm széles vaspánt volt felül, ahol a nyilak feküdtek, az alsó szélén is ugyanolyan széles pánt fogta körül a *tegezt*. Volt még egy 6 mm széles középső pánt is. Az alsó pántból haladtak felfelé vékony és keskeny vaspálcák, a végükön levélalakra kalapált s szeggel ellátott végződéssel. Nyolc darab ilyen végződés van. Azonkívül két akasztófül csatlakozó vaspálcával. Végül egy 34 mm széles vaslemez (15. kép 2), most csak 9 cm hosszú, mert a végén betöredezett; ép végénél ívesen lehajló kis keskeny nyúlvány, szeggel. Miután ez a perem elején volt, nyilván a *tegez* fedeléhez tartozott.

20. *Deszk-D.* 73. sz. feldúlt férfisírban, az összetúrt csontok között találtak egyebek között két darab íjcsontlécet, nyílhegy-töredékeket és és a *tegez* vasalásból két vaspálca végződést, szeggel.

21. *Deszk-D.* 76. sz. lovassír. A csontváz jobb vállánál találták a *tegezvasalást* nyílhegyekkel, jobb kézfnél íjcsontokat. A 12 mm széles alsó vaspántnak körülbelül kétharmad része van meg; három helyen megvan rajta a felfelé menő keskeny vaspálcák csatlakozása (16. kép b).

A vaspálcákból is több hosszabb-rövidebb darabka. Kb. ellipszis-alakot mutat a vaspánt összeállítása. Egy akasztófül fele, három pálcavégződés szeggel, két meggörbített 10 mm széles, szeglyukas vaspánt darabja (18. kép d és e). Legérdekesebb darabja egy 93 mm hosszú és 32 mm széles gyenge ívben hajló 2 mm vastag csontlemez, megközelítően négyszögű alakkal (15. kép 1. a és b). Nyilván a tegez fedelének volt a része. Két keskeny oldalán derékszögben ráhajolt egy-egy keskeny vaspálca, amelynek a vége szélesre kalapálva szeggel volt a csontlemezre erősítve. Volt azonkívül még egy másik, ugyanolyan vastag és hosszú, de csak 8 mm széles csontléc (b), melynek egyik vége letört, a másik végén keskeny nyúlványa van, szeglyukkal. A középén is van rajta szeglyuk.

22. *Deszk-D.* 164. sz. sírból csupán a *tegeznek* néhány vasdarabkája került ki, az alsó vaspánt (15 mm széles) két meggörbített és egy-két egyenes darabkája.

23. A *Szeged-Királyhalmon* talált sírleletek között van egy darab szegecses pálcavég.

Ezeknek a vaspántoknak és pálcáknak az elhelyezéséből lehetett a tegez *méreteit* és *alakját* megállapítani. A tegez hosszúságát két helyen

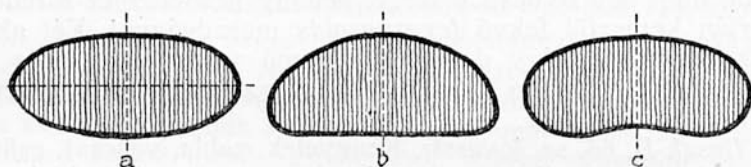


Abb. 17. kép.

sikerült pontosan megmérni. A *pusztabukovai* 3. sír tegeze 0.80 m,⁸⁴ a *kenézli* 11. sz. lovassírban talált tegez 0.70 m hosszú volt.⁸⁵ Szélességének legnagyobb átmérője nem volt valami nagy, s mai szemmel mérve szinte hihetetlen kevés, mert a bővebb is mindössze 14 cm volt, de általában 9—12 cm között váltakozik. Alakját leginkább egy hosszú egyenes lapos hengerhez lehet hasonlítani, amelynek fent lecsukható fedele volt. Alsó keresztmetszetét leggyakrabban az ellipszis-alakhoz hasonló (17. kép a), néha az egyik — a testhez simuló — oldala egyenes (b), vagy homorúra befelé hajló s csak a külső oldala domború (c). Előfordult kerek átmetzetű tegez is; legalább alsó végén egészen kör alakú volt a *kenézli* 11. sz. lovassír tegeze.

Felső végén, ott, ahol a fedele volt, nem volt a tegez ilyen kerekidomú, hanem valószínűleg hosszúkás négyszögű és lapos.

⁸⁴ Arch. Ért. XXIV, 419.

⁸⁵ U. o. XXXIV, 315.

A tegeznek ez a hosszú, lapos doboza (a sírokban talált vaspántok és vaspálcák tanúsága szerint) meg volt pántolva és vasalva. Ez a vasalás egyrészt erősítésül szolgált, mert maga a tegez valami puhább, törékeny anyagból készült, amely szükségszerűen megkívánta ezt az erősítést, másrészt azonban valószínűleg díszítésül is szolgált.

Ezek után a tegez *rekonstrukcióját* a következőképen kísérelhetjük meg: A tegezdoboz alsó elliptikus-alakú szélét egy szélesebb *vaspánt* vagy *abroncs* fogta körül. Ez az 1—2 mm vastag és 10—14 mm széles vasszalag rendszeren néhány vasszeggel volt a tegez fenekét képező fadeszkára felszegelve. A többször említett kenézlői 11. sz. sír kerek tegezfénképántja 24 bronzszeggel volt a fénkdeszkára erősítve. Általában azonban 8—10 darab vasszeg szokott itt előfordulni. A vaspánt legtöbbször egészen síma és egyenes szélű. Egy esetben (Kiszombor-B. 284.) van némi kísérlet a díszítésre (16. kép c) és a Kiszombor-C. 13. sz. tegez pántjának felső szélét félköríves csipkőzés díszíti (16. kép a).

Ebből az alsó pántból, vagy abroncsból indulnak ki függőleges irányban, vagyis a tegez hosszirányában azok a vékony *vaspálcikák*, amelyeknek legtöbbször csak apró darabjait lehet a sírokban találni. Az átlag 5 mm széles és 3 mm vastag; a félkörátmetszetű (ritkábban lapos) egyenes vaspálcák vagy hozzá vannak forrasztva az alsó pánthoz, vagy csak rászegelve (16. kép a). Hogy milyen hosszúak szoktak lenni, vagy milyen magasra mennek fel a tegezen, nem tudjuk. Ezt úgy látszik soha sem lehetett pontosan megállapítani. Felső végükön rendszeren szélesre vannak kalapálva s nyílhegy- vagy levélformára alakítva, amelyen keresztül megy az a szegecs, amelynek segítségével a vaspálcák a tegez oldalához vannak erősítve. Ezek a pálcavégződésesek, minthogy valamivel erősebbek, rendszeren jobban megmaradnak a földben, mint a vaspálcikák, azért gyakran csak ilyeneket lehet a sírban találni. Egyébként elég sűrűn fordulnak elő a sírokban s jellegzetes alakjukkal azonnal elárulják a tegez jelenlétét.

A tegez felső szélét is körülfogta egy ugyanolyan *vaspánt*, mint az alsót. Ennek a felső abroncsnak az alakját, tehát a tegeznek ezen a részén való keresztmetszetét, sajnos nem tudjuk olyan pontosan meghatározni, mint az alsót. Ezen a részén törékenyebb volt a tegez, a vaspántot nem védte az alap vastag deszkalapja, s így hamarabb és jobban elpusztult, mint alul. Mivel pedig ezek a felső abroncspántok nem ívben hajlók, mint az alsók, hanem rendszeren egyenesek, s néha egy-egy sarokra hajlított darab is kerül, úgy gondolom a tegeznek ez a felső vége nem volt egybevágó az alsóval, hanem — mint fentebb említettem — hosszúkás négyszögű. Erről a vaspántról is indultak vékony vaspálcikák, de most lefelé, úgy mint az alsó pántról felfelé. Ezek végén is voltak nyílhegy- vagy levélalakú végződéses szegeccsel. Nincs kizárva az sem, hogy néha a vaspálcikák (vagy némelyik) végighaladtak a tegez egész hosszán, az alsó pánttól a felsőig. A vaspálcák száma különböző volt. A *Kiszombor-B.* 284.

sz. sír tegezén négy a *Deszk-D. 76.* sz. tegezen öt volt egyenletes elosztásban a kerületen. A *Kiszombor-B. 217.* sz. sír tegezén úgy látszik párosával közel egymáshoz, voltak elrendezve.

A tegezmарadványok egyik jellegzetes és könnyen felismerhető részlete az u. n. *akasztófülek* (18. kép f—i). Tulajdonképpen a tegezen hosszirányban haladó vaspálcák ezek is, mint a többiek, csak egy-egy helyen kidudorodik egy rövid darabkája, miáltal a vaspálca és a tegezfal között egy hosszúkás keskeny rés v. nyílás keletkezik, amely alkalmas a szíjacska, zsinór vagy fémkarika keresztül húzására. A kihajlás két végén rendszeren kiszélesedik a vaspálca s ezen megy keresztül a megerősítésre szolgáló szegecs. Ha van levélalakú végződése, akkor abban is van szegecs. Voltak olyan akasztófülek, amelyek a hosszirányú vaspálcákon voltak kiképezve, de voltak olyanok is, amelyek egészen külön darabot alkottak, rendszeren kiszélesedő a két végén, szegeccsel. *Medgyesegyháza* 8. sz. sírban $7\frac{1}{2}$ cm hosszú fület találtak, *Kiszombor-B. 12.* sz. sírban 12 cm, *Kiszombor-B. 167.* sz. sírban egy $10\frac{1}{2}$ cm hosszút; a *Kiszombor-E. 35.* sz. tegez (18. kép g) $9\frac{1}{2}$ cm hosszú külön fülnek egyik vége rá volt szegeccselve a felső keresztpántra. A *Makkoserdő 98.* sz. tegezfül (18. kép f) $12\frac{1}{2}$ cm hosszú. Úgy látszik voltak tegezok, amelyeken csak egy s voltak olyanok, amelyeken két akasztófül volt.

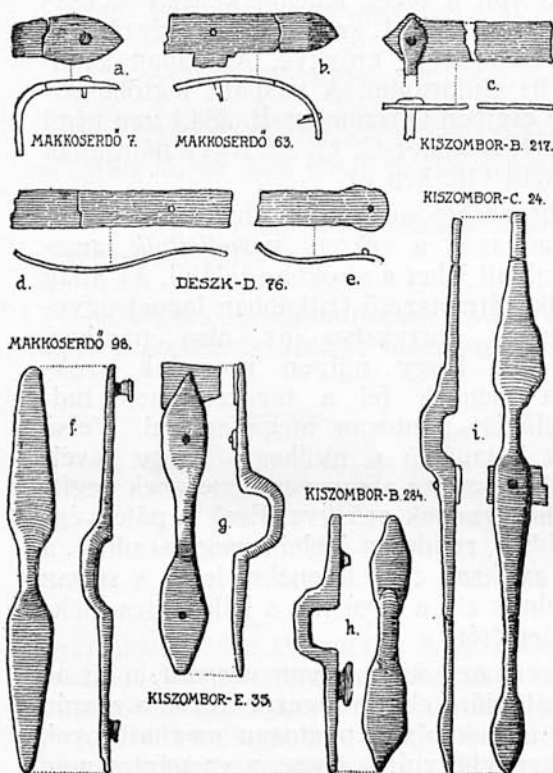



Abb. 18. kép.

Legnehezebb kérdés a tegez felső végének és *fedelének* rekonstruálása. A nyílvevők úgy álltak a tegezen, hogy a vasból való hegyük *fel-felé* állt, s a nyílvasak a felső nyílás táján voltak. Ezek a nyílhegycsomók gyakran egy szélesebb vaslemezkén vagy vaspánton fekszenek keresztül. Így pl. a *gombos-bogoevojn*, a *székestehérvár*-démkőhegy II, 1. sz., az *eperjeskei* 5. sz. sírban. A *tuzséri* 5. sz. sírban a nyilak alatt harántul fektetve egy vaslemez, alig észrevehetőleg ív alakra hajlítva, a nyilak felett

szintén harántul egy 15 mm széles vasdarab volt ugyancsak gyengén ív-alakra hajlítva. A 6. sz. sírban a nyilak alatt is volt, a nyilak fölött pedig közvetlen keresztben feküdt egy 10 cm hosszú és hozzávetőleg $4\frac{1}{2}$ cm széles vaslemez. Felső széle befelé volt görbítve, homorú oldalán kis lemezke állott ki merőlegesen, melyen kerek lyuk volt. A lemez másik végén hasonló nyújtvány van hasonló lyukkal. A *kenézlői* 11. sz. lovassír tegezén állítólag két S-alakra hajlított papírvékonyaságú rézlemez szegélyezte a nyílást s ezek a tegez vastag peremére voltak rögzítve. (Ez a két rézlemez annyira elüt formájában és méreteiben az összes eddig ismert leletek hasonló célú darabjaitól, hogy nagy a valószínűség, hogy ezek nem tartoztak a tegez fedeléhez vagy felső pereméhez. Zichy István rekonstrukciós kísérlete⁸⁶ e lemezekkel, amely szerint ezek ilyen  alakban lettek volna összetéve, már azért is hibás, mert akkor a tegez felső szélessége kétszer 23 cm, azaz 46 cm lett volna, mert egy-egy lemeznek ez a hossza. Ez úgy látszik elkerülte Zichy figyelmét.)

Találtak ezeken a felsorolt haránt fekvő vaslemezeken kívül más-ként fekvő lemezeket is. Így például a *pusztabukovai* 3. sz. sírban találtak a tegez felső végén egy vas-zárólemezt, amely teljesen összevág az alsó pánt hajlásával. A lemez valamivel nagyobb volt, úgy hogy az a tegez nyílására, mint valamely hüvelyre lecsukható volt. A *tuzséri* 6. sz. sírban, a nyílhegyek felett keresztben fekvő vaslemez két végén olyan kerek lyukkal ellátott kis lemezke volt, amelyek csak a fedél csuklóinak vagy sarkainak elhelyezésére szolgálhattak. Úgy látszik ennek a fedéllemeznek az analógiái azok, amelyek a szegedi múzeum ásatásai alatt Kiszomborról és Deszkről kerültek elő. A *Kiszombor-F.* 1. sz. sírban csak két töredéket találtak egy ilyen enyhe ívben hajló, kb. 40 mm széles lemezből. A *Kiszombor-B.* 12. sz. sírban szintén csak csonka darabját találták a 36 mm széles, ívben hajló s egyik szélén behajlított vaslemeznek. A *Deszk-D.* 65. sz. sír vaslemezéből több maradt, úgy hogy egyik vége épen van meg. Egész hossza kb. 10 cm lehetett, szélessége 34 mm, s a szélén egy 6 mm széles és kb. 14 mm-re kinyúló négyszegletes nyúlványa van, amelyen szeg ment keresztül. Másik sarkában is van szeglyuk, úgy látszik talán fára volt szegelve (15. kép 2.). Érdekesebbek ezeknél a következő lemezek, mert többé-kevésbé egyező a formájuk. A *Kiszombor-B.* 284. sz. sírban két darabra tört a 10 cm hosszú és 32–35 mm széles vaslemez; alakja téglalap, egyik hosszanti éle le van görbítve, a két rövidebb oldala ívalakú. Tíz darab 10–24 mm hosszú vasszeg van rajta keresztül ütve, egész rendetlen elhelyezésben. Alsó felületén a szegek között világosan látszik, hogy deszkába volt szegelve, bár a szegek rendszertelen elhelyezése arra mutat, hogy valószínűleg utólag szegelték meg ilyen erősen a vaslemezt, amikor már az eredeti megerősítés valamiképpen meglazulhatott. Ez az eredeti megerősítés pedig érdekes és szokatlan módon történt. A lemez két keskeny oldalának

⁸⁶ Turán, 1917, 161.

közepe táján felnyúlt egy-egy keskeny egyenes vaspálca, ez a lemez szélen meggömbült derékszögben, ráhajlott a lemez lapjára s levéalakra szétkalapált végén keresztül rá volt szegecselve arra (15. kép 4.). Azt már nem lehet megállapítani, hogy milyen hosszú volt ez a két vaspálca lefelé, mert ebben az esetben csak a csontja maradt meg. Egy másik példányon (Deszk-D. 76) (15. kép 1. c) megvan $9\frac{1}{2}$ cm hosszban az egyik pálcá; lehet, hogy még ennél is hosszabb volt. Érdekes azonban, hogy ez a Deszk-D. 76. sz. tegezlemez nem vasból, hanem *csontból* való (15. kép 1. a), bár alakja és mérete nagyjában megfelel az eddig leírt vaslemezekének. A 2 mm vastag csontlemez 93 mm hosszú és a közepén 32 mm széles, nem egészen szabályos téglalapalakú, egyik hosszoldala és a két keskeny oldaléle egy keveset ívben hajlik. Megjegyzendő, hogy a két vaspálca elhelyezése és megerősítése tökéletesen olyan, mint a fent leírt Kiszombor-B. 284. sz. vaslemezé. Hozzá tartozik ehhez még egy második keskenyebb csontlemez is (15. kép 1. b), tulajdonképpen csak ívesen hajló csontléc. Egyik vége le van törve, eredeti hossza 100 mm lehetett, szélessége középen mérve 8 mm. Az épen maradt végén derékszögben elhajlik egy 12 mm hosszú nyúlvány, amelyben 2 mm átmérőjű szeglyuk van fúrva. Ugyanilyen lyuk van a lécz közepén is, a lécz másik vége ugyan olyan lehetett, mint az ép vége. Ugyanilyen rendeltetésű csontlemezt találtak a Kiszombor-B. 26. sz. sírban, szintén a tegezmaradványok között (15. kép 3.). Sajnos nem az egész lemez, hanem csak egy nagyobb darabja került elő, de ez egészen olyan, mint a fentebb leírt példány. Eredeti hossza kb. 80 mm, szélessége 32 mm lehetett. A megmaradt darabon rajta van a vékony vasléc vége és a leszzegecselt kiszélesedő levélidomú végződés. Ehhez a lemezhez is tartozik egy csaknem ugyanolyan alakú keskenyebb csontléc, mint a Deszk-D. 76. sz.-é. Ez a lécz teljes, mindkét végén megvan a derékszögű nyúlvány, s három rövid, félgömbfejű bronzszeg van ráerősítve (15. kép 3. b).

Nehéz feladat megállapítani, miképpen voltak ezek a széles vas- vagy csontlemezek a tegez fedelére alkalmazva, s milyen alakú és szerkezetű volt tulajdonképpen a *fedél*. A sírleletek és ásatási megfigyelések ugyanis itt már cserben hagynak s kénytelenek vagyunk újra az ethnográfiahoz fordulni analógiáért.

Ha tudjuk, hogy milyen volt a tegez alakja, s tudjuk, hogy a nyilak miképpen voltak benne elhelyezve, könnyen találunk megfelelő analógiát. Mind a két feltételnek megfelelő tegezforma a turkesztáni-íj elterjedésének igen nagy területén található. Az előbbi fejezetben megemlített turfáni falképeken többször találkozunk tegezabrázolásokkal is. Kettőnek a vázlatos képét a 19. képen mutatjuk be. Mind a kettőt valamikor ujgurok hordták, az egyik Chotschóból, a másik Bázakliből való. Az első kerek, valószínűleg ellipszis keresztmetszetű (19. kép a), alul szélesebb, felfelé keskenyedik s a szájarészénél megint kiszélesedő. Alul fémből való pánt fogja körül és hosszában is futnak keskeny fémpántok, amelyeket kis kapcsok

tartanak a tegez bőrből való oldalán. Sajátságos a felső vége. Lehajtható, u. n. csapófedele van, alkalmasint szintén bőrből. Ha le van csapva a fedél, mint a rajzban, akkor a tegez nemcsak felső végén nyitott, hanem az oldalában is van még egy jókora nyílás, hogy könnyebben lehessen a nyilakhoz férni, s ne kelljen a nyilakat a csúcsuknál megfogni, amikor egyet-egyet kihúznak a tegezből. A nyilakat valószínűleg alulról egy a rajzon nem látható nyíláson, dugták be a tegezbe. A falképek megmentője és magyarázója szerint ez a régebbi tegeztípus iráni eredetű, de lehet török is.⁸⁷ A kucsai falképek szaszanida fegyverzetű vitézei és a chotschoi ma-

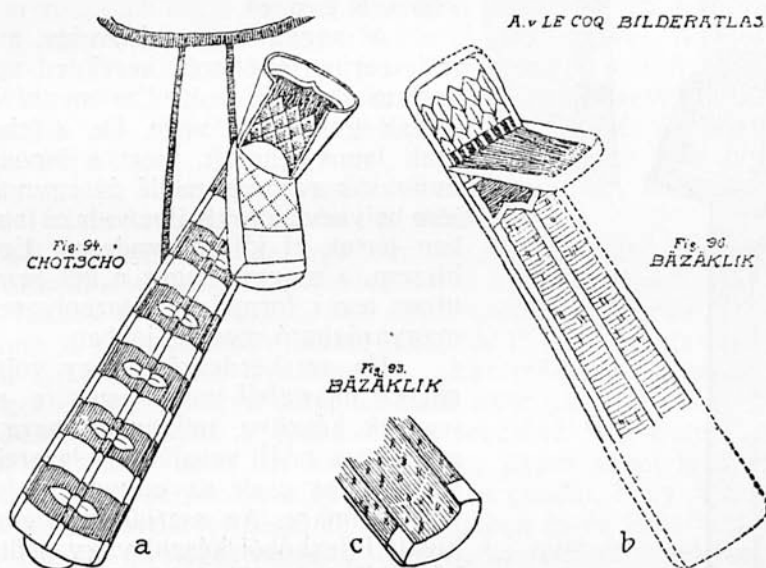


Abb. 19. kép.

nichäus-építmény, valamint a Jenissei-menti sziklarajzok lovasai ilyen tegezt hordanak. A tegez veretei sárgák (aranyozás), belül posztóval van bélelve.

Ez a tegeztípus megfelelne a magyar tegez alakjának, az alsó részét és a pántolást illetően. A felső kerek része azonban nem felel meg a magyar tegezmaradványoknak. Ellenben a másik tegeztípus, amely Bázäklíkből való s a 19. képen b. alatt látható, már sokkal inkább megközelíti a mi tegezünk felső részének valószínű alakját. Ez t. i. fent nem elliptikus, hanem lapos és négyszegletes. Erre a tegezvégre vagy fedélre egészen jól el lehet helyezni a mi vas- vagy csontlemezeinket. Félkörben forgat-

⁸⁷ A. von Le Coq, Bilderatlas, 21.

ható billegő fedele olyan, mint egy bizonyos fajta, nálunk is közismert dobozféléé. Lehet, hogy ennek a billegő fedélnek a felső lapján voltak alkalmazva a lemezek, úgy ahogy ezt a mellékelt 20. kép mutatja. Akkor az oldalt lehajló két vaspálca alkalmasint alsó végükön egy-egy szeg körül forgott, s ez a sarok a tegez nyaka körül futó vaspántba volt erősítve. Ez a felső pánt talán nem is fogta egészen körül a tegez nyakát, hanem csak három oldalról, s elől, ahol a fedél lehajlott, nem volt meg. Több sírban találtunk olyan szeges pántvégződéseket, amelyek e helyről valók lehetnek. (Kiszombor-E. 13., Kiszombor-B. 217., Deszk-D. 76., Makkoserdő 7. és 63.). (18. kép a, b, c, d, e).

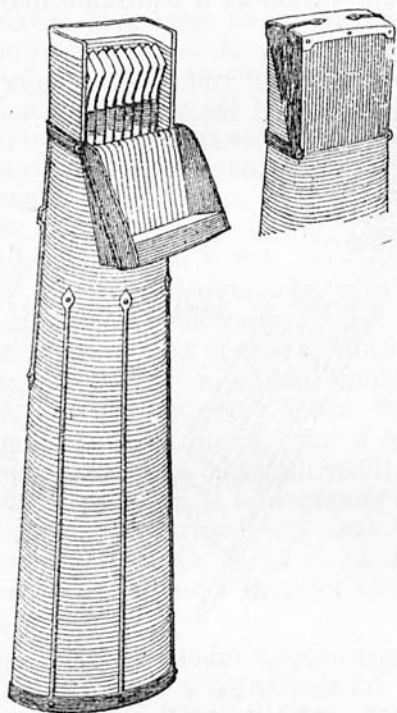


Abb. 20. kép.

csukcsok tegeze bőrből való, amely fehér rénszarvasbőrrel van kivarrrva és csinos vonalas díszítésekkel kihímezve. A *gíljákok* és *goldok* fából készítik a tegezt, amelynek elülső oldalára indadíszek vannak vésve.⁹¹ A *mordvinok* tegeze fakéregből van fonva.⁹² a *baskirok* tegeze részben medve-

A magyar tegez alsó vége, a sírleletek szerint feltétlenül kerekded vagy elliptikus formájú volt. Ezt megkívánta a nyílak tollas alsó vége. De a felső vége csak lapos lehetett, mert a lapos kétélű nyílvasak egymás mellé és egymás tetejére helyezve, csakis ilyen alakú felső részben fértek el jól és rendszeren. Ezért azt hiszem, a magyar tegez a két bemutatott ujjur tegez formáinak összeolvasztásából magyarázható meg legjobban.

Ha azt kérdezzük, hogy voltaképpen *milyen anyagból* voltak ezek a magyar tegezek készítve, milyen anyagra voltak a sírokban talált vasalások felszerelve, akkor megint csak az etnológia lehet itt segítségünkre. Az *osztjádok* tegeze egy kivájt fatuskóból készül vagy pedig állati bőrből.⁸⁸ A *korjükek* bőrből készítik a tegezt s az oldalait hímzéssel díszítik.⁸⁹ *Délkeletázsia*ban bambuszból, *Nyugatbirmában* farudok közé feszített fonadékból csinálják a tegezt. A *Hainau*-szigeten bambuszból készül s a fedele bőrből való.⁹⁰ A

⁸⁸ Karutz, Völker Nord- und Mittelasiens, 90.

⁸⁹ U. o. 91.

⁹⁰ Buschan, Völkerkunde, II, 645.

⁹¹ Buschan, i. m. II, 303, 291.

⁹² U. o. III, 918.

bőrrel volt bevonva.⁹³ A fennebb leírt *ujgur* tegezék színes bőrből voltak készítve s belül posztóval voltak kibélelve.

A magyar tegezvasalások belső oldalán mindig észlelhető valami barna színű, könnyen porló anyag, amely néha farostokra emlékeztet. A tegez feneke és a fedele néha csakugyan fából való volt. De hogy a tegez kerekre hajlított oldalai is fából lettek volna, mint némelyek mondják, nem valószínű. A hosszirányú vaspálcákon soha sincsenek szegek, hanem mindig szegecsesek (u. n. aklaszegek). Fát pedig nem szoktak szegecselni, mert nem is lehet. Csak fémre (bádog) vagy más puhább anyagra, pl. bőrre, nemezre lehet a vasléceket szegecselni, de fára nem. Legfeljebb arra lehet gondolni, hogy *fakéreg* lehetett a tegez anyaga, leginkább nyírfakéregre lehetne gondolni (de ez is bőrrel volt borítva). Az ethnográfusok tudják, milyen nagy szerepet játszik még ma is a nyírfakéreg a szibériai, főleg rokon népeknél, s feltehető, hogy az ősmagyaroknak is kedvelt anyaguk volt. Egyébként a legkézenfekvőbb feltevés az, hogy a tegez vastag *bőrből* készült. S éppen azért, mert az aránylag puha bőrből való volt a tegez fala, kellett rá a vasból készített pántolás, hogy merevséget, tartást adjon neki, s még díszítésül is szolgáljon.

Végül meg kell említeni egy még megoldásra váró kérdést. A magyar sírokból, a tegezekben aránylag kevés nyilat találtunk. Három-négy darab a rendes, 6—7 a legtöbb, ami egy csomóban előfordul. Pedig a tegez mérete is elárulja, hogy abban legalább 15—20 nyíl is elfért.⁹⁴ Úgy látszik a sírba kevesebb nyilat tettek, mint rendszeren. *Kihúzni* a nyilakat a tegezből igen könnyű dolog lehetett, akár mennyire is meg volt az tömve. De hogyan tették a nyilakat be a tegezbe? Már *Hampel* is észrevette ezt a kérdést, mert azt mondja, hogy ügyes kezet igényelt öt-hat nyílvevőnek beléhelyezése a nyíltartóba és gondot, hogy a tollas szárnyak megmaradjanak természetes helyzetükben és ne zavarodjanak egymásba.⁹⁵ Bizony ez nehéz művelet lehetett, ha *felülről* tették be a nyilakat, és öt-hat darabot még úgy-ahogy valahogy bele lehetett helyezni így is, de többet semmi esetre sem. Pedig egészen bizonyos, hogy öt-hat, a tegezben ide-oda lötyögő nyíllal nem vonultak hadba, hanem igenis jól megtömött tegezgel. *Le Coq*⁹⁶ úgy véli, hogy valószínűleg volt a tegez alján is egy elzárható széles nyílás, amelyen keresztül a nyílvevőket *alulról* dugták be a tegezbe. Így már könnyű művelet volt a nyilak elhelyezése s a tollazat megsérülése így volt zárva. A magyar tegezen is lehetett ilyen elzárható nyílás, talán az egész fenék levehető volt. Egy másik mód az lehetett, hogy a tegez oldalát kellett egy helyen egész hosszában kinyitni, s így még könnyebben lehetett a nyilakat egymásra fektetve

⁹³ Buschan, i. m. III, 886.

⁹⁴ Negyven azonban semmiesetre sem, mint Salamon Ferenc véli, A Magyar Haditörténethez, 82.

⁹⁵ Újabb tanulmányok, 42.

⁹⁶ I. m. 66.

belehelyezni. Az osztjakok fategezésnek egyik oldala egész hosszában nyílik.

Zichy István A honfoglaláskori tegez és keleti kapcsolatai c. értekezésében⁹⁷ a következőket mondja a tegezzel kapcsolatban: „A kereszténység elterjedése után úgylátszik megszűnt a fegyveres temetkezés, talán tilos is volt, így csak a XIV—XV. századi székelyföldi falfestményeken találkozunk megint tegezünkkel“. Ezt az állítást úgylátszik megdöntik a szegedi múzeum újabb ásatásai, amennyiben a *kiszombori* magyar sírok jó része az első királyok korából való, a *Deszk-D.* jelzésű magyar temetőt pedig 60-nál több érem hitelesen datálja, még pedig Szent Istvántól—Szent Lászlóig. Pedig éppen ebből a két temetőből kerültek ki legkiválóbb erre vonatkozó leleteink, 12 íjnak, 17 tegeznek és 89 nyílnek a maradványai!

VI. Befejezés.

A magyarok tökéletes fegyvere, a keletről hozott turkesztáni típusú *ij*, a levélidomú *nyilcsücs*, a keleti formájú tegez és a szörméből készült *íjtartó* úgy látszik az új hazában nem sokáig maradt meg közhasználatban. Külön tanulmány tárgya ennek az időnek pontos meghatározása, de azt hisszük, hogy két évszázadnál hosszabb időre aligha terjedt ki. A tatárok betörésekor már régen nem használták az ősi íjat-nyilat, mert hiszen közismert az a történeti adat, hogy a muhi csata alkalmával keservesen tapasztalták a magyarok, hogy a nehéz fegyverzet mit sem használt a tatárok nyilai ellen. Nyilvánvaló, hogy a tatárok betörése alkalmával megismétlődött az, ami a magyarok betörése alkalmával, három és fél évszázaddal az előtt történt. Most a tatárok voltak fölényben, mert ők még a régi keleti íjat használták, a magyarok ellenben már a nyugati népek harcmodorát és fegyverzetét vették át. Most ők voltak hátrányban eme félelmetes keleti fegyverrel szemben.

Az a hadászati fölény, amellyel a magyarok annak idején a szomszédjaik és a nyugati népek felett rendelkeztek, tehát csak addig tarthatott, amíg az ősi, tökéletes fegyver birtokában voltak. Tudjuk, hogy a magyarok ellenfelei is használták az íjat fegyverül, de ők csak az u. n. *egyszerű íjat* ismerték. Még ez sem volt általános náluk, leginkább csak a bretonok, a normannok és az angol-szászoknak voltak íjász osztagaik hadban, ellenben a germánok nem használták háborúban, legfeljebb csak vadászaton, ezt a szerintük alattomos és gyermekes fegyvert.⁹⁸ Érthetetlenek tetszik azonban az, hogy ha már saját kárukon megismerkedtek a magyarok kiváló fegyverével, miért nem vették át ők is ezt a turkesztáni típusú íjat. Valószínűleg mert nem értettek a használatához, a készítéséhez még kevésbé. Nem lehetett akkoriban gyárakban megrendelni ezerszámra a fegyvert, mint ma. A magyarok íjgyártói pedig valószínűleg nem is vállalkoztak volna ilyen „hadiszállításra“. Más hadi erkölcsök voltak akkor érvényben, mint ma!

⁹⁷ Turán, 1917, 162.

⁹⁸ A. Demin, Die Kriegswaffen, 66.

Hogy a magyaroknak e kitűnő régi fegyvere lassankint eltűnt a használatból, abban több különféle ok és körülmény játszhatott közre.

Amikor a magyarok áttértek a keresztény hitre s kezdett közöttük meghonosodni a nyugati műveltség, valószínűleg a főúri és előkelő körök honosították meg az új nyugati fegyvereket is. A nyugatról bejött előkelő urak és lovagok magukkal hozták fegyvereiket is s ezek használata csakhamar a mieink között is elterjedt. Amit pedig a felsőbb körök egyszer divatba hoznak, az gyorsan kezd terjedni a alsóbbrendűeknél is.

A régi magyar íj eltűnését úgy képzelhetjük el, hogy eleinte lassan kiszorult ez a felsőbb körökből, s csak a köznépnél maradt meg általánosan. De ott is csak addig, amíg tartott a keleti szokású nomád vagy fél-nomád kizárólagos állattenyésztő-pásztorokodó életmód. Mihelyt azonban ez a lovas pásztorkodás megszűnt, s az időközi vándorlást többé-kevésbé földhöz kötött életmód váltotta fel, csaknem feleslegessé vált a régi életnek tipikus fegyvere, az íj is, s ez legfeljebb mint vadászígyever maradt meg és élt tovább. Hadi eszköznek pedig, valószínűleg a nyugatról jött urak behatása alatt, átvették a nyugati fegyvereit.

Az íj eltűnésének egy másik oka talán az lehetett, hogy az idő múlásával lassanként elfelejtődtek itt Magyarországon az íj készítésének mesterségbeli titkai. A gyakorlott kitűnő mesterek, — a régi magyar nyelv *ígyártói*, akiknek emléke még ma is él az *Igyártó* és *Nyilas* családnevekben — kihaltak, nem volt hozzájuk méltó utódjuk. Ennek pedig valószínűleg az volt az oka, hogy mivel a felsőbb körök megszűntek vásárlói és megrendelői lenni, nem volt már érdemes kiválóat, kitűnőt, díszeset, drágát készíteni ebből a fegyverből s ezáltal lassanként aláhanyatlott a mesterség technikai színvonala. A készítés idővel kontárok kezére került, feledésbe mentek a régi bevált készítmények s így természetesen alászállt a készítmény minősége amiáltal elvesztette az íj a nyugati fegyverek fellett való fölényét. Miután az ilyen fegyver kiválósága éppen a készítés tökéletességén és gondosságán alapul, a minőség hanyatlása okvetlen a fegyver halálához vezethet.

Az íj eltűnésének harmadik oka talán az éghajlati viszonyokban keresendő. Meg lehet figyelni, hogy a turkesztáni típusú íjat főleg száraz klímájú országok népei használják. Talán ez magyarázza meg részben ennek a íj típusnak középázsiai eredetét is. A parthusok íjja azért volt olyan kiváló, mert országuk száraz éghajlata nagyon kedvezett neki. Ellenben a téli nedves levegő ártott az íjnak, ezért télen nem viseltek háborút. Éjjel sem hadakoztak, mert az éjszakai dér meglazította az ideget az íjon.⁹⁹ Heltai Krónikájában olvassuk: „Meg ázic vala kez iyec, és anyira meg nyula idegec, hogy semmit nem lőheténc“. Az egykorú évkönyvek szerint a magyarokat 954-ben a franciaországi lobezi kolostor ostrománál hirtelen zápor lepte meg, melytől íjjaik húrjai megereszkedtek

⁹⁹ Jähns, Entwicklungsgeschichte, 305.

s azért abban kellett hagyniok a nyilazást. Ettől aztán állítólag annyira megijedtek, hogy futásnak eredtek.

Magyarországnak az éghajlata, bár részben hasonló is hozzá, mégis erősen különbözik a keleti őshazától, mert itt sokkal több eső esik, mint a délorosz steppén. Kivált a honfoglalás idején még nagyobb lehetett a különbség, mint ma, mert akkor a magyar Alföld még tele volt mocsarakkal, vadvizekkel és az erdők is sokkal nagyobb terjedelműek voltak itt akkor, mint ma. Ezt az időjárási különbséget a magyarok beköltözésük után hamarosan tapasztalhatták saját kárukon. Ez tehát szintén egyik oka lehetett annak, hogy régi legyverüket idővel elcserélték egy másikkal, tökéletlenebbel ugyan, de az itteni viszonyoknak jobban megfelelővel.

A nyugati népek íjját, egy másik, annál tökéletesebb löfegyver, a *számszerij* (Armbrust) szorította ki. Franciaországban már a IX. században, Németországban a XII. századtól kezdve el volt terjedve. Az 1139. évi második lateráni zsinat szigorúan tiltotta ugyan a használatát, de csak a keresztények ellen való háborúban; pogányok és eretnekek ellen szabad volt használni. Az akkori nagy urak azonban nem igen törődtek ezzel a tilalommal, a számszerij egész Európában gyorsan elterjedt.

Valószínűleg ez a fegyver szorította ki a magyarok íjját minálunk is. Érdekes ebben az, hogy ezt az új fegyvert nem a németektől vagy a franciáktól vették át ősünk, hanem a csehek és tótok közvetítésével ismerték meg. Ezt a fegyver magyar neve bizonyítja a nyelvtudomány megállapítása szerint. Elég korán térhettek át erre a fegyverre nálunk is, mert bár a XII. és XIII. században még jobbára szeges végű nyílvasakat használtak, de már u. n. köpüs nyílcúcsok is előfordulnak a magyar sírokban, ami szerintem kétségtelenül a számszerij használatára mutat.

Az íj és a nyíl is, általában megtette fejlődésmenetének folyamán azt az utat, amely a népek más ethnográfiai tárgyainak sorsára jellemző: eredetileg az emberiség legelső kezdetleges fegyverei közé tartozott, aztán lassanként tökéletes és félelmetes harci eszközzé fejlődött, de idővel veszített értékben és megbecsülésben, lassú visszafejlődéssel lejjebb és lejjebb került, míg végre elérte lefelé haladásának utolsó állomását: gyermekjáték lett belőle.

A teljesség kedvéért megemlítjük végül még az íjnak és a nyílnak néhány nyelvi vonatkozását is.

A nyelvészek megállapítása szerint az *íj* és *ív* azonos szavak, ugyanazon szónak változatai.¹⁰⁰ Ennek az *íj* ~ *ív* alakú szónak eredeti jelentése az itt tárgyalt harci eszköz volt, de utóbb az olyan görbe vonalat is jelentette, amely hasonlított ennek az eszköznek az alakjához. Idővel a szónak két alakja és két jelentése megoszlott: az *íj* alak mellett csak az eredeti jelentés maradt meg, az *ív* alak mellett pedig csak az újabb átvitt jelentés (pl. boltív).

¹⁰⁰ MNyr. XII, 154. és XXIV, 245.

Nyelvtörténeti adatok szerint az *ij* szónak *ijas* származéka „sagittarius” jelentésben csak gyéren volt használatban. A Bogenschütze-t magyarul a legrégebb idők óta *nyilas*-nak nevezték (innen a *Nyilas* családnév), az *ij*-ről pedig azokat nevezték, kik az íjat, nyilat készítették; ezek az *íjgyártók* vagy *ígyártók*. Innen a máig meglevő *Igyártó* családnév.¹⁰¹

A régi magyarok (mint számos más nép is) kockavetés helyett *nyíllal*, *nyílvonással*, *nyílvetéssel* éltek, amikor a zsákmányt maguk között igazságosan akarták felosztani. Ez a szokás a földközösséggel kapcsolatban fennmaradt a legújabb időkig. „Obgleich die Magyaren sich nicht mehr der Pfeile bedienen, so hat sich doch der Name dieses Looses, nebst der Sache selbst, bis auf den heutigen Tag bey ihnen erhalten. Denn in [Beregszász, Nagymuzsaly] wird die gemeine Wiese jährlich vor der Mähezeit in so viele gleiche Teile getheilt, so viel es da Haushälter giebt. Jedes Stück Wiese wird numerirt und die Nummern noch einmal auf besondere Zettel abgeschrieben, werden in einen Topf oder in ein anderes Gefäß gethan. Nachher zieht einer nach dem anderen, und erhält jeder das Stück Wiese, worauf ihm sein Zettel hinweist. Diese Handlung heisst nun *nyíl-húzás* die Pfeilziehung, und das dadurch erhaltene Stück Wiese *nyilas* — sagittarius — d. i. durch den Pfeil Erhaltenes. Auch liegende und bewegliche Güter werden auf diese Art unter Blutsverwandten getheilt. Vor Alters muss diese Handlung auch bey den Magyaren durch Ziehung der Pfeile geschehen seyn; wenigstens der Name derselben zeugt dafür“. (Beregszászi Nagy Pál, 1797.)¹⁰²

Ennek emlékét őrzik az ilyen népi kifejezések: „Egy *nyíl* szántó, egy *nyíl* erdő, két *nyíl* rét . . .”¹⁰³ (Egy *nyilas* szőlő Hajdunánáson körülbelül 20—22 sor szőlőt tesz ki).¹⁰⁴ Megmaradt ennek a nyíllal való földosztásnak az emléke a *Nyíl* és *Nyilas* nevű dűlőnevekben is.

Hasonlításokban is használatos a nyíl: „Úgy ment, mint a nyíl“, „Egyenes, mint a nyílvessző“, „Hegyes, mint a nyíl“, „Sebes, mint a nyíl“, „Repül, mint a nyíl“. — A példabeszédek és mondások közül: „Nem vet az okos magánál nagyobb nyilat“, „Nyilat tompít, ki serpenyőt lövöldöz“, „Nehéz az ellőtt nyilat visszahúzni“, „Erősen felvont íj hamar elpattan“, „Nem pengeti az íját, aki madarat akar löni“. — Káromkodásokban: „Verjen meg az Isten nyila“, „Az Isten nyila“.

*

A merseburgi dóm kincstárában őriznek egy rozsdás nyílcsúcsot, amelyet a 933. évi riadei csata színhelyén találtak. Azt írja e nyílcsúcsról egyik német történetíró: „Ein Teil der Weltgeschichte haftet an dieser

¹⁰¹ Nyr. VI. 351; u. o. XXXV. 426.

¹⁰² U. o. XXXV. 427.

¹⁰³ U. o. XXX. 200.

¹⁰⁴ U. o. XXVI. 225.

morschen Pfeilspitze. Sie ist gleichsam der scharfe Stachel der Erkenntniss, welche die Ungarn dort schmerzhaft traf und sie mahnte, dass sie an einem Wendepunkte standen, dass ihre Zukumft an andere Bedingungen gebunden sei, durch andere Mittel sicher gestellt werden müsse, als durch fortgesetzte Wagnisse und Beutezüge“ (Meynert).

Zárjuk be a régi magyarok kitűnő fegyveréről szóló tanulmányunkat a német tudósnak e szavaival. A magyarság történetében csakugyan fordulópont volt ez az idő, s a jövője más feltételek alapján fejlődött tovább.

Dr. Cs. Sebestyén Károly.

Bogen und Pfeil der alten Ungarn.

I. Einleitung.

„A sagittis Hungarorum, libera nos, Domine!“ Dieses Stossgebet soll angeblich in allen christlichen Kirchen des Abendlandes zur Zeit der Landnahme und der Streifzüge der Ungarn erklingen sein. Es mag dies wohl eine Übertreibung sein, geschichtlich beglaubigt ist es jedoch, dass die Bevölkerung Modenas, gewiss aus Anlass des Überfalls im Jahre 924 zum Schutzpatron der Stadt, zum Heiligen Geminianus so flehte: „Ab ungerorum nos defendas jaculis“.

Am Ende des 10. und zum Anfang des 11. Jahrhunderts, zweiundsiebzig Jahre hindurch ergriff die Völker Europas überall wo die Reiterscharen der Ungarn erschienen Schrecken und Furcht. Heute kann man es kaum begreifen, wie es eigentlich möglich war, dass die nicht sehr beträchtlichen Reitertruppen eines verhältnismässig kleinen Volkes, dreiviertel Jahrhundert hindurch fast die ganze damalige zivilisierte Welt in Furcht und Schrecken halten konnten. Wir staunen über den Mut, mit dem sich die Reiterscharen dieses halbnomadischen Hirtenvolkes auf so weite Strecken trauten und dabei halb Europa von Bremen bis Spanien, Sizilien und Konstantinopel brandschatzten. Jene Behauptung fremder Geschichtschreiber, dass diese raubende Scharen riesige Heere waren, sind schon längst als unsinnige Übertreibung widerlegt worden. Mit diesen Behauptungen wollte man nur die vielen Niederlagen der eigenen Nation beschönigen, oder, wie im Falle der Schlacht am Lechfelde, den Ruhm des Sieges steigern.

Die Ungarn hatten keine zahlenmässige Übermacht. Aber auch ihre angebliche Wildheit und Grausamkeit konnte nicht der Grund der erstaunlichen Erfolge in ihren Kriegszügen sein. Der wahre Grund dessen musste ein uns unbekannter kriegerischer Vorteil sein. Nach der Meinung der Geschichtsforscher werden die vielen Erfolge der Ungarn durch die ganz neue, bisher in Europa unbekannte Kampfart erklärt. Wahrscheinlich hat auch diese Kampfart dazu beigetragen, doch der Hauptgrund ihrer Überlegenheit muss ein anderer gewesen sein, und zwar war dies eine bis dahin im

übrigen Europa unbekannte *überlegene Waffe*. Die erwähnte Kampfarm war nur eine Folge des Gebrauchs dieser Waffe. Die Ungarn verdankten ihre kriegerische Übermacht hauptsächlich der neuen und besseren Waffe, sowie der auf Grund dieser Waffe ausgebildeten speziellen Kampf- und Kriegsweise. Wenn wir daher diese Frage ergründen wollen, so müssen wir vorerst untersuchen welche Art von Waffen die Ungarn damals führten.

Unter den zeitgenössischen Berichten über die in Europa erschienenen Ungarn gibt es bekanntlich auch solche, die sich mit der Kampfarm und den Waffen der Ungarn befassen. Leo der Weise, Kaiser von Byzanz, schreibt im XVIII. Kapitel seiner Taktik: Die Waffen der Türken (Ungarn) sind das *Schwert*, der *Panzer*, *Bogen* und der *Spiess*, so dass sie in der Schlacht meistens zweierlei Waffen gebrauchen, auf der Schulter den nach oben gerichteten Spiess, in der Hand den Bogen, und beide gebrauchen sie so wie es eben die Umstände bedingen. Wenn man sie aber verfolgt, heisst es weiter, dann nutzen sie hauptsächlich den Bogen. Sie verwenden grossen Fleiss und viel Übung auf das Pfeilschiessen vom Pferderücken herab. (Man sagt, ein Teil der Truppen war mit Spiessen, der andere mit Schwertern bewaffnet, den Bogen aber benützten alle.) Weiters sagt Leo: Sie finden ihre besondere Freude im Fernkampf und im Aufschaukeln des Feindes, da sie ausschliesslich Reiter sind, die nicht gerne von ihren Pferden steigen. Sie sind am Pferde aufgewachsen und deshalb untauglich zur Erde zu kämpfen, der Fusskampf ist ihnen unangenehm, auch sind sie dem nächtlichen Überfall Feind.

Schwert, *Bogen* und *Spiess* waren also nach Leo's Taktik die Trutzwaffen der Ungarn. Diese sind aber noch mit dem *Beil* oder *Streithammer* zu ergänzen, die man nämlich in den Gräbern vorfindet.

Zum Vergleich wollen wir bemerken, dass die Trutzwaffen des Westens damals das *Schwert* und die *Lanze* waren, als Schutzwaffe diente der *Schild*. Man gebrauchte zwar auch den *Bogen* aber nicht allgemein, und nur so nebenbei. Die Kampfarm der Europäischen Völker war hauptsächlich der *Nahkampf*, Mann gegen Mann, vorerst mit der Lanze, dann mit dem Schwert.

Es ist deshalb leicht begreiflich mit welchem Befremden man es bemerkte, dass plötzlich ein fremder Gegner auftauchte, der nicht gesonnen war auf der Erde stehend den Feind zu erwarten, und nicht von Hand zu Hand ringen wollte. Dagegen kamen die Ungarn auf schnellfüssigen Pferden, wie der Wirbelwind, schossen ihre Pfeile aus ziemlicher Ferne ab, warfen auch zuweilen ihre leichten Spiesse in die geschlossenen Reihen des Feindes und ehe dieser zur Gegenwehr greifen konnte, waren sie schon wieder davon. Dass ihre abgeschossenen Pfeile und ihre Spiesse nicht zwecklos in die Luft geschossen waren, beweist die allgemeine Furcht, welche die Völker vor den Pfeilen der Ungarn erfasste.

Von allen Waffen war gewiss der *Bogen* und *Pfeil* die wichtigste und

wirksamste. Nur dieser überlegenen Waffe konnten sie alle ihre Erfolge verdanken. Man könnte dagegen einwenden, dass ja auch die übrigen Völker Europas den Bogen kannten und gebrauchten und deshalb die Überlegenheit der Ungarn in dieser Hinsicht nicht ganz gewiss sei. Wenn wir aber im Folgenden den Unterscheid der beiden Bogengattungen sehen werden, so wird man obige Behauptung verstehen.

II. Der Bogen.

Der seit Urzeiten bekannte Bogen wird nach Form, Konstruktion und Material in fünf Gruppen eingeteilt. Die einfachste Form ist der sogenannte *einfache Bogen*, welcher in allen fünf Weltteilen und bei fast allen Naturvölkern zu finden ist. Der zweite, dritte und vierte Typus sind entwickeltere Formen, doch die vollkommenste ist die des sogenannten *zusammengesetzten Bogens*, welcher in einigen Varianten vorkommt. Der zusammengesetzte Bogen war schon im Altertum im Osten und im Süden Europas verbreitet, er war die Waffe der Skythen und auch die der alten Griechen, auch in Thrazien und auf Kreta hat man ihn gekannt. In den grössten Teilen Asiens, von Kleinasien bis Japan gebrauchte man denselben noch bis in die jüngste Zeit.

Unter den verschiedenen Variationen des zusammengesetzten Bogens ist die vollkommenste der sog. *türkische* oder *Turkistan-Bogen*. Diese Bogenform stammt wahrscheinlich aus Innerasien, und war die Waffe aller Völker mongolischer und türkischer Herkunft. *Die Hunnen und Avaren, und die Ungarn der Landnahmezeit gebrauchten den Bogen dieses Types.*

Der zusammengesetzte und natürlich auch der Turkistan-Bogen wird seiner besonderen Konstruktion wegen auch *Reflex-Bogen* genannt, da derselbe in unbespanntem Zustande eine der bespannten Form entgegengesetzte Form aufweist. (Abb. 4.) Der Bogen ist wie folgt, zusammengesetzt: Der innerste Kern besteht aus einer flachen, äusserst elastischen *Holzleiste*, welche in der Mitte etwas dicker, an den beiden Enden zugespitzt ist. An die äussere Fläche der Holzleiste sind tierische *Sehnenbündel* aufgedrückt, an der entgegengesetzten inneren Seite der Holzleiste sind zwei lange Hornstäbe oder Hornleisten mittels Fischleim aufgeleimt. Der solchergestalt aus dreierlei Stoffen zusammengesetzte Bogen wird dann schliesslich noch entweder mit dünnem *Leder* oder mit entsprechend präparierter *Birkenrinde* umwunden und lackiert.

Die Verfertigung eines solchen Bogens beansprucht grosse Geduld, Fachkenntnis und ausserordentliche Geschicklichkeit. Ausserdem gehört noch viel Zeit zur Bereitung eines solchen Bogens, denn wegen der vielen Trockenpausen dauert es fünf, sogar zehn Jahre bis er vollständig fertig wird. So ist es leicht verständlich, dass der Bogen auch einen entsprechend hohen Wert hat oft den Preis von mehreren Rindern oder Pferden.¹ Laut

¹ M. Jähns, Entwicklungsgeschichte der alten Trutzwaffen, 288.

eingehenden Versuchen des Kalifornischen Museums ist unter allen Bogenarten der beste und wirksamste der zusammengesetzte Turkistan-Bogen.²

Unzweifelhaft war der Bogen die älteste Waffe der Ungarn welche sie noch in der Urheimat kennen lernten und gebrauchten. Dies bezeugen die Benennungen von Bogen und Pfeil, welche noch aus ältester Zeit stammen und bei allen finnisch-ugrischen Völkern zu finden sind. Dieser alte Bogen war aber wahrscheinlich noch nicht jene vollkommene Waffe mit welcher die Ungarn später ihre neue Heimat eroberten. Jener alte Bogen mag wohl auch zum Typ des zusammengesetzten Bogens gehört haben, konnte aber höchstens so sein wie der Bogen der Samoeden oder der der Lappen. Zur Zeit der Landnahme aber gebrauchten die Ungarn gewiss schon den Turkistan-Bogen welchen sie vielleicht von ihren Nachbarn, den Onogur-Bulgaren übernommen hatten, mit denen sie Jahrhunderte lang in engster Berührung lebten und von denen sie wahrscheinlich die nomade Tierzucht lernten. Es kann aber auch sein, dass sie den Bogen von den sie am Ende des 4. Jahrhunderts bezwingenden Hunnen oder von einem anderen nach den Hunnen folgendem türkischem Volke kennen lernten. Dies scheint jener Umstand zu beweisen, dass der ungarische Bogen, — trotz einiger Unterschiede, — grosse Verwandtschaft mit dem Bogen der Avaren zeigt.

Wenn man heute von dem Bogen der alten Ungarn liest, so fallen die meisten Leser in denselben Fehler, den man dann begeht wenn man hört, dass die Ungarn einst unter Zelten wohnten. Unwillkürlich denkt man da an die rauchgeschwärzten, primitiven Zigeunerzelte, besten Falls noch an die Zelte und Buden die man auf Jahrmärkten und bei Volksbelustigungen sieht. Gerade so geht es einem, wenn vom Bogen die Rede ist. Lang vergessene Kindheitserinnerungen tauchen auf, der Bogen aus spanischem Rohr und der Pfeil aus Weidenrute. Oder man erinnert sich noch der im Bilderbuch oder im Museumschrank geschauten Bogen der primitiven Völker. Das Ende ist, dass man keine besonders gute Meinung vom Bogen der Ungarn bekommt. Doch kann man den Leser beruhigen, denn so wie die Ungarn der Landnahmzeit nicht unter Zigeuner- oder Marktzelten wohnten, so war auch ihr Bogen kein solch primitiver, wie man sich ihn dachte. Es war dies vielmehr eine ausgezeichnete und vollkommene Waffe, die sich zum Bogen der oben erwähnten primitiven Völker beiläufig so verhält, wie das heutige automatische Gewehr zur Feuerstein-Flinte von Anno dazumal.

Bevor wir die Rekonstruktion des ungarischen Bogens versuchen, drängt sich vorher noch eine Frage auf. Was wissen wir denn eigentlich Bestimmtes bis heute von dieser Waffe? Und da muss man gestehen, dass es eigentlich sehr wenig ist. Umsonst suchen wir diese Waffe in den bekannten Sammlungen und Museen. Alle Gattungen der alten Waffen sind

² M. Ebert, Reallexikon der Urgeschichte, XIII, 237.

erhalten geblieben, auch viel ältere als diese, nur vom ungarischen Bogen ist keine Spur zu finden. Schriftliche Kunde, oder Beschreibungen, nach denen man den Bogen wiederherstellen könnte sind überhaupt keine geblieben. Eine einzige brauchbare Bemerkung fanden wir, laut welcher die Hauptwaffe der Ungarn ein Bogen aus Horn und ziemlich lange, mit eisernen Spitze versehene Pfeile waren.³ Eine Reihe bildlicher Darstellungen, die in bekannten Werken zusammengestellt zu finden sind, sind leider auch vollkommen wertlos bei Beantwortung unser Frage. Ein Teil dieser Bogen-Abbildungen zeigen offensichtlich Bogen fremder Herkunft, zum anderen Teil sind die Abbildungen so primitiv und schematisch, dass sie überhaupt unbrauchbar sind. Ein dritter Teil dieser bildlichen Darstellungen zeigt wieder eine Bogenform, die einer viel späteren Zeit angehört, da es fast ausschliesslich Bogen osmanisch-türkischer Herkunft, aus dem 16. und 17. Jahrhundert sind.

Zur Rekonstruktion des ungarischen Bogens sind wir also hauptsächlich auf die archaeologischen Gräberfunde verwiesen. Ausserdem werden wir hierzu das ethnologische Vergleichsmaterial heranziehen.

*

In alten Zeiten begrub man den Krieger mit allen seinen Waffen, darum findet man in den Gräbern der Ungarn unter anderem auch vielerlei Waffen: Das *Schwert*, den *Spiess*, den *Streithammer* und *Pfeilspitzen* mit Überresten des *Pfeilköchers*. Offenkundig legte man auch die wichtigste Waffe, den *Bogen* in's Grab, nachdem dieser aber, wie wir oben bei Beschreibung des Turkistan-Bogens sahen, aus sehr vergänglichem Material verfertigt war, ist er im Grabe schnell zugrunde gegangen, so dass in den meisten Fällen nicht eine Spur davon zurückgeblieben ist.

Neben den Resten des Köchers und neben den Pfeilspitzen sind, wenn auch nicht in allen, doch in vielen Gräbern auch *Reste des Bogens* zu finden. An Hand dieser Bogenreste, die man lange Zeit nicht erkannte, ist es möglich Form und Konstruktion des Bogens wieder herzustellen. Sechzig Jahre sind verflossen, seit man gewisse flache, längliche, gebogene Beinplatten das erstemal in den Gräbern fand, von denen es sich aber erst kürzlich herausstellte, dass sie Bestandteile des Bogens waren. Auf Grund der Ausgrabungen des Städtischen Museums in Szeged, konnte Verfasser diese, lange Zeit ungeklärte Frage lösen.⁴ Dies bezog sich zwar damals auf den Bogen der Avaren, nachdem man aber in den Gräbern der Ungarn ganz ähnliche Beinplatten findet, ist es offensichtlich dass diese ganz dieselbe Bestimmung hatten und auch Teile des Bogens waren (Abb. 1. u. 2.).

Aus den Avarengräbern kennen wir schon eine grosse Zahl solcher Bogenplatten, doch in den Gräbern der Ungarn kamen sie bisher recht selten vor. Nicht weil dort keine zu finden waren, sondern nur, weil wir noch über wenige sistematisch gegrabene und zuverlässige Grabungen die-

³ Köstler, Die Ungarnschlacht auf dem Lechfelde, 1884, S. 13.

⁴ Dolgozatok-Arbeiten, 1930, 178. ff.

ser Zeit verfügen, respektive wenige solcher Gräber kennen. Bei den zufällig zu Tage gekommenen und den nicht fachkundig eröffneten Gräbern beachtete man wahrscheinlich diese leicht zerbrechlichen und in der Erde unansehnlichen Beinfragmente nicht, und wahrscheinlich wurden sie meistens unbeachtet weggeworfen. Bisher kannte man im ganzen nur von fünf Fundstellen einige dieser Beinplatten, so dass man auf Grund dieser spärlichen Funde wahrlich die Frage noch nicht lösen konnte. Das Museum der Stadt Szeged ist in dieser Hinsicht in bevorzugter Lage, da es in seinem Bestande seit den Grabungen des Direktors Dr. h. c. F. Móra, an Zahl mehr solcher Beinplatten besitzt, als der ganze Bestand sämtlicher anderer Museen des Landes zusammengekommen.

Im ungarischen Teil dieser Arbeit sind die einzelnen Funde der Bogenfragmente ausführlich beschrieben. Hier wollen wir nur zusammenfassend den bisher bekannten Inventar erwähnen und dann die Funde des Szegeder Museums kurz aufzählen. Die ersten ungarischen Bogen-Beinplatten fand man im Jahre 1871, in Pilin, nach zehn Jahren fand man wieder solche in Nemes-Ócsa in einem Reitergrab. Der dritte Fund stammt aus Gombos-Bogojeva. Ein zweitesmal fand man wieder in Pilin Beinplatten, und in Kenézlő sind solche in zwei Reitergräbern gefunden worden. Noch nicht veröffentlichte Funde gibt es noch im Museum der Stadt Kécskémét und auch das Szenteser Museum besitzt solche.

Im Besitze des *Szegeder Städtischen Museums* befinden sich folgende Funde dieser Gruppe: Bei den Ausgrabungen in *Kunágota* (1926) fand man im Reitergrab Nr. 3. Beinplatten von zwei Bogen. Im Gräberfeld *Kiszombor-B.* kamen Beinplatten aus den Gräbern Nr. 12, 217, und 284 zutage. In *Kiszombor-C.* waren Beinplatten im Grab Nr. 13 und 15, in *Kiszombor-E.* im Grab Nr. 39, in *Kiszombor-F.* im Grab Nr. 1. Im Jahre 1931 kamen aus dem Gräberfeld *Deszk-D.* aus fünf Gräbern Beinplatten heraus, u. zw. aus Nr. 51, 57, 65, 73 und 76. Einige Fragmente fand man in einem zerstörten Grab in *Szeged-Királyhalom*.

*

Die Beinplatten der avarischen Gräber waren an drei Stellen des Bogens befestigt.⁵ In der Mitte, dort wo man den Bogen mit der linken Hand umfängt, waren zwei breitere Platten und eine schmalere Leiste befestigt. An den beiden Enden des Bogens waren je vier Platten, zwei breitere und zwei keilförmige schmalere zu einer Gruppe vereinigt, befestigt. Eine vollständige Garnitur der Beinplatten am avarischen Bogen bestand daher aus 11 Stück. Am ungarischen Bogen waren in der Mitte immer nur zwei Platten, an den Bogenenden auch nur je zwei, also im ganzen 6 Stück. Das ist der eine Unterschied zwischen den beiden Bogen-Arten. Somit war der ungarische Bogen betreffs der Zahl der Beinplatten etwas einfacher als der Bogen der Avaren. Der zweite Unterschied zwischen beiden Bogen-Arten zeigt sich in der Form der Beinplatten. Die avarischen

⁵ Dolgzatok-Arbeiten, 1930, 178.

Platten der Bogenmitte sind gewöhnlich grösser, ihre zwei Seitenränder sind parallel und die Spitzen in einer schiefen Ecke verlaufend. Die entsprechenden ungarischen mittleren Platten sind etwas kleiner und meistens länglich ovalförmig. Noch grösser ist der Unterschied zwischen den sogenannten Endplatten. Beim avarischen Bogen sind die Beinplatten am äussersten Ende am breitesten und am anderen Ende, dort wo sie auf dem Bogen befestigt sind, schmaler und in eine Spitze verlaufend; ausserdem sind sie stark gekrümmt. Die Endplatten des ungarischen Bogens sind nie so stark gebogen, manchmal sind sie beinahe ganz gerade. Dann sind sie an ihrem äusseren Ende am schmalsten und dort, wo sie auf den Bogen befestigt waren, am breitesten. Nur die Vorrichtung zum Einhängen der Bogensehne sind bei beiden Bogen-Arten ganz gleich.

Bevor wir die ausführliche Beschreibung der ungarischen Beinplatten geben, will ich noch bemerken, dass nicht immer sämtliche sechs Platten, also die ganze Garnitur in den Gräbern zu finden ist. Es kommt vor, dass nur die sogen. mittleren Platten oder deren Reste vorhanden sind. Hingegen kommen Endplatten allein ohne Mittelplatten meines Wissens nicht vor. Das ist so zu verstehen, dass es wahrscheinlich Bogen gab auf welchen alle, also sechs Beinplatten vorhanden waren, dann gab es auch solche, auf welchen nur die mittleren Platten befestigt waren. Wahrscheinlich hatten aber nur die besser ausgestatteten Bogen alle sechs Platten, hingegen waren die weniger reich ausgestatteten nur mit zwei Platten belegt. Ja es gab auch gewiss solche Bogen (und vielleicht in der Mehrzahl) die gar keine Beinplatten, sondern an Stelle derselben nur aus Halz geschnittene Bogenenden hatten.

Für die Befestigung der vollständigen Plattengarnitur auf dem Bogen der Avaren und dem der Ungarn haben wir keine ethnologische Analogien. Hingegen wissen wir dass auf den mongolischen Bogen Beinplatten verwendet waren die denen des ungarischen Bogens ähnlich sind, wie ich es einer freundlichen Mitteilung Herrn *Dr. A. Byhans* entnehme.⁶ Abb. 3 zeigt u. a. den mittleren Teil eines Bogens mit Beinplattenaufgabe aus dem nordwestlichen Vorderindien. Auf die beiden Enden des Bogens werden dort jetzt keine Beinplatten mehr befestigt, aber statt dessen solche aus Holz oder Horn. So beiläufig könnten diejenigen ungarischen Bogen gewesen sein, welche nur mittlere Beinplatten hatten.

Bei Rekonstruktionsversuchen muss man natürlich vorerst wissen, welche Länge der Bogen hatte. Entscheidende Beweise dafür haben wir keine. Aus dem diesbezüglichen Schrifttum wissen wir aber dass der Bogen der Reitervölker immer kleiner war, als der der zu Fuss kämpfenden. Der Bogen der Japaner z. B. erreicht die Länge von 2 m, der der berühmten englischen Bogenschützen war 1·85 m lang, und sie schossen mit 0·90

⁶ Für diese Mitteilung, sowie für die Überlassung der aus dem Bestande des Hamburger Museums stammenden Zeichnungen (Abbildung 3, 7 und 8 in diesem Artikel) schulde ich viel Dank dem Herrn *Dr. Byhan*.

m langen Pfeilen. Der deutsche Bogen vom Anfang des Mittelalters war 1·50 m, der der Italiener 1·52 m lang. Das sind wahrlich recht ansehnliche Masse, mit so langen Bogen konnte man zu Pferde schwerlich bewaffnet sein. Darum muss unser Bogen jedenfalls kleiner gewesen sein. Von den östlichen Völkern hatten die Baschkiren einen Bogen mit 1·25—1·33 m Länge. Es ist dies zwar auch kein klein zu nennender Bogen, aber scheinbar entspricht dieses Mass am besten dem des ungarischen Bogens. Wir besitzen zwei mittelbare Belege auf Grund deren man die Länge des ungarischen Bogens bestimmen oder errechnen kann. Der eine ist die Länge der Pfeile, der zweite die zeichnerische Rekonstruktion auf Grund der Beinplatten. Die Länge der Pfeile ersieht man aus der Köcherlänge. Wie wir später sehen werden, fand man einmal einen Köcher mit 0·70 m und einen mit 0·80 m Länge. Diesen Massen entsprechen Pfeile von 0·65—0·75 m Länge. Hinwieder dieser Pfeillänge entspricht eine Bogenlänge von 1·20—1·30 m. Zum selben Ergebnis gelangt man, wenn man die Länge des Bogens auf Grund der Beinplatten zeichnerisch ermittelt. (Abb. 4.)

Wie man aus der Abbildung ersieht, hatte der Bogen fünf genau zu unterscheidende Teile. Von diesen waren der mittlere Teil und die beiden Enden *unbiegsam* und *starr*, hatten demzufolge beim Abschiessen des Pfeiles keine unmittelbare tätige Rolle. Diese drei steifen Teile des Bogens waren mit den vielgenannten Beinplatten belegt. Zwischen diesen drei starren Teilen lagen die beiden biegsamen und elastischen Arme die eigentlichen wirksamen Glieder des Bogens. Wie aus der Abbildung zu ersehen ist, fiel von der ganzen Länge des Bogens ungefähr die Hälfte auf die steifen Teile und die andere Hälfte auf die beiden biegsamen Glieder. Demnach kommt auf die Länge eines dieser elastischen Arme ungefähr 30—35 cm. Auf den ersten Blick scheint dies viel zu wenig zu sein. Doch auch dieses beweist nur, dass unser Bogen gewiss zu jener Gattung gehörte, zu der auch der Bogen höchster Vollendung, der vom sog. Turkistan Typ gerechnet wird. Viel kürzer konnte der Bogen nicht gewesen sein, sonst wäre das Längenverhältniss zwischen den steifen und den elastischen Teilen zu ungleichmässig. Wie man also sieht, kann die Länge des Bogens nur ungefähr 1·20—1·30 m gewesen sein. Selbstverständlich ist es ausgeschlossen, dass sämtliche Bogen ganz genau gleicher Länge gewesen sein können. Die schloss schon die handwerkliche Erzeugung aus, ausserdem erforderte die Kraft und Geschicklichkeit des Kriegers geringe Grössenunterschiede nach denen sich der Verfertiger des Bogens richten musste. So waren gewiss kleine Verschiedenheiten nicht nur in der Stärke und Ausführung des Bogens, sondern auch in dessen Länge vorhanden. Schon der Grössenunterschied der Platten zeigt dafür.

Der mittlere Teil des Bogens (Abb. 4, von *c* bis *d*) musste besonders kräftig sein, weil er dort am stärksten in Anspruch genommen war. Der Durchschnitt war an dieser Stelle annähernd rund oder elliptisch, wie dies die Form der Beinplatten zeigt. Die durch die ganze Länge des Bogens

laufende Holzleiste war an dieser Stelle am dicksten, dort wo die beiden Beinplatten (A-A) an der Seite aufgeleimt waren.

Die Form dieser sog. mittleren Beinplatten zeigt Abb. 1. Es scheinen zwei verschiedene Grössenmasse vorgeherrscht zu haben, in der einen waren die Platten durchschnittlich 125—130 mm lang, in der anderen aber 150—160 mm. (Doch selbst diese grössten Platten erreichen nicht die allgemeinen Masse der entsprechenden avarischen Beinplatten). Die Form dieser Platten ist eine lange schmale Ellipse, nicht ganz genau geometrisch geformt, weil die eine Seitenlänge flach, die andere gewölbt ist. Es kommt sogar vor, dass die eine Seite der Platte konkav eingebogen ist. (Abb. 1, a.) Der Querschnitt durch die Platten zeigt eine Bogenform, (Abb. 1, a, b, c). Der eine Seitenrand der Platte verläuft meist in einer scharfen Linie, der entgegengesetzte Rand ist schief abgefast, und dieser 3—4 mm breite Rand ist mit Hilfe irgend eines Werkzeuges durch eingeritzte parallele Linien rauh gemacht. Die ganze innere Fläche der Beinplatte ist gleichfalls aufgeraut, so auch die Teile um den beiden Spitzen an der äusseren Seite. Die Aufrauung diente zum besseren Halften des Leimes.

Mit Hilfe dieser Platten kann man die Rekonstruktion der Bogenmitte versuchen. An der inneren — dem Schützen zugewandten — Seite des Turkistan-Bogens ist eine Leiste aus Horn aufgeleimt, an der äusseren Seite sind Sehnenbündel aufgepresst. Unsere Platten zeigen die rauhen Fasen an der konkaven Seite, mithin waren die Sehnenbündel an dieser Seite der Platte angebracht. Dies bestimmt die Lage der Beinplatten am Bogen: sie lagen mit der konkaven Seite gegen das Ziel, mit der gewölbten Seite gegen den Schützen. (Abb. 4, c-A-d.)

Dieser mittlere Teil des Bogens war in einer Länge von mindestens 18—20 cm vollkommen steif und unbiegsam. Die Beinplatten waren nicht nur aufgeleimt, sondern ausserdem noch an beiden Enden mit starken Schnüren oder Riemen, vielleicht auch mit Darmseilen fest aufgebunden. (Abb. 4, c und d). Die Umschnürung war an diesen Stellen wenigstens 5—6 cm breit. Bei ganz kleinen Beinplatten kann die Umwicklung vielleicht die ganze Platte bedeckt haben, wie man es beim indischen Beispiel sehen kann (Abb. 3.).

Es mag auch manchmal vorgekommen sein, dass die Platten mit Nägeln oder langen Nieten auf dem Bogen befestigt waren, wie dies ein Beispiel (Deszk-D. Grab 51) beweist. Das kann aber wohl nur eine nachträgliche behelfsmässige Befestigung gewesen sein, nachdem die ursprüngliche Aufleimung und Umschnürung aus irgend einem Grunde locker wurde.

An diesen steifen mittleren Teil schliessen sich beiderseits die eigentlich wichtigsten Teile des Bogens, die elastischen Arme an. Den Querschnitt dieser Arme zeigt Fig. B auf Abb. 5. In diesem Teil ist der Bogen breiter (wenigstens 40 mm) und flacher (höchstens 18 mm) als in der Mitte. In ungespannter Lage waren die Arme nach vorne gebogen, wie

es auf Abb. 4. die Linie *b-c-d-e* zeigt. Selbstverständlich mussten die elastischen Arme mit grösster Gewissenhaftigkeit verfertigt sein, um genügend stark und dabei doch entsprechend elastisch zu sein. Sie mussten so biegsam sein, dass die Endpunkte derselben von *b* bis *h*, sogar bis *l* und von *e* bis *i*, auch bis *m* gebogen werden konnten.

Die mühevollste Arbeit ist stets das *Spannen* des Turkistan-Bogens, d. i. das Einbiegen der Arme, von *b* nach *h* und von *e* nach *i*. Zur teilweisen Erleichterung dieser Mühe dienten die an die biegsamen Arme befestigten steifen Bogenenden, „*Ohren*“ oder „*Hörner*“ genannt, die ganz so, wie einarmige Hebel wirkten. Die Masse und die Form dieser Bogenenden bestimmen die dazugehörigen Beinplatten.

Die in der Mitte des Bogens der ganzen Länge entlang laufende Holzleiste ging natürlich auch durch die Ohren fast bis an die Spitze der Bogenenden. Die Masse der Holzleiste von *c* bis *n*, dann von *d* bis *i* werden ziemlich gleichmässig gewesen sein, von hier beginnend aber wird die Breite der Leiste von *h* bis *g* und *i* bis *j* immer geringer bis sie zur Spitze ausläuft. Hingegen wird die Dicke der Leiste in diesen Teilen wieder grösser. Zu dem war die Holzleiste bei *h* und *i* in einem stumpfen Winkel umgebogen. Diese Biegung der Leiste war vielleicht aus einem breiteren Holz in dieser Form herausgesägt, oder aber, — was am wahrscheinlichsten ist — wurden die Ohren aus besonderen Stücken verfertigt und dann in die Leiste eingekeilt. (Abb. 4, *E*.) Auch beim Baschkiren-Bogen sind die aus einem besonderen Stück Holz hergestellten Ohren in das Kernholz der Arme eingelassen.⁷ Auf die beiden Seiten dieser keilförmigen Holzenden waren die beinernen Endplatten des Bogens aufgeleimt, und zwar so, dass sie mit ihrem äusseren Ende eng aufeinanderlagen. Das Sehnenbündel welches an der äusseren Seite des Bogens der ganzen Länge desselben hindurchlief, reichte auch an den Endplatten hinauf, bis an die zum Einhängen der Bogensehne dienende Einkerbung.

Die Form dieser langen oder Endplatten zeigt Abb. 2. Auch hier gehören immer zwei Stück zusammen, die natürlich ganz gleich sein müssen. Die Seitenränder der Platten sind wenig gebogen, manchmal fast gerade. Die Einhänge-Kerbung ist immer auf der konkaven Seite angebracht, beiläufig 6—7 cm vom äusseren Ende entfernt. Die Platten sind immer am oberen äusseren Ende am schmalsten, ihre Masse variieren zwischen 245 und 280 mm Länge, und oben 13—18, unten 25—30 mm Breite. Die an ihrem äusseren Ende aneinandergeleimten Platten waren mit ihrem breiteren unteren Teil auf das Ende der biegsamen Arme befestigt und fest angeschnürt, gerade so wie die mittleren Platten (Abb. 4, *h* und *i*.) Den mutmasslichen Querschnitt an dieser Stelle zeigt Abb. 5, *C*, aus welchem ersichtlich ist, dass hier die innere Holzleiste (*a*) wieder dicker sein musste, als in den biegsamen Armen. Das Sehnenbündel war hier gewiss nicht der Biegsamkeit und Elastizität wegen angebracht, son-

⁷ Zeitschr. f. Ethn. XXXI, 233.

dern vielmehr wegen der festeren Verankerung der Platten an die Arme. Diese besondere Befestigung scheint in einigen Beispielen auffallend stark gewesen zu sein, wie beim Bogen von Kunágota (Abb. 2, *c*) wo die Platten tief eingeschnitten waren, denn sicher waren hier besonders starke Sehnenbündel aufgeleimt. Auch an den Platten aus dem Grab Nr. 76. von Deszk-D. kann man Ähnliches beobachten. (Abb. 2, *b*.)

An der Innenseite des Bogens war eine Hornleiste (oder mehrere) an den Holzkern angeleimt. Es ist undenklich dass diese, aus dem Horn des Rindes oder Büffels gesägten Leisten, aus einem Stück geschnitten gewesen wären, denn die Länge derselben reicht nicht dazu. Wahrscheinlich waren es zwei gleich lange Stücke, die in der Mitte des Bogens mit ihren Enden zusammentrafen. Von hier liefen diese Hornleisten über den ganzen Bogen bis in die steifen Enden hinauf.

Das Zusammentreffen der biegsamen Arme und der steifen Ohren verläuft nicht wie schon oben erwähnt in gerader fortlaufender Linie sondern ist in einem stumpfen Winkel abgebogen. (Abb. 6.) Das scheint befremdend zu sein, war aber gewiss so, wovon uns die genauere Untersuchung der Platten belehrt. Die Beinplatten sind an ihrem unteren Ende, wie schon oben erwähnt, 25—30 mm breit (Abb. 6. *e-f*). Wenn die Ohren in gerader Linie an die biegsamen Arme angeschlossen gewesen wären (in Richtung *a* und *b*), so würden die biegsamen Arme — mit Hinzurechnung der beiderseitig dazu kommenden Sehnenbündel — eine Dicke von mindestens 40—45 mm haben. Das ist aber ganz ausgeschlossen. So dick können die Arme nicht gewesen sein, denn man hätte sie dann gar nicht einbiegen können. Wenn aber der Anschluss der Ohren in Richtung *c-d* geht, das heist im Winkel gebogen, so sind die Arme höchstens 18—20 mm stark, was dem normalen Verhältnis entspricht. Diesen schiefen Anschluss beweist übrigens m. E. auch die eigentümliche schiefe Zuschneidung des unteren Endes der Platten. Dass der schiefe oder winkelige Anschluss keine technische Unmöglichkeit ist, zeigen unter anderem die vielen Abbildungen stark gebogener Bogen.⁸

Die vorhin beschriebenen Ohren findet man auch an anderen Bogen vom Turkistan-Typ. Am Bogen der Mongolen sind die Ohren aus Horn (Abb. 7), an dem der Samojeden und der Baschkiren sind sie aus Holz geschnitzt. (Abb. 8, *a* und *b*). Man sieht solche Ohren auch auf den Abbildungen der bekannten Sassanidischen Silberschalen, dann auch auf den Wandbildern aus Ostturkistan. Sir Aurel Stein fand in Ostturkistan aus Tamariskenholz geschnitzte Bogenenden.⁹ Zu bemerken ist, dass alle diese Bogenenden oder Ohren durchgängig aus einem Stück geschnitten sind, und nach Art eines Keiles in die biegsamen Arme des Bogen eingelassen sind. Dagegen bestehen die Ohren des ungarischen Bogens immer aus je

⁸ Jähns, Entwicklungsgeschichte, T. XXXV, 5 und XXXVII, 7, — Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai. B. III, 115, Abb. 64.

⁹ A von Le Coq, Bilderatlas, 19.

zwei Beinplatten welche nicht in die Arme hineingekeilt, sondern von aussen draufgezogen und festgebunden sind. Einen Übergang könnte man die Enden des Osmanischen Bogens nennen (Abb. 8, c) dessen Ohren zwar aus einem Stück Horn gearbeitet sind, doch nicht eingekeilt, sondern tüllentartig auf das Bogenende aufgezogen sind.

Die langen Beinplatten des ungarischen Bogens sind nicht nur an der äusseren, sondern auch an der inneren Kante mit der zur Anleimung dienenden Aufrauhung versehen. Dies zeugt davon dass der Bogen nicht nur an der äusseren, sondern auch an der inneren Seite mit einem zur Verstärkung dienenden Sehnenbündel versehen war. Dies war am gewöhnlichen Turkistan-Bogen nicht zu finden, dagegen war es am persischen und am indischen Bogen gebräuchlich.¹⁰

Der Bogen war ausser Gebrauch immer in ungespanntem Zustande, weil er sonst seine Spannkraft bald verloren hätte. Er wurde wahrscheinlich erst kurz vor Gebrauch bespannt, und nach Gebrauch wieder entspannt, so dass er in diesem umbespannten Zustand die sog. Reflexe Form (Abb. 4. a-b-c-d-e-f) zeigte. Die aus Lederstreifen oder aus Tier-Därmen gedrehte *Bogensehne* war nur an einem Ende des Bogens befestigt, am anderen Ende wurde sie mittels einer Schlinge beim Bespannen kurz vor Gebrauch eingehängt.

Schon allein die Art wie die Sehne an das Ende des Bogens eingehängt wird, bestimmt die Stelle des ungarischen Bogens im Rahmen des Turkistanbogen-Types. Der Bogen der persischen Achajmeniden wurde in sogenannter *frontaler Bespannung* bespannt. Diese wird auch noch *Mongolische Bespannung* genannt. Dagegen war der Bogen der Sassaniden — wie es auf den bekannten Silberschalen ersichtlich ist — anders, mittels einer Schlinge in die Einkerbung der Ohren eingehängt. Ganz die gleiche Bespannungsart finden wir auf den bekannten Turfan-Bildern auch.¹¹

Das *Bespannen* des Bogens ist eine viel Kraft und Geschicklichkeit erfordernde Verrichtung. Man muss dazu beide Arme und auch noch die Beine in Anspruch nehmen. Schon im Altertum bespannte man so die Bogen, wie man das auf antiken Vasenbildern und Skulpturen sehen kann, aber auch heute noch wird der Bogen in Turkestan und in China — soweit er noch gebraucht wird — so bespannt. Natürlich konnte dies nicht am Rücken des Pferdes geschehen, man musste sich dazu fest auf die Erde stellen, zeitweise auch niederknien, um die dazu gehörige Kraft entfalten zu können. Vielleicht erklärt dieses es, warum die Ungarn immer dann geschlagen wurden, wenn man sie unverhofft überraschte, da hatten sie vermutlich keine Zeit mehr um ihre Bogen zu bespannen.

Wenn auch das *Bespannen* des *zusammengesetzten Bogens* aussergewöhnliche Kraft und Geschicklichkeit erfordert, so ist dasselbe eine Leichtigkeit beim *einfachen Bogen*. Umgekehrt steht es aber mit dem Ab-

¹⁰ Zeitschr. f. Ethn. XXXI. 233.

¹¹ A. von Le Coq, Bilderatlas 19.

schuss des Pfeiles, beim *Anspannen* der Sehne zum Schuss. Auf Abb. 4. zeigt *k-l-c-d-m-n* die Form des Bogens, wenn er zum Schuss gespannt ist. Wie aus der Zeichnung ersichtlich ist, ist der Zweck der beiden Ohren des Bogens — ausser der Befestigung der Bogensehne — noch der, die elastischen Arme leichter niederdrücken zu können, was die Ohren als einarmige Hebel bewirken. Nur dies erklärt die aussergewöhnliche Länge der Platten, resp. Ohren. Denn je länger diese Hebel sind, umso weniger Kraft muss man zum Einbiegen der Arme und natürlich zur Anspannung der Bogensehnen anwenden. Es ist sonderbar, dass man zur Anspannung der Sehne des *zusammengesetzten Bogens* viel weniger Kraft anwenden muss als beim *einfachen Bogen*. Das Spannen auf eine höchste Entfernung von 70 cm zwischen Bogen- und Sehnenmitte erfordert beim einfachen Bogen zuweilen eine Kraft von 60 kg, bei zusammengesetzten Bogen nur etwa 20 Kg.¹²

Wenn es nun auch keine schwere Verrichtung war, die Bogensehne zum Schuss zu spannen, so gehörte doch eine gewisse schwer zu erlernende und nur durch viele Übung zu erwerbende besondere Fähigkeit dazu. Es ist dies nicht so einfach als man es denkt. *Primäre Bogenspannung* nennt man die einfachste Art derselben, wenn man die Sehne und das Pfeilende mit zwei Fingern fasst und beide so zurückzieht. Bei stärkeren Bogen genügt dies aber nicht. Zur Bezwingung des Widerstandes der gespannten Sehne braucht man grössere Kraft, und diese kann man auf verschiedene Weise anwenden. Es gibt fünf, nach anderen sieben Arten der Sehnenspannung, von allen diesen interessiert uns aber nur die sogenannte *mongolische Spannung*. (Nicht zu verwechseln mit der mongolischen Aufspannung der Sehne auf die Enden des Bogens). Die mongolische Spannung war vordem über ganz Asien verbreitet, auch heute ist sie noch von Anatolien über Persien bis Japan bekannt nur in Indien nicht.¹³ Mit Recht kann man daher annehmen, dass auch die Ungarn diese Spannungsart gebrauchten. (Abb. 9.)

Die *mongolische Spannung* erfordert wenig Kraft aber Gewandtheit und Übung. Die Linke hält den Bogen. Die Sehne wird mit dem Daumen der rechten Hand aufgezogen und dieser wird dabei unterstützt, indem sich die zwei nächsten, Zeigefinger und Mittelfinger, über den Nagel legen. Die Sehne schneidet dabei ziemlich scharf in die Kehle des Daumens ein.¹⁴ Darum ist ein Schutzring erforderlich der den Daumen deckt. Diese Schutzringe spielen bei den mongolischen Völkern eine grosse Rolle.¹⁵ Ausser dem Daumen werden auch noch der linke Unterarm und die linke Hand gegen den Rückschlag der Sehne geschützt. Indem aber alle diese Schutzvorrichtungen aus leicht vergänglichen Stoffen, aus Horn oder Le-

¹² Jähns, Entwicklungsgeschichte, 292.

¹³ Ebert, Reallexikon, XIII, 238.

¹⁴ Zeitschr. f. Ethn. XL, 847.

¹⁵ Jähns, Entwicklungsgesch., 293.

der verfertigt waren, ist natürlich nichts davon in den Gräbern übrig geblieben.

Am Bogen gab es keine Zielvorrichtung deshalb gehörte zum erfolgreichen Gebrauch desselben eine besondere Fähigkeit, man musste den geeigneten Augenblick erfühlen, wann die Lage des Pfeils die entsprechende Winkellage erreichte, und dann musste man die Sehne und den Pfeil mit Blitzeseile loslassen. Zu dem gehörte nicht nur ausserordentliche Geschicklichkeit, sondern auch eine durch lange Übung erworbene Erfahrung. Die Kraft und sichere Ruhe des Bogenhaltenden linken Armes und die blitzschnelle Bewegung der rechten Hand, die im geeigneten Augenblick die Sehne und den Pfeil losschlässt, sind unerlässliche Forderungen, deren Erfüllung nur das Resultat langer Übungen sein kann.

III. Der Bogenköcher.

In den ungarischen Gräbern sind nicht die geringsten Spuren eines *Bogenköchers* zu finden. Da wir jedoch wissen, dass der Bogen ein kompliziertes und empfindliches Gebilde war, kann man mit Recht voraussetzen, dass derselbe in irgend ein Futteral, in einen Überzug geborgen wurde, im dem er vor den Unbilden der Witterung, vor grosser Hitze oder grosser Kälte, gegen Regen und Schnee geschützt wurde. Wir kennen zwar einige Behälter dieser Art in den Museen und auf alten Bildern, doch diese stammen insgesamt aus dem 15. und 16. Jahrhundert und sind balkanisch-türkischen Ursprungs. Diese bei uns zumeist *puzdra* genannten Bogenköcher sind aus Holz und Leder verfertigt, mit Samt überzogen, mit gepressten und vergoldeten Verzierungen geschmückt. Doch der Zweck dieser Behälter ist nicht *das Bergen, Versorgen des unbespannten* Bogens, sondern nur die zeitweilige Aufbewahrung des *gespannten* Bogens vor dem Gefecht oder auf der Jagd, während des Marsches oder Rittes. Es ist dies schon daraus zu ersehen, dass der ganze Bogen gar keinen Platz in dem Köcher findet, denn die Hälfte steht immer unbeschützt heraus. (Abb. 10.) In diese Bogenhalter ist zuweilen auch der Pfeilköcher hineingebaut. Der Bogenköcher der Ungarn war aber wahrscheinlich nicht von dieser Form.

Aus dem Umstand, dass man in den Gräbern überhaupt keine Spuren dieses Behältnisses findet, kann man darauf schliessen, dass der Bogenköcher nur aus leicht vergänglichen Stoffen verfertigt war. Er konnte weder aus Holz gefertigt, noch mit Eisen beschlagen sein, aber auch aus dickem, gegerbtem Leder war er nicht, weil alle diese Stoffe, wie die Erfahrung zeigt, doch mehr-minder gut in den Gräbern erhalten bleiben.

Wenn wir die Frage von diesem Gesichtspunkte aus untersuchen, und uns der sich allenfalls bietenden ethnologischen Analogien bedienen, kommen wir abermals zu den schon erwähnten Wandbildern aus Turfan, die uns mit sehr wertvollen Fingerzeigen dienen und Aufklärungen geben.

Auf den Bildern der Uiguren, besonders bei den Reiterfiguren sehen wir Bogenköcher, die den ganzen Bogen in sich bergen, und deshalb die Gestalt des unbespannten Bogens haben. (Abb. 11.) Der Köcher besteht aus einem langen schmalen mit Tiger-(Panther)-fell bezogenen Futteral, welches den Linien des entspannten Bogens in der Form folgt.¹⁶ Der Bogen war in diesen Köchern wirklich prächtig gegen Wind und Wetter geschützt. Der Köcher hatte einen oder zwei aufgenähte Ringe oder Schlingen, durch welche ein lederner Riemen oder eine Schnur gezogen, denselben an den Leibgürtel des Reiters befestigte. Am oberen Ende war er gewiss verschliessbar. Wahrscheinlich war dieser Köcher innen mit Tuch oder Filz gefüttert, was den Bogen nicht nur besser schützte, sondern dem übrigens weichen Tigerfell eine bessere Haltung und Steife gab. Auf einem oder anderem Bilde sieht man Teile dieser färbigen Tuchfütterungen.

Unsere Vorfahren kannten sehr wohl das Tiger- und Pantherfell, dass sie damals schon zur Kleidung benützten so ist es keinesfalls ausgeschlossen, dass sie ihre wohlbehütete Waffe auch in dieses Fell kleideten. Die Vornehmeren und Reichen unter ihnen taten es gewiss auch noch in der neuen Heimat, später freilich wird das edle Fell teuer und schwer erreichbar gewesen sein, weshalb man annehmen kann, dass statt diesen teuren Arten die leichter erreichbaren und billigeren Sorten der Tierfelle zu diesem Zweck gebraucht wurden. Es konnte dies das Fell der Ziege, oder Pferdefell, auch Kalbfell gewesen sein.¹⁷

Welcher Form oder welcher Art der Verschluss dieser Bogenköcher gewesen sein mag, kann man natürlich nicht wissen. Vielleicht stammt ein Teil der in den Gräbern gefundenen *verzierten Beinplatten* von diesen Verschlüssen.

IV. Der Pfeil.

Über die Pfeile der Ungarn wussten wir auch bisher schon einiges, jedenfalls mehr als über den Bogen. Wenn auch nicht den ganzen Pfeil, doch dessen wichtigsten Teil, die aus Eisen gehämmerte Spitze fand man ziemlich oft in den Gräbern der Landnahmezeit und des ersten Jahrhunderts. Lange Zeit waren diese typischen Pfeilspitzen neben anderem die sichersten Erkennungszeichen der ungarischen Gräber.

Die aus Eisen verfertigten *Pfeilspitzen* sind immer flach (zweiflügelig) und haben eine vielgestaltige Form. Unten hat die Pfeilspitze einen 30—50 mm langen runden Dorn mit dem sie in den Schaft des Pfeiles befestigt war. In der Längsachse des Pfeilblattes, als Fortsetzung des Dornes, ist beiderseits meist ein flacher Grat zu sehen, öfter auch eine schmale

¹⁶ A. v. Le Coq, Bilderatlas, 21, 46, 48, 54, 58, 66, 68.

¹⁷ In Japan trug man in früheren Zeiten das grosse Zweihänder-Schwert in einer mit Fell bespannten Scheide.

runde Rippe. Die ganze Länge einer Pfeilspitze den Dorn eingerechnet schwankt zwischen 55 und 120 mm, die grösste Breite von 20 bis 40 mm; die Stärke ist verschieden, an der dicksten Stelle 3 bis 4 mm.

Die *Form* der Pfeilspitzen ist verschieden, es kommen fast keine zwei ganz gleiche Stücke vor. Dies ist leicht begreiflich, wenn man weiss dass die Pfeilspitzen handwerkliche Erzeugnisse sind. Die Vielfältigkeit der Formen zeugt aber ausserdem noch von dem verschiedenen Zweck zu dem man sie benützte, auch muss man vielleicht mit einem gewissen Wechsel der Mode während langer Zeit rechnen. Wir wissen, dass der Pfeil nicht nur für kriegerische Zwecke diente, sondern besonders auch für die Jagd. Und wie Bogen und Pfeil ursprünglich hauptsächlich eine Jagdwaffe war, blieb sie es auch später noch. Deshalb muss man bei der Einteilung der Pfeilspitzen in Typen-Gruppen, auf diesen Umstand Rücksicht nehmen.

Wenn es auch keine zwei ganz gleichen Pfeilspitzen gibt und anfangs eine verwirrende Vielseitigkeit zu herrschen scheint, kommt man doch nach einiger Überlegung darauf, dass es hier eigentlich nur einige Grundtypen gibt und einige Variationen derselben.

Die Pfeile der Avaren gleichen denen der Ungarn nur in der Befestigungsart, da sie ganz den gleichen Dorn haben. Die eigentliche Pfeilspitze aber unterscheidet sich auffällig dadurch, dass die Pfeile der Avaren *dreiflügelig*, die der Ungarn aber, wie oben erwähnt nur *zweiflügelig* sind.

Unter den ungarischen Pfeilspitzen gibt es viele, die manchen Pflanzenblätterformen auffallend ähnlich sind, andere wieder zeigen die fast genauen Linien von einigen geometrischen Figuren.

Alle diese verschiedenen Formen lassen sich in *sechs Grundtypen* einteilen, die auf Abb. 12 mit den Buchstaben *A, B, C, D, E* und *F* bezeichnet sind. Die am häufigsten vorkommenden Formen sind die der Typen *A, B* und *C*, die der Typen *D, E* und *F* kommen seltener vor, und bilden als solche eine eigene Gruppe. Die *Grundform* der ersten drei, ist geometrisch, *A* und *B* zeigen die Form des *Deltoides*, *B* hat die Form eines *Rhombus*. Die drei Formen unterscheiden sich eigentlich nur dadurch, dass die durch die grösste Breite hindurchgehende Querachse *c* näher zur Spitze, oder zum Dorn, oder im der Mitte zwischen beiden liegt.

Diese drei Pfeilspitzen-Typen kommen in einigen Variationen vor. In Abb. 13. sind die häufiger vorkommenden Variationen zusammengestellt und mit 2, 3, 4 u. 5 bezeichnet. Bei 2 sind nur die oberen Ränder gebogen, bei 3 auch die unteren, bei 4 sind beide Randlinien bogenförmig, jedoch so, dass die zwei Linien ineinander laufen, wodurch die den Laubblättern ähnlichen Formen entstehen. No. 5 zeigt bei *A* u. *B* zwei seltener vorkommende, auffallend breite Formen.

Wenn man nun sämtliche bisher bekannte Pfeilspitzen, die bisher nicht veröffentlichten des Szegeder Museums inbegriffen, nach obigem Schema gruppiert, so kommt man zu folgendem Ergebnis: Der am häufig-

figsten vorkommende Typ ist A, um die Hälfte weniger kommt auf B, und noch weniger auf C. (Die beigefügte Tabelle zeigt beispielsweise das Vorkommen und die Typenvariationen aller Szegeder Pfeilspitzen). Aber auch die einzelnen Variationen innerhalb einer Typengruppe kommen nicht gleichmässig vor, z. B. die Variation A 1 kam allein in mehr Fällen vor als A 2, A 3, A 4 und A 5 zusammengekommen. So dass mithin diese A 1. Pfeilspitze die am meisten vorkommende ist.

Die Gestalt dieses am meisten vorkommenden Types A ist dadurch auffallend, dass die breitere Seite des Deltoides gegen die Spitze gerichtet steht, wodurch die Pfeilspitze unserer Auffassung nach, vielleicht nicht genug spitzig ist, um wirksam zu sein. Ich denke aber hiebei kommt eben jenes physikalische Gesetz recht auffällig zum Ausdruck, dass je näher der Schwerpunkt der Pfeilspitze gegen die Spitze liegt, umso sicherer der Flug des Pfeiles ist. Man ist da vielleicht durch irgend einen Zufall auf diese Wahrheit gekommen und darum formte man die Pfeilspitzen nach dieser Form.

Die Variationen des Typ B kommen nicht nur in weniger Exemplaren vor, sondern auffallenderweise ist auch die Verhältniszahl unter einander gerade umgekehrt als bei Type A. Es kommen hier nämlich B 1 und B 2 in kleineren Zahl vor als B 3, und die am meisten vorkommende Form ist B 4, die typische Blattform.

Bei dem dritten Typ C, verteilt sich das Vorkommen der einzelnen Variationen fast ganz so wie bei B. Am seltensten ist C 1, etwas öfter kommt C 2, noch öfter kommt C 3 vor, aber die meisten Exemplare gehören zur Gruppe C 4 die wieder eine typische Blattform ist.

Die auf Abb. 12 mit D, E und F bezeichneten Pfeilspitzen bilden wie vorher erwähnt eine eigene Gruppe, nicht nur deshalb weil diese viel seltener vorkommen, als die anderen Formen, sondern auch darum, weil es ausschliesslich *Jagdpfeile* sind.

Gabelförmig oder *zweizackig* nenne ich die Form von D, von welchen wir im ganzen 14 Stück kennen. Es ist eine ungewöhnliche Form, bei der gewiss nicht die Spitze von Wichtigkeit war, sondern die zwischen den Spitzen befindliche *konkave Schneide*. Pfeilspitzen dieser Form kommen schon in der Eisenzeit in Sibirien vor,¹⁸ man findet sie auch im Kaukasus,¹⁹ dann bei den Wogulen und Ostyaken.²⁰ Bei den Tschuktschen und Korjaken wird diese Pfeilspitze noch heute gebraucht bei der Jagd grösseren Wildes.²¹

Noch ungewöhnlicher ist die Form der Pfeilspitzen vom Typ E. Sie kommt äusserst selten vor, wir kennen nur drei Stück davon. Diese Pfeilspitze hat überhaupt keine Spitze mehr, sondern nur eine *konvexe Schneide*

¹⁸ Buschan, Völkerkunde, II, 336.

¹⁹ Arch. Ért. XXXIII, 375.

²⁰ Buschan, II, 297.

²¹ Buschan, II, 303.

an Stelle derselben. Mit diesem Pfeil konnte man keine Tierhaut durchstechen, nur schneiden konnte man damit. Zu welchem besonderem Zweck diese Pfeilspitze wohl diente wissen wir nicht.

Der sechste in der Reihe ist Typ *F*. Die Form fällt aus der Reihe der übrigen heraus, da er nicht flach, sondern schmal *drei-*, manchmal auch *vierkantig* ist. Diese Pfeilspitzen sind gewöhnlich (ohne Dorn) 35—55 mm lang, und die grösste Breite ist 8—10 mm. Ausnahmsweise gibt es auch grössere Stücke davon. Die Pfeile dienten wohl zum Schiessen von Vögeln kleineren Pelztieren, deren Fell man nicht zu stark verletzen wollte.

Aus den Fundberichten und Beschreibungen wissen wir, dass man in den ungarischen Gräbern auch anders geformte Pfeile fand. Und zwar fand man Pfeile mit *Tüllen* statt Dornen, und Pfeile mit *Widerhacken*. Diese Pfeilformen sind bisher nur vereinzelt gefunden worden, so dass man es jedenfalls abwarten muss bis eine genügende Zahl, aus einwandfrei eröffneten und bestimmten Gräbern zu Tage kommen, M. E. sind beide Gattungen fremdes Gut in den ungarischen Gräbern, und gewiss Pfeile von Armbrüsten.

Die verschiedenen Formen der Pfeilspitzen scheinen geeignet zu sein eine zeitliche Ordnung unter denselben zu schaffen. Leider kann man das mit dem bisher bekannten Material noch nicht wagen, da die meisten diesbezüglichen Funde ohne genaue Zeitbestimmung gehoben wurden, und wo man die Zeit des Grabes wusste, kann man trotzdem die einzelnen Typen nicht von einander trennen, weil dieselben meist gemischt vorkommen. Es wird wohl so sein, dass man immer verschiedene Typen gleichzeitig gebrauchte, um damit verschiedenen Zwecken dienen zu können. Nur so kann man es sich erklären warum in den Gräbern immer mehrerlei Pfeilspitzen vorkommen. Verschiedene Formen und Grössen von Pfeilen kommen schon in der Vorzeit in Sibirien vor. Man fand dort zahlreiche Pfeilspitzen mit Schaftstachel, deren ältere Arten lanzettlich, blattförmig, bolzenartig, zweiteilig oder vierkantig sind.²²

Ein wichtiger Teil des Pfeiles ist der *Schaft*, wichtig ist seine Form, seine Oberfläche und sein Gewicht. Bisher wussten wir nur, dass die ungarischen Pfeilspitzen in irgend ein Holz befestigt waren, da man an dem Dorne derselben oft Spuren von Holz gefunden hat. Oft kommen auch die durch den Eisenrost verhärteten und konserwierten Spuren irgend einer Umwicklung am Pfeildorn vor. Wie lange, wie dick und aus welchem Holz dieser Pfeilschaft war, wussten wir bisher nicht. Wenn man aber untersucht welche Eigenschaften ein guter Pfeilschaft besitzen muss, ist diese Frage leicht zu beantworten. Der gute Pfeilschaft muss ein geringes Gewicht haben, denn je grösser der Unterschied des Gewichtes zwischen Pfeilspitze und Schaft ist, das heisst je schwerer die Spitze und je leichter der Schaft ist, umso sicherer ist der Flug des Pfeiles. Hält man dies vor Augen, so ist es ausgeschlossen, dass der Pfeilschaft aus vollem Rundholz

²² Buschan, II, 338.

geschnitzt gewesen sein könne. Ein 8—10 mm dicker, 60—70 cm langer, runder Holzstab ist immer um ein vielfaches schwerer als jede ungarische Pfeilspitze.

Zweitens muss das Holz des Pfeiles unbedingt gerade sein, denn jede Krümmung leitet bekanntlich den Pfeil aus der geraden Flugbahn heraus. Aus gewachsenen Zweigen kann man so lange, unbedingt gerade Stücke nicht immer oder selten finden, besonders nicht in grossen Mengen. Aus gespaltenem Holz kann man wohl unbegrenzt viele gerade Pfeilschäfte verfertigen, nur fanden unsere Vorfahren kaum das dazu geeignete Holz auf den baumlosen Steppen der Urheimat. Denn so viel ist gewiss, dass sie des Holz zu ihren Pfeilen dort nahmen, wo sie eben waren, es ist nicht wahrscheinlich, dass sie dieses Material durch Kauf oder Tausch von weit her gebracht hätten. Wenn wir also alle diese Gesichtspunkte in Betracht nehmen, so finden wir nur eine einzige Holzart, die allen diesen Anforderungen entspricht, und dies ist das gewöhnliche Schilfrohr (*Phragmites vulgaris*). Das Rohr ist in trockenem Zustande sehr leicht, unbedingt gerade, beansprucht keine besondere Bearbeitung und stand in den in Frage kommenden Gebieten in unbegrenzter Menge zur Verfügung. Bei Untersuchung der Pfeilspitzen zeigt es sich dass die Dorne dieser Spitzen nur in Rohr befestigt gewesen sein können. Denn Pfeilspitzen mit Dornen kann man nur in röhrenförmiges Holz, also in Rohr, oder höchstens in gebohrte Löcher stecken. Ein Loch von 6—8 mm Durchmesser in volles Holz zu bohren erfordert wenigstens eine Dicke des Stabes von 15—18 mm. Das ist aber ganz ausgeschlossen, denn so dicke Pfeilschäfte konnte man nicht mit unseren kleinen, leichten Eisenspitzen versehen. Vorhin erwähnte ich, dass man am Dorn vieler Pfeilspitzen eine Umwicklung feststellen kann. Auch dieses zeigt, dass es nur Rohr gewesen sein kann in dem der Dorn steckte denn nur dieses konnte man, (da es sich gewiss beim Hineinstecken des Eisendornes spaltete) mit Bast oder irgend etwas Ähnlichem, umbinden. An den 125 ungarischen Pfeilspitzen und an den noch zahlreicheren avarischen Spitzen des Szegeder Museums konnte man diese Frage gut und gründlich studieren und m. E. einwandfrei lösen. Aber auch die ethnologische Vergleichung bestärkt uns in dieser Frage. Alle jene östlichen Völker, die den Turkistanbogen kennen verwendeten zum Pfeilschaft das Rohr.

Die *Länge* des Pfeiles wurde schon einmal bei der Beschreibung des Bogens erwähnt. Natürlich richtete sich die Länge des Scharftes immer nach der Spannweite des Bogens, so dass unser Pfeil, nach Berechnung, eine ungefähre Länge von 60—70 cm hatte, was anderseits auch die Länge der Pfeilköcher beweist. Ein 60—70 cm langes Rohrstück hat die Dicke von 8—10 mm, was den Anforderungen ganz gut entspricht. Die Pfeilspitze war in das untere, dickere Ende des Rohrs gesteckt und war wahrscheinlich mit irgend einem Klebstoff (Wachs oder Harz) hineingeklebt, ausserdem wie schon oben erwähnt, mit einem dünnen schmalen

Streifen von Bast oder Faser mehrfach umwunden und auch hier verklebt. (Abb. 14, b.) Am unteren Ende des Pfeiles war das Rohr rund oder eckig eingekerbt (Abb. 14, c).

Ein wichtiger Bestandteil des Pfeiles ist noch die *Befiederung*. Man nahm die Schwungfeder von grösseren Vögeln, von der Trappe oder vom Adler, deren heruntergerissene Fahnen man an die Seiten des Pfeilschaftes mit Fischleim aufklebte.

V. Der Pfeilköcher.

Der gefiederte Pfeil mit Rohrschaft war ein zerbrechlicher und empfindlicher Gegenstand, so ist es wohl begreiflich, dass man die Pfeile in besonderen Behältern aufbewahren musste, in denen sie gegen alle Unbilden des Wetters, dann gegen Bruch bei Wanderungen, geborgen und geschützt waren. Diesem Zwecke diente der *Pfeilköcher*. Wie die ungarische Benennung des Gegenstandes *tegez* beweist, kannten die Ungarn den Köcher schon in uralten Zeiten, als sie noch mit den anderen finno-ugrischen Völkern in Gemeinschaft lebten. Neben dieser alten Bezeichnung kommt aber schon ziemlich früh ein anderer, aus dem slawischen entlehnter Name, *puzdra* in Gebrauch. Da der ursprüngliche ungarische Namen des *Bogenköchers* aus leicht begreiflichen Gründen schon vor langer Zeit verloren ging, meinte man später *tegez* und *puzdra* seien zwei verschiedene Gegenstände gewesen, der eine bedeutete wohl *Pfeilköcher*, der andere *Bogenköcher*. Und doch war auch *puzdra* nur ein Pfeilköcher, m. E. allesdings ein Köcher anderer Form, es kann wohl möglich sein, dass es der Köcher der Armbrustpfeile war. Die verschiedene Gestalt der beiden Köcherarten erklärt es vielleicht auch warum beide Benennungen neben einander bestehen blieben, und das neuere *puzdra* das ältere *tegez* nicht verdrängte wie es in anderen zahllosen Fällen vorkam.

Der *Pfeilköcher* der Ungarn der Landnahmezeit war ganz anders geformt, als jener den man heute aus Abbildungen und einigen erhaltenen Museums-Stücken als solchen kennt. Dieses sind nämlich immer *Bogenköcher* und ausnahmslos Stücke aus dem 16. und 17. Jahrhundert, von Osmanisch-Türkischer Herkunft denen oft der Pfeilköcher angeschlossen oder eingebaut ist.

Von den alten Pfeilköchern des 9—11. Jahrhunderts ist uns kein einziges Stück erhalten geblieben. Was wir über den Gegenstand wissen stützt sich ganz allein auf die Gräberfunde und beruht auf Beobachtungen bei den Ausgrabungen.

Reitervölker tragen den Pfeilköcher immer an der rechten Seite mittels Riemen oder Schnüren an den Leibriemen angehängt. So war es gewiss auch bei den Ungarn, doch in späterer Zeit im 16. und 17. Jahrhundert offensichtlich unter türkischem Einfluss, trug man den Köcher auf der linken Schulter. Das sieht man auf den alten Abbildungen.

Die Frage wo und an welcher Seite die Ungarn des 9—10. Jahrhunderts den Köcher trugen kann leider nicht ganz einwandfrei beantwortet werden, denn die Grabfunde geben darüber keine bestimmte Auskunft. Man findet nämlich die Köcher nicht an der ihnen zukommenden Stelle im Grabe, sondern nur zufällig hineingelegt, einmal rechts, dann wieder links, zu Füßen oder beim Kopf, ganz unregelmässig. Die beiliegende Tabelle (S. 208.) zeigt eine übersichtliche Zusammenstellung der diesbezüglichen Funde des Szegeder Museums.

Dass ein Köcher im Grabe gewesen, beweisen zweierlei Umstände: 1. Die im Grabe auffindbaren Überreste des Pfeilköchers, 2. Wenn solche nicht mehr vorhanden sind, das Vorkommen von mehreren beisammen liegenden Pfeilspitzen. Letzterer Umstand beweist darum das Vorhandensein eines Köchers, weil es gewiss auch solche Stücke gegeben hat, auf denen keine Eisenteile waren, und dieselben deshalb im Grabe ganz verwesten. Aber die beisammenliegenden Pfeilspitzen zeigen es ganz bestimmt, dass sie einst in einen Köcher hineingelegt waren. Deshalb haben wir in die Tabelle nicht nur die unbedingt sicheren Köcherfragmente aufgenommen, sondern auch das Vorkommen der Pfeilspitzen-Gruppen. Einen unversehrten Pfeilköcher konnte man bis heute leider nicht finden, es ist auch keine Aussicht je einen solchen aus der Erde heben zu können. Doch die Gestalt und Form, die Masze der Köcher konnte man in mehreren Fällen ganz gut beobachten.

Viererei *Eisenbeschläge* kommen am Köcher vor. 1. Fingerbreite, sehr dünne *Reifen*, manchmal auch zwei oder drei, die den Köcher quer umringten. 2. Gerade *Eisenstäbchen* von beiläufig 5 mm Breite, auf der einen Seite halbrund, auf der anderen flach. Diese liegen immer in Längsrichtung des Köchers. 3. Ein oder zwei *Hängeösen*. 4. Eine breitere *Eisen- oder Beinplatte*, die einen Teil des Deckels bildete.

Die verschiedenen Fundorte und Funde von Pfeilköchern ausserhalb des Szegeder Museums sind im ungarischen Teil, Seite 209. ff. einzeln angeführt. Auch die Funde des Szegeder Museums sind dort anschliessend ausführlich beschrieben. In *Medgyesegyháza* fand man im 8. Grab; in *Kiszombor-B.* in den Gräbern Nr. 12, 26, 167, 217, (Abb. 16, *d*, Abb. 18, *c*), 284 (Abb. 16, *e*, Abb. 18, *h*, Abb. 15, *4*), 363; in *Kiszombor-C.* 13 (Abb. 16, *a*), 24 (Abb. 18, *i*); in *Kiszombor-E.* 13, 30, 35 (Abb. 18, *g*); in *Kiszombor-F.* 1. Im Gräberfeld *Makkoserdő* im Grab 7. (Abb. 18, *a*), 63. (Abb. 18, *b*), 64, 98 (Abb. 18, *f*). Im aus dem 11. Jahrhundert stammenden Grabfeld *Deszk-D.* waren im Grab Nr. 57, 65 (Abb. 15, 2), 73, 76 (Abb. 16, *b*, Abb. 18, *d* und *e*, Abb. 15, *1. a* und *b*), und 164. Reste vom Pfeilköcher. Auch im Fund von *Szeged-Királyhalom* war ein Stückchen vom Eisenbeschlag des Köchers.

Auf Grund dieser Funde von Eisenreifen und Stäbchen konnte man die *Masze* und *Form* des Köchers bestimmen. Die Länge des Köchers wurde einmal mit 0.80, ein andermal mit 0.70 m gemessen. Die Breite schwankte

zwischen 9—12 cm, einmal war es 14 cm. Die Form ist meist einer flach-runden, geraden langen Schachtel ähnlich, die an einem Ende einen Deckel hatte. Die Form des unteren Querschnittes ist am häufigsten eine Ellipse (Abb. 17, *a*), manchmal an der einer Seite gerade (Abb. 17, *b*), oder auch eingebogen (Abb. 17, *c*). Es kam auch einmal ein Köcher mit kreisrundem Boden zu Tage. Am oberen Ende war der Köcher abweichend von der Form des Bodens meist länglich viereckig.

Die *Eisenbeschläge* dienten gewiss zur Versteifung und Stärkung des aus weicheeren Stoffen verfertigten Köchers, andernteils dienten sie wohl auch zur Verzierung desselben.

Die auf Grund der Grabfunde und der Beobachtungen durchgeführte *Rekonstruktion* zeigt den Pfeilköcher in folgender Form: Den unteren Rand des Behälters umringte ein 10—14 mm breiter *Reifen* aus Eisen, der mit einigen Nägeln an das den Boden bildende, vielleicht 1 cm dicke Brettchen angenagelt war. In einem Falle war der Reifen mit 24 Bronzenägeln angebracht. Dies ist aber nur eine Ausnahme, meistens kann man nur 8—10 Nägel feststellen. Der 1—2 mm dicke Reifen ist fast immer glatt, einmal (Kiszombor-B. 284) ist ein schwacher Versuch einer Verzierung zu sehen (Abb. 16, *c*) ein andermal (Kiszombor-C. 13) war der obere Rand des Reifen bogenförmig eingekerbt (Abb. 16, *a*). Aus diesem unteren Reifen gingen die halbrunden dünnen *Eisenstäbchen* (4—5 an der Zahl) nach aufwärts in Längsrichtung des Köchers. Die Stäbchen sind entweder an den Reifen angeschmiedet oder mit einem Nagel dort befestigt (Abb. 16, *a*). Wie lange die einzelnen Stäbchen waren und wie hoch sie an dem Köcher hinaufreichten, wissen wir nicht, dies konnte man nie genau beobachten da das sehr dünne Eisen immer zerbrochen und meistens auch durch Rost vernichtet ist. An ihrem oberen Ende sind die Eisenstäbchen blattförmig vorbereitet und mit einer Niete an die Wand des Köchers befestigt gewesen.

Auch den oberen Rand des Köchers umfasste ein etwas breiterer *Reifen*, dessen Form wir aber leider nicht so genau feststellen können wie die des unteren Reifen. Da aber diese Reifen meistens nicht rund gebogen waren sondern gerade sind, und stellenweise auch zu abgerundeten Ecken umbogen waren, kann man folgern, dass sie nicht die gleiche Form der entsprechenden unteren Reifen hatten, sondern vielmehr von mehr viereckiger Form waren. Auch von diesen Reifen gingen ganz gleiche dünne halbrunde Eisenstäbchen längs des Köchers nach abwärts. Auch diese hatten die Blattförmigen Enden mit der Befestigungs-Niete. Es kann auch sein, dass manche Stäbchen die ganze Länge des Köchers durchaus, von einem Reifen zum anderen liefen.

Eine andere typische und leicht erkennbare Einzelheit des Köchers besitzen wir in den *Aufhängeösen*. (Abb. 18, *f-i*). Es sind dies eigentlich auch nur dünne Eisenstäbchen ganz so wie die anderen, nur sind sie an einer Stelle ösenartig ausgebogen um einen Ring oder einen Riemen oder

eine Schnur hindurch ziehen zu können. Zur Befestigung dienen auch hier die blattförmigen Verbreiterungen mit Nieten. Es gab auch kurze Ösen ohne Stäbchen. Die Köcher hatten meist zwei dieser Hängeösen.

Eine schwer zu beantwortende Frage ist die Rekonstruktion des *Deckels*. Die Pfeile waren so in den Köcher getan, dass die eisernen Spitzen *nach oben* gerichtet waren. In den Gräbern findet man manchmal die zusammengerosteten Pfeilspitzen auf einer breiteren Eisenplatte aufliegend. Auch anders gelagerte Eisenplatten fand man an der Pfeilspitzengruppe. In einem Fall hatte diese querliegende Eisenplatte an beiden Enden je eine kleine Verlängerung mit einem rundem Loch. Das waren gewiss die Angelpunkte des drehbaren Deckels. Auch das Szegeder Museum besitzt einige Deckelplatten, u. zw. aus dem Gräbern Nr. 1. von *Kiszombor-F.*, 12. *Kiszombor-B.*, 65. *Deszk-D.* (Abb. 15, 2). Die Platte aus *Kiszombor-B.* 284. war mit langen Nägeln auf ein Holzstück aufgenagelt. Dies mag aber erst eine spätere notdürftige Befestigungsart gewesen sein, was man an den regellos angebrachten Nägeln ersehen kann. Die ursprüngliche Befestigungsweise zeigen jene dünnen Eisenstäbchen, deren blattförmige Enden an die Platte angenietet waren (Abb. 15, 4). Die Eisenstäbchen waren am Rande der Platte nach abwärts umgebogen, doch wie lange sie dort noch weitergingen liess sich nicht ermitteln. An einem anderen Stück, aus dem Grab Nr. 76. *Deszk-D.* hatte das eine Stäbchen noch 9·5 cm Länge (Abb. 15, 1. c). Interessant ist es aber, dass in diesem Falle die Deckelplatte nicht wie die vorhergehenden aus Eisen, sondern aus Bein geschnitten ist (Abb. 15, 1. a), die Form und Masse entsprechen aber im Ganzen denen der Eisenplatten. Auch auf dieser 2 mm dicken Beinplatte waren die beiden Eisenstäbchen ganz so angeordnet und befestigt wie an der Eisenplatte von *Kiszombor-B.* 284. Zu dieser Platte gehört noch eine schmalere Leiste aus Bein (Abb. 15, 1. b), mit drei Befestigungslöchern. Aus dem Grab 26. von *Kiszombor-B.* ist das Bruchstück einer zweiten solchen Beinplatte herausgekommen (Abb. 15, 3). Auch diese Platte hatte noch eine schmalere Leiste mit zwei Endigungen wie die von *Deszk-D.* 76., auch die drei Bronzenägel zum Befestigen stecken noch darinnen (Abb. 15, 3. b).

Es ist schwer zu bestimmen, auf welche Weise diese Eisen- oder Beinplatten auf dem Deckel des Köchers befestigt waren, oder welche Form dieser Deckel überhaupt hatte. In diesem Punkte verlassen uns die Beobachtungen der Grabfunde weshalb wir uns neuerdings an die ethnographischen Parallelen um Auskunft wenden müssen.

Wenn man weiss welche Gestalt der Köcher hatte, wie die Pfeile in demselben hineingetan waren, finden wir leicht entsprechende Analogien. Köcher die beiden Bedingungen entsprechen finden sich weit verbreitet in den Ländern wo der Turkistanbogen zuhause ist. Auf den im Berliner Museum für Völkerkunde befindlichen Turfan-Bildern findet man einige Köcher abgebildet von denen wir zwei Beispiele in der Skizze auf Abb.

19. wiedergeben. Beide Köcher wurden einst von türkischen Uiguren getragen das eine Bild stammt aus Chotscho, das andere aus Bázäklik in Ost-Turkistan. Der erste Köcher (Abb. 19, *a*) ist im Durchschnitt wahrscheinlich elliptisch geformt, unten breiter, nach oben schmaler werdend, doch mit breiterem Deckel. Am unteren Rande ist ein metallener Reifen und auch der Länge nach laufen metallene Stäbchen, die von breiteren Spangen am Köcher festgehalten werden. Eigentümlich ist das obere Ende des Köchers. Er hat einen auf und zuklappbaren Deckel, wahrscheinlich aus Leder, wie auch der übrige Teil aus Leder war. Wenn der Deckel heruntergeschlagen ist (wie in der Zeichnung), so ist der Köcher nicht nur an seinem oberen Ende sondern auch noch ein Stück an der Seite offen damit man die Pfeile besser und leichter herausziehen könne. *A. von Le Coq* der Entdecker und Retter der Bilder meint, dieser ältere Tup sei iranischen Ursprunges, vielleicht auch türkischen Herkunft.²³ Die Krieger mit sassanidischer Rüstung auf den Wandbildern von Kutscha, dann die auf den Bildern im Manichäer-Gebäude von Chotscho, so auch die Reiter der Felsenzeichnungen am Jenissei, tragen solche Köcher.

Diese Köcherform würde ganz gut der Form des ungarischen Köchers entsprechen, die unteren Teile und die Metallbeschläge betreffend. Der obere runde Teil aber entspricht keineswegs unseren Grabfunden. Hingegen zeigt der zweite Köcher *b* auf Abb. 19., schon bedeutend mehr Ähnlichkeit mit dem Rekonstruierten Oberteil des ungarischen Köchers. Dieser ist nämlich oben nicht rund, sondern länglich viereckig, so dass auf diesem Deckel unsere breiten Eisen- oder Beinplatten ganz gut passen würden. Es kann leicht möglich sein, dass unsere Eisen- oder Beinplatten auf dem oberen Ende eines solchen Klappdeckels befestigt waren, so wie es die Rekonstruktion des Köchers auf Abb. 20. zeigt. Dann waren jene seitwärts niedergebogenen Eisenstäbchen an den Enden mit einer Niete oder einem Stift an das um den Hals des Köchers laufende Eisenband befestigt und diese dienten dort als Drehpunkte beim auf und zuklappen des Deckels. Ich denke der ungarische Köcher lässt sich ganz gut aus den beiden Uigurischen Köcherformen ableiten.

Bei Beantwortung der Frage aus welchem *Stoff* der Köcher verfertigt war, kommt uns wieder die Ethnologie zu Hilfe. Der Köcher der Ostjaken ist aus Holz geschnitzt oder aus Tierleder verfertigt, die Korjaken verfertigen ihren Köcher aus Leder, den sie mit Stickereien verzieren. In Westbirma besteht der Köcher aus einem zwischen Stäbchen gespannten Geflecht. Auf der Insel Hainau wird er aus Bambus verfertigt und hat einen Lederdeckel. Der Köcher der Tschuktschen ist aus Leder und ist mit weissem Renntierhaar in schönen Ornamenten ausgenäht. Die Giljaken und Golden machen ihren Köcher aus Holz und verzieren die Vorderseite mit einem Rankenornament. Der Köcher der Mordwinen ist aus

²³ A. von Le Coq, Bilderatlas, 21.

Baumrinde gefertigt, der der Baschkiren zum Teil mit Bärenfell überzogen. Die oben beschriebenen Köcher der Uiguren waren aus färbigen Leder und innen mit Tuch gefüttert.

An den Eisenbeschlägen des ungarischen Köchers kann man oftmals eine braune leicht verbröckelnde Masse angeklebt finden, manchmal sieht man auch Spuren und die Faserform des Holzes daran. Der Boden und der obere Teil des Deckels war gewiss aus Holz, dass aber die rundgebo-genen Seiten des Köchers auch aus Holz gewesen wären, ist nicht wahr-scheinlich. An den in Längsrichtung laufenden Eisenstäbchen findet man niemals Nägel, sondern immer nur Nieten. Holz pflegt man aber bekannt-lich nicht zu nieten, sondern zu nageln. Die Nieten verwendet man nur wenn man Metall auf Metall, oder Metall mit Leder oder einem ähnlichen zähen, nicht spaltbaren Stoff verbindet. Man könnte höchstens annehmen, dass die Seitenteile des Köchers aus Baumrinde gebogen waren (Birken-rinde) aber auch dann war er gewiss noch mit Leder überzogen. Man weiss welche Rolle die Birkenrinde bei fast allen Sibirischen verwandten Völkern spielte, so dass es sich vermuten lässt, auch die Urmagyaren be-dienten sich ihrer. Doch ist die nächstliegende Annahme die, dass die Sei-ten des Köchers aus dickem *Leder* verfertigt waren. Die Eisenbeschläge verwendete man zur Versteifung des Leders, ausserdem dass sie zur Zier-de dienten.

In den Gräbern findet man verhältnismässig wenig Pfeilspitzen im Köcher. Meistens sind es drei-vier Stück, sechs-sieben sind die grösste Zahl die vorkommt. Und doch zeigen die Masse des Köchers dass in dem-selben wenigstens 15—20 Pfeile Platz hatten. Es scheint dass man in's Grab grundsätzlich nur wenige Pfeile legte.

Die Pfeile aus dem Köcher *herauszuziehen* mag leicht gewesen sein, wenn er auch vollgestopft war, aber wie man die Pfeile in den Köcher *hineingetan* hat, wo doch die Fiederung unten und die Spitze nach oben gerichtet war ist schwer begreiflich. Wenn man die Pfeile von *oben* hinein-gesteckt hat, so war dies gewiss eine schwere und heikle Arbeit, wenn man darauf achten musste, dass die Schäfte nicht zerbrochen und beson-ders die Befiederung nicht vereltzt werden sollte. Nach Le Coq's Mei-nung²⁴ war am unteren Ende des Köchers eine verschliessbare Öffnung durch die man die Pfeile von unten hineinschieben konnte. Das ist wirk-lich die einzige denkbare Art um die Pfeile unversehrt in den Köcher brin-gen zu können. Auch der ungarische Köcher kann so eingerichtet ge-wesen sein, vielleicht konnte man den ganzen Boden, oder den ganzen Köcher der Länge nach öffnen, so wie beim Holzköcher der Ostjaken.

István Zichy schreibt an einer Stelle,²⁵ dass mit der Verbreitung des Christentums bei den Ungarn die Gewohnheit dem Toten die Waffen mit-

²⁴ Bilderatlas, 66.

²⁵ Turan, 1917. 162.

zugeben scheinbar verschwunden ist, vielleicht auch verboten war, so dass wir den Köcher erst wieder auf den im 14—15. Jahrhundert entstandenen Wandbildern in den Kirchen des Széklerlandes wiederfinden. Diese Behauptung wird aber dadurch entkräftigt, dass unsere diesbezüglichen wichtigsten Funde gerade aus Gräbern der ersten christlichen Könige, aus dem Gräberfeld von *Deszk-D.* herauskamen. Zwölf Bogen, sieben Köcher und 89 Pfeile fand man dort.

IV. Schluss.

Die vollkommene Waffe, die die Ungarn in ihre Heimat mitbrachten, der *Bogen* vom Turkistan-Typ, die blattförmigen *Pfeilspitzen*, der verschliessbare *Pfeilköcher* und der aus Pelzwerk verfertigten *Bogenköcher*, blieben hier augenscheinlich nicht lange in allgemeinem Gebrauch. Es wäre eine besondere Aufgabe diese Zeit zu bestimmen, m. E. nach kann es länger als zwei Jahrhunderte nicht gedauert haben. Im 13. Jahrhundert, beim Einbruchs der Mongolen, gebrauchten die Ungarn schon lange nicht mehr ihre alten Waffen. Es wiederholte sich damals das was sich bei der Invasion der Ungarn abspielte. Jetzt waren die Mongolen im Vorteil, weil jetzt sie im Besitze dieser Waffe waren, wie damals die Ungarn.

Die kriegserische Überlegenheit der Ungarn über ihre Nachbarn und über die westlichen Völker dauerte nur so lange, als sie über diese vollkommene alte Waffe verfügten. Es benutzten zwar auch die Gegner der Ungarn einen Bogen als Waffe, es war dies aber bekanntlich nur ein sogenannter einfacher Bogen. Aber auch dieser war nicht allgemein gebräuchlich, hauptsächlich die Bretonen, Normannen und die Angelsachsen benützten ihn und hatten Bogenschützen im Heere, dahingegen ist er bei den Völkern germanischen Stammes kaum anders als auf der Jagd gebraucht worden, ja sie verabscheuten ihn im Kriege, als eine knabenhafte und tückische Waffe.²⁶ Es ist aber unverständlich, warum man damals nicht den besseren Turkistanbogen übernommen hat, da man sich doch von den Vorzügen desselben überzeugen konnte. Wahrscheinlich deshalb, weil man die Handhabung dieses Bogens nicht verstand, die Verfertigung noch viel weniger. Und dann konnte man damals natürlich die Kriegswaffen nicht im „neutralen“ Auslande zu Tausenden kaufen, wie heutigen Tages. Die ungarischen Bogenerzeuger aber wollten wahrscheinlich keine solche „Kriegslieferungen“ übernehmen. Andere Zeiten, andere Kriegssitten!

Dass diese vorzügliche Waffe bei den Ungarn doch ausser Gebrauch kam, hat gewiss besondere Gründe.

²⁶ A. Demin, Die Kriegswaffen, 66.

Als die Ungarn sich in ihrer neuen Heimat zum Christentum bekehrten, begann natürlich die ungehemmte Verbreitung der westlichen Kultur in ihren Reihen. Wir wissen dass unter König Stefan d. H. und seiner Nachfolger viele deutsche Einwanderer kamen, unter ihnen zahlreiche Ritter, die dann an den Kriegszügen der Könige teilnahmen und einen grossen Einfluss auf die Umgestaltung des ungarischen Kriegswesens ausübten.²⁷ Wahrscheinlich bedienten sich anfangs die Vornehmeren der westlichen Waffen, aber rasch verbreitete sich dann die neue Mode auch in den unteren Schichten des Volkes. Das Verschwinden des alten Bogens wird wohl bei den oberen Schichten begonnen haben, bei Führern und Herren, und blieb nur bei jenen im Gebrauch, die die alte nomade Viehzucht betrieben. Als dann später diese alte Lebensweise eine merkliche Umgestaltung erfuhr oder ganz aufhörte, hat auch der alte Bogen seine Laufbahn als wichtigste Waffe beendet, er wurde weiter nur mehr als Jagdwaffe verwendet.

Ein anderer Grund seines Verschwindens mag der gewesen sein, dass man mit der Zeit die ursprünglichen Kunstgriffe und Verfertigungsgeheimnisse vergessen hat nachdem die alten Meister ausgestorben waren. Der unmittelbare Grund war vielleicht der, dass nachdem die oberen Kreise aufhörten Käufer und Besteller zu sein, es sich nicht mehr lohnte gute, schöne und teure Bogen zu verfertigen. Dadurch verschlechterte sich natürlich die Verfertigungstechnik, schliesslich geriet die Verfertigung in die Hände der Stümper. Und da die Überlegenheit dieser Waffe eben auf der Vollkommenheit und Sorgfalt der Verfertigung gegründet war, ist es natürlich dass dies das Ende der Waffe war, wenn diese Qualitätsbedingungen verloren gegangen waren.

Einen dritten Grund des Verschwinden des Bogens kann man vielleicht in den veränderten klimatischen Verhältnissen finden. Es ist auffallend dass den Turkistan-Bogen hauptsächlich jene Völker gebrauchten, die in sogenannten Trockenklima-Zonen wohnen. Man weiss dass das Klima des Landes der Parther trocken war, welches ihrem Bogen dauernde Spannkraft gewährte. Im Winter dagegen führten sie keine Feldzüge. Auch nachts haben sie niemals gefochten, da der Nachttau die Bogensehnen erschlaffte.²⁸ (Als die Ungarn im Jahre 954 das französische Kloster bei Lobez bestürmten, trat ein plötzlicher Regen ein, weshalb sie die Belagerung aufgaben). Das Klima Ungarns hat zwar vieles gemeinsam mit dem der Urheimat, und doch sind gewisse Unterschiede bemerkbar, da es in der neuen Heimat viel mehr Regen und Feuchtigkeit gab als dort. Dieser Klimaunterschied mag vielleicht auch zum Verschwinden des Bogens beigetragen haben.

Den Bogen der westlichen Völker hat bekanntlich die *Armbrust* verdrängt, welche von Frankreich ausgehend in schnellem Siegeslauf ganz

²⁷ Deutsch-ung. Heimatsblätter, II, 83.

²⁸ Jähns, Entwicklungsgeschichte, 305.

Europa eroberte. Wahrscheinlich hat diese Waffe den alten Bogen auch bei uns endgültig verdrängt. Es ist aber bemerkenswert, dass die Armbrust nicht mit den Deutschen oder Franzosen zu uns gekommen ist, sondern durch Vermittlung der Böhmen und Slowaken. Dies beweist der ungarische Namen der Armbrust *számszerij*. Es muss dies aber schon früh geschehen sein, denn obzwar man im 12. u. 13. Jahrhundert noch vorwiegend Pfeilspitzen mit Dornen in den Gräbern findet, kommen auch schon Pfeilspitzen mit Tüllenende vor, was auf die Verbreitung der Armbrust zeigt.

Der Bogen und der Pfeil gingen auch ihren gewohnten Entwicklungsgang, der so bezeichnend ist für vieles aus der Volkskunde: Ursprünglich war der Bogen die erste primitive Waffe des Menschen, wurde dann nach langsamer Entwicklung in seiner höchsten Blüte zur vollkommenen und ausgezeichneten Waffe, mit der schwindenden Zeit aber verliert er viel an Wert und Schätzung, bis er durch langsame Rückentwicklung immer tiefer sinkt, um schliesslich zur letzten Station seines Daseins zu kommen, wo er zum Spielzeug der Kinder wurde.

Die auf Pfeil und Bogen beziehenden sprachlichen Erörterungen des ungarischen Teils dieser Arbeit übergehend, will ich hier nur kurz einen Volksgebrauch erwähnen der sich auf diese Waffe bezieht.

Die alten Ungarn benützten wie auch andere Völker, den Pfeil statt des Würfels zur Losbestimmung z. B. bei Verteilung der Beute. Man zog Pfeile und warf Pfeile. Diese Gewohnheit ist in Verbindung mit der Feldgemeinschaft fast bis in unsere Zeit erhalten geblieben. Es gab Gegenden, wo man die gemeinsame Wiese jährlich vor der Mähezeit in so viele gleiche Teile geteilt, so viel es der Haushalte gab. Jedes Stück Wiese wurde nummeriert und die Nummern noch einmal auf besondere Zettel abgeschrieben die man dann in einen Topf getan. Nachher zog einer nach dem anderen und erhielt jeder das Stück Wiese, vorauf ihn sein Zettel hinweis. Diese Handlung hiess *nyil-húzás*, die *Pfeilziehung*, und das dadurch erhaltene Stück Wiese *nyilas-sagittarius* d. i. durch den Pfeil Erhaltenes. Auch liegende und bewegliche Güter wurden auf diese Art unter Verwandten geteilt. Es beweist dies, dass vor Alters her diese Handlung auch bei den Ungarn durch Ziehung der Pfeile geschehen sein muss.

Es gibt ausserdem eine ganze Reihe von Sprichwörtern und anderen volkstümlichen Redensarten in denen der Pfeil oder Bogen Erwähnung findet.

*

In der Schatzkammer des Merseburger Domes befindet sich das Bruchstück einer ungarischen Pfeilspitze, die man am Schauplatz der Schlacht bei *Riade* im Jahre 933. fand. Es sind jetzt gerade tausend Jahre seit jener bemerkenswerten und in ihrer Wirkung so wichtigen Schlacht bei Riade. „Ein Teil der Weltgeschichte haftet an dieser morschen Pfeil-

spitze. Sie ist gleichsam der scharfe Stachel der Erkenntniss, welche die Ungarn dort schmerzhaft traf und sie mahnte, dass sie an einem Wendepunkte standen, dass ihre Zukunft an andere Bedingungen gebunden sei, durch andere Mittel sicher gestellt werden müsse, als durch fortgesetzte Wagnisse und Beutezüge“ (Meynert).

Mit diesen Worten wollen auch wir unsere Arbeit schliessen. Wahrlich es war ein Wendepunkt in der Geschichte unserer Vorfahren, ihre Zukunft baute sich auf ganz anderer Grundlage auf.

Dr. Karl Cs. Sebestyén.

Honfoglaláskori sírok Ószentivánon és Bánkúton.

(Idetartozik az L—LII. tábla.)

Alig egy esztendő hiányzik a száz évből, amidőn a pestmegyei Benczuszta homokjában fekvő lovassír maradványairól a szél lefújta az évezredes takarót. Az arrafelé legeltető pásztorok lettek legelőször figyelmesek a csontvázra; mellékleteit összegyűjtötték és elvitték Szentkirályi Mór alispánhoz, aki az egész leletet a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozta. Legelőször Jankovics Miklós foglalkozott a lovassír mellékleteivel a Magyar Tudományos Akadémiában, mint a legelső honfoglaló magyarok egyikének, Bene vitéznek „legrégibb, eredeti maradványai”-val.¹

Jankovics, ha alaposabban nem is ismerte fel az egyes leletdarabokat, még sem tévedett megállapításában. Jól mondotta, hogy a legelső honfoglaló magyarok egyikének sírja került napfényre. Száz évvel ezelőtt, tökéletes határozottsággal ismeri fel a sír anyagát, mert valóban honfoglaláskori a lelet. Olyan, amilyen azóta is számtalanszor előfordult s amelyhez hasonlókorúak az itt ismertetendő leletek is.

1. Ószentiváni lelet.

1931. december havában Molnár András Jakab, ószentiváni lakos, Petőfi-utca 318. szám alatti telkén szántás közben csontvázat, mellette régiségeket talált. A régiségeket összeszedte és behozta intézetünkhöz. Bejelentette, hogy a csontváznak csak a fejét szántotta ki az eke, s ha tovább óhajtunk kutatni, találunk földjén épen elég csontot ezután is.

Az intézet igazgatójától e sorok írója kapott megbízást az ellenőrző és hitelesítő ásatások vezetésére. Az ásatást 1932. szeptember 5—7.-e között végeztük.

¹ wadassi Jankowich Mikós: „Egy magyar hősnek — hihetőleg Bene vitéznek, — ki még a tizedik század elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelenvolt, újonnan felfedezett tetemeiről, s öltözetének ékességeiről”. (A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei II. kötet 281—296. II. 3 táblával.)

A lelőhely halom oldalában van, amely a község déli sarkán, a leg-szélső ház kertjében fekszik. A halom névtelen. A térszínből kb. másfél méterrel emelkedik ki, félgömb szelvényű. Legnagyobb átmérője 12—14 m. A tulajdonos bemondása szerint az eke gyakran emel ki csontokat belőle és nagyon sok tárgy került már elő, amelyeket azonban eldobáltak. Az említett csontváz bolygatatlan részeit kutató árkokkal sikerült megtalálnunk.

A sír a már erősen lehordott halomban 35 cm mélyen feküdt, fejjel északkelet, lábbal délnyugat felé irányítva. Koponyája kivételével a csontváz teljesen bolygatatlanul maradt meg. Férfi csontváz, fejnélküli hossza 158. cm.

A találó tulajdonos által beszolgáltatott mellékletek a következők: 1 drb kéttágú, áttört, lemezescsüngő (L. tábla 10—13.). 2. 9. drb kéttágú kisebb csüngő (L. 1—9.). 3. 2 drb két-két füllel ellátott gomb (L. 15—16.). 4. 1 drb hármas- (L. 17.), 3 drb kettős- (L. 18—20.) és 4 drb egyéstagó-zású üveggyöngy (L. 21—24.). A csüngők és a gombok kivétel nélkül ezüstből készültek, az egyes részeket arannyal futtatták be.

A hitelesítő ásatás alkalmával a következő tárgyak kerültek elő:

1. A kiásott csontváz kulcscsontjain jobbról-balról egy-egy bronzból készült zárt karika (L. 26—27.). 2. A bordacsontok között egy darab rossz-ezüstből való, kétfülű boglár, arannyal bevonva (L. 14.). 3. A medence-csont felett csiholóvas (L. 28.). 4. Az alsó lábszárak külső oldalainál, a bokák felett egy-egy vaskengyel (L. 30—31.). 5. Jobb boka alatt vasból készült hevedercsat (L. 25.). 6. Jobb medencében vaskés töredékei (L. 29.).

Úgy a sír mellett, mint a halom területén újabb kutatóárkokat húztunk, de csak két bolygatott csontváz maradványait sikerült feltárni, ezek azonban távolságuk miatt nem tartozhatnak a sír anyagához.

1. Az összes kéttágú lemezescsüngők öntés útján készültek. A négy nagyobb, illetőleg kilenc kisebb díszítése egyforma. A nagyobbak felső-lemezei levélalakot utánzó sávós keretben índák és levelek stilizált mintáit utánozzák. A motívumok mélyített vonalakkal vannak egymástól elválasztva. A mélyedéseket arannyal vonták be. Középen csúcsaival összetett levelek állanak, amelyekből jobbra és balra szimmetrikusan két-két levél helyezkedik el, csúcsaikkal ellentétes irányban. A sávós keret alján a perem a minták felé körívesen behajlik, alsórésze pedig fülből végződik, amely az alsó lemezt tartja. A perem széle a levélalakú lemez közepétől behajlik, ezáltal a levélalakot még inkább utánozza.

Az alsó lemez majdnem tökéletes mása az 1897-ben előkerült tokaji kincs kéttágú csüngői alsó lemezeinek.² Ez is szívidomú, amelyen ugyan-csak jellegzetes a szívidomú áttörés. Minthogy az alsótag tökéletesen egyezik a tokaji példányok csüngőivel, leírását mellőzzük. A ruhára való

² Joseph Hampel: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I—III. Braunschweig, 1905. I. kötet 2311. sz. kép. Továbbiakban Hampel I. 2311.

felderősítés céljából a felsőlemezen, a felső és alsó csúcsnál, egy-egy fül van. A felsőtag hossza 3·64, az alsóé 3·58 cm, a két tag fülekkel együtt 7·26 cm hosszú.

2. Az L. 1—9. számú kisebb kéttagú csüngők nagyon gyakoriak az e korbeli leletekben. Egyszerre 25—30 darab is szokott előkerülni. Nem lehetetlen, hogy ebben a sírban is több volt, de a találó kezén elkallódott.

A felső része boglár, amelynek hátlapján felerősítésre szolgáló két fül van. Alján a szívalakú alsólemezt tartó fül helyezkedik el. A sávós keretű boglár közepén díszítetlen félgömb emelkedik ki, amelyet apró gömbökből álló sor vesz körül. A gömbsor arannyal van bevonva. Az elválasztó vonalak mélyítettek s ebből emelkednek ki a díszítőelemek.

A szívalakú csüngőlemez ugyancsak sávós keretű. A keret felső szélből fület formáltak. Ebbe kapcsolódik a felsőrész füle. A külső keretnek megfelelően, a lemez közepe is szívalakú. A keret és közép közötti részt ugyancsak aranyozott gömbsor választja el egymástól. A felsőrész átmérője 1·45, az alsóé 1·75 cm, a két tag együttes hossza a fülekkel 3·8 cm.

A kisebb csüngők közül az egyikről (LII. 6.) az alsótagot magához kapcsoló fül, használat közben letörött, a fület az egykori ötvös kis bronz-lemezből készített füllel pótolta és nítolással erősítette a felsőtaghoz.

3. Az L. 15. és 16. számú boglárok ugyanolyanok, mint az előbb említett kéttagú csüngők felsőrészei, de fül nélkül.

4. Sávós keretű a félgömb alakú, vékony ezüstlemezből készült boglár is (LII. 16., eredeti nagyság). Közepén a díszítetlen kis félgömb idomú dísz három köralakban elhelyezkedő gömbsor veszi körül. Az egyes gyűrűket elválasztó mélyített vonal, továbbá a középső félgömböt és a sávós keretet kivéve az egész boglár aranyozva van. Egyik kis részen letörött. Átmérője 2·1, magassága 0·5 cm. Hátulja mélyített. A két felerősítésre szolgáló fül közül csak az egyik van meg, a másik még sírba kerülése előtt letörött. Helyette a boglárt keresztül lyukasztották és így erősítették fel.

5. Az L. 26. és 27. számú vékony ezüsthuzalból készült két zárt karika valószínűleg hajkarika volt. Bár a csontváz koponyája ásatásunk alkalmával már nem volt meg, azért megállapíthattuk, hogy a karikák a koponya két oldalán, közvetlenül a fülek magasságában feküdtek. Átmérőjük 3 cm.

6. A tűzikésztséghez tartozó kovadarabot a legfigyelmesebb kutatás mellett sem találhattuk meg. Csak a csiholóvas került elő, amely 9 cm hosszú. A rajta levő rozsdafoltokon az egykori szövet lenyomatai határozottan meglátszanak. A két szár egymástól való távolsága, széltől-szélig számítva 4·5 cm.

7. A medencében talált kiskés (L. 29.) fogóján a fanyélnek nyomait felismerhetjük. A penge három darabba van törve. A nyélen lyukak nincsenek s így valószínű, hogy a fanyélbe beleégették. Ezt látszik igazolni az is, hogy a nyélbe égetett pengeresz aránylag nagyon keskeny és vé-

kony. A kés egész hossza 11·5 cm, amelynek körülbelül egyharmadát égették be a nyélbe.

8. A két kengyel (L. 30., 31.) és vascsat (L. 25.) a csontváz lábainál feküdt. A vascsat 4·5 cm széles és 5·5 cm hosszú.

A két kengyel közül csak az egyiket sikerült teljesen rekonstruálni. Gömbölyű vasból készült, amelyet a széles talpnál laposra kovácsoltak. Körtealakú. Fülei be vannak rozsdásodva. Magassága, füllel együtt 18, szélessége 14 cm. Szára 1·86 cm vastag, talpszélessége 3·45 cm.

A találó bizonytalan felvilágosítása nem vezethet bennünket a kéttagú csüngők elhelyezésére vonatkozólag megnyugtató megállapításokhoz, amelyekből további következtetéseket vonhatnánk le. Lehetséges, hogy a gyöngyökkel együtt a nagyobb és kisebb kéttagú csüngők a ruha felső részére voltak felerősítve, amely a sírbatétel alkalmával felcsúszott a fejhez, s így került elő a szántáskor.

2. Bánkút-rózsamajori lelet.

1933. januárius elején Baross László gazdasági főtanácsos úr egy leletanyagát küldte be intézetünkhöz, amelyet faásás alkalmával találtak

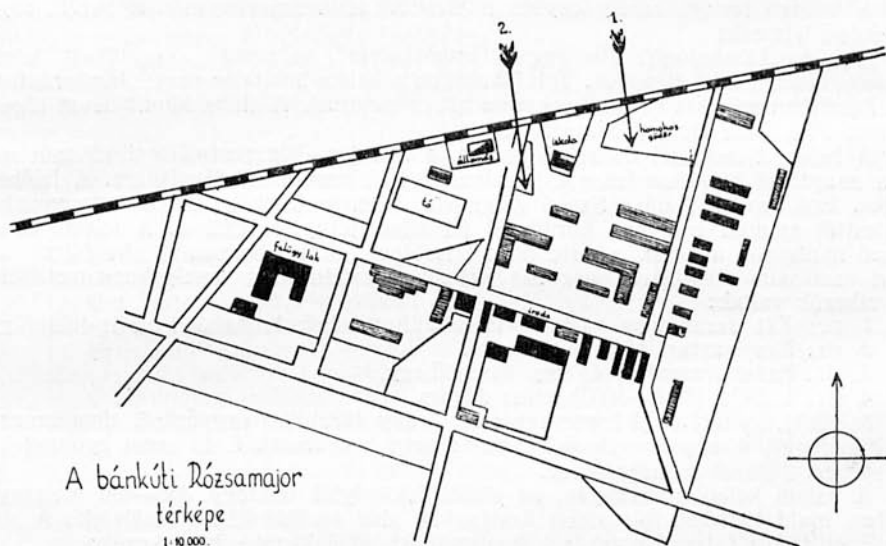


Abb. 1. kép.

József kir. herceg Öfensége bánkúti birtokán, a Rózsamajor területén. A lelet beérkeztevel intézetünktől kapott megbízás alapján januárius 11.-én utaztunk ki Bánkútra, hogy a pontos leletkörülményeket megállapíthassuk.

A sír a mellékelt térképen (1. kép) 2. számú nyíl hegyével van meg-

jelölve, Zechmeister Sándor főintéző úr bontotta ki. Megfigyelése szerint a csontváz — amint azt ellenőrizhettük — alig egy ásonyomnyi, kb. 25—30 cm mélyen feküdt fejjel északnyugat, lábbal délkelet felé irányítva. A medence és lábszárcsontok helyzetéből a vázat női sírnak vélte.

Mellékletei: 1. 17 drb kéttagú csüngő (LI. 1—17.). 2. 15 drb boglár (LI. 20—32., 35., 38.). 3. 3 drb füles gomb (LI. 18., 19., 33.). 4. Egy darab áttörtművű, kosaras csüngő (LI. 37.). 5. 2 drb ezüstpléhből készült nyitott, síma karperec (LI. 36., 39.) a csontváz jobb és bal alsókarjáról. 6. V keresztmetszetű, nagyon vékony ezüstlemez, három darabba törve. Valamennyi tárgy rosszezüstből készült, a kéttagú csüngők és boglárak mélyedéseiben aranyozás van.

1. A kéttagú csüngők tökéletes analógiái azoknak a Szentes határában előkerült csüngődíszeknek, amelyeket Csallány Gábor után Hampel mutat be a honfoglalási kor újabb emlékei között.³

³ Csallány Gábor: Régi magyar emlékek a szentesi múzeumban. Arch. Ért. 1905. 33—35. ll.; Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907. 88. tábla, szöveg 209—211. ll. (Továbbiakban Hampel: Újabb tanulmányok.)

Itt említjük meg, hogy az irodalomba „Töke, u. n. Libahalom” néven bevezetett elnevezés téves. Erre vonatkozólag idézzük itt Csallány Gábor múzeumigazgató úrnak hozzánk intézett levelét, amely egyben hitelesítése is a szórványosan előkerült, nagy-jelentőségű leletnek:

.....A „Libahalom”, illetőleg „Jámborhalom”, valamint „Nagyitókei” leletek alatt egy terület leletei értendők. Tulajdonképpen a halom hivatalos neve „Jámborhalom”, bár a közelében még két halmot is ezen a néven ismernek. A „Libahalom” nevet régebbi tulajdonosától, Liba Horvát Jánostól kapta.

A halom keleti nyúlványán, az előbbi lelőhelytől mintegy 350—400 méternyire 1929-ben, majd 1931-ben folytattam ásatásokat, ahol további 22 sír került elő. A sírok egy részét az ott dolgozó munkások bontották ki. Mellékletei a következők:

1. sír: Két darab igen vastag, visszahajlított végű, bronzból készült fülönfüggő.
2. sír: Egy vastag, síma fülönfüggő.
3. sír: Ezüst lemezdísz és egy vasnyílhegy.
4. sír: I. Béla (1060—1063) ezüst dénára.
5. sír: 1. nyitott végű bronz karperec, 2. egy darab karikagyűrű, 3. síma bronzból való fülönfüggő, 4. egy bronzfoglat, benne négy szegeccsel, 5. 11 szem gyöngy.
6. sír: 2 darab bronzkarperec.

A halom keleti nyúlványán, az előbbi lelőhelytől mintegy 350—400 méternyire 1929-ben, majd 1931-ben folytattam ásatásokat, ahol további 22 sír került elő. A sírok egy részét az ott dolgozó munkások bontották ki. Mellékletei a következők:

1. sír: Fehér fémtükör (Berkecz József munkás adománya).
2. sír: Állítólag melléklet nélkül.
3. sír: 1. vaskés, 2. vaskampó.
4. sír: Állítólag melléklet nélkül.
5. sír: Lovassír. Kengyelek és nyílhegyek.
6. sír: Gyermeksír, 1. visszahajtott végű kis bronz fülönfüggő, 2. a csontváz nyakában gyöngyök és díszes bronzkereszt (Hajdú István és Bálint István munkások útján került a múzeumba).

Csak az az egy csüngő válik ki a többi közül, amelyet az LII. 14. számú ábrán mutatunk be. A felső tag a négy sávós gyűrű helyett csak három sávós gyűrűből áll és pedig felül egy, alatta kettőből. A felső és két alsó gyűrűt aranyozott gömbsor lécszerűen választja el egymástól, amely gömbsor vonala követi a felsőgyűrű sávós keretének vonalát. A gyűrűk ilyen elrendezéséből következik, hogy a felsőtag nagyjából egyenlőszárú háromszög alakot vesz fel, amely alapjának közepéből, közvetlenül a két alsó gyűrű érintkezésénél, a csüngőt tartó fül nyúlik ki.

A lemezek préselés útján készültek. Három darabon szövetmaradványokat is találunk, amelyek közül kettőt, az egyes tárgyakat eredeti nagyságban ábrázoló LII. táblán a 9. és 10. számú képeken mutatunk be. A felsőtag hossza 1·6, az alsóé 2·68, a füllel együtt 4·39 cm.

2. A boglárok ugyancsak hasonmásai a Szentés-jámborhalmi leleteknek.⁴ Olyanok, mint a kéttagú csüngők felsőtagjai. Ezek között is van egy, amely nagyjából háromszög alakot mintáz (LI. 23.) és az előbb leírt háromszögalakú, kéttagú csüngők felsőtagjához hasonlít, azzal a különbséggel, hogy itt nincs meg az alsótagot magához kapcsoló fül. Hátlapján a felerősítésre két fül szolgál (LII. 15.).

3. A füles gombok közül kettő (LII. 8. és 12.) valószínűleg egy gomb volt, csak az összeforrasztás nem volt eléggé tökéletes. A LII. 12. számú fülének azonban a felsőrésze letört.

4. A kosaras csüngő (LII. 13.) három tagból áll. Felsőtagja zárt-karika, síma ezüsthuzalból. Középsőtagja áttört művű. Egy közös csúcs-

7. sír: Lovassír, 1. kengyelvasak, 2. zabla, 3. nyílhegyek. A sírtól 1 m távolságra edény feküdt. (Ifj. Halász Szabó Zsigmond tulajdonos ajándéka.)

8. sír: Állítólag melléklet nélkül.

9. sír: 1. karikagyűrű, 2. vaskés.

10. sír: Karikagyűrű.

11. sír: Gyermeksír. A csontváz nyakában síma bronz torques.

12. sír: Állítólag melléklet nélkül.

13. sír: 1. vascsat, 2. kovakő.

14. sír: Csiholóvas.

15. sír: 1. csiholóvas, 2. vaskés.

16. sír: Állítólag melléklet nélkül.

17. sír: Bolygatott csontváz. Nagy, hasított körmű állat csontjai. Ugyanezen gödörben, de az előbbi csontoktól távolabb ugyancsak állatcsontok, lófej. Közelében II. Henrik (1002—1024) ezüst dénára, nagy vascsat. Mélyebben cserépkorsó, mellette nagy vaskés.

18. sír: Melléklet nélkül.

19. sír: 1. két síma fülönfüggő, 2. karikagyűrű, 3. két darab bronzszeg, rajta famaradványokkal.

20. sír: 1. ezüst karika, 2. nyiltvégű karikagyűrű, 3. ezüst pityketüredékek, amelyek teljesen szétporlottak.

21. sír: Vaskés.

22. sír: 1. koponya mellett egymásba kapcsolt egy nagyobb és egy kisebb fülönfüggő, 2. jobb könyökénél egy bronz fülönfüggő, 3. koponya mellett Szent István dénára. Csallány Gábor igazgató úrnak adatközléséért ezúton is köszönetünket fejezzük ki.

⁴ Lásd 3. sz. jegyzetet.

ból négy kis ellipszisformájú karika emelkedik ki, mintegy elnyújtott félgömböt mintázva, amelyhez egy ugyanilyen elnyújtott félgömb csatlakozik, kiindulási csúcsával lefelé. Az egyes ellipszisek legnagyobb szétágazási helyén a csatlakozó alsó, vagy felső nyújtott félgömb érintkezéseinel, kis háromszögalakú újabb áttörés látható. A felső és alsó nyújtott félgömbök úgy csatlakoznak egymáshoz, hogy a felső félgömb ellipszise alatt áll a kis háromszögalakú áttörés és megfordítva. A csúcsoknál alulfelül egy-egy gyűrű foglal helyet, s ezekből a gyűrűkből indul ki a felső félgömbnél az a kis fül, amelybe a felsőtag karikája van belefűzve. Az alsó félgömbnél ugyancsak van ilyen kis fül, ebbe azonban egy egyenes kis tengely van fűzve. A kis fül és a nitolásszerűen visszavert tengelyvég közé mindkét oldalon egy-egy újabb gyűrű van közbeiktatva. Hogy ezek a gyűrűk milyen célt szolgáltak, nem tudhatjuk, mert a gyűrűszerűen alkalmazott huzal két végének összeilleszkedésénél a huzal további folytatása le van törve. Valószínűnek látszik, hogy ez a két gyűrű egy újabb tag csatlakoztatására szolgált. Erre vall, hogy az egyik gyűrű huzalpárját a letörés után gondosan lereszelték, a másikat azonban már nem.

A kis tárgy rendeltetését — pontos leletkörülmények híján — nehéz eldönteni. Lehet, hogy fülbevaló volt, de lehet az is, hogy felfűzve a nyakban viselték. Ha fülbevaló volt, akkor feltétlenül kellett egy újabb karikának is csatlakozni a jelenlegi felsőtaghoz, mert ez aránylag annyira vastag huzalból készült és annyira pontos a karika két végének összeilleszkedése, hogy nehéz elképzelni a fülbeakasztást egy vékonyabb huzalból való második karika nélkül.

A karika átmérője 1.34 cm, a kosaras középsőtag hossza a felső és alsó félgömbök kiskarikáival 2.37 cm.

5. A két alsókaron talált karperecek 7 mm széles, vékony ezüstlemezéből készültek. Díszítés nincsen rajtuk. Két végük nyitott, végeik háromszögalakba szélesednek ki. Legnagyobb átmérőjük 7 cm.

6. Ismeretlen rendeltetésűek a V átmetszetű, nagyon vékony ezüst lemezek. Külső felületükön nagyon finom bordázás nyomai ismerhetők fel. A három darabba törött lemezek együttes hossza 5.13 cm.

Zechmeister főintéző úr megfigyelése szerint a csontváz összes mellékletei mind a nyak tájékán, az áll alatt voltak. Lehetséges, hogy ezek is a ruha felső részét díszítették.

Az általunk végzett kutatómunka kevés eredménnyel járt. A főintéző úr által kibontott sírtól délnyugati irányban 2 méterre és délkelet felé 3.5 m távolságra sikerült ugyan egy-egy sírt találnunk, azonban ezek minden melléklet nélkül, bolygatva feküdtek. Az előbbinek a felsőlábszár-csontok felétől a bokáig érintetlenül maradtak meg vázrészei, a többi a vasúti állomáshoz vezető út készítésekor hanyhatták szét. A megmaradt és eredeti fekvésben levő csontokból nem volt eldönthető, hogy férfi, vagy női csontváz maradványai lehettek-e.

II.

Ugy az ószentiváni, mint a bánkúti sírok időrendi megállapítása csak az eddig ismert leletanyag összehasonlításával lehetséges. Sem az egyik, sem a másik lelőhelyünkön érme nem fordult elő, amelyek segítségével biztos adatunk volna a kormeghatározáshoz.

Az ószentiváni leletanyagban korhatározók a kengyelek és a kéttagú csüngők. A kengyel alakja körteformájú. Az irodalomban csak hasonlókat ismerünk ebből a típusból. A fül kiképzését és formáját figyelembe véve a pusztaselypi⁵ díszített példány volna leginkább hasonló a miénkhöz, de ezen díszítés egyáltalán nincsen. Füle köralakú, amelyen a szíj befogadására szolgáló lyuk be van rozsdásodva. Nem tudhatjuk, vajon a pusztaselypihez, vagy a Szentes-Nagyhegyihez⁶ hasonlóan kis téglalap alakú lyukat készítettek-e rajta a szíjbefogadására, ami igen valószínűnek látszik.

Az ószentiváni kéttagú csüngők analógiáinak száma sokkal nagyobb. Felső tagjának mása egyáltalában nincsen, az alsót ellenben megtaláljuk a tokaji⁷ és Székesfehérvár-demkóhegyi⁸ leletekben. Az alsótag hasonmása a rákospalotai⁹ csüngőkön is felismerhető, azonban a rákospalotain a szívalakú csüngő csúcsánál két gyűrű is van. A Szeged-bojárhalmi¹⁰ csüngők alsótagja is hasonló az ószentivánihoz, azzal a különbséggel, hogy a bojárhalmin a sávós kereten belül a szívalakú díszítés a lemez közepén egy-egy tekercsbe fut össze, amely alatt és felett egy-egy átörés látható. Azonkívül a csüngő alján a sávós keret cseppalakú dudorban végződik.

A kisebb csüngőkhöz hasonló több van, bár tökéletes hasonlat ezekhez sincsen. Legjobban a Szeged-bojárhalmi¹¹ példány alsótagját azonosíthatnók a miénkhöz. Mint a nagyobb kéttagú csüngőknél, a felső tag itt sincs meg az eddig ismert leletek között. Nagy a hasonlatosság a nagy-körű¹² felsőtagjához, de megemlítendő a Székesfehérvár-Demkóhegy II. 3. sírból,¹³ továbbá Szentes-Nagyhegyről¹⁴ előkerült darabok is, bár ezeknél nem gyöngysor veszi körül a gömbszelvényű kidomborodó középrészt, hanem keskenyebb, vonalkákkal harántosan recézett, illetőleg gyöngyöt mintázó apró trapézidomok. Legjobban a „szentesvidéki”¹⁵ csüngő felsőtagjai azonosak az ószentiváni példányokkal.

⁵ Hampel I. 566.

⁶ Hampel I. 565.

⁷ Hampel I. 2311.

⁸ Hampel I. 2313.

⁹ Hampel: Újabb tanulmányok 192—193. II.

¹⁰ Hampel I. 2314.

¹¹ Hampel I. 2337.

¹² Hampel I. 2336.

¹³ Hampel, Újabb tanulmányok 85. tábla 3., 4. ábra.

¹⁴ Hampel, Újabb tanulmányok 207. I.

¹⁵ Hampel, Újabb tanulmányok 208. I. 3. ábra.

A bánkúti lelet csüngői és boglárai mintha ugyanazon ötvös műhelyből kerültek volna ki, mint a Hampel által bemutatott Szentés-Libahalmi, illetőleg Jámorhalmi darabok.¹⁶ A közölt képen az 5., 6., 7., 12., 13., 14., 15., 17. számú ábrák tökéletesen egyezők a bánkúti anyaggal. Az alsótag díszítőmotivuma a tolnaszántói¹⁷ csüngő díszítésével sok rokonnást mutat. De rokonsága a tokaji¹⁸ felsőtagjával is kimutatható, bár a tokajinál a két félpalmett a lemez felsőrészén foglal helyet, csúcsaival lefelé fordított helyzetben. A tokaji lemez alsórészén látható tojásdadalakú bemélyedés a bánkútin deltoid-féle alakot utánoz. Ezeknek díszítésmotivuma a benepusztai¹⁹ boglárokhoz hasonló.

A csüngők felsőtagjainak díszítése a kabai²⁰ csüngő felsőtagjának hasonmása.

A tárgyalt analógiák alapján úgy az ószentiváni, mint a bánkúti lelet anyagát honfoglaláskori emlékeink közé kell beosztanunk. Az analógiák részben éremmel vannak datálva, így a közelebbi kormeghatározás is lehetséges. A tokaji kincsben Romanus és Christophorus, továbbá II. Nicephorus és II. Basilius bizánci aranyai voltak a kormeghatározók, a Szentés-Jámorhalmi leletben pedig II. Henrik és I. Béla dénárjait találta meg Csallány Gábor. Az előbbieket 920—964-es évek között verhették, II. Henriké 1002—1024, I. Béla érmei 1061—1063 között készültek. A mi két leletünk kora a X. század végére és a XI. század elejére tehető.

Folyóiratunk múlt évi kötetében²¹ Dr. Banner János által ismertetett bánkúti lovassír a most feltárt sírtól északnyugati irányban, kb. 120 m távolságra fekszik, térképünkön az 1. sz. nyílhegyével megjelölt helyen. A két sír ugyanazon a homokdomb vonulaton foglal helyet és a sírok távolsága egymástól aránylag nem nagy.

Dr. Bálint Alajos.

¹⁶ Hampel, Újabb tanulmányok 88. tábla.

¹⁷ Hampel I. 2312.

¹⁸ Hampel I. 2311.

¹⁹ Hampel I. 2175.

²⁰ Hampel III. 374. tábla 3 a., b. ábra.

²¹ Dolgozatok—Arbeiten, VII. 187—204. II.

Gräber aus der Landnahme-Zeit zu Ószentiván und Bánkút.

(Hieher gehören die Tafeln L—LII.).

Im monate Dezember 1931. warf der Pflug in der Gemeinde Ószentiván (Komitat Torontál) auf dem Grunde des Jakob Andreas Molnár (Petőfi Gasse Nr. 318.) Funde aus dem Landnahme-Zeitalter herauf. Bei der Gelegenheit der Kontroll-Ausgrabungen ist es gelungen das Skelett und die noch verborgenen Funde vollständig herauszuheben. Die Beilagen des Grabes sind auf Tafel L. sichtbar. Charakteristische Stücke sind die Steigbügel und die zweigliedrigen Gehänge, durch welche die Funde auf das Ende des X. oder auf den Anfang des XI. Jahrhunderts zu datieren sind.

Im Monate Januar 1933. sind zu Bánkút (Komitat Arad) auf dem Grundbesitze Sr. Hochheit des Erzherzogs Josef, auf dem Gebiete der Rózsa-Meierei ebenfalls Funde aus der Landnahme-Zeit zum Vorschein gekommen und zwar auf der auf unserer Karte mit der Pfeilspitze bezeichneten Stelle. Die Stücke des Fundes sind auf Tafel LI. sichtbar. Die hier gefundenen zweigliedrigen Gehänge sind mit den auf dem Szentes-Jámborhügel (irrtümlich „Libahügel“) 1902. herausgehobenen vollständig analog. Interessant ist auf der, die Gegenstände in ihrer ursprünglichen Grösse darstellenden, Tafel das Korb-Gehänge Nr. 13. Es wurde wahrscheinlich um den Hals getragen. Auf LII. Nr. 9. und 10. sind die Reste des ehemaligen Kleiderstoffes zu sehen.

An der mit der Pfeilspitze Nr. 1. bezeichneten Stelle unserer Kartenbeilage ist das Reitergrab aufgedeckt worden, das Dr. Johann Banner im VII. Jahrgange der Dolgozatok—Arbeiten (S. 187—204) besprochen hat. Die Beilage dieses Reitergrabes ist jener Spiegel, dessen analoge Exemplare in Ostasien zu finden sind. Die beiden Fundorte befinden sich auf derselben Hügellinie in einer Entfernung von 120 m. Auf Grund der besprochenen Analogien setzen wir das Zeitalter des neueren Fundes von Bánkút auf das Ende des X. oder auf den Anfang des XI. Jahrhunderts.

Dr. A. Bálint.

MISCELLANEA.

A Magyar Régészeti Kataszteri Intézet szervezéséről.

Az utolsó öt esztendő alatt három olyan közlemény látott napvilágot, amelyik régészeti kutatásaink feladatával foglalkozik. Megnyitotta a sort Dr. Buday Árpád röpirata, amely *„Régészeti kutatásaink megszervezése“* címen a Dolgozatok III. kötetében (209—219. l.) is megjelent; követte ezt Dr. Hillebrand Jenőnek az Archaeologiai Értesítő XLI. kötetében (183—185. l.) megjelent közleménye: *„Legfontosabb teendőink a hazai ősrégészet terén“* címmel; bezárta a sort Dr. Márton Lajosnak *„Ősrégészeti kutatásaink feladatai“* címmel a Magyar Szemlében (VIII. köt. 227—234. l.) megjelent dolgozata.

Már maga az a körülmény, hogy az utóbbi időben a régészet legrégibb munkásai és mértékadó tényezői egymás után szólaltak meg ebben a kérdésben, világosan mutatja, hogy bőven akad tennivaló.

Az természetes, hogy mindenki a maga elgondolása szerint látja a feladatokat és mindenki a hozzá legközelebbálló munkakört helyezi a kutatás előterébe. Egyben azonban valamennyien megegyeznek: *mindnyájan ismerni kívánják az egész magyarországi régészeti anyagot.*

Buday (217. l.) *„a magyarországi múzeumok már meglévő anyagának közzététe-*

lét“ fontos és sürgős feladatnak tartja; Hillebrand szerint (184. l.) *„az eddigi adatok alapján térképezni kell majd Magyarország őskori népeinek települési viszonyait“*; Márton Lajos kívánja a legtöbbet, szerinte: *„szükség lenne egyfelől egy a közgyűjteményekben őrzött leletanyag összeségét felölelő leletlajstromra és egy lelhely kataszterre“* (229. l.).

Mint ebből is látható, a leletanyag ismeretét minden szakember olyan feltételnek tartja, amely nélkül egy lépéssel sem lehet előbbrevinni a magyar régészeti kutatás ügyét. Annak a példának kell szemünk előtt lebegni, amelyet első régészeink követtek, de természetesen ezt a példát, csak a tudományos módszerek mai kifejlődött formájában megvalósítva követhetjük.

Nézzük meg tehát, milyen volt a régi módszer, hogy veszték el annak eredményei a mai kutatás számára s mit kellene tennünk, hogy a mai tudományos módszerrel lépést tartva, tökéletes képet nyerjünk hazánk földjének íratlan történetéről?

Ha az *Archaeologiai Közlemények* régi köteteit forgatjuk, lépten-nyomon találkozunk apró közleményekkel, amelyeknek jól átgondolt végcélja az volt, hogy a *Magyarországon előkerült régiségekről tájékoztassa*

az érdeklődőket s amellet első lépés volt egy nélkülözhetetlen leletstatistika összeállításához.

Ez az *Ipolyi* által megindított *régészeti krónika* felölelt mindent, ami az ország területén, bármelyik korból előkerült s amelyről az illetékesek tudomást szerezhettek. Ez — a beosztás hiányában nehezen kezelhető — krónika, a Magyar Tudományos Akadémia ügyrendjének 42. pontja alapján indult meg, de sajnos, élete nagyon rövid volt. Bármilyen soványak voltak is az adatai, mégis mindenki tudomást szerezhetett róluk.

Később, az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain találkozunk hasonló rendeltetésű közleményekkel, amelyek leginkább a *Nemzeti Múzeum Régiségtárába befutott leletekről számoltak be*, egészen röviden, hiszen a múzeum munkásságát az évi jelentések voltak hivatva visszatükröztetni. A *vidéki gyűjtemények munkájáról azonban legfeljebb egy-egy cikk számolt be*, akkor is leginkább egy-egy ásatás eredményét, ritkábban egy-egy feltűnőbb tárgyat ismertettek. Az anyag nagyobb része, másodlagos temetkezési helyére, a múzeum zárt szekrényeibe került és soha nem lett a tudomány közkinségé.

Hogy ez mit jelentett azok számára, akik szintetikus munkát akartak végezni, arról felesleges bővebben beszélni.

Voltak ugyan egyes múzeumok mellett, hosszabb-rövidebb ideig élt *évkönyvek*, vagy *folyóiratok*, amelyek igen jó szolgálatot tettek a régészet ügyének, de minthogy ezeknek tartalmát, szélesebb körben elterjedt szakfolyóirataink csak kivételesen regisztrálták, úgy szólván még a tudományos körök előtt sem voltak ismeretesek.

Ezen a hiányon valamennyire segített a később megindult *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, amely az összes állami felügyelet alatt álló intézetek évi jelentéseit is közölte ugyan, de a magánosok gyűjteményei vagy

a magánjellegű gyűjtemények anyaga mind máig ismeretlen maradt. Ezekben a jelentésekben természetesen, rendesen csak az egyes múzeumok nagyobb vonalú munkájáról adhattak számot s a sokszor kisebbnek látszó, de esetleg nagyobb jelentőségű egyes leletek továbbra is rejtve maradtak. A szórványosan megjelent leletpublikációk igen jó szolgálatokat tettek s bár valamennyire elviselhetőbbé vált a részletes közlések hiánya, a kutató csak a legritkább esetben kapta meg azt az anyagot, amelyre szüksége volt. A Múzeumi és Könyvtári Értesítő, amely tulajdonképpen kizárólag hazai használatra készült, kiállítás dolgában messze felülmulta az évtizedeken keresztül jelentős külföldi kapcsolatokat teremtett *Archaeologiai Értesítő*t. A háború azonban, 12 évi fennállás után, ezt is elvitte.

A csak egy számban (1916) megjelent *Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* c. folyóiratnak nem volt elég ideje a kibontakozásra, de ha lett volna is, ismét csak a *Nemzeti Múzeum anyagára támaszkodhatott volna*, természeténél fogva.

A tíz évfolyamot ért s a háború végén megszűnt *kolozsvári Dolgozatok* is szigorúan tudományos célokat szolgált s csak azokat az eredményeket közölte, amelyeknek egyuttal részletes és módszeres feldolgozását is publikálta. Ezek a feldolgozások — francianyelvű kivonatok révén — a külföldi szakkörök előtt is ismertek lettek, de a múzeum teljes anyagát sohasem ismertették.

A mai helyzet sem jobb az eddiginél. Legelterjedtebb szakfolyóiratunk, az *Archaeologiai Értesítő* egy évben egyszer jelenik meg s ha németnyelvű kivonataival ma már a külföldön mindenütt hozzáférhető is, a csak nagyobb dolgozatokban közölt régészeti anyag — természetesen — kizorítja belőle a nagyon fontos *leletstatistikát* s a Magyarországon megjelent egyéb kiadvá-

nyokat annyira nem veszi figyelembe, hogy azokról *évek múlva a berlini Vorgeschichtliches Jahrbuchból értesülhetünk először*. Ugyanez áll a Szegeden új életre kelt, de folytonosan anyagi nehézségekkel küzdő *Dolgozatokra* is, nem szólva a nagy ürt betöltő *Archaeologia Hungarica* monografiákat közlő köteteiről. *Debrecen, Veszprém, Szombathely, Pécs, Esztergom, Miskolc múzeumi kiadványai* csak a saját anyagukat közlik *évente legfeljebb egyszer*, de ezeknek anyaga legtöbbször nem hozzáférhető s így csaknem teljesen ismeretlen is marad.

Az elmondottakból is látszik, hogy ilyen körülmények között, az összefoglaló munka, majdnem elháríthatatlan akadályokba ütközik. És ezt mindenki érzi.

Nincs olyan magyar régész, aki egyik-másik összefoglaló munkájának írásakor, hiányát ne érezte volna a *Magyarországra vonatkozó régészeti repertoriumoknak és bibliográfiának*. Bármilyen kérdéshez nyúlt hozzá, fáradságos munkával jutott el ahhoz a ponthoz, ahonnan tulajdonképpen indulnia kellett volna. Saját magának kellett összeállítania a vonatkozó bibliográfiai adatokat — amelyek éppen ezért soha sem lehettek teljesek — s magának kellett sok időt rablól levelezéssel a más városban lévő múzeumokat felkeresni, hogy legalább hiába való utazásokkal ne töltse idejét. S még így se végezhetett tökéletes munkát, mert a magángyűjtemények anyagáról csak kivételes esetben szerezhetett tudomást.

Ma, amikor az utolsó tíz év kutatásának eredményei ránk irányították a *külföldi szakkörök figyelmét*, be kell vallanunk, hogy szakembereink legbuzgóbb munkája ellenére sem tartunk ott, hogy minden kérdésre feleletet tudnánk adni. Ennek két oka van. Először, *nem ismerjük azt az irodalmat*, amely régészeti leleteinket ismerteti, mert a legismertebb folyóiratokon túl figyelmünk — már azoknak hozzáférhetetlensége miatt

is — nem terjedhet, másodszor, mert *igen sok gyűjteményünk raktáranyagával igen sokszor még maguk a vezetők sem lehetnek tisztában*.

Mikor 1876-ban a VIII. nemzetközi archaeologiai congressusra készültek hazánk régészei, összegyűjtötték mindazt az anyagot, amelyet az ország egész területén fel lehetett kutatni s valószínűnek látszik, hogy a tudomány akkori állása mellett, hű képet is rajzoltak erről a területről. Ki merne azonban ma arra vállalkozni, hogy most — majdnem hatvan évvel az első kísérlet után — a leletekről csak annak a térképnek színvonalán álló képet is tud rajzolni? Ki ismeri ma tökéletesen azt az anyagot, amelyet hatvan év alatt a lelkes kutatók ásója, vagy a vakvéletlen napfényre hozott?

Pedig az anyagot ismernünk kell, bármilyen jelentéktelennek látszék is, mert nélkül aligha lehet egyetlen egy kornak a képét is tökéletesen megrajzolni.

Hogy tökéletesen ismerjük hazánk régészeti emlékeit *szükségünk van a régészeti kataszter teljes felvételére*. Ennek elkészítése nem egy embernek a feladata, de nem lehet egy múzeumé sem, mert annak megvan a maga helyéhez és legtöbbször időhöz kötött munkája. *Ennek a munkálatait csak olyanok végezhetik, akiknek minden idejük e cél szolgálatába állítható*.

Leghelyesebb volna, ha erre a célra felállítatnák a „*Magyar Régészeti Kataszteri Intézet*“, amelynek egyetlen feladata volna a régészeti kataszter elkészítése.

A mai gazdasági viszonyok mellett egy ilyen új intézmény felállítása csak abban az esetben volna helyes és lehetséges, ha az az államháztartásra egyetlen fillérnyi terhet sem jelentene. Minthogy azonban az intézmény személyzetének dotációja, a kataszter elkészítésével járó műszaki munka költségei s a felállítandó szakkönyvtár és képgyűjtemény tetemes összeget emészte-

nének fel, a szükséges költségek előteremtésére az alábbi módot tartanánk célravezetőnek.

Minthogy a kataszterben — az elszakított területekre vonatkozó minden régebbi és újabb adaton kívül — minden község nyilvántartatnék, a *költségek fedezéséhez minden község a lakosság számarányának megfelelő, egészen mérsékelt összeggel, járulna hozzá.* Ezt a hozzájárulást, egyelőre, 10 évre állapítanánk meg, úgy azonban, hogy az első esztendőben minden község a megállapított összegnek kétszeresét fizetné, hogy az intézet alapfelszerelése, — szakkönyvtár, fényképezési kellékek, bútorzat és irodai felszerelés — egyszerre beszerezhető legyen. *A befizetés összege csak a lakosság lélekszámához igazodnék, tekintet nélkül azok jogi helyzetére.*

A befizetés összegéről és mikéntjéről csak annyit kívánunk közölni, hogy ez az összeg kb. évi 65.000 P-t tesz ki, amely összeg teljes egészében az intézet céljait szolgálja.

Az összeg látszólag nagy, de minthogy az intézet egész munkásságát, legalább is az eddigi anyag teljes kataszterének elkészítését, aránylag rövid idő alatt kellene elvégezni, s ez idő alatt egyeseknek nemcsak a kijelölendő hivatali székhelytől kellene huzamosabb ideig távollenni, hanem az ország határán kívül is, már magában is sok pénzt felemészt. Már pedig az összes személyi kiadások ezt az összeget terhelnék.

Ennek az összegnek csökkentése csak akkor történhetik meg, ha az intézet már a folyómunka elvégzésénél tart, vagyis már csak a gyűjtemények folyó beszerzéseit foglalja kataszterbe. Erre azonban tíz éven belül alig kerülhet sor, a feldolgozásra és kutatásra váró anyag nagysága miatt.

De nem nagy azért sem, mert a dologi kiadások keretében kell gondoskodni az igen nagy költséget jelentő fénykép felvé-

telekről, amelyek állandóan — de kivált az alapkataszter felvételénél — igen nagy mennyiséget tesznek ki. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a fénykép és rajz anyag az alapja az egész munkának, amely nélkül ott lennénk, ahol a régi publikációk alapján ma vagyunk. Ábrák nélküli leltárak egyáltalában nem használhatók ilyen célra.

De ebből kellene fedezni az idegennyelvű kiadványok költségeit is, amelyek lehetővé teszik a külföldi tudományos körökkel való, nélkülözhetetlen kapcsolatot s a feldolgozott anyagot gazdag illusztrációk révén úgy itthon, mint a külföldön végre hozzáférhetővé teszik.

Térjünk azonban vissza a személyi kiadásokra. Az intézet élén álló — múzeumi igazgatói rangban lévő — igazgatón kívül szükség volna egy adjunktusra, két assistensre, egy rajzolóra, egy díjnokra, egy szakaltisztre és egy kisegítő szolgára. Az assistensek egyike a német-francia fordítói szolgálatot is ellátná, de természetesen az irodalmi anyag feldolgozásában is részt venne. A szakaltiszt a fényképezési laboratórium ügyeit intézné.

Ez a személyzet is csak megfeszített munkával tudná ellátni feladatát, mert az egyes gyűjtemények legaprólékosabb részletekig menő feldolgozása, a képanyag és a kartoték különféle szempontok szerint való elkészítése és rendezése rengeteg időt vesz igénybe. Ha még hozzávesszük, hogy nemcsak a közismert folyóiratok, de a külföldiek is visszamenőleg volnának feldolgozandók, még akkor sem jutottunk az irodalmi anyag feldolgozásának végére. A legkisebb vidéki kiadványokig s a fővárosi és vidéki napi- és hetilapokig, közérdekű folyóiratokig, minden adatnak helyet kellene foglalnia abban az adatgyűjteményben, amelyet vidékenként és koronként rendezve őrizne az intézet. Ez a roppant nagy anyag lelkiismeretes feldolgozása, sok munkaerő-

nek, hosszú ideig tartó munkáját jelentené.

Természetes, hogy a kataszterben minden lelet, lelőhely s régészeti jelenség helyet kapna s az intézet tudományos személynének volna kötelessége a több szempontból is készíthető térképek kidolgozása is.

Az itt elmondottak mutatják nagyjából azt a munkakört, amelyet az intézet látna el. Ez azonban még csak a már régen meglevő anyag nyilvántartására vonatkozik, holott a működés megkezdésének pillanatától kezdve szükség volna az összes gyűjtemények új szerzeményeinek nyilvántartására is. Szükséges volna ez egyrészt azért, mert így már az első esztendőől meglátásza az intézet munkájának eredménye, másrészt pedig a múlt adatainak összegyűjtése után azonnal készen volna a teljes kép, ami egyébként tíz év alatt is nagy változást mutatna és soha sem volna maradék nélkül utólérhető.

Ennek az új szerzeménynek publikálása azonnal lehetséges volna s ezzel tulajdonképpen odajutna az intézet, ahol a kezdő magyar régészet — önmagával lépést tartva — annak idején volt.

Az intézeti munka publikálására szolgálna az idegennyelvű (német-francia) folyóirat. Olyan folyóíratra gondolunk, amely lehetőleg havonként jelenne meg, s az újabban előkerült leletanyag közlésével foglalkoznék, lehetőleg bőséges illusztrációkkal.

De fel lehetne ezt a folyóíratot használni az eddig publikálatlan anyag közzétételére is. Természetesen itt is csak az újabb anyag részére megállapítandó kerek között. Ez a folyóírat lenne hivatva a régészeti kutatások anyagát a tudományos világgal szakszerűen addig is megismertetni, amíg a részletes anyag ismertetés teljes terjedelmében meg jelenhet. Beszélni sem

kell arról, hogy mennyire megkönnyítené a hazai és külföldi kutatók munkáját, ha tudnák, hogy egy-egy korra nézve melyik gyűjtemény mit rejteget számukra a régen elfelejtett s mit a csak most napfényre kerültek közül. Nem történhetne meg az, hogy úgy szólván legfontosabb leletanyagunkat csak hosszú idő múlva — nem egyszer külföldi folyóiratokból — ismerhetjük meg.

A folyóírat már az első esztendőől kezdve figyelemmel kísérné a magyar régészeti irodalmat s a leletekkel foglalkozó minden közleményt s azokról pontos bibliografiát közölné, a fontosabb cikkek tartalmi kivonatával. Az elmúlt idők bibliografiájának közlését csak a teljes feldolgozás után hozná nyilvánosságra, de egyes, már megszűnt folyóiratok részletes regiszterét befejezésük után közölhetné.

Természetesen ennek a folyóíratnak szerkesztője az intézet igazgatója lenne, de minden múzeumban olyan munkatársakkal, akik saját gyűjteményük érdekében is kötelezve volnának a lezajlott ásatások után egy hónappal az ásatás általános képét megörökítő — egyes fontosabb leleteket részletesen is tárgyaló — jelentést a folyóírat szerkesztőjéhez eljuttatni.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az első év munkájának befejezése után az intézet a tudományos körök rendelkezésére állana a feldolgozott anyag erejéig. A teljes befejezés után pedig minden múzeum a saját és területét érdeklő anyagnak teljes nyilván tartását is megkaphatná.

A Magyar Régészeti Kataszteri Intézet felállítása egyrészt lehetővé tenné a tőlünk joggal elvárt munka elvégzését, másrészt néhány tudományosan képzett, állás nélküli fiatal embert juttatna — ha ideiglenesen is — keresethez s így felállítása kétszeresen is indokolt volna.

Dr. Banner János.

Kupferzeitliche Keramik von Nyitraľudány.

(Hierher gehört die Tafel LIII.)

In der Prähistorischen Abteilung des Nationalhistorischen Museums in Wien erliegen unter Inv. Nr. 56553—56560, acht Tongefäße aus Nyitraľudány (Kom. Nyitra).¹

Die auf diese Stücke bezügliche Fundnotiz lautet:

„26. Mai 1884. Südöstlich der Station ľudány der Neutraer Bahn, nördlich des Dorfes ľudány liegt der Herr Al. Stummer von Tavarňok gehörige Meierhof ľudány. Nördlich desselben, zwischen der Bahnlinie und dem Neutraflusse, liegen die Grundstücke Pri Pivovari, durch die früher ein S förmig gekrümmter toter Seitenarm der Neutra zog. Die nördlich davon gelegenen Wiesengründe (Chraborske ľuki) waren früher häufig überschwemmt und zum Teil versumpft. Um sie zu meliorisieren, wurden zwei parallel mit dem Tale verlaufende Kanäle von a) 2-0 m Breite und 613 m Länge und b) von 3-6 m Breite und cca 400 m Länge gegraben. Bei diesen Grabungen wurden in a) cca 30 Skelettgräber mit kleinen Töpfchen, 1 Bronzenadel, 1 Steinmeißel usw., in b) etwa 14 Gräber mit verschiedenen Bronzen gefunden, von denen aber die meisten Skeletteile und Gefäße zerschlagen und verstreut wurden. Außerdem wurden noch viele Stellen mit Topfscherben, Knochensplittern usw. gefunden und unter diesen Sachen auch mehrere Mühl- und große Schleifsteine, von denen mehrere vom Herrn Verwalter Gnaiser in Aufbewahrung genommen, später aber wieder weggegeben wurden. Zwei große Schleifsteine und die Hälfte eines Mhlsteines aus Gneis fanden sich noch bei den Kanälen.

Die Gräber waren 1-0 bis 1-5 m tief.

Zwischen den beiden Kanälen erhebt das Terrain sich zu einem sehr flachen Hügel, der um 4 oder 5 m höher ist als die Chraborske ľuke und etwa 13 Hektar Fläche hat. Er ist mit Gerste bestellt.

An den beiden Seiten des östlichen Kanals a) sind, besonders in der Nordhälfte, Spuren verschieden großer, mit schwarzer Erde gefüllter Gruben zu sehen“.

Da das verzierte Gefäß (*Abb. 1.*) zweifellos der Bodroľkeresztur-Kultur angehört, die bisher erst aus wenigen ungarischen Fundplätzen bekannt ist, kommt dem ľudányer Funde Bedeutung zu. Nachstehend wird versucht, auch die übrigen Stücke von ľudány dieser Kultur zuzuzählen.

NM. 56553. (*Abb. 1.*) Das Gefäß ist aus dunkelbraunem, fein geschlämmtem Ton, geglättet. Der Unterteil ist kugelig ausgebaucht und geht in einen hochgezogenen, zylindrischen, wenig erweiterten Hals über. Unterhalb des Randes sind zwei gegenüberstehende kleine eckige Schnurösen angebracht. Knapp unter der Bauchwölbung sitzen in fast gleichen Abständen voneinander vier Wärrchen. Hals und Schulter des Gefäßes sind mit Furchenlinien, in denen deutliche Spuren von Inkrustation festzustellen sind, verziert. Die Verzierungen bestehen aus einem verschliffenen Mäandermuster. Die Mäanderbänder — je eines auf dem Hals und auf der Schulter — bestehen aus zwei parallelen Linien, die durch Querstriche leiterartig verbunden sind. Die freien Flächen sind durch gegitterte Dreiecke ausgefüllt. H. 15-4 cm; Dm. der Standfläche 3-9 cm; d. Bauchwölbung 12-5 cm; d. unteren Halsansatzes 8-3 cm; d. Randes 9-9 cm.

Dieses Gefäß, das zu der von J. Hillebrand als Milchtopf bezeichneten Art ge-

¹ Gebildet durch die Vereinigung von Alsó-ľudány und Felső-ľudány. Jetzt Ludanice, Gesp. Nitra (vorher ľudány nad Nitrou).

hört, ist das kennzeichneteste unter den Funden von Ludány und zeigt am augenfälligsten die Zugehörigkeit dieses Fundes zur Bodrogkeresztur-Kultur. Verzierte Gefässe sind in dieser Kultur verhältnismässig selten. Wie Hillebrand² ausführt kommen sie nur vereinzelt in reicheren Gräbern vor, z. B. in Pusztaióvárháza etwa 10% (in Bodrogkeresztur nur 1%, in Kiskőrös³ gar nicht vertreten), ein Prozentsatz der ungefähr auch für Ludány zutrifft. Ein unserem Gefässe besonders ähnliches stammt aus Grab 15 von Pusztaióvárháza.⁴

NM. 56554. (Abb. 2.) Topf aus braunem sandigem Ton; bauchig, etwas eingezogener, zylindrischer Hals. Knapp oberhalb der Bauchwölbung (etwas oberhalb der Mitte des Gefässes) sind vier runde Zapfen in annähernd gleichen Abständen voneinander angebracht. H. 12.1 cm; Dm. d. Standfläche 7.8 cm; d. Bauchwölbung 11.6 cm; d. Halses 9.8 cm; d. Mundsaumes 10.0 cm.

Diese wenig charakteristische, häufige Form, die Hillebrand⁵ als Blumentopf bezeichnet, scheint nach seiner Annahme auf verschiedene Varianten ähnlicher neolithischer, allgemein bekannter Formen zurückzugehen. Grab 29 von Pusztaióvárháza enthielt ein unserem Exemplar sehr ähnliches.⁶

NM. 56555. (Abb. 3.) Topf aus dunkelbraunem, körnchenhaltigem Ton, schlecht gebrannt, aussen glatt gestrichen, bauchig; eingezogene, deutlich abgesetzte Stand-

fläche, kurzer etwas eingezogener Hals. An der Bauchwölbung sitzen vier Zapfen in unregelmässigen Abständen voneinander. Knapp unterhalb des Randes ist ein kleiner Schnurhenkel, die gegenüberliegende Randpartie ist ausgebrochen. H. 10.3 cm; Dm. d. Standfläche 7.3 cm; d. Bauchweite 14.0 cm; d. Halses 10.9 cm.

Unter den bisher publizierten Funden der Bodrogkeresztur-Kultur befindet sich kein unserem Exemplar ganz analoges Stück; gewisse Aenlichkeiten weist es mit der Blumentopfform auf, besonders mit einem Gefäss aus Grab 17 von Pusztaióvárháza,⁷ mit dem es besonders im Verhältnis der Ausmasse der unteren Hälfte — starke Verschmälnerung vom Bauche gegen die Standfläche — übereinstimmt, während seine obere Partie gegen den Mundsaum zu viel stärker eingezogen ist und unmittelbar am Mundsaum beginnend eine Schnuröse trägt, an deren Stelle der Topf von Pusztaióvárháza eine gekerbte Griffwarze hat.

NM. 56556. (Abb. 4.) Doppelhenkeliges Töpfchen, ein Henkel abgebrochen. An der Bruchfläche dunkler, an der Innen- und Aussenseite hellbrauner Ton. Ovaler Querschnitt und ovale Mundöffnung, schwach eingezogener Hals, auslandender Mundsaum. Vom Rand sind zwei gegenüberstehende Wulsthenkel auf die Bauchwölbung gespannt. H. 5.4 cm; Dm. d. Standfläche 3.2 cm : 2.9 cm; Halseinzuges 6.4 cm : 5.8 cm; Bauchwölbung 5.4 cm : 4.4 cm; Randes 6.3 : 4.8 cm.

Csalogovits⁸ hält eine Herleitung dieser Form von der Jordansmühler Kultur für sehr wahrscheinlich und hat dabei anscheinend Stücke wie das Exemplar von Křenovice⁹ vor Augen. Ähnliche Stücke aus

² J. Hillebrand, Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaióvárháza. Archaeologia Hungarica IV, 1929, S. 36. Budapest.

³ J. Csalogovits, Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Kiskőrös, PZ., Berlin XXII, 1931, S. 109. f.

⁴ J. Hillebrand, a. a. O. Taf. II, 6. (Grössere Abb. ders. WPZ. XIII, 1926, Abb. 5. Das kupferzeitliche Gräberfeld von Pusztaióvárháza bei Kunszentmárton).

⁵ ders., a. a. O., S. 37. f.

⁶ ders., a. a. O., Taf. V, 4.

⁷ ders., a. a. O., Taf. III, 5.

⁸ J. Csalogovits, a. a. O., S. 109. f.

⁹ J. Schrönil, Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Berlin u. Leipzig 1928, Taf. IX, 4.

Ungarn sind u. a. bekannt von Pusztaist-vánháza¹⁰ und Kiskörös.¹¹

NM. 56557. (Abb. 5.) Konische Schale aus dunkelbraunem Ton, geglättet. Die spärlichen Ansätze eines Bandhenkels, dessen oberer Teil vom Mundsau des Gefäßes ausging, lassen keinen Schluss auf seine Form zu. H. 5·3 cm; Dm. d. Standfläche 4·1 cm; d. Randes 11·0 cm.

Analoge Schalen,¹² jedoch ohne Henkel oder bloss mit kleinen Schlupfhenkeln, sind unter den Funden der Bodrogkeresztur-Kultur nicht selten. Abweichend von ihnen war der Henkel des Stückes von Ludány — wie die Entfernung der Henkelansätze zeigt — weitlichtiger.

NM. 56558. (Abb. 6.) Konische Schale aus braunem mit einigem kleinen Steinchen vermengtem Ton, verhältnismässig gut geschliffen. An einer Stelle ragen zwei lappenförmige Ansätze über den Gefässrand, darunter befindet sich ein waagrecht gestellter, länglicher Zapfen. H. 6·6 cm; Dm. d. Standfläche 5·2 cm; d. Randes 11·7 cm.

Dieses Stück gleicht dem Vorangehen-

¹⁰ J. Hillebrand a. a. O., Taf. I, 9 (Grab 5, mit inkrustierter Verzierungen), Taf. II, 1. vgl. S. 36 (Grab 15, verziert aber nicht inkrustiert).

¹¹ J. Csalogovits, a. a. O., Abb. 6. Nr. 6.

¹² z. B. J. Hillebrand, a. a. O., Abb. 4, Nr. 6; Taf. VII, 4.

den (Abb. 5.) bis auf den Unterschied in den Ansätzen (Henkel bzw. Lappenbildung).

NM. 56559. (Abb. 7.) Schale aus rotbraunem, mit Steinchen vermengtem Ton. Etwas ausladender Rand, darunter leicht eingezogen. H. 6·7 cm; Dm. d. Standfläche 5·7 cm; D. Halseinzuges 11·8 cm; d. Mundsaumes 12·6 cm.

NM. 56560. (Abb. 8.) Weitmündige Schale aus rötlichbraunem, mit Steinchen vermengtem Ton. Etwas eingezogene Standfläche. Verhältnismässig hohe, nach aussen geschwungene Randpartie. H. 5·6 cm; Dm. d. Standfläche 4·5 cm; D. Halseinzuges 12·2 cm; d. Randes 14·8 cm.

Schalen wie Abb. 7. und 8. sind in verschiedenen Varianten nicht selten.¹³

Die im Verhältnis zur Menge der Gräber — wozu noch die Besiedlungsspuren kommen — geringe Zahl der hier angeführten Fundstücke ergibt sich nicht ausschliesslich aus dem anscheinenden Verlust eines Teiles des Fundes. Da im Naturhistorischen Museum aus Nyitraudány auch noch Funde aus anderen Zeitstufen erliegen, dürfte wohl nur ein Teil der Gräber der Bodrogkeresztur-Kultur angehört haben.

Dr. Leonore Nischer-Falkenhof.

¹³ ders. a. a. O., Abb. 10, Nr. 5.

Urgeschichtliche Siedlungen des Komitats Csongrád.

Durch die Bearbeitung des mir zur Verfügung stehenden musealischen und literarischen Materials war ich bestrebt auf einer anderen Stelle der Zeitschrift (S. 49—102.) ein Bild zu entwerfen, das mit Einbeziehung der geographischen Faktoren auch die Siedlungunterschiede zwischen den einzelnen Teilen des Komitats erklären soll. Die Niveaudifferenz, die zwischen den beiden Seiten der Theiss besteht und die auch in den

Niederschlagverhältnissen Unterschiede mit sich bringt, spiegelt sich auch stark in der Verteilung der Fundorte.

In der Arbeit beschäftige ich mich nach der Besprechung der geographischen Lage mit der Geschichte der archäologischen Forschung des Gebietes, die von Anfang an mit den ungarländischen Forschungen Schritt hält.

Eine besondere Besprechung widme ich

den neolithischen Funden, und auf Grund derselben entwerfe ich ein Bild von den ersten Ansiedlern des Komitats, die zur Zeit der ersten Perioden der Theisskultur vom Norden auf das Gebiet des Komitats kamen. Fachgemäss aufgedeckte Funde erlauben die Feststellung der neolithischen Siedlungsformen.

Es gibt Orte, wo die Siedlung ganz offen ist, Schutz bieten höchstens die schlängelnden Gewässer und die Sümpfe. Unter ihnen gibt es Übergangsorte, wo ausser freistehender Herde keine Spur von Siedlungen aufzufinden ist. Anderenorts bewahren Erdgruben das Andenken von Wohnungen. Andere Formen zeigen wieder diejenigen Siedlungen, wo auf der Erdoberfläche gebaute Hüttenartige Wohnungen aufweisbar sind.

Gegenstand einer besonderen Besprechung sind die sporadischen Funde aus dem Kupferzeitalter und die fachgemäss aufgedeckten Gräber, die in der letzteren Zeit zum Vorschein kamen und die auch dieses Gebiet in den Kulturkreis von Bodrogresztur einreihen.

Die Geschichte der Erforschung der

bronzezeitlichen Denkmäler bespreche ich nach den Gesichtspunkten die ich beim Neolithikum vor Augen hielt. Auf Grund dieser Funde und Fundorte kann es festgestellt werden, dass auf dem Gebiete des Komitats jede Periode dieses Zeitalters vertreten ist, und zwar oft auf einem Gebiete, wo auch die früheren Kulturen ihre Lebensbedingungen auffanden.

Nach der Besprechung des Materials des Eisenzeitalters behandle ich das Erscheinen der auch dem Namen nach bekannten Völker, der Skythen und Kelten, und stelle fest, dass unseres Wissens die Skythen die ersten bekannten Bewohner des Komitats waren.

Auf der der Arbeit beigelegten Landkarte zeige ich sämtliche Fundorte summarisch an, denn ihr sehr oft vorkommendes Zusammensein zeigt es am besten, wie sehr die geographischen Verhältnisse des Gebietes auch in verschiedenen Zeitaltern die einzelnen Orte zur Ansiedlung gleichfalls angeboten haben.

E. Zalotay.

A pusztaistvánházi és konyári koraréz kori temetők.

A biharmegyei Konyáron talált rézkori temetőről, Dr. Hillebrand Jenő Pusztaistvánházáról szóló monografiájának egyes fejezeteivel való összevetés alapján az alábbiakat közölhetem.

ad II. A csontvázak tengelye itt is K-Ny-i irányú. A helyzete is ugyanaz. Márványgyöngy = márványkorong. Kovakés, nyílhegy és hulladék Konyáron gyakoribb. Két jelképes sír is volt. A hullacsonkítás itt is igen gyakori. Hiányzott a fej, a kézfej, lábfej, néha az ágyéksigolyák, a mellkas, az egész felsőtest. A hiányzó, de ugyanabban a sírban, vagy a közelben megtalált rész csontjainak helyzete azon-

ban olyan volt, hogy abból kétségtelenül megállapítható, hogy a testet halála után azonnal, vagyis akkor darabolták fel (kifésztéssel), amikor a hús a csontokat még összetartotta. Így pl.: az egyiknél a kézfej a könyökön volt. Az aprócsontok a helyükön voltak, a kéz lefésztése tehát a hússal együtt történt, tehát nem sírablók szórták szét. Egy másiknál pl.: lábfej hiányzik, onnan az ágyéksigolyákig egységes, azután egy arasznyi űr, utána az ágyéksigolyák együtt, aztán arasznyi űr, ismét a mellkas együtt, utána űr, majd a nyakcsigolyák és a fej. Megnyújtott voltának megfelelően a szűk sírban körben feküdt.

ad III. Konyáron én egy halott mellett, de nem a keze közelében fekvő két edényben egy-egy újj három percét leltem. Igaz, hogy nem a legfenekén, hanem a közepe-táján, földbeágyazva, az is igaz, hogy nem nézhettem meg, hogy a saját újja nem hiányzik-e, de én azt akkor érthetőnek találtam, különösen azért is, mert láttam, hogy mily ügyesen enucleálják a halottak izületeit, másként könnyen elképzelhető a babonás, vagy szerető rokon, vagy érdekelt ilynemű áldozata. (Gargas barlang kezei).

ad IV. Konyáron Sőreghi 1, én 1 rézpen-gét találtunk. Az enyémmnek a nyéli részei oldalt kissé fogazottak, a könnyebb, illetőleg biztosabb beerősíthetés céljából. Csont-fegyvert nem igen láttunk, obsidiánt azon-ban igen.

ad V. Márványkorong gyakori volt. Ső-reghi is, én is leltem egy-egy hétmenetes vörösréz spirált is, az enyém egy korong-sor végén volt, ugyanígy felfűzve.

ad VI. Itt is kétféle edény volt. Egészen prima és egészen primitiv, vastagfalú, mállékony, háziipari. Tejesköcsög úgyszól-ván minden sírban volt. Igen ritka azonban a lyukasfülű edény, ha van is lyuk rajta, az igen szűk, és a fül igen kicsiny. A füles-edény helyett gyakoribb a bütykösedény éspedig 2—4, vagy sok bütyökkel, egy, vagy több körben. Leitem egy olyan edényt is, amelyiknek két füle belül volt a peremen, 5 mm-es lyukkal. Alakja VII. tábla 5. 20

cm magas, 10 cm felsőátmérővel. Kívül síma, de vastag, primitivebb munka, Debrecenben van. Egyetlen egy vonaldíszes, vagy általában díszes edény sem volt, talán még cserépdarab sem. Olykor csipkedett dísz látszott, de az is ritkán. A finomabb művi edények alakja nagyjában a következő: 19. old.: 3. (piciny füle magasabban), 5., 8., 9. 21. old.: 2., 3. 25. old.: 4. 37. old.: 6. 45. old.: 2. A durvaművi, vastag, omlós falúak közül 19. old.: 8. 20. old.: 3., 4. 27. old.: 1. 37. old.: 5., 9. 45. old.: 1., 7. I. tábla 1., 3. II. tábla 3., stb. Alak, forma, általában olyas, csak talán a 37. oldal 13., 45. oldal: 4., 6. alakút nem láttam és a fülük igen kicsiny, sokkal gyakrabban bütyök.

ad VIII. A konyári temető egykorú, vagy fiatalabb a pusztaisvánházinál. Erre mutat az edények dísznélkülisége, fülnélkülisége. (Ha van is füle, az kicsiny és kicsiny lyukkal). Erre mutatna még a sok kovapenge és a hulladék, továbbá egy igen szépen csiszolt-fúrt köfokos (fehér áttetszőszerű), és még talán a gyakori és igen sokszoros hullacsonkítás is. 2 szarvasagancs darabot is leltem.

A konyári is vízpartján van, ezt is gát-erősítés közben fedeztem fel. A sírok fél méter mélyen vannak. Vagy 20 sír került elő, de bizonyára van több is. A határban biztosan van még vagy négy ilyen temető. (Kettőt már így is tudok, meg egy telepet).

Dr. Kiss Vilmos.

Frühkupferzeitliche Friedhöfe zu Pusztaiſtvánháza und Konyár.

Die an den Gräbern zu Konyár (Kom. Bihar) beobachteten Erscheinungen dienen zur Unterstützung jener Beobachtungen, die Dr. Jenő Hillebrand in dem Friedhofe zu Pusztaiſtvánháza gemacht hat. Mit Bezug

auf die entsprechenden Abschnitte veröffentlichte ich die dort gemachten Erfahrungen.

Dr. V. Kiss.

Literatur. — IRODALOM. — Litterature.

Dr. Sőregi János: *A méhkas alakú föld-bevált üregek problémája.*

A Déri múzeum régészeti osztályának ismeretterjesztő közleményei 3. füzetében jelent meg ez a hét fejezetre osztott 51 lap terjedelmű dolgozat, amely arra az eredményre jut, hogy a szerző által feltárt üregek agyagbányák, amelyekből az edénygyártáshoz és építkezéshez szükséges nyersanyagot termelték ki.

Tisztáznunk kell, hogy fenti megállapítását csak az általa feltárt tocóparti telepre tartja-e érvényesnek, vagy az összes korok hasonló alakú üregeire is?

Elméletét a tocóparti telep ásatásánál tett megfigyeléseire alapítja ugyan, de annak igazolására sok külföldi és hazai őskori telepfeltárásból származó adatot is felhasznál. A Wosinszky által feltárt lengyeli neolithikus telep lakógödréről is bizonyítja, hogy nem voltak lakógödrök. Úgy látszik tehát, hogy elméletét valamennyi korra vonatkozóan tartja.

Fejtegetésének eredményét a debreceni tocóparti lelőhelyre, a telep speciális jellegzetessége miatt elfogadhatónak tartjuk, de valamennyi méhkasalakú gödröt az alább elmondandók alapján, nem tudjuk azonos rendeltetésűnek tekinteni.

A dolgozat első két fejezete nem hoz fel meggyőző bizonyítékokat a lengyeli gödrök lakás volta ellen. Igaz, hogy e lakásokat a lakások méreteiről helytelen fogalmat nyújtó módon is ábrázolták. Az azonban

nem valószínű, hogy az általa is említett kiváló régészeknek egész sora csupán a szóbanforgó helytelen ábrázolás alapján alkotott volna magának képet a lengyeli neolithikus telep méhkasformájú lakásairól (9. l.). A helyes méreteket Wosinsky munkája¹ közli. E méretek nem zárják ki a gödrök lakás voltát. Az átlagosan 3 m átmérő esetében 5–6 m²-nyi terület állott az ősemlék rendelkezésére, amely terület, ha szabadabb mozgást nem is engedett meg, elegendő volt arra, hogy az időjárás viszontagságai ellen védelmet nyújtson.

Ismerteti a régebbi tocóparti leletek statisztikáját (11–19. l.), majd az általa végzett ásatás eredményeit (19–28. l.). E két fejezetben felsorolt anyag a telep korát teljes pontossággal meghatározza. A kerámiában fellelhető La-Tène hatásokat is számba véve, a telep virágkorát, a római császárkor idejére teszi.

Az ősi fazekastelepek c. fejezet első bekezdésében olvassuk: „... hogy mind a történelem előtti, mind a történelmi időkben, sőt napjainkban is voltak és vannak kizárólagosan agyagipart űző kivitelre dolgozó fazekas telepek” (29. l.). Ez az állítás, ha a történelmi korokra többé-kevésbé helytálló is, az őskorra nem igazolható.

A rendelkezésre álló irodalomból megállapítható, hogy az eddig feltárt neolithikus telepen ilyen jelenséget senki nem ész-

¹ Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. Budapest, 1896. I. rész. 36. l.

lert. A rézkori fazekasság kérdésével foglalkozó Hillebrand Jenő dr. szerint² sem arról van szó, hogy kivitelre dolgozó fazekas telepek lettek volna, hanem arról, hogy telepről-telepre járó fazekas mesteremberek voltak, akik a helyszínen talált agyagból készítették e korszaknak tipikusan jellemző edényeit.

Sőregi tíz pontban összefoglalja azokat a megfigyeléseket, amelyek az agyagbánya elméletet igazolják (52—55. l.).

Az első pont szerint a méhkasformájú gödrök más talajban, mint agyagban nem fordulnak elő s mindig a humusz alatt és sohasem a humuszban szélesednek ki (53. l.).

A tocóparti telepe¹ egykorú Hódmezővásárhely-Kopáncs-Zsoldostanyai lelőhelyen olyan gödrök voltak, amelyeket Tisza III.-hoz tartozó szemétgödörbe mélyesztettek.³ Igaz, hogy ezek a gödrök nem mind méhkasformájúak, de amint később látni fogjuk, határozottan kimutatható, hogy nem minden agyagkitermelő gödör ilyen formájú. Mivel az aligha tételezhető fel, hogy agyagedény készítés ezen a telepen nem volt, legalább is a durvább keramikus anyagot helyben készítették, azt kell mondanunk, hogy ezeket a gödröket nem az agyaggyártás céljából ásták, de szemétgödörnek sem, mert azokból néhány cserépdarabon kívül egyéb nem igen került elő. Kellett tehát egyéb rendeltetésüknek is lenni, amellet, hogy a hasonló alakú agyagkitermelő gödröket is nyugodtan feltételezhetjük. Annál is inkább tehetjük ezt, mert magán a tocóparti telepen is volt olyan gödör, amely nem volt, méhkasformájú (48—49. l.). Igaz ez nem nyúlt le a sárgaföldik,

de ez nem azt jelenti, hogy az egész telepen ilyen alakú, a sárgaföldig le nyúló gödör nem volt. A szerző is csupán részletfeltárásból származó adatok alapján nyilatkozik.

Második bizonyítéka az, hogy a kitermelt agyagnak az üreg nyílása körül semmi nyoma (53. l.). Ez egészen természetes. Mert bármilyen célból ásták is a gödröket, a gödröt ásó nem halmozta össze a kihányt földet az ástott gödör peremén. Ez egyrészt munkáját nehezítette, másrészt veszélyes is lehetett volna. Feltöltésre, tapasztásra, vagy akár edénykészítésre is felhasználhatta ezt a földet.

A harmadik bizonyíték szerint a méhkaszerű gödrök az agyagipar fellendülésével jelennek meg a mesolithikum campignyi emeletében s attól kezdve az agyagművészség fellendülésével nő, illetve fogy a számuk (53. l.).

A mesolithikumot illetően hazai analog leletre nem hivatkozhatunk. Az egyetlen hitelesen feltárt avastetői protocampignyi kőtermelő gödrök a kérdéssel nem hozhatók kapcsolatba.⁴ Nem említ a szerző külföldi mesolithikus emlékeket sem.

Tompa Ferenc dr. munkájának⁵ beosztását szem előtt tartva a neolithikum bükki periodusaiból hitelesen feltárt lelőhelyek hiányában méhkasformájú üregekről sem beszélhetünk. A bükki korszakot követő Tisza I—III. periodusból sem igen.

A Tisza II.-be sorozható lengyeli telep méhkasalakú lakásairól már volt szó.

A hódmezővásárhelyi határban Banner János dr. tárt fel egy a Tisza I.-hez tartozó telepet.⁶ Az itt felbontott nagyszámú

² Hillebrand Jenő: A pusztai társasági koraréz kori temető. *Archaeologia Hungarica* IV. 34—35. l.

³ Párducz Mihály: A nagy magyar Alföld római kori leletei. *Dolgozatok*, VII. 1931. 92—93. l.

⁴ Hillebrand Jenő: Über ein Atelier des „Proto-Campignien“ auf dem Avasberg in Miskolc (Ungarn). *Eiszeit und Urgeschichte* V. B. 53—59. S.

⁵ Tompa Ferenc dr.: Die Bandkeramik in Ungarn. *Archaeologia Hungarica* V—VI.

⁶ Banner János dr.: A kökénydombi neolithikus telep. *Dolgozatok* 1930. 49—106. l.

gödör a szóbanforgó kérdés megvitatásához több nevezetes adattal járult.

Az ásatásról megjelent publikáció 38 különböző alakú és mélységű gödörrel szól. A gödrök alakjukat véve figyelembe három csoportba oszthatók. Vannak lefelé szűkülő gödrök,⁷ van szabálytalan négyszögformájú;⁸ a gödrök többsége gömbölyű aljú, többé-kevésbé lefelé szűkülő.⁹ A gödrök átmetszete kör, ellipszis és szabálytalan forma. Tehát e Tisza I.-hez tartozó telepen egyetlen méhkasformájú gödör sincs. Pedig nagyon valószínű, hogy a telep lakosai maguk készítvén edényeiket ugyancsak ők termelték ki a szükséges anyagot is az említett gödrök egy részéből. A feltárt kunyhók alatt is mindenütt vastag sárgaföld réteg volt, amely azonban mindég határozottan hordott föld volt. Nézzük hány gödör felelhetett meg ily rendeltetésnek.

Négy csupán a fekete földbe mélyedt,¹⁰ belőlük tehát nem termelhettek agyagot. Tíz gödör minden valószínűség szerint csapda,¹¹ ugyancsak tíz gödörnek bizonytalan a rendeltetése s a fennmaradó tizennégyből nyervezték az agyagot, mert ezek lenyúltak a sárgaföldbe.¹²

A fenti megfigyelésekből következik, hogy nem minden agyaggödör méhkasformájú, amint, hogy ezt Sőregi dr. sem állítja. De állítja azt, hogy a méhkasforma talán babonás szokásokkal van egybekötve (53—54. l.); erről itt tehát nem lehet szó.

Mint már említettük, a méhkasformájú gödrök száma Sőregi szerint az agyagművesség fellendülésével, illetve hanyatlásával ingadozik. Ezek szerint a Tisza I. periódusban, amelynek díszes kivitelű és minden valószínűség szerint helyben készült keramikusi

anyaga az agyagművességnek meglehetősen magas fokát mutatja, találkozunk kelen a méhkasformájú üregekkel. Ehelyett azt látjuk, hogy a szerző szerint problematikus rendeltetésű lengyeli gödrökön kívül egyéb analog leletről nem tudunk. Ez csak azt bizonyítja, hogy az agyaggödör elmélet nem általánosítható és érvényét a neolitikumra kétségbe is kell vonnunk.

Ezt az állítást támogatják az ugyan csak Banner János dr. által feltárt Tisza III.-hoz tartozó telepek. (Hódmezővásárhely-Kopáncs határ rész). Valamennyi Tisza III.-hoz tartozó eddig feltárt telepen 30—40 m-ig is elnyúló szemétgödörök húzódnak. Ezeknél a szemét legtöbbször a kibányászott agyag helyére került. Szabályos méretű kisebb gödrök ebből a kultúrából ezideig nem ismeretesek. A kopáncsi Kovács-tanyában a hosszan elnyúló neolitikus gödrök mellett, egy bronzkori cserepekét tartalmazó, szabályos, méhkas alakú is volt.

A tocóparti méhkasalakú gödröknek tökéletes analógiái az őszentiváni bronzkori telepről ismeretesek.¹³ Ezen a helyen említésük már csak azért sem mellőzhető, mert előfordulási körülményeik feltűnően egyeznek a debreceni-tocóparti gödörkével. Nevezetesen itt is a felszín alatt jókora mélységekben (130—175 cm-ig) tűntek elő a gödrök felső nyílásának körvonalai. Az öker kitöltő anyagok is nagyjából egyeznek (csontok és cserepek). A megfigyelt 13 gödör közül 7-nek volt méhkasformája, háromnak a fala függélyes, a többiét nem lehetett határozottan megállapítani.

Az első megfigyelés, melyre itt határozottan fel kell hívunk a figyelmet az, hogy több esetben a gödrök egymásba voltak szakasztatva.¹⁴ Ez egyrészt az időrendi egymás-

⁷ Mint 6. 54. l.

⁸ Mint 6. 71. l.

⁹ Mint 6. 54—71. l.

¹⁰ Mint 6. 54., 58., 69—70. l.

¹¹ Mint 6. 62—63. l.

¹² Mint 6. 56., 64., 64—65., 65., 70., 71. l.

¹³ Banner János dr.: Az őszentiváni bronzkori telep és temető. Dolgozatok, 1929. 52—78. l.

¹⁴ Mint 13. 75. l. Fig. 21. kép.

után mellett bizonyít, de másrészt azt is tanúsítja, hogy e gödröket nem agyaggyerés végett ásták, hanem más célból. A későbbben ástott gödröknek abból a részéből, amely a régi fölé esett nem nyerhettek agyagot, miért ásták ki tehát e gödörreszeket?

Sőregi elméletét bizonyító ötödik érv az, hogy az üreg belsejében kopásnak, horzsolásnak, amely embereknek állandó bennlakását árulná el, semmi nyoma (53. l.). Ő maga említi, hogy a gödröket elsődleges rendeltetésük betöltése után főként személgödöröknek használták (52. l.). Ez esetben az esetleg mutakozó kopást, horzsolást a gödörbe dobált hulladék is rongálhatta, de ettől eltekintve ily nyomokat éghajlati hatások (eső, fagy) is tönkretelhettek. De ez semmit se bizonyít, mert még ha agyagbányák lettek volna, akkor is meg kellene látszani a ki-bejárásnak, mert nehezen képzelhető el, hogy az egyszerre különben sem sok anyagot igénylő mesterséghez, egyszerre az egész bánya anyagát kiásták volna.

A bizonyítás hatodik pontja szerint a kérdéses alakú gödrökben tűznek, tüzelésnek sem égés, sem korom révén semmi nyoma. Ez az állítás sem általános érvényű, mert egyrészt volt méhkasformájú gödrökben tűzhely pl. az őszentiváni telep tizedik putriájában,¹⁵ de másrészt ugyanígy ezen a telepen a gödrökből is kerültek elő olyan edény töredékek, amelyekből rekonstruálni lehetett a bronzkori zsarátnoktartót.¹⁶ Ez, méreteit figyelembe véve egy-egy putri melegítését célszerűen végezhetette.

Olvassuk továbbá a tanulmányban, hogy a hamu, pernye, fal tapaszrög szeméttel került az üregekbe (53. l.). Azonban ahol a tűzhely jelenléte megállapítható (mint pl. az őszentiváni 10. gödörnél) ott az említett égési termékek jelenléte nem feltűnő.

¹⁵ Banner János dr.: A görög pyraunos eredete. Dolgozatok, 1929. 40. l.

¹⁶ Mint 15. 40–42. l.

Ami a faltapasztöredékeket illeti, a szerzőnek az esetek túlnyomó számában igaza van. De hogy vannak kivételek, azt az őszentiváni hatodik putri mutatja, ahol a gödör fala erősen égett.¹⁷ Igaz itt nem faltapasztöredékekről van szó, de a kiégett fal putri lakás, vagy verem volta mellett bizonyít. A kiégett fal azonban azt bizonyítja, hogy ha nem is tapasztással, de valamilyen módon gondoskodtak a fal ellenállóbbá tételéről. Őszentivánon tapasztással ellátott falu gödör is került kibontásra.

Ami az agyagbánya elméletét bizonyító 8. pontot illeti, hogy t. i. a felsőnyílású üregben az égő tűznek huzatja nincs (53. l.) igaz, de erre nagy szükség nem is volt. A pyraunos-ok szerkezete ezt a kérdést kielégítően meg tudta oldani.¹⁸ De ennek elmentmond sok primitív nép élete is.

A 9. pont szerint a ki nem égett földalatti gödör csak gumók stb. raktára lehetett (53. l.). Az őszentiváni putrik (amelyek pedig minden valószínűség szerint lakások) közül csupán egy volt kiégetve, a többi nem. S még is semmi sem utal arra, hogy a többi gödör rendeltetése más lett volna, mint a szóbanforgó 6. putrié.

E gödrök, illetve putrik lakás volta mellett bizonyít még az is, hogy az őszentiváni telepen felszínen épített kunyhó, vagy más formájú lakásnak semmi nyoma sincs.

Az elmondottakból következik, hogy az őszentiváni s esetleg lengyeli telepek gödrein kívül, amelyeket földalatti lakásoknak tartunk, a feltárt és ismert gödrök nem tekinthetők egységes rendeltetésűeknek. Egy-egy telepen különböző célból készültek, amint azt már láttuk. Lehetett közöttük olyan is, amely kizárólag az agyagkitermelést szolgálta, de nem szükségképp méhkaszerű formában, legalább is az említett neolitik és bronzkorokban.

¹⁷ Mint 13. 72. l.

¹⁸ Mint 15. 35. l.

A bronzkorral be is fejeződik azon hitelesen feltárt lelőhelyek sora, amelyek ebben a kérdésben számba jöhetnek. A Hallstatt és La-Tène korokból a hazai területen inkább sírleleteket ismerünk.

A tocóparti telep keramikusan anyaga kései La-Tène formákat is tüntet föl (52. l.). Ugyanez volt az eset a Posta Béla által ismertett hatvan-boldogi telepen.¹⁹ Posta itt edényégető kemencéket talált, de nem beszél méhkasszerű üregekről. Hasonló szerkezetű kemencéket lelt Implom József Gyulán.²⁰ Itt a további feltárás hiánya miatt nem tudjuk, hogy az agyagkitermelés mi módon történt. Érdekes lenne tudni, hogy Zoltai Lajos dr. kézíratos jelentése (15. jegyzet) milyen kemencékről szól?

Az eddig feltárt tocópartival egykorú, vagy legalább is egy korszakba tartozó telepek szegényes berendezése nem jogosít fel bennünket arra, hogy az erre a korszakra annyira jellemző finom kivitelű, nagy tömegű és legtöbbször kékes-szürke színű keramikusan anyagot e telepekről származtassuk. Itt talán azt az egészen durva iszapoltású és rossz égetésű edényeket gyárthatták, amelyek meglehetősen számban kerülnek elő a jelzett korú telepekről.

Fel kell tételeznünk, hogy az Alföld területén kizárólag erre a foglalkozási ágra berendezkedett telep több is volt, amelyek az egész Alföld szükségletét ki tudták elégíteni. Ilyen telepnek látszik a tocóparti Sőregi szerint is, ilyen lehetett a hatvan-boldogi, talán ilyen a gyulai is. Velük egybevethető az Aradtól nyugatra fekvő csálai erdei telep is.²¹

Sajnos, a tocópartit kivéve, az említett

¹⁹ Posta Béla: A Hatvan-Boldogi ásatások A. É. 1895. 1—26. l.

²⁰ Implom József szíves levélbeli közlése.

²¹ Dömötör László: Római korbeli edények a pécskai nagy-sáncban. A. É. 1901. 334—335. l.

telepek egyikéről sem tudjuk, hogy az agyagkitermelés mi módon történt. Egyedül a hatvan-boldogi telepről tudjuk, hogy itt méhkasalakú üregek nem voltak. De nem szól ilyenről Dömötör László sem.

Az elmondottak alapján Sőregi dr. elmélete legfeljebb a debrecen-tocóparti telepre fogadható el, de semmiesetre sem a neolithikumra és a bronzkorra. Sőt elméletének érvényessége a tocóparti telepekkel egykorú és hasonló jellegű telepekre sem vehető tökéletesen bebizonyítottak.

Dr. Párducz Mihály.

H. Schroller: *Die Stein und Kupferzeit Siebenbürgens*. Berlin, 1933. Verlag von Walter de Gruyter et Co.

A *Vorgeschichtliche Forschungen* 8. füzeteként látott napvilágot ez a 79 oldalú, 55 táblával kiállított, érdemes munka, amely Teutsch Gyulának, az erdélyi praehistorikusok nestorának van ajánlva.

Az eddigi irodalomban is találkozunk ugyan összefoglalásokkal, amelyek azonban vagy nem egész Erdély területét ölelik fel, (mint Herepei és Roska munkái) vagy a maguk megjelenése idején sem állották ki a tudományos kritikát (mint Tocilescu és Demsusianu egyébként nagyterjedelmű művei), de ez az első, új szempontok szerint megírt összefoglaló munka, amely Erdély neolithikumával és rézkorával foglalkozik.

Schroller felhasználta mindazokat a részleteredményeket, amelyek közel hatvan év sohasem lankadó munkájának gyümölcsei. Ebből a munkából az erdélyi magyarság és szárszág egyaránt kivette a részét, amiről mindenki meggyőződhetik, ha nemcsak a könyv szövegét, de a sokszázra menő jegyzetet is átböngészi.

Hogy ez a könyv előbb nem jelenhetett meg, azt egészen természetesnek tartjuk. Erdély neolithikumáról összefoglaló képet adni mindaddig nem lehetett, ameddig a környező területek képe tisztán nem állott

a kutató előtt. A minden világtáj, de főleg nyugatfelé járható folyamvölgyek magyarázzák meg, hogy ez a terület sem kapcsolódhatott ki a szomszédos területek kulturális hatásából s őseredeti kulturája mellé kénytelen volt azokét is befogadni. Ezt a folyamatot, illetőleg ennek magyarázatát megtalálja Schroller a földrajzi tényezőkben, s ezeket már az Erdély földrajzával foglalkozó részben is (1—5. l.) érinti.

A kulturakörök szerint csoportosított munka először a *nádorvályai* csoporttal foglalkozik (6—8. l.), amelyet éppenúgy, mint a *tordosit* (8—12. l.), Roska Márton munkálatai alapján ismertet. Megállapítja azt a fejlődésbeli különbséget, amely Nádorválya felső és Tordos legalsó rétege közt kimutatható, de felhívja a figyelmet a legfelsőbb rétegben lévő festett kerámiára is, amelynek később egész fejezetet szentel.

Bár ma már a tordosi leletek hovatarozódásával és eredetével — Tompa Ferenc alapvető munkája alapján — tisztában vagyunk, szerzővel együtt nehezen várjuk Roska Márton erről szóló kész monográfiáját. A tordosi lelőhely, illetőleg az általa képviselt kultúra ma már sokkal kisebb jelentőségűnek látszik Erdély neolithikumában; Schroller gondos leletstatistikájában (74—78. l.) — amely a dolgozathoz csatolt térképeknél is jobb áttekintést ad a neolithikus telepekről — a 161, sok esetben több kulturát is képviselő, lelőhely közül, a névadó helyen kívül csak négy helyen találkozunk vele (Nagyenyed-cegei telep, Borberek, Tövis, Péterfalva), sajnos egyik helyen sem úgy, hogy belőle régebbi kulturákhoz való viszonyát tisztázni lehetne. A csak a névadó hellyel képviselt nádorvályai kultúrához való viszonyát is csupán tipológiai egybevetések támogatják.

Nem tudunk egyetérteni Schrollerrel abban, hogy Tordost csak a tiszai-kultúra fiatalabb periodusával, bizonyos vonásokat

pedig a bükki-kultúrával hoz kapcsolatba. A kapcsolat a tiszai kultúra első periodusával van meg.

A *wietenbergi* kultúráról szóló fejezet nagy problémája a sarkpontja az egész erdélyi neolithikumnak s így Schroller munkájának is. Schroller ebben — az Erdélyben valóban nagyon elterjedt — kultúrában (42 lelőhely) látja azt az ősi kulturát, amely a tiszai-kulturát előnyomulásában megakadályozta, illetőleg az általa elfoglalt területekre nem engedte. Ez volna tehát az az önálló kulturakör, amely Tompa elgondolása szerint is ellenállott a terjedésnek?

Ezzel a kultúrával Schroller fontosságához mérten (12—20. l.) foglalkozik. Teszi ezt annál is inkább, mert az irodalom éppen ezt méltatta eddig legkevésbé. Behatóan foglalkozik úgy a díszítés technikájával, mint a díszítés mintájával. Megállapítja, hogy a használt minták élénken emlékeztetnek a bükki-kultúrára (23. l.), de észreveszi a nagy forma különbséget, amely bizonyos esetekben valóban sokkal fiatalabbnak látszik (s amelyek miatt Roska az ottományi leleteket korabronzkoriaknak tartja), s éppen, mivel az ősi formákat amoda találja meg, azt tekinti az öregebb testvérenek (13. l.). Szoros kapcsolatot lát úgy a technika, mint a díszítések tekintetében a Lükki-kultúra második periodusával.

Kronológiai beosztását tipológiai s néhány lelőhelyen stratigrafiai alapon támasztja alá. Az ottományi lelőhely rétegzettségét nem tekinthetjük döntő bizonyítéknak a kronológiát illetően, mert ezt még Roskánál is fiatalabbnak tartjuk s inkább a bronzkor II. periodusába osztanók. A vlád-házai leletet, ahol ez a kultúra csak tört cserepekkel volt képviselve, míg a lencsedíszítésű (Linsengeramik) ép edényekkel szintén nem tartjuk elfogadható kronológiai bizonyítéknak, mert magunk is ásattunk már olyan területen, ahol a fiatalabb kul-

tura emlékei voltak rosszabb állapotban. A korpádi leleteknél sincs semmi biztos támpontunk.

Mint említettük Schroller ebben a kultúrában látja Erdély legrégibb neolithikus kultúráját, amely nemcsak legrégibb, de endemikus is. Szerinte ez volt az a kultúra, amely a nádorvályait és tordosít terjeszkedni nem engedte s az északi kultúrák benyomulását is megérte.

Ha a bükk-kultúra II. periodusával, Butmirral, Boian A.-val és Susa I. periodusával való tipológiai kapcsolatok mellett a néhány helyen későbbi kultúrákkal együtt való előfordulást bizonyítéknak elfogadhatnánk, Schroller megállapítását a legrégibb kultúrát illetően magunkévá kellene tennünk. De akkor is csak azzal a fenntartással, ha a későbbi kutatások ezt stratigrafiailag igazolni fogják. Talán lesz a felsorolt lelőhelyek közt olyan, amelyen több kultúra is képviselve van s ezek egymásutánja is megállapítható lesz. Húsz olyan lelőhely van a könyvben felsorolva, ahol legalább is a későbbi kultúrák előfordulnak.

Be kell vallanunk, hogy az edények formái csak az északi és déli neolithikum anyagával való összevetés után nyugtatnak meg bennünket — annyira a mennyire — a kultúrához tartozás tekintetében.

Tiszta képet csak akkor kaphatunk róla, ha egyéb kísérő jelenségek (fegyverek, eszközök, ékszerek, plasztika stb.) is pontosan megfigyelhetők lesznek. Ezeknek hiányát Schroller is megállapítja azzal a megjegyzéssel, hogy ez a kultúra mindég más kultúrával keveredik (18—19. l.).

Déli hatásokat mutat a *Boian A. kultúra* (20—25. l.), amely a Barcaságon keresztül jutott erre a területre. Elterjedése az Olt és Maros mellékfolyói mentén történt. Ez a Munténiában legrégibb neolithikus kultúra Erdély területén főleg kerámiával van kép-

viselve; köeszközeit innen nem ismerjük. Egyidejűsége Tordos alsó rétege mellett a bükk-kultúrával is kimutatható. Mint hazájában legősibb kultúra a wietenberg kultúrával is egyidejűsöget mutat. (?) A tiszai-kultúra II. periodusával (Lengyel) való egyidejűsége határozottan nem állapítható meg.

A *közép-erdélyi festett kerámia* Schroller megállapítása szerint a tordosi réteghez csatlakozik (10. l.). Ezzel a kultúrával, mely szintén idegen eredetű Erdélyben Schroller behatóan foglalkozik (25—37. l.). Bennünket ebből a kultúrából főleg a körömmel díszített edények érdekelnek, amelyek kétségtelenül a Tisza mellékvizei mentén jutottak erre a területre. Idejutásuk nem eshetik egy időre a tiszai II.-vel, mert ennek festett anyaga ide már csak a Thessáliában (Dimini 27. l.) történt keveredés után jött, úgy látszik a körömdísszel jellemzett tiszai III.-mal egyidőben. Ugyancsak erre mutat a pintaderák megjelenése is, amit szerző a magyarországi festett kerámia ifjabb szakaszával hoz kapcsolatba (29. l.), holott a tiszai III.-ban is megtaláljuk. A nagyméretű, kaptaformájú balták is innen jöttek át, a szarvasagancs foglalatokkal együtt. (Erre nézve lásd e kötet első dolgozatát.)

E kultúra korát Schroller arra a kis időre teszi, amely a tordosi III. és az északi kultúrák fellépése közzé esik. Csak ebben a késői időben lép fel a polychrom festés s ez a tény eldönti az edényfestés erdélyi eredetének kérdését (30. l.).

Az eddig felsorolt kultúrák kivétel nélkül nyílt területeken otthonosak. Az *északi hatásokat mutató kultúrák* — amelyeket a lencsedíszes kerámia kivételével a furchenstichkerámia csoportjába foglal össze Schroller (30—35. l.), leginkább barlangokban, vagy félreeső területeken fordulnak elő.

Schroller kimutatja, hogy e kultúra egyes elemei cseh-, morva-, lengyel-, szászthüringiai területekről, de a földközi tenger keleti medencéjének vidékéről is származnak. Nem említi azonban, hogy az előbbieket csak a nagy magyar Alföld közvetítésével juthattak ide. A náddal, vagy tollszárával készült benyomott köralakú díszítések, a lencsedísz és egyéb rátett díszek a tiszai III.-ból erednek, amelynek hatása — mint az utat egyébként helyesen állapítja meg — a Körös, Maros és Szamos völgyén át jött e területre. A tumulusz temetkezések is megkülönböztetik ezt a csoportot az eddigiektől.

A lencsedíszítésű kerámiát (35—38. l.) a többi északi kultúrától a szalagdíszes vonatkozásai különböztetik meg. Kialakulásában a cseh- és morvaországi és a tordosi (vagy talán inkább tiszai) anyag befolyásolta. Amonnan az északi elemeket, innen a szalagdíszet kapta. Az itt említett két kultúra egyidejű.

Legnagyobb fejezet szól az *Erősd-Priesterhügelgruppe* néven összefoglalt kultúráról (38—62. l.). Tordos után ez a legjobban ismert anyaga Erdély neolithikumának. Teutsch Gyula és László Ferenc munkái alapján úgy itthon, mint a külföldön ez a kettő reprezentálta igen sokáig az őskort. De míg amaz csak egy már későn folytatott hitelesítő ásatás révén vált használhatóvá, emennek kezdettől fogva szakszerűen vezetett feltárása mindenütt a megérdemelt figyelemben részesült.

Teutsch és László Brassó- és Háromszékmegyében 14 telepet állapított meg. Valamennyi kiugró hegyormon, vagy egyedülálló dombon fekszik és sáncsal van védve. A két legjobban átkutatott hely Erősd és a Priesterhügel. Ezek rétegzettségük különbözik egymástól, ami a lakás eltéréseivel magyarázható meg (39. l.).

Erősről László Ferenc ismert dolgozata

alapján kapunk képet (39. l. 6. jegyzet). Tüzetesen ismerteti a telep fekvését s egész felépítését rétegek szerint (40—43. l.) s behatóan foglalkozik a ház kérdésével (43—48. l.). Főleg az utóbbinál bőszeges irodalmi utalást kapunk a külföldi területeken végzett munkára, amelyek igen jól kiegészítik László Ferenc megfigyeléseit.

A Botfalu melletti Priesterhügelen maga Schroller ásatott s így könyvének ez a része már annyival is inkább figyelmet érdemel, mert kisebb dolgozatoktól eltekintve (39. l. 2. jegyzet) itt kapunk képet először erről a nagy felkészültséggel folytatott munkáról.

A részletekbemenő leírás (48—62. l.), amelyben a telep fekvéséről, a kerámia technikájáról, a festésmintákról, az edény formákról s a többi kisebb leletekről is teljes képet kapunk, meggyőző bennünket arról, hogy a két lelőhely ugyanahhoz a kultúrához tartozik és egyidejű.

Nem tudunk azonban egyetérteni Schroller ama megjegyzésével, amely a marosvásárhelyi analogia és az erődsi VII. rétegben előfordult tordosi talpcsőves edény alapján a kapcsolatot úgy a bükki-, mint a tiszai-kultúra anyagával megtalálja (61—62. l.) s ennek alapján megállapítja, hogy e két kultúra részben egymás mellett halad. Igazat tudnánk adni abban az esetben, ha határozottan a bükki III. és a tiszai I.-ben látná az egyidejűséget, mert ott valóban nehéz az elválasztás.

E csoportban már a réz is képviselve van.

Utolsó, bronzkort megelőző kultúra a brassói *Schneckenbergről* elnevezett kultúra (63—69. l.), amely nemcsak az Olt, de a Maros mellékvizei mentén is elterjedt s nemcsak szórványos leletekben, de telepekről is, mindkét helyről ismerjük. Ez a kultúra az erődsi festett kerámiás rétegek fölé, mint hetedik réteg helyezkedik el. Azo-

nos azzal, amelyet László B.-kulturának nevezett. Természetes, hogy ez a kerámia erősen hatott rá. Schroller megismertette a kultúra edénytípusaival, díszítéseivel, eszközzeivel, temetkezésével s mindezek alapján megállapítja, hogy az Erdélyben otthonos, fennebb ismertetett északi kulturák is hatottak rá. Ezzel a kultúrával le is záródik Erdély rézkora, mert fiatalabb periodusa már a korai bronzkorba tartozik (69. l.).

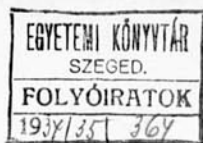
Az összefoglaló részben (69—73. l.) kronológiai sorrendben rövid jellemzését kap-

juk az összes bőven ismertetett kulturáknak.

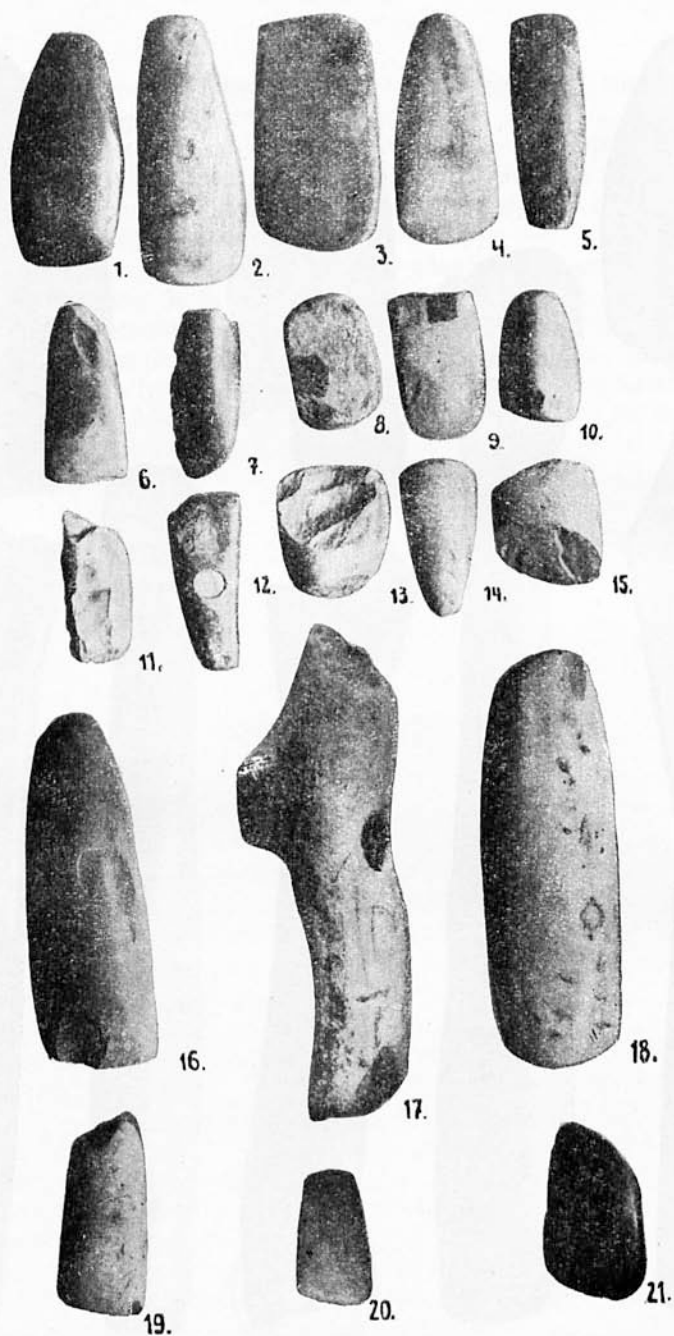
A lelőhely statisztika igen jó szolgáltatást tesz, de kár, hogy adatait legalább egy nagyobb összefoglaló térképen nem állította egybe.

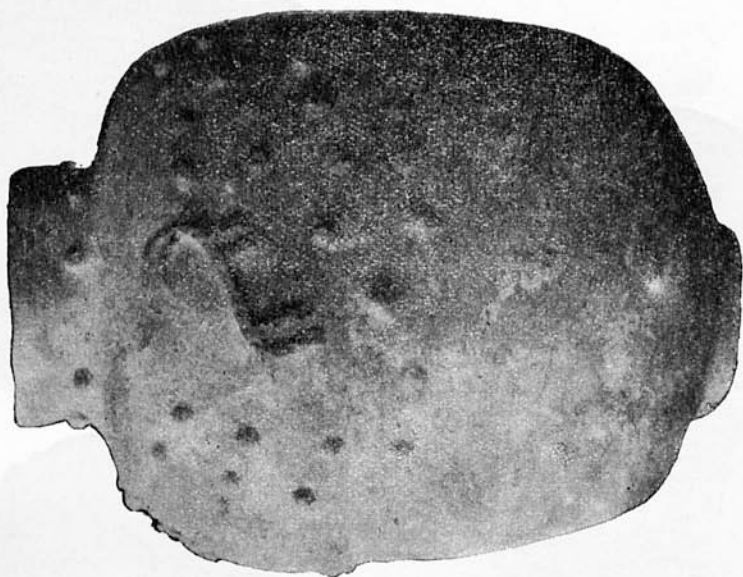
A könyv, ha egyes részleteit — mint fennebb láttuk — az ezutáni kutatások mindenben igazolják, hosszú időre nélkülözhetetlen lesz Erdély területének ősrégészetében, mert ebben a formájában is alapvető munka.

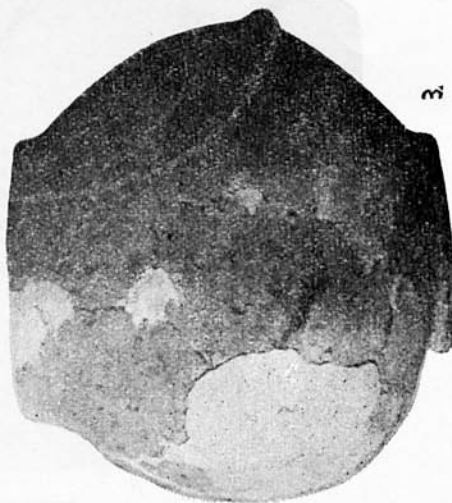
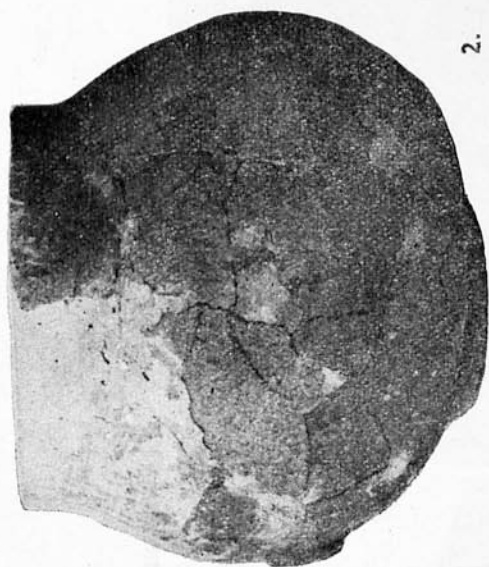
Dr. Banner János.

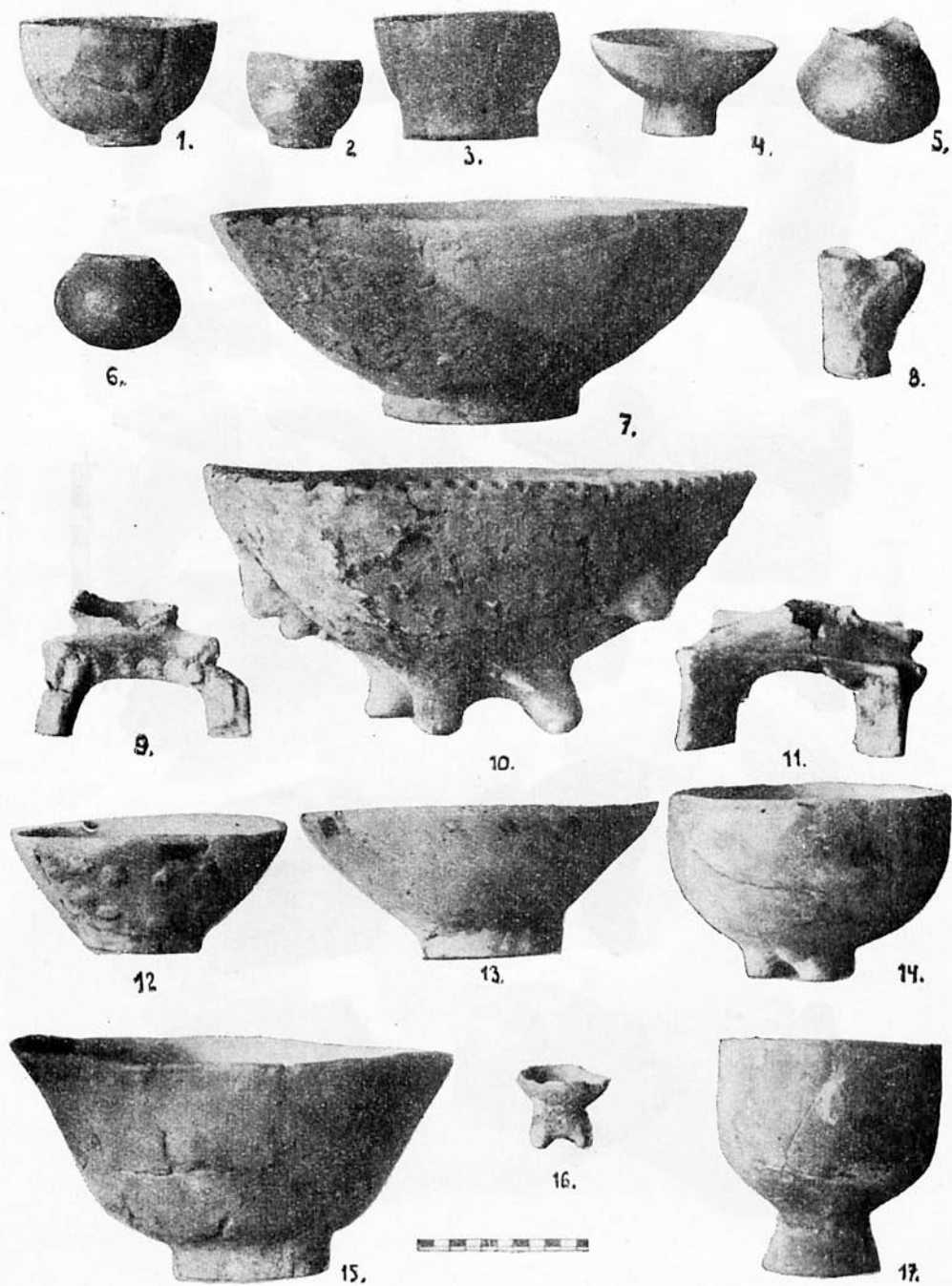


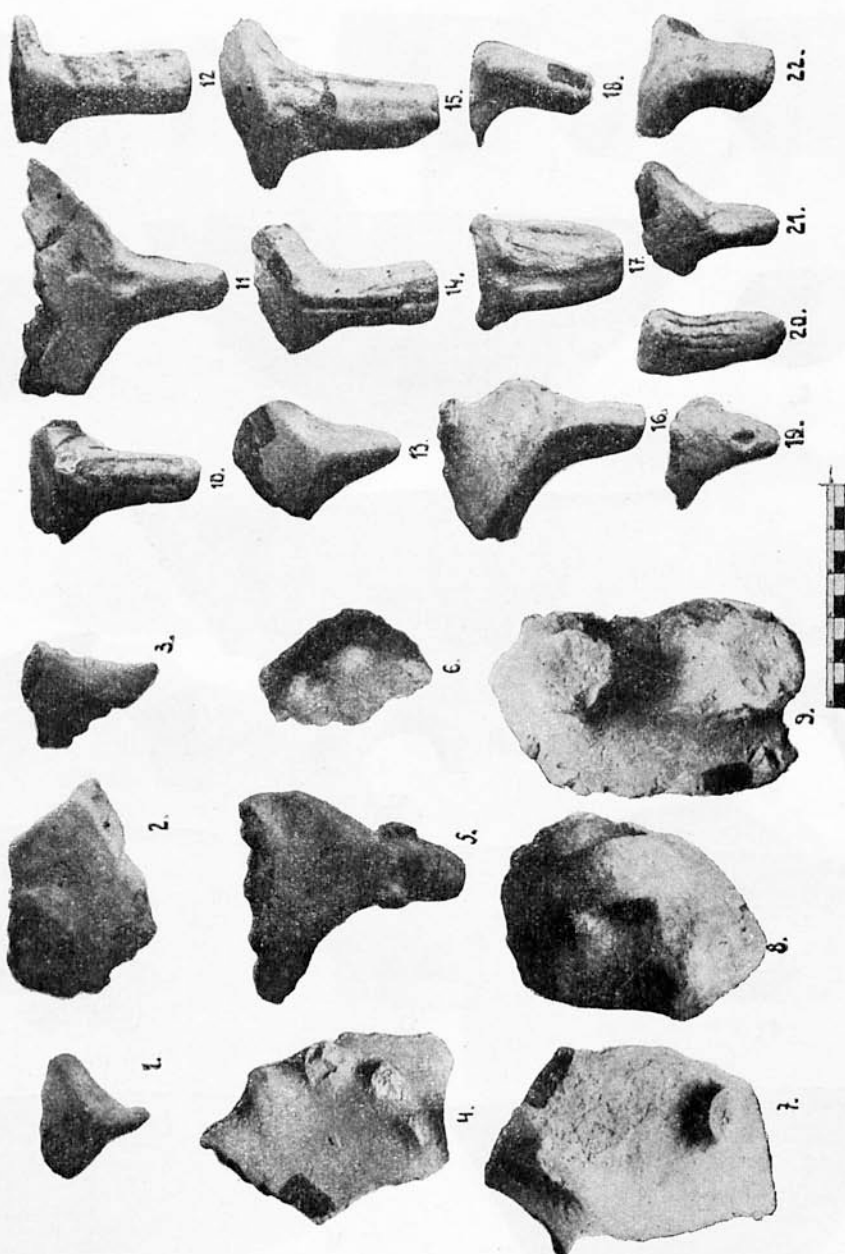


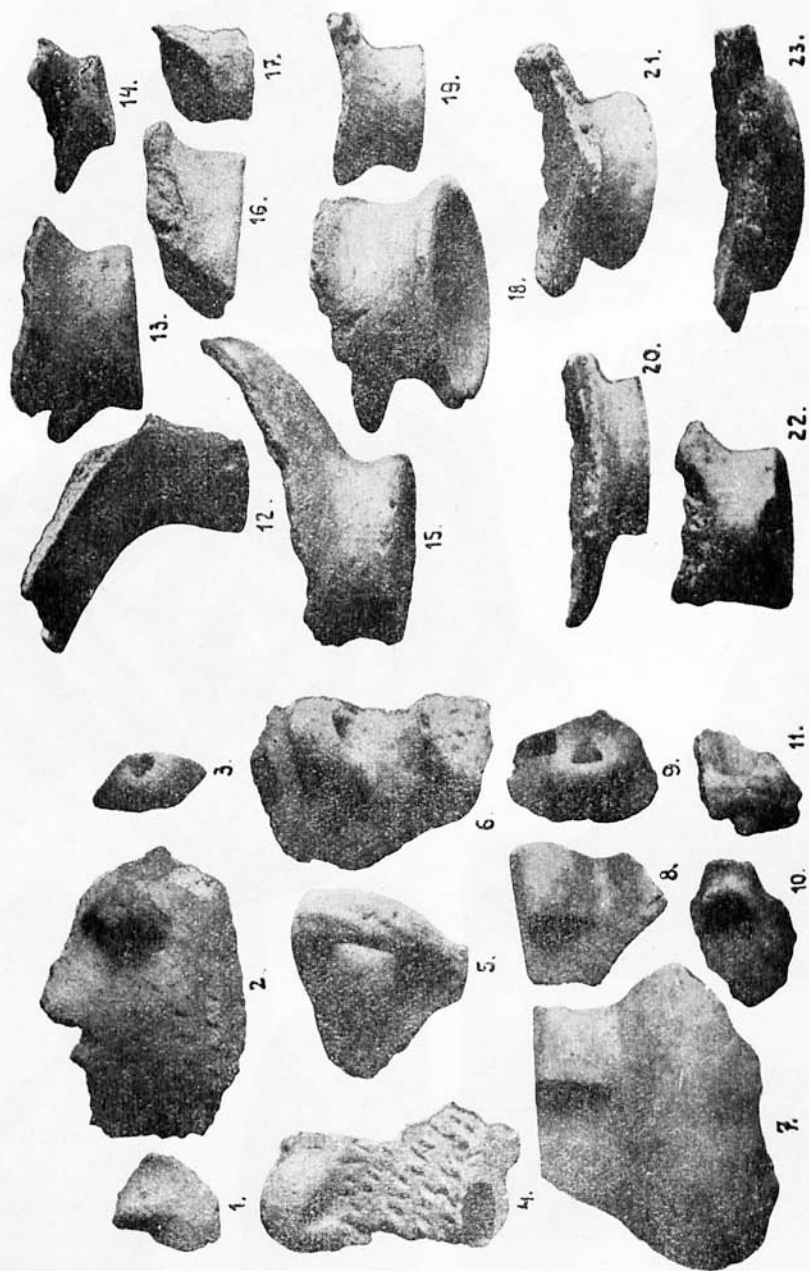














1.



5.



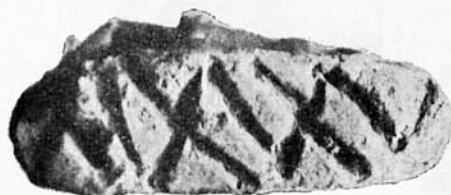
2.



6.



3.



4.



7.



8.





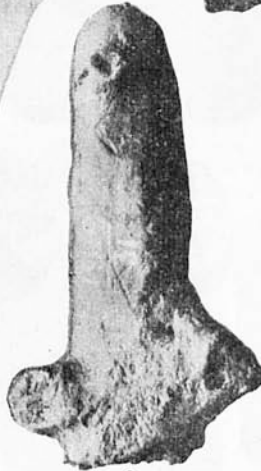
1.



2.



4.



3.



5.



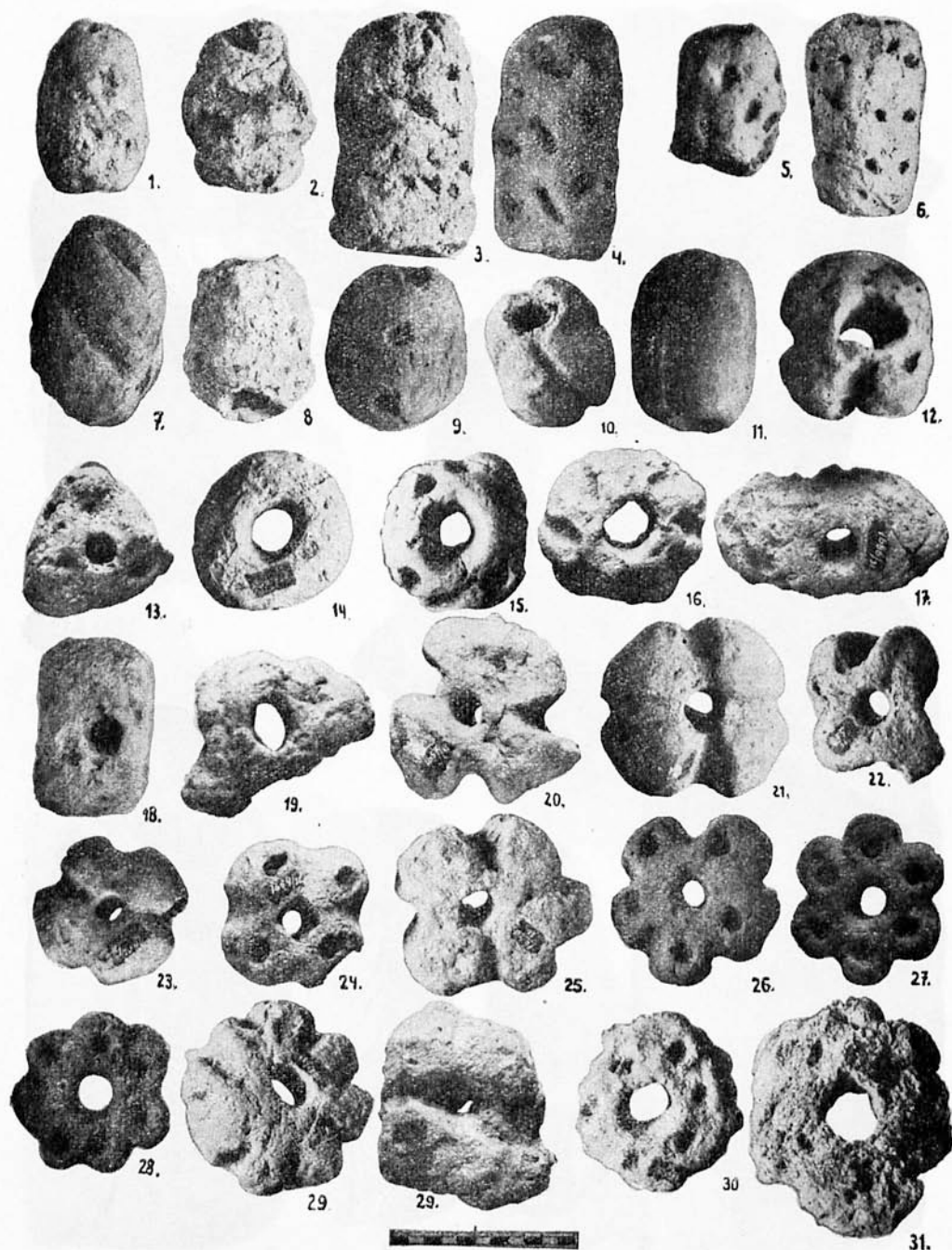
6.

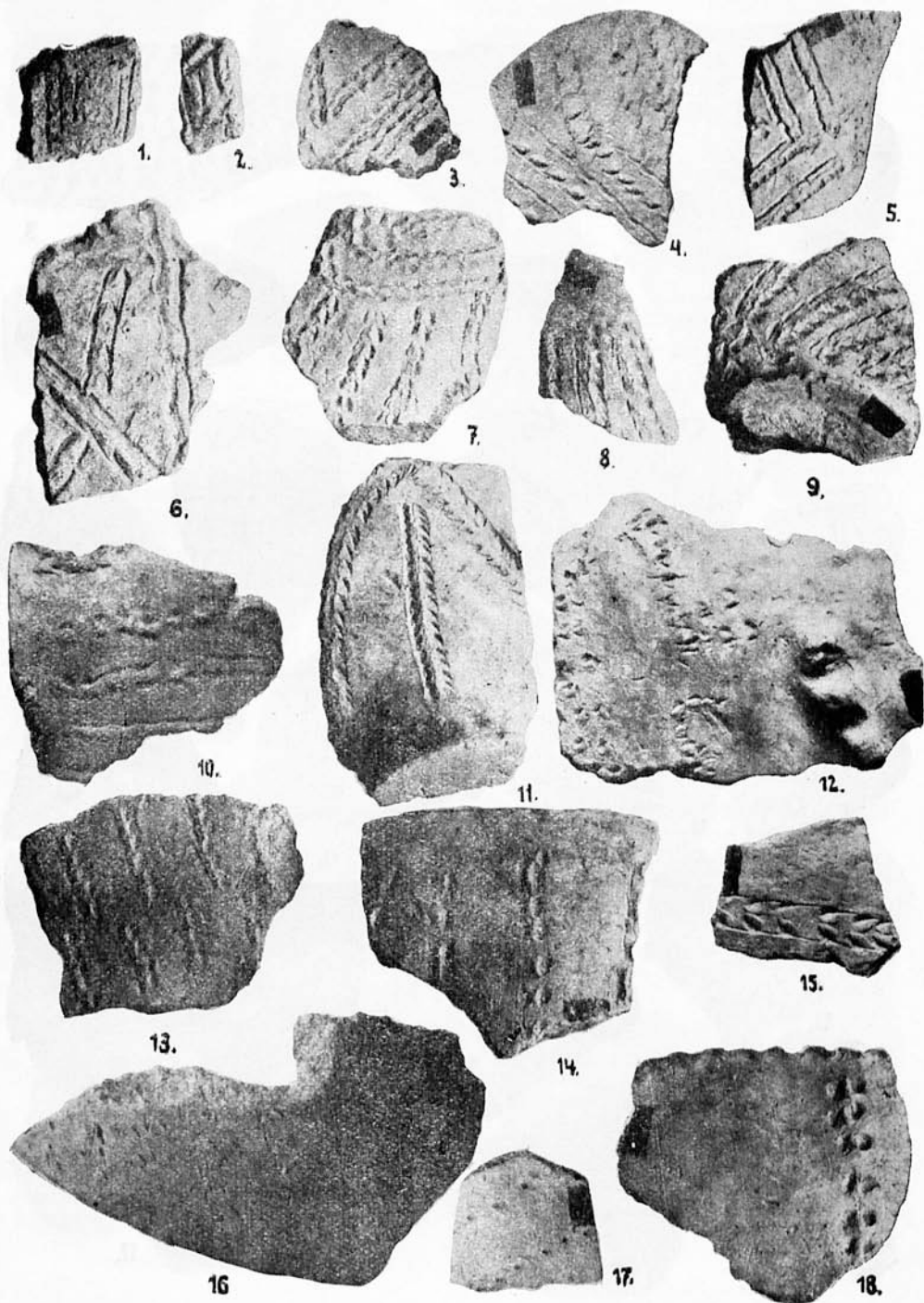


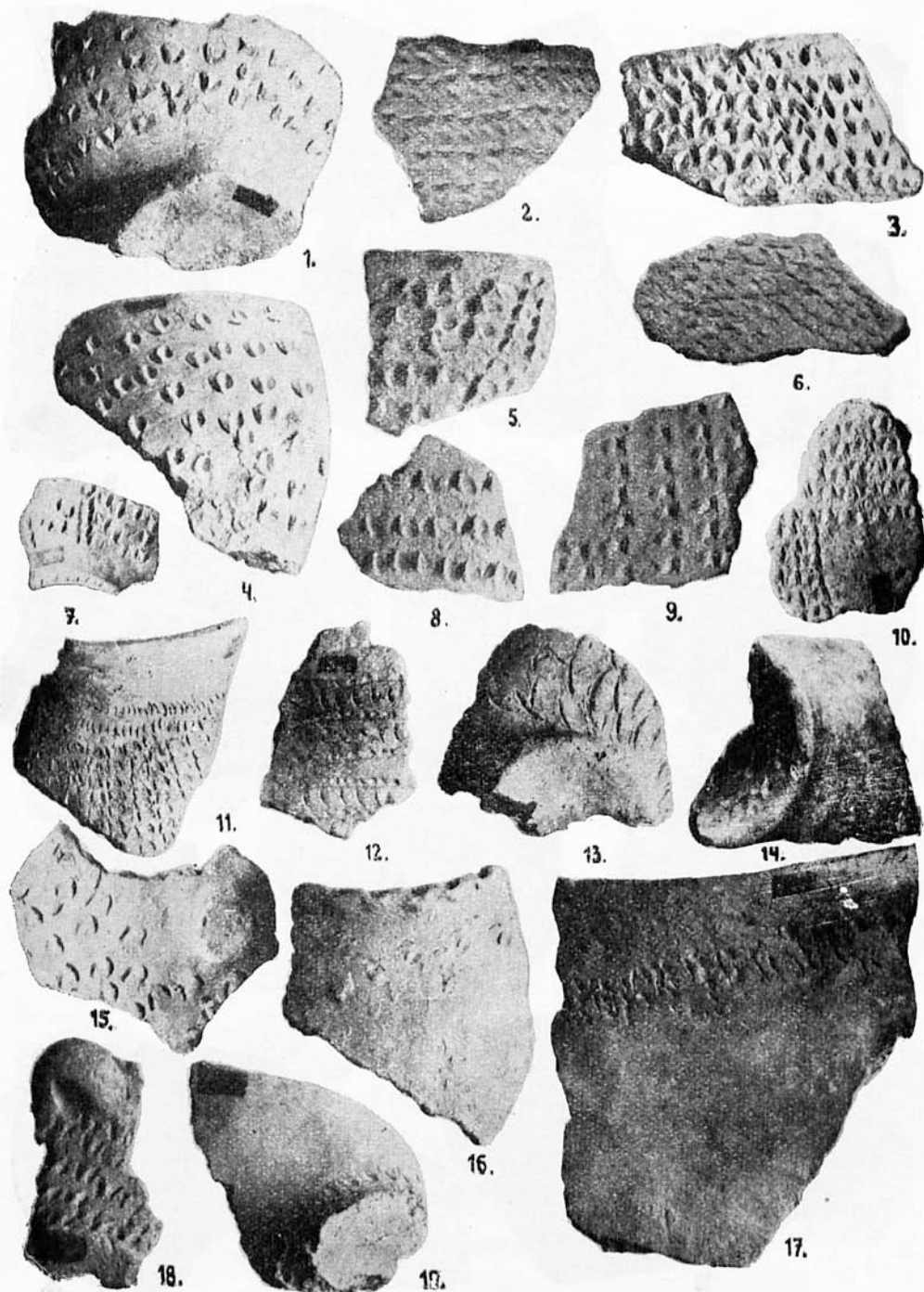
7.

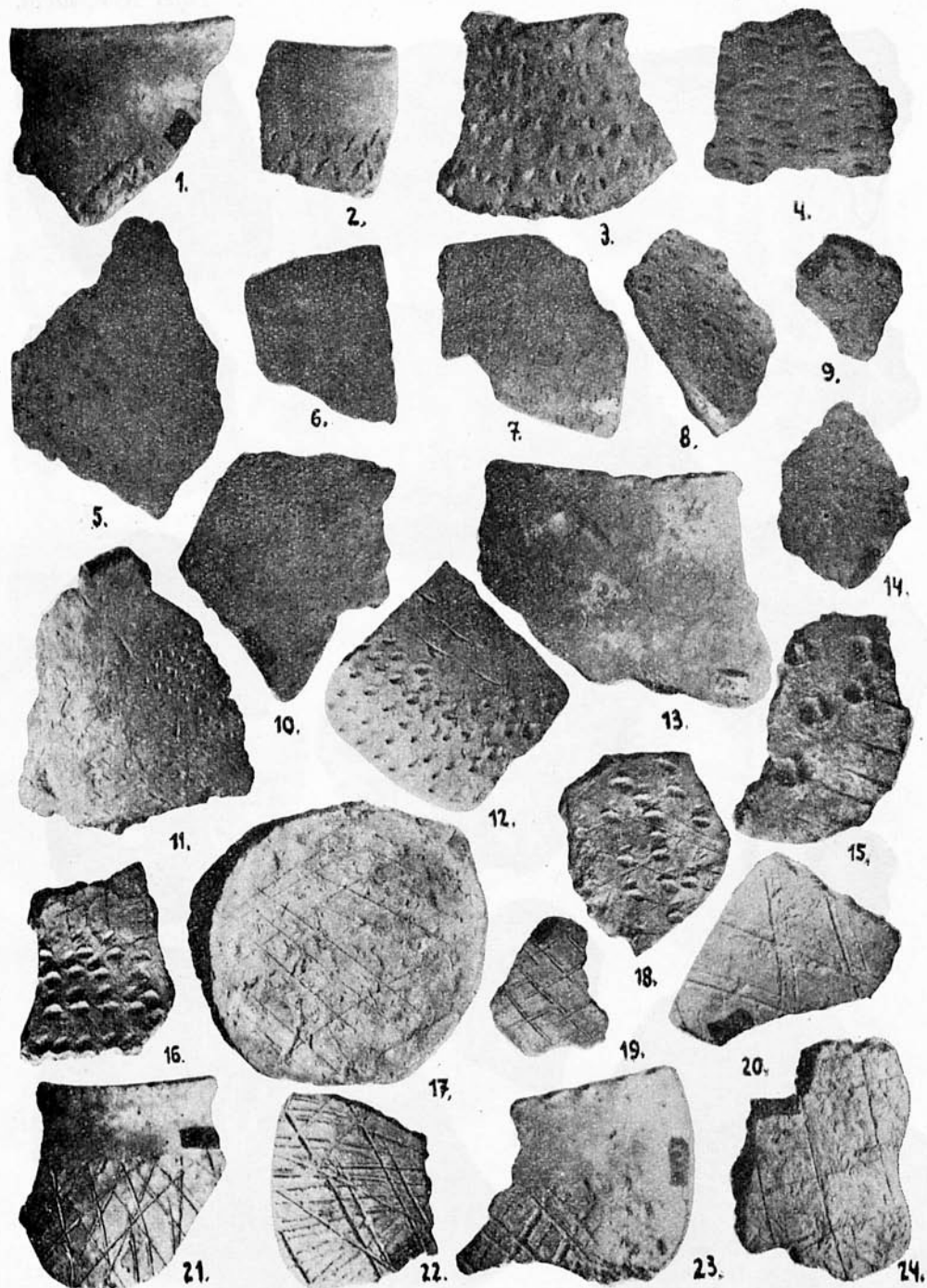


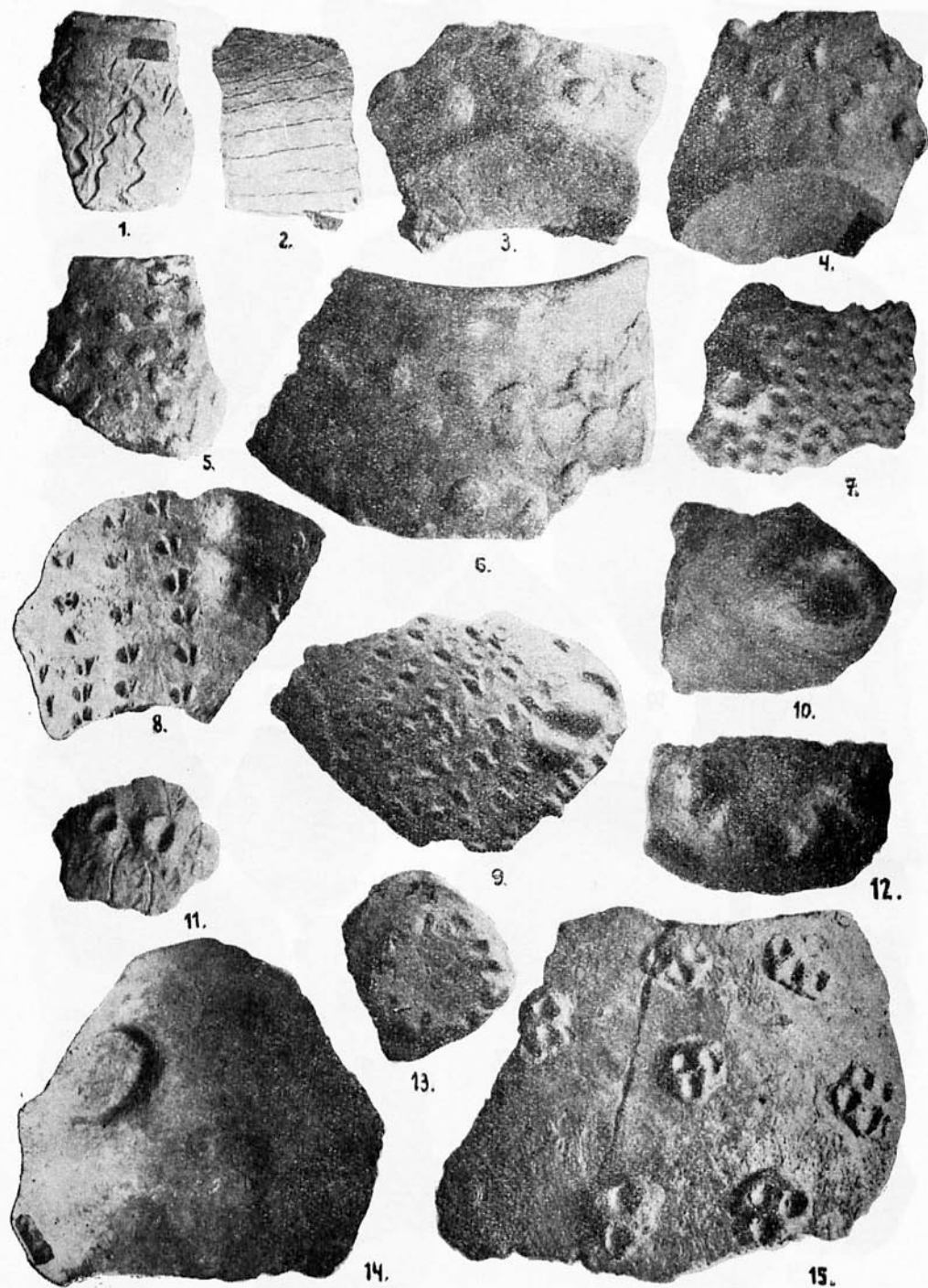
8.

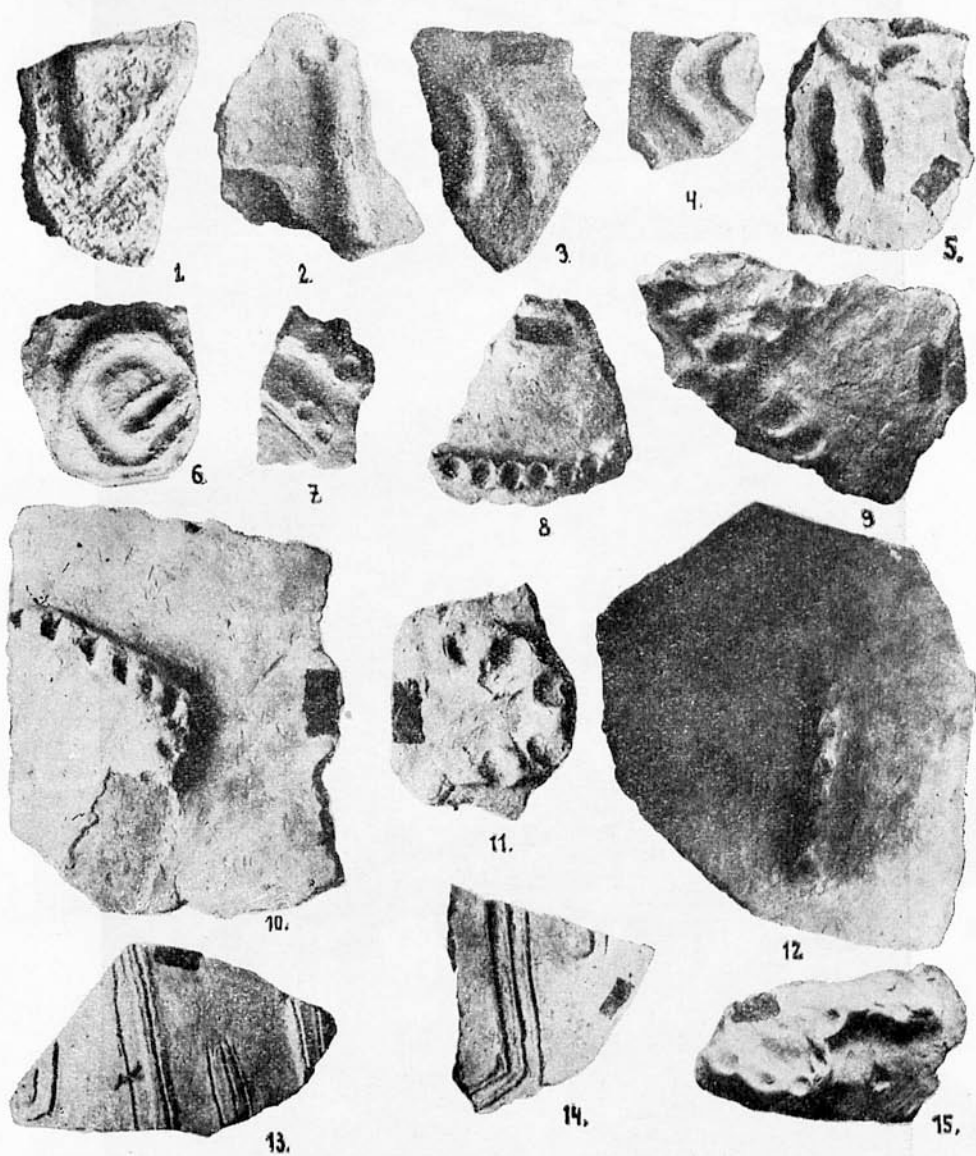


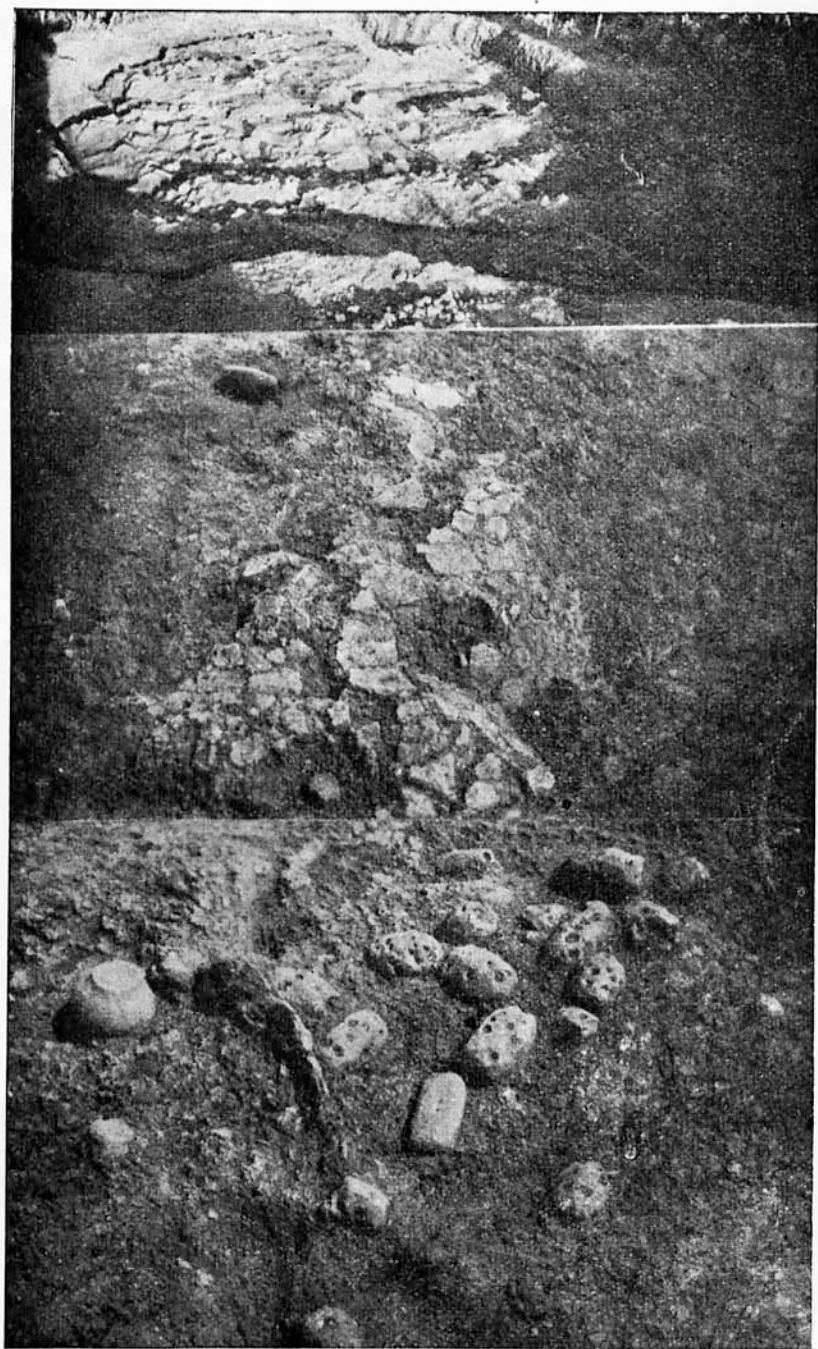


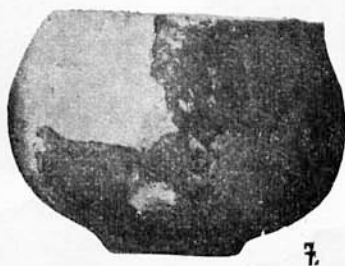
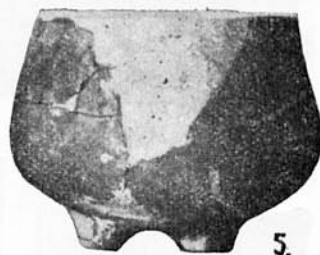














1.



2.



3.



4.



5.



6.



7.



8.



9.



10.



11.



12.



13.



14.



15.

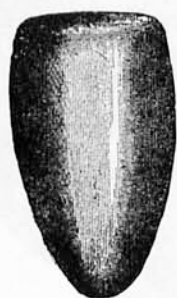


16.

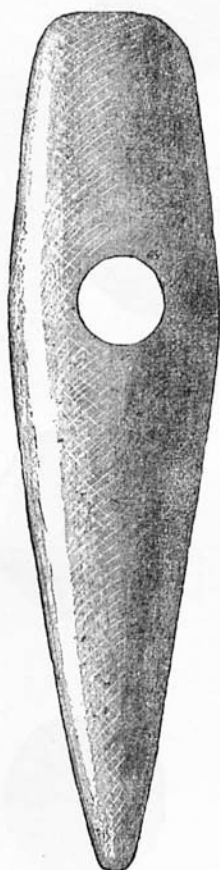


17.





6



2



8



11



9



10



1



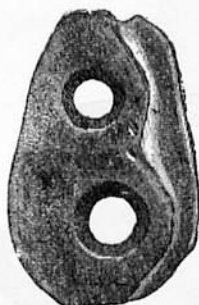
7



12



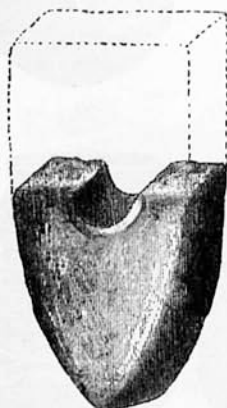
4



13



15



3



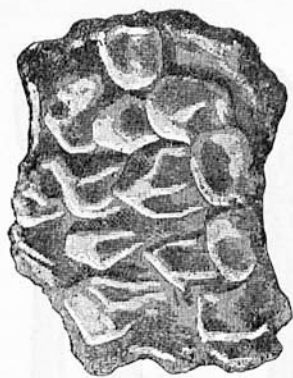
5



14



16



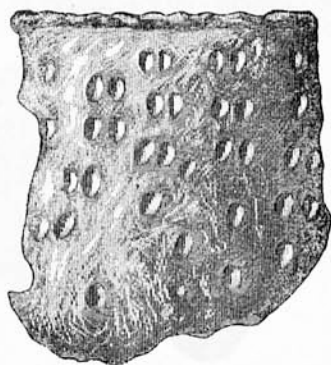
24



18



19



25



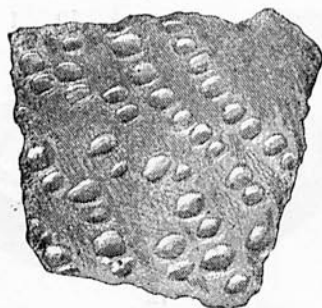
23



20



22



26



21



1



27



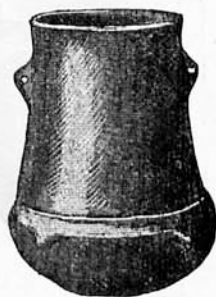
28



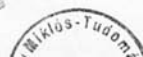
29



30

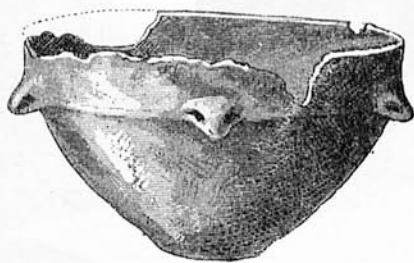


31

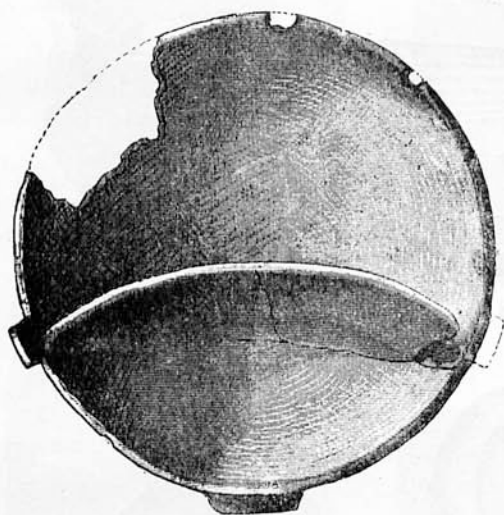




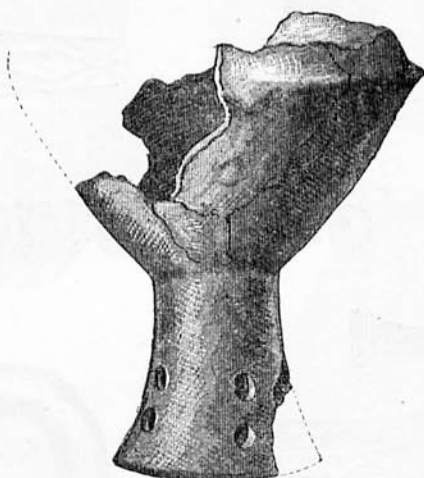
35



36



37/a



38



37/b



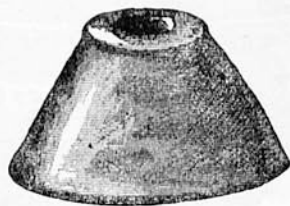
39/b



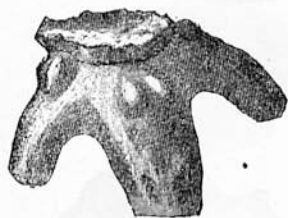
32



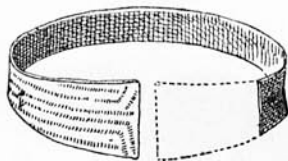
33



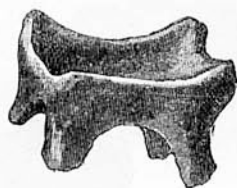
34



42



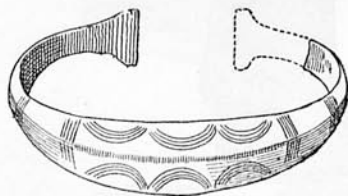
47



46



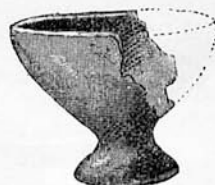
48



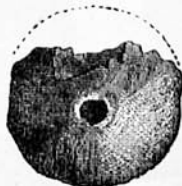
45



46



43



44



39/a



41



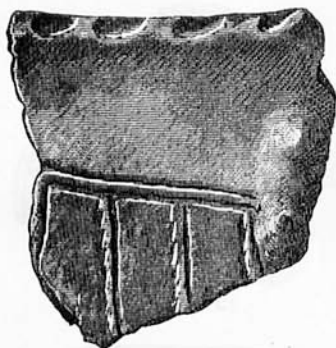
2



1



3



4



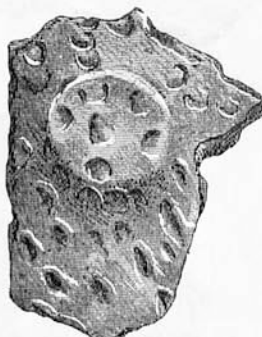
5



7



6



9



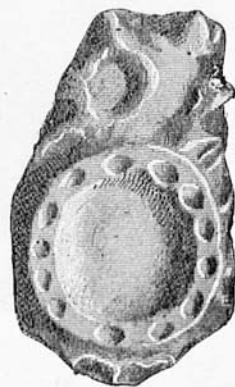
8



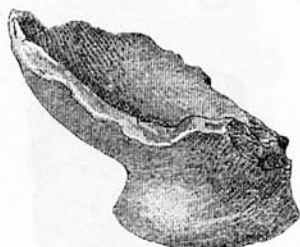
12



10



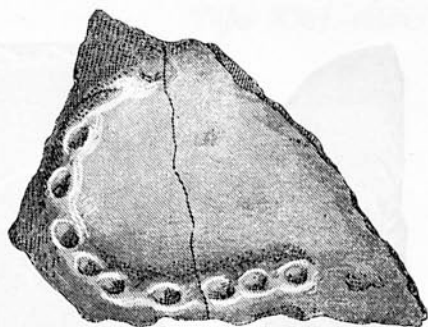
11



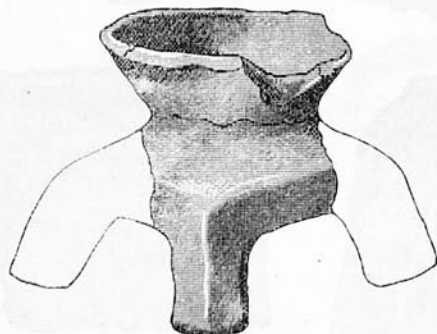
14/a



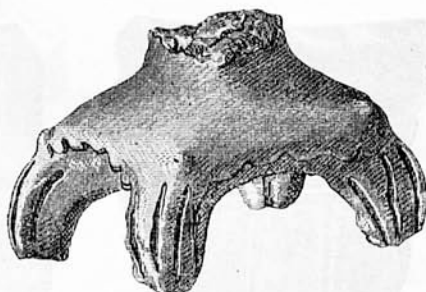
14/b



13



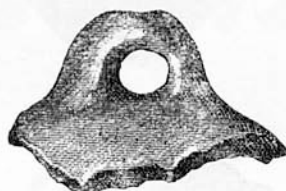
18



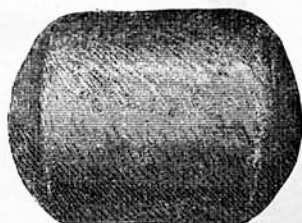
19



15



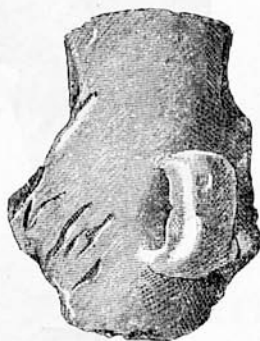
16



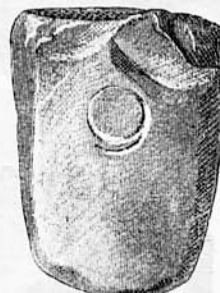
21



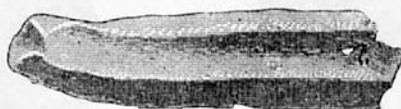
20



17

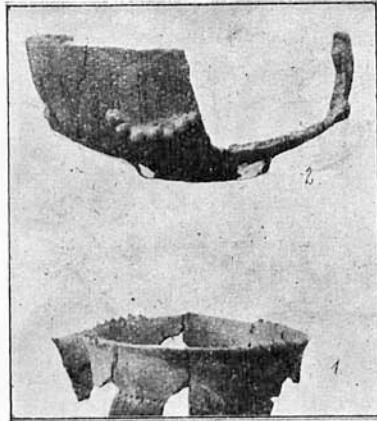


22



23





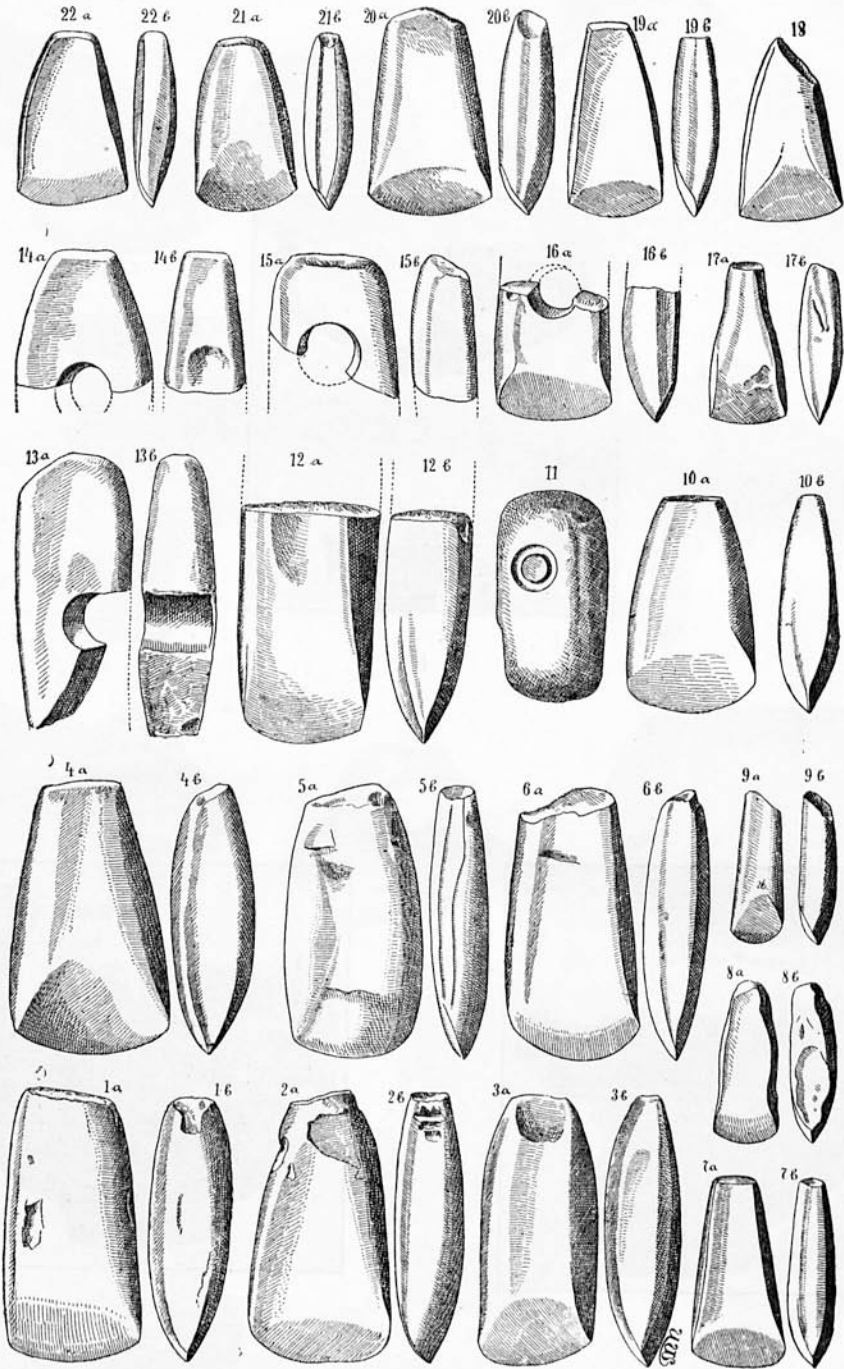
1

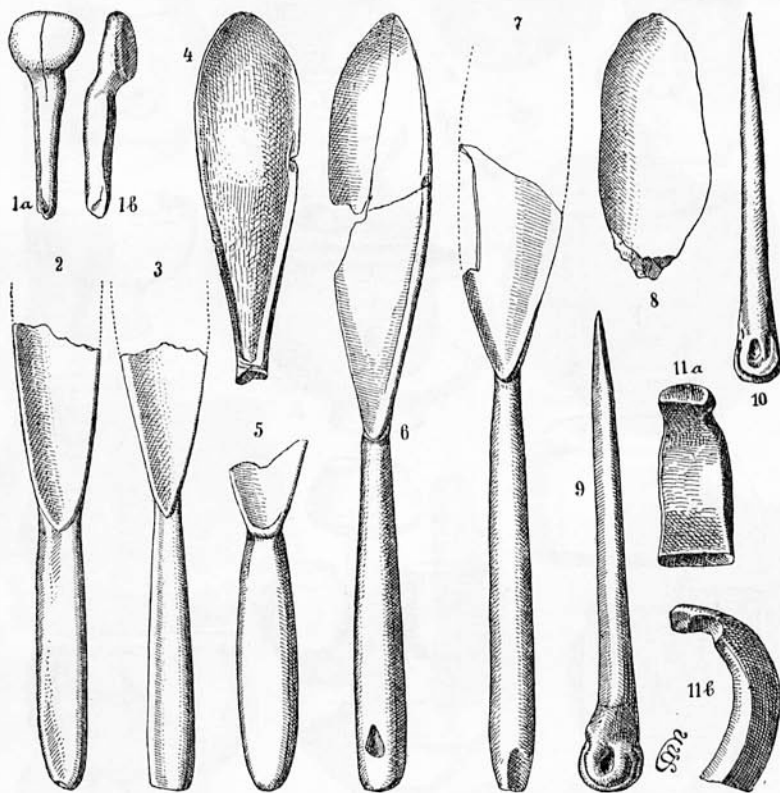


2



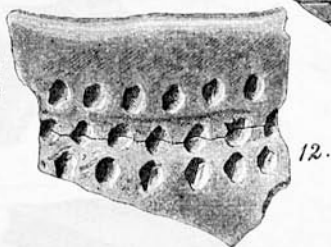
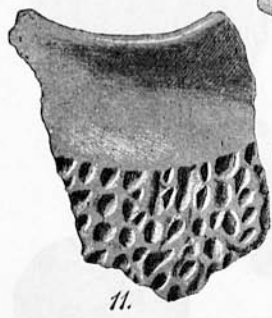
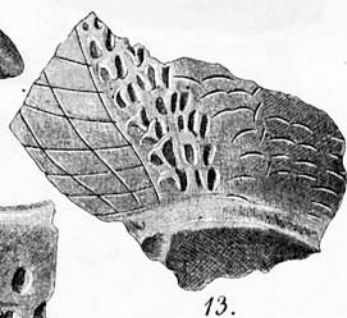
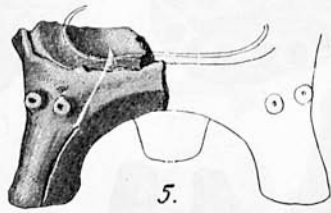
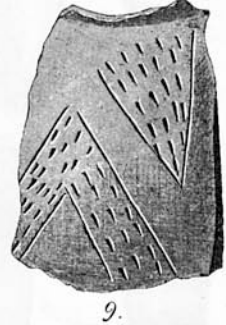
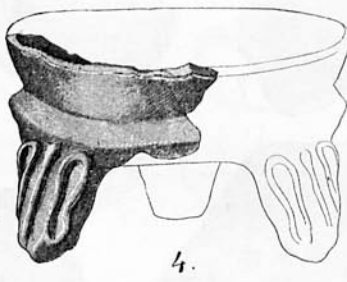
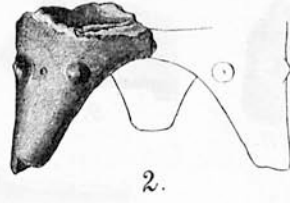
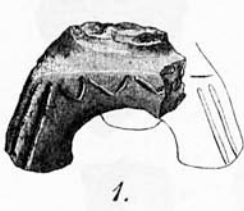
3

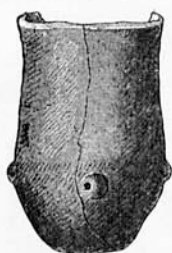








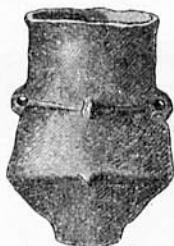




1.



2.



3.



4.



5.



6.



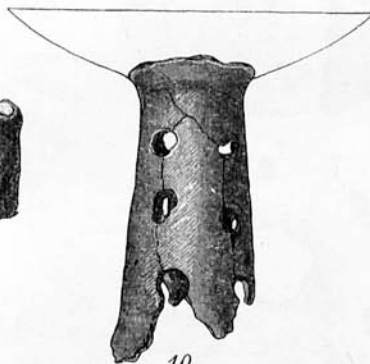
7.



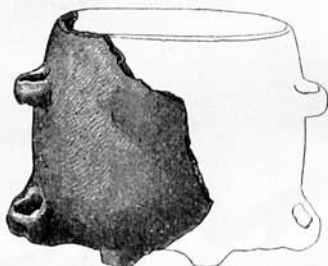
8.



9.



10.



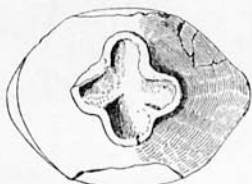
11.



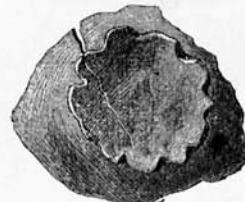
12.



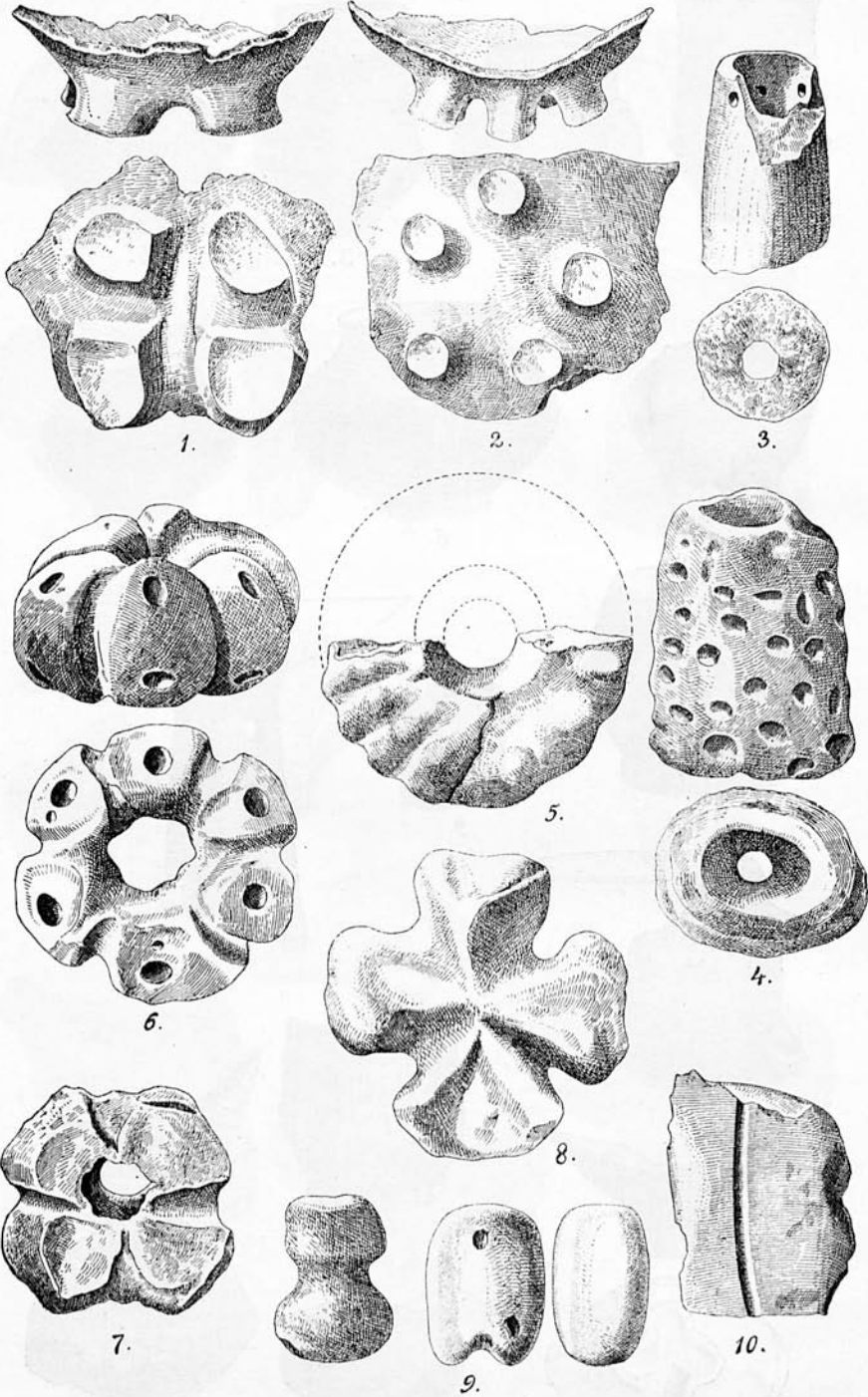
13.



14.



15.





1



2



3



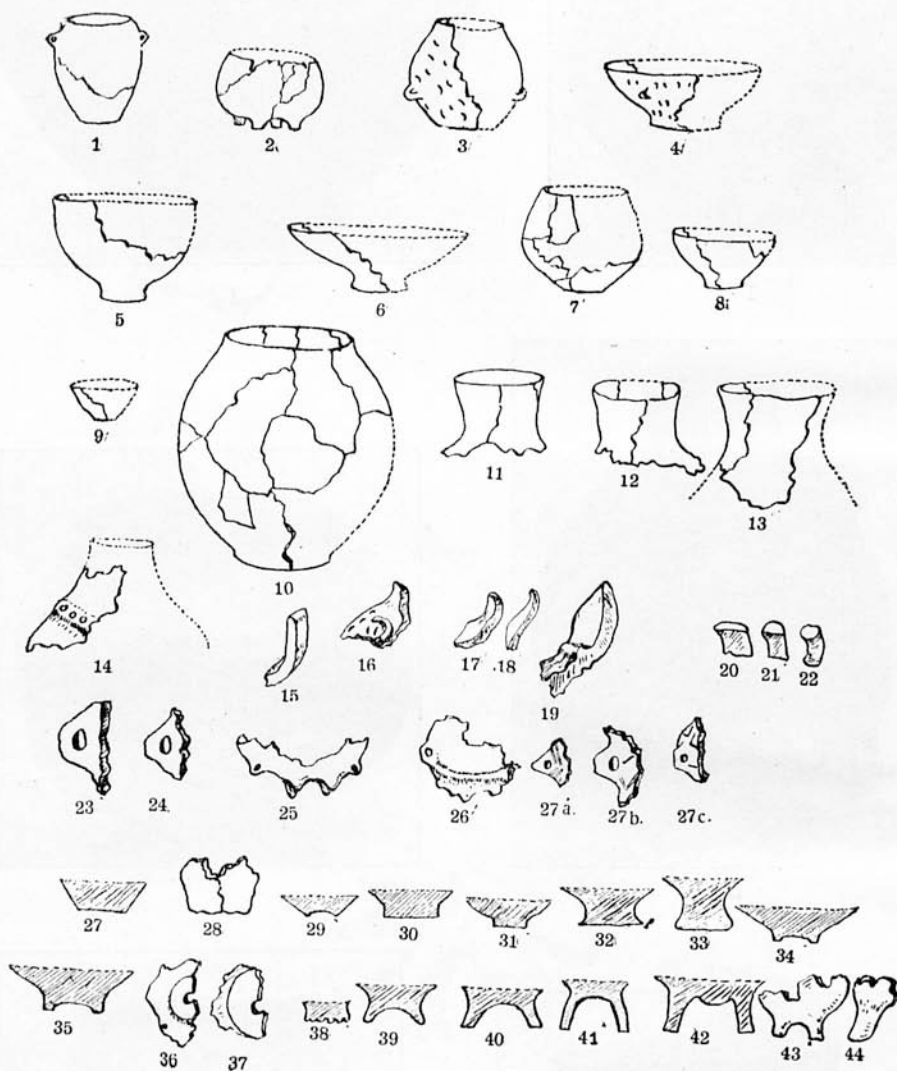
4

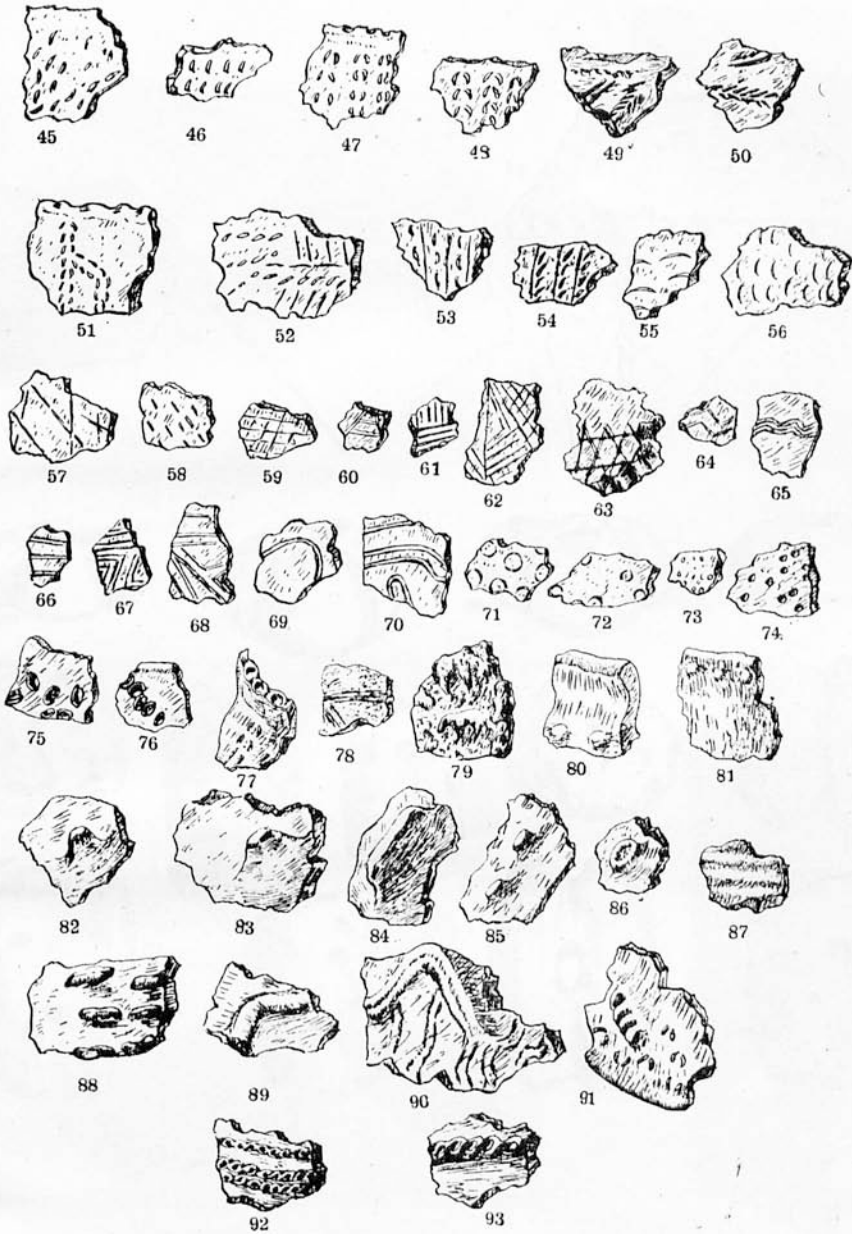


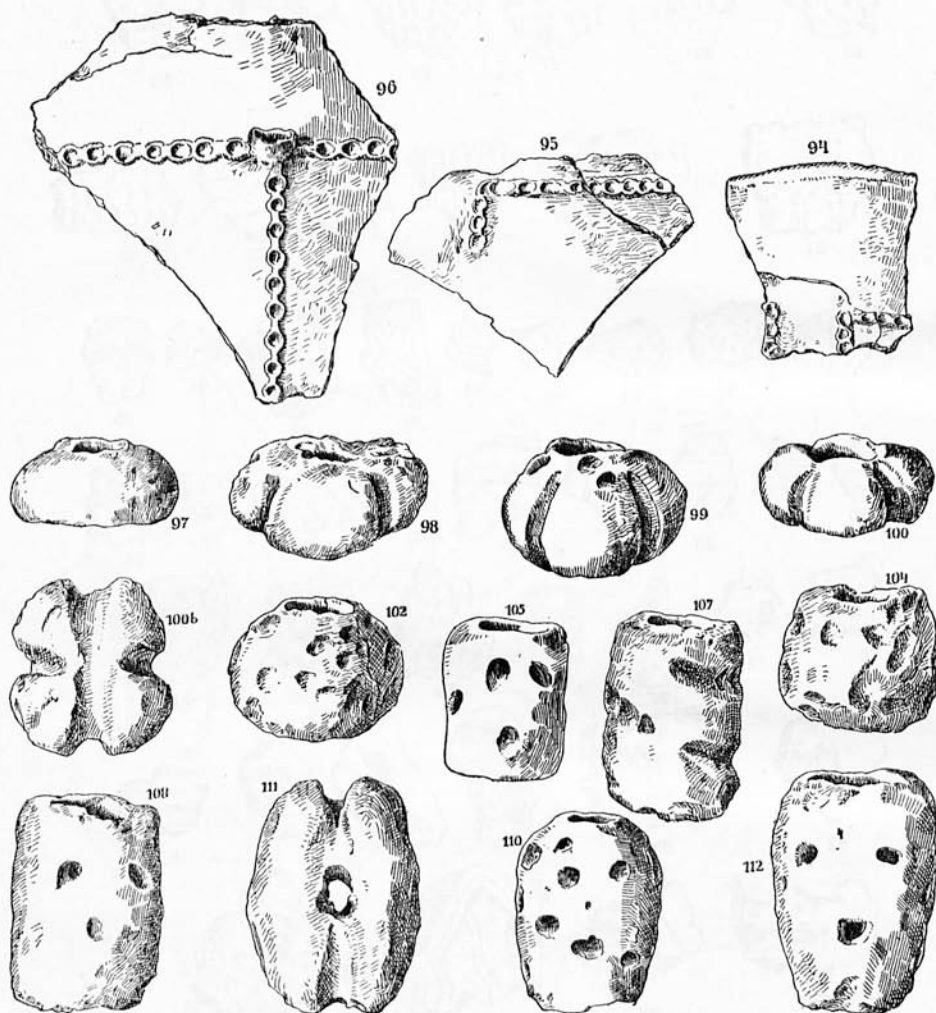
5

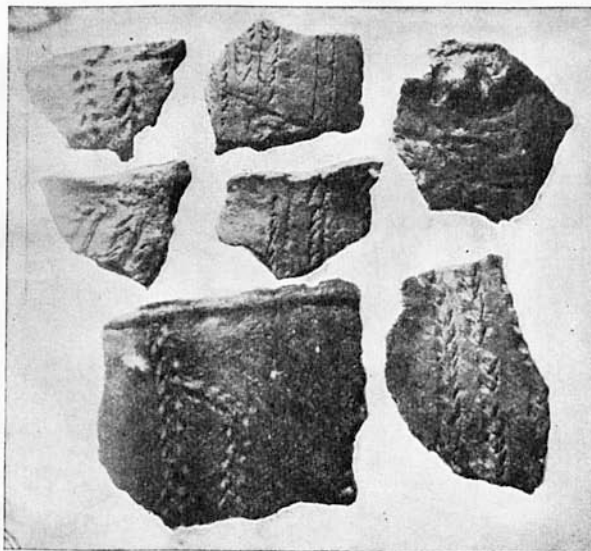
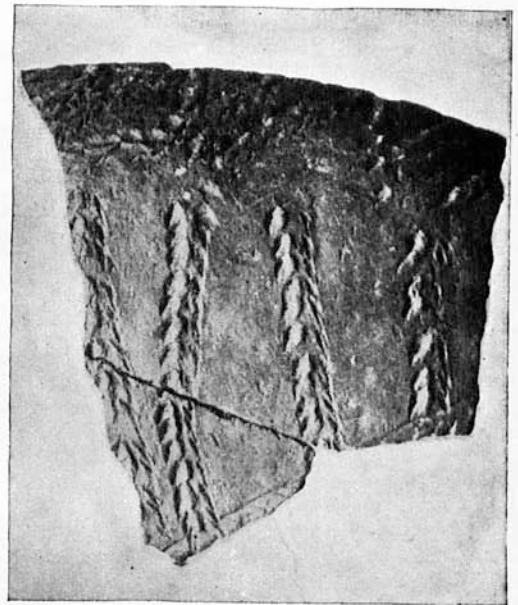
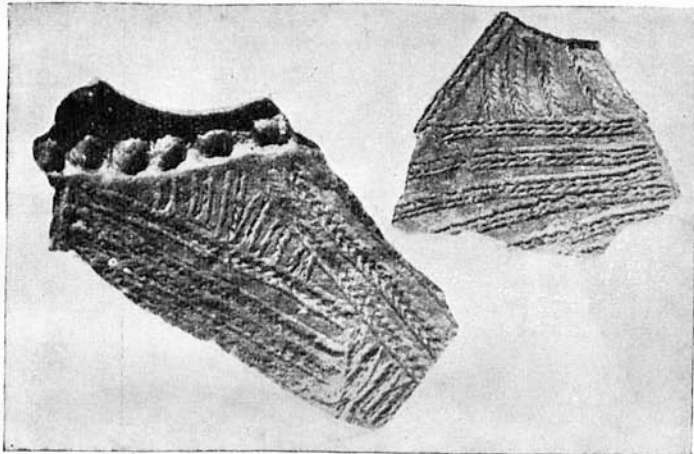


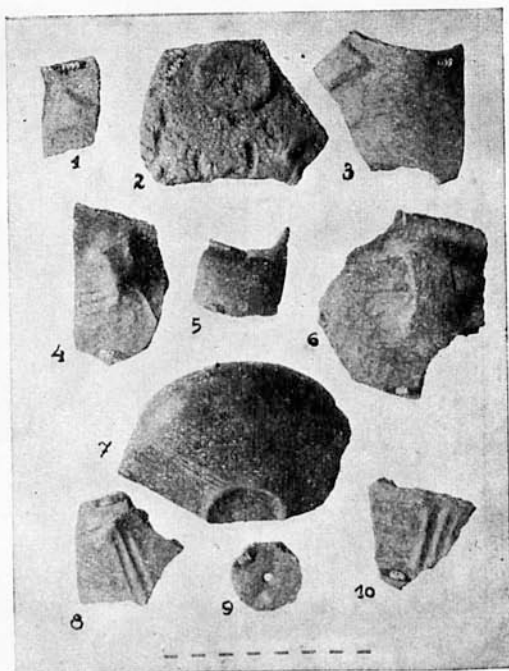
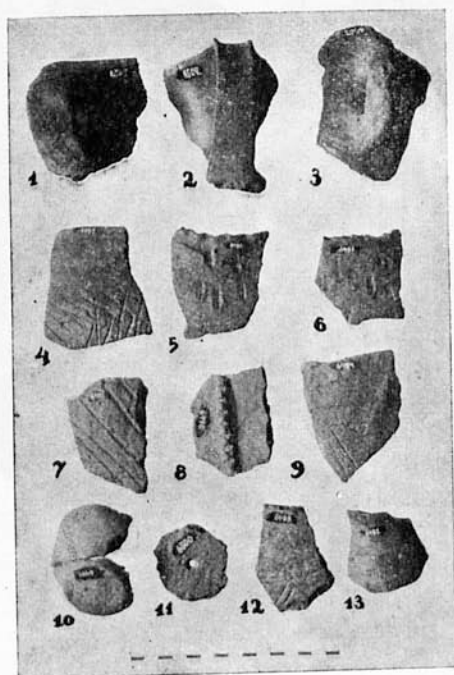
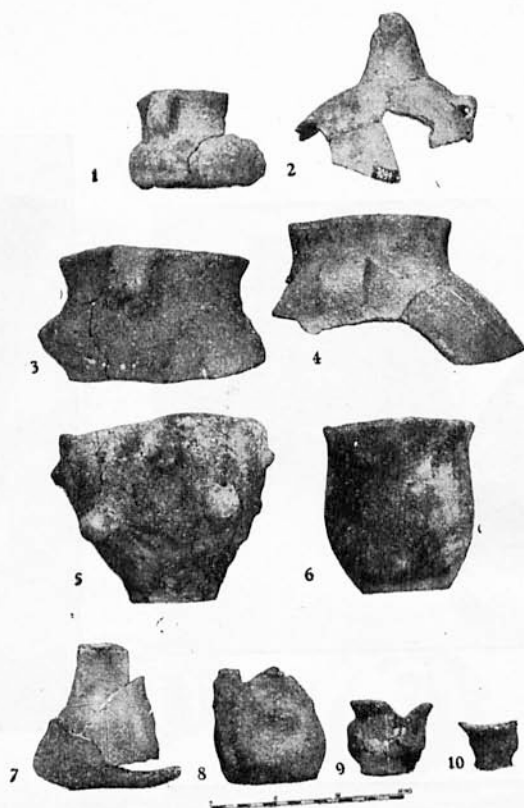
6

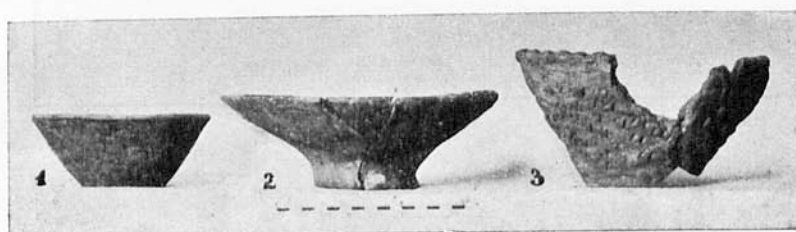
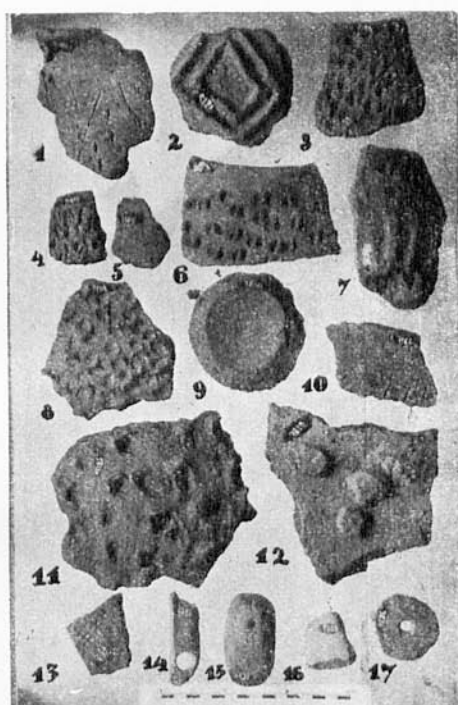
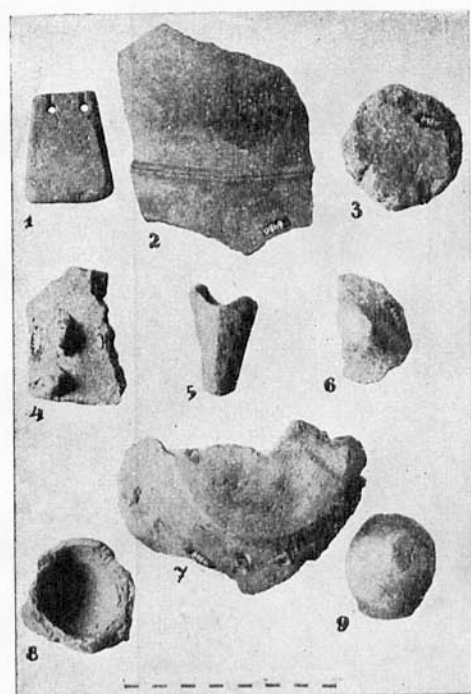
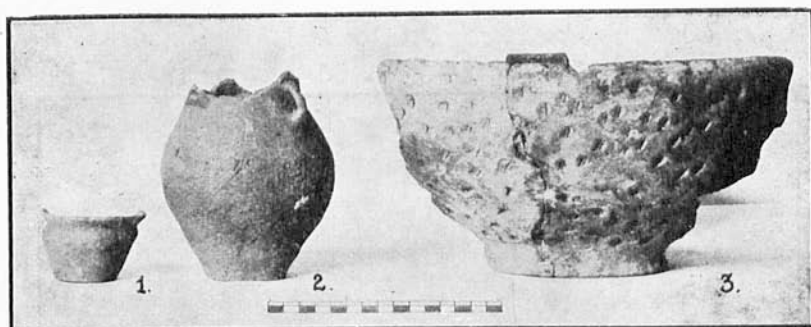


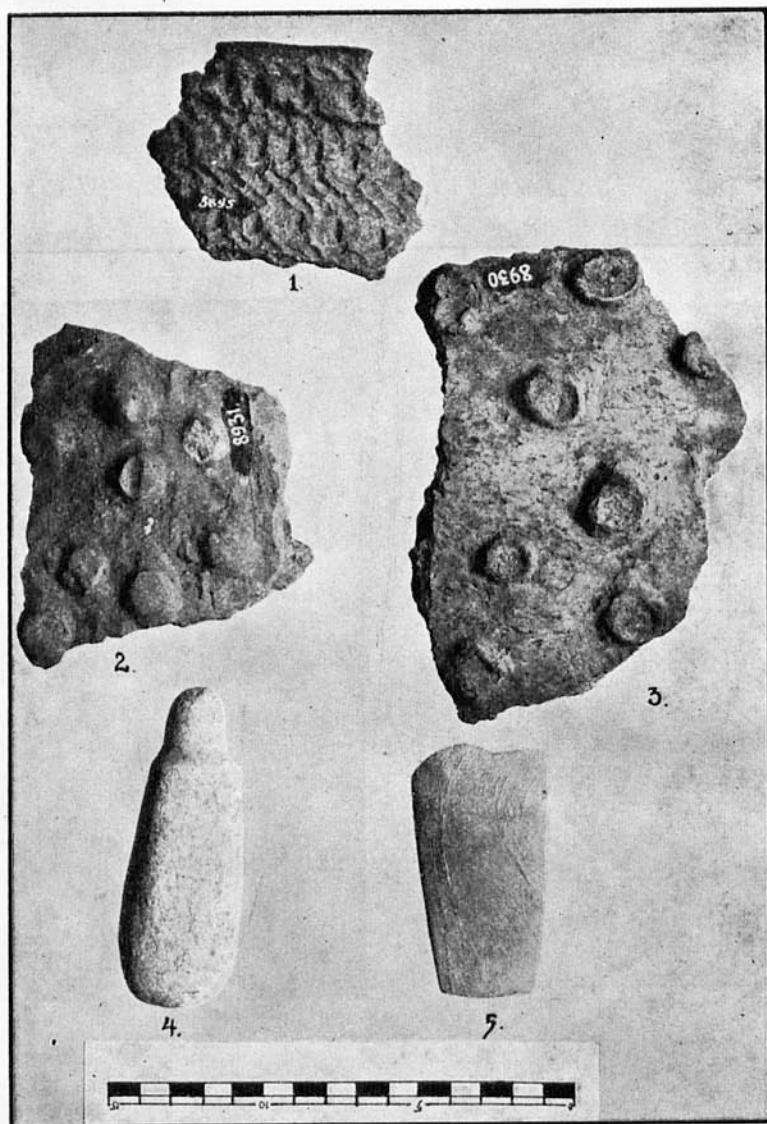


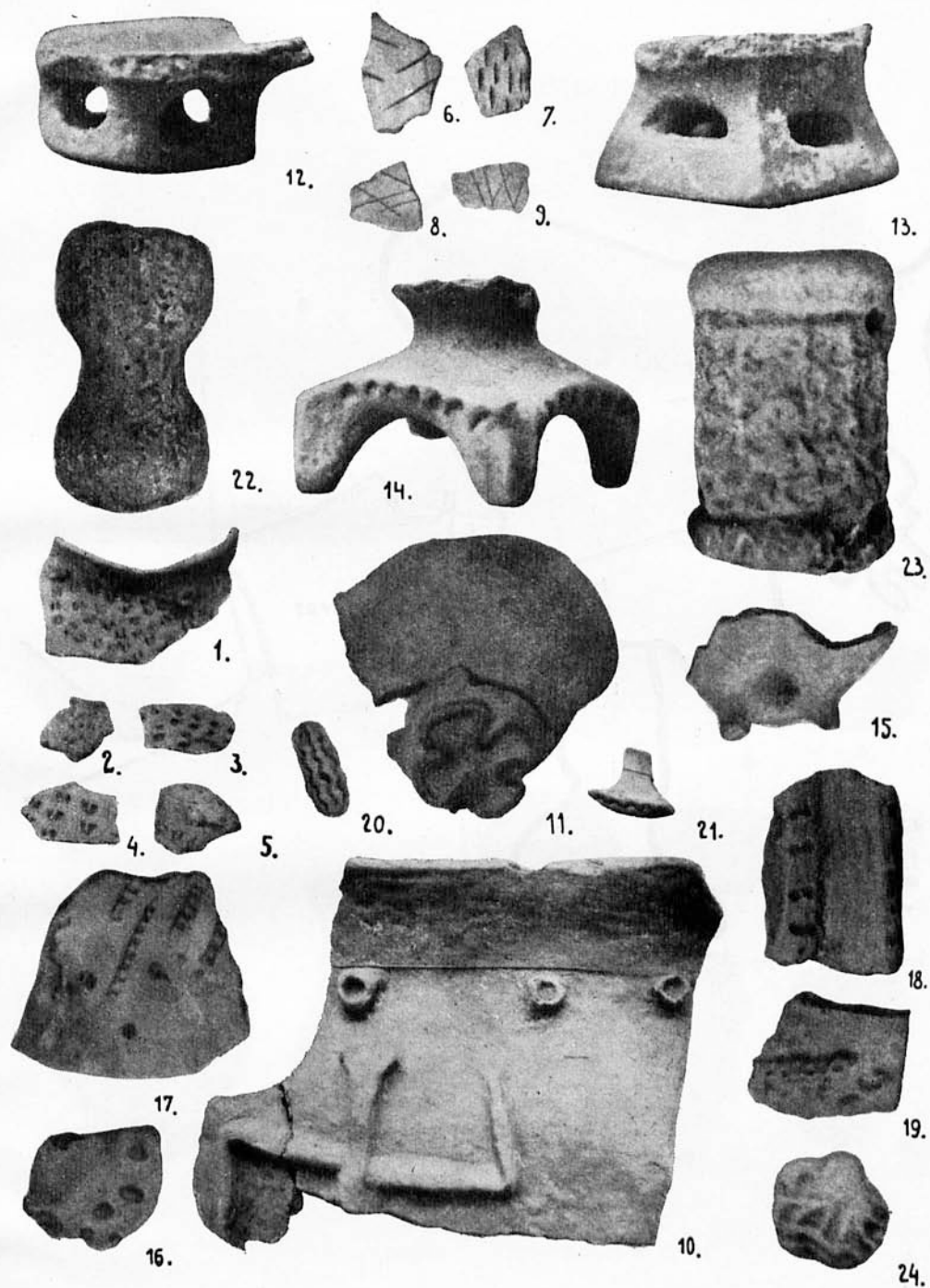


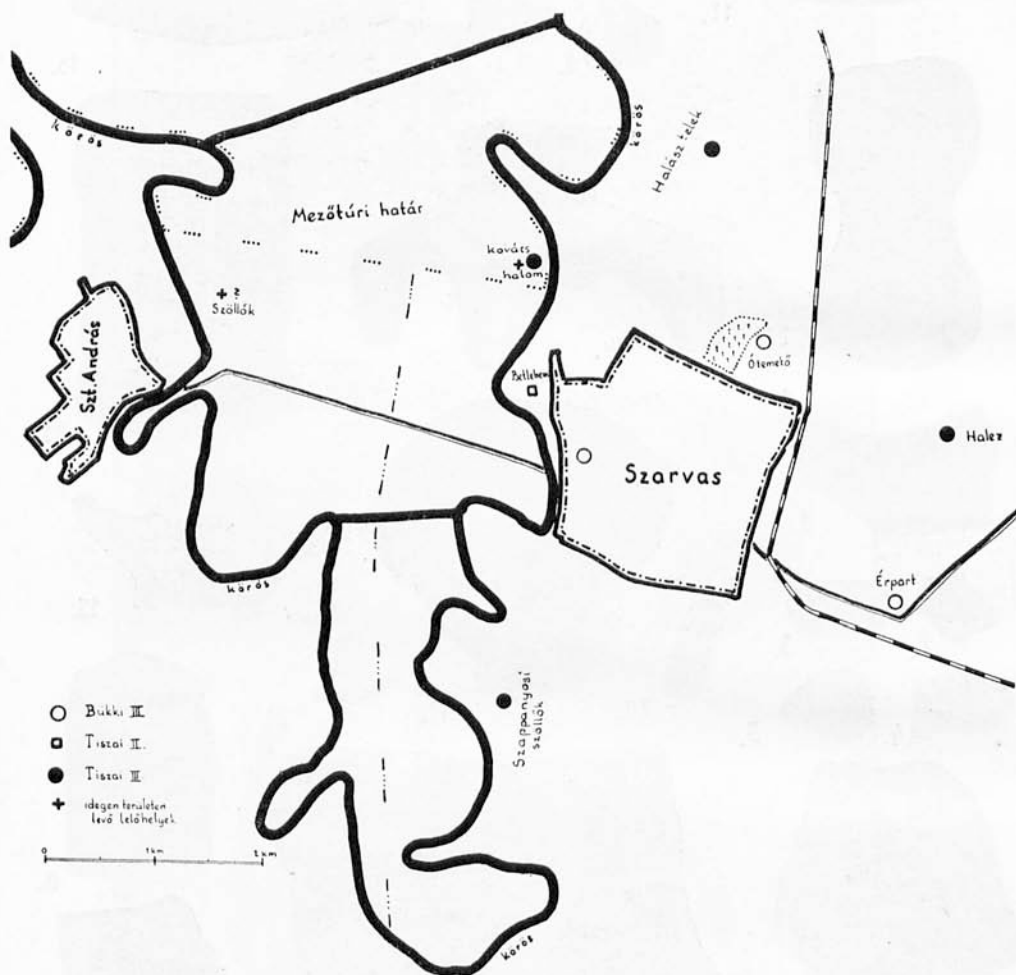






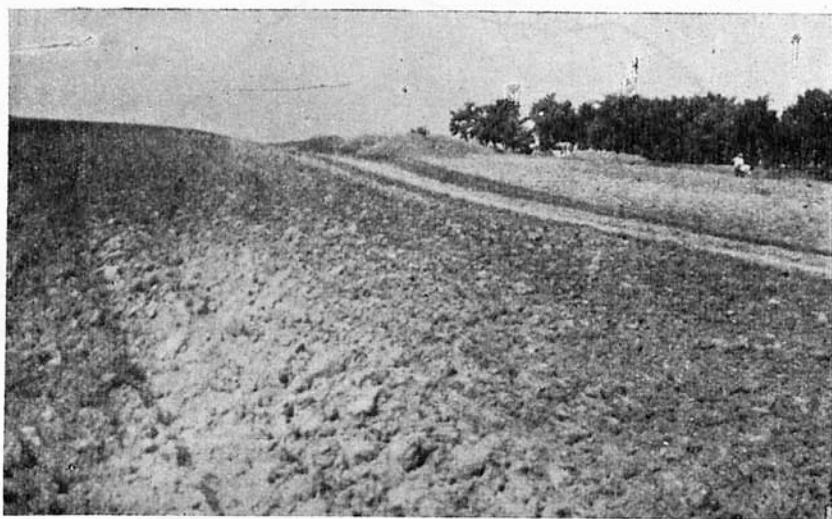


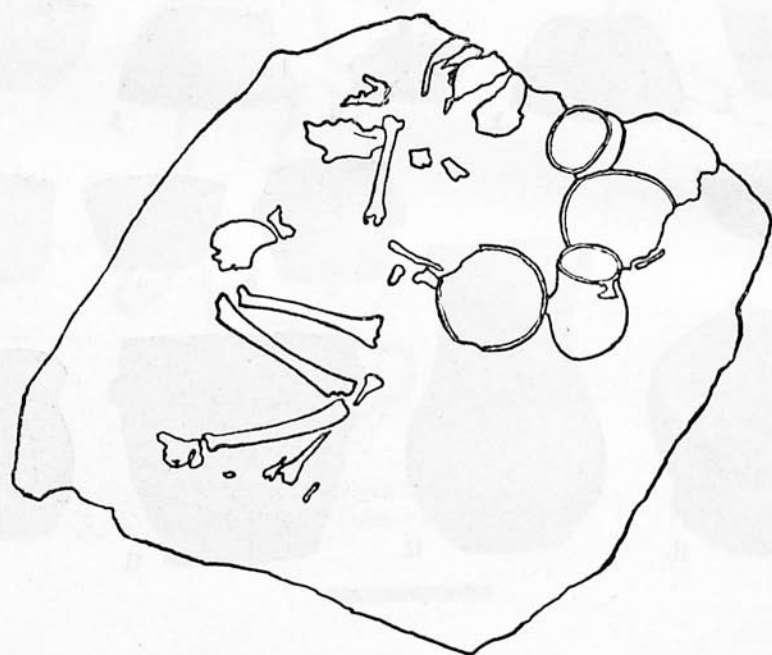
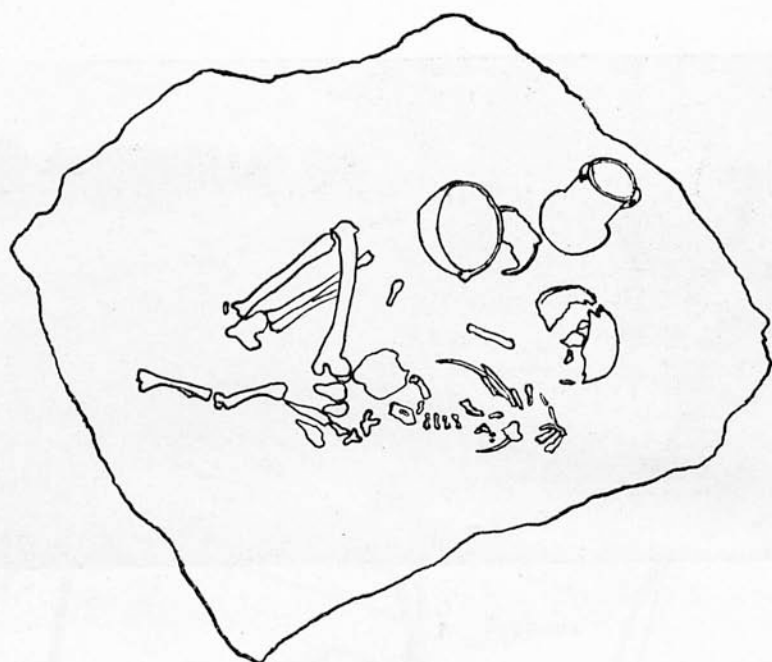


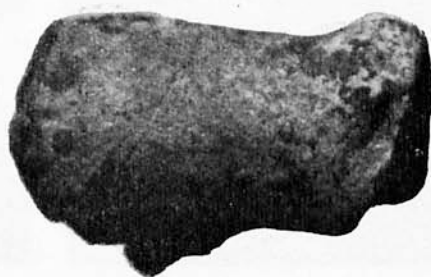


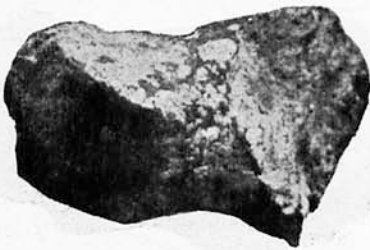
Neolithikus lelőhelyek Szarvas határában.
Neolithische Fundorte bei Szarvas.

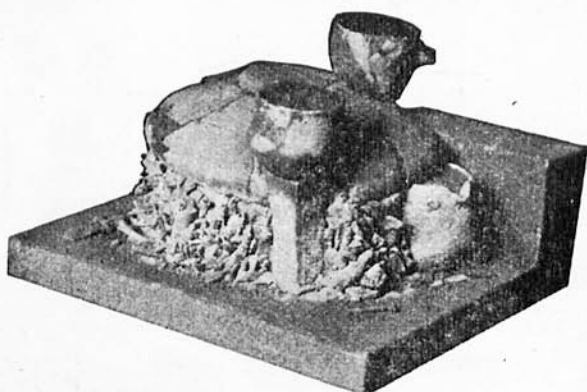












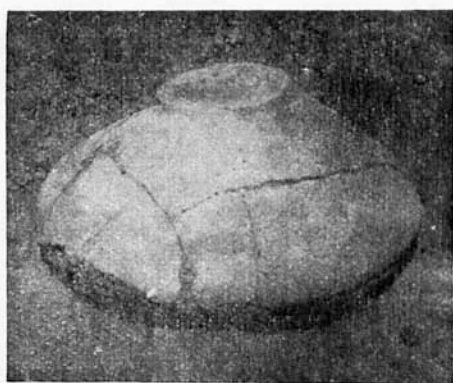
1



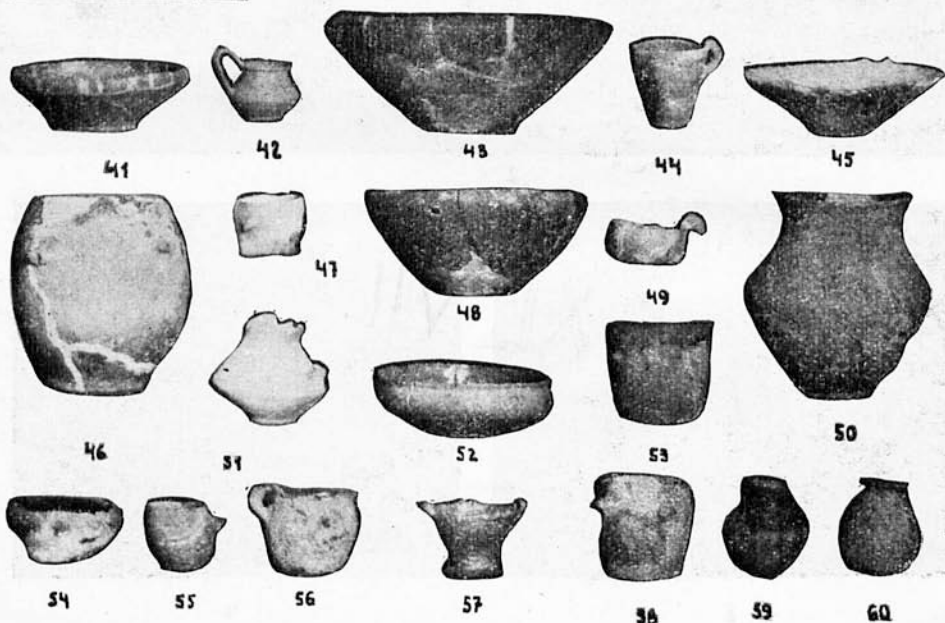
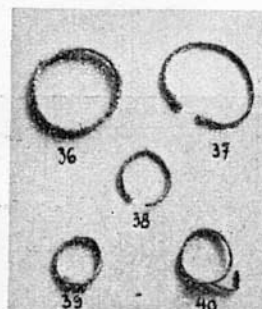
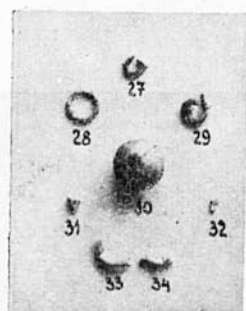
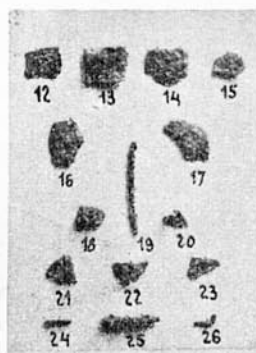
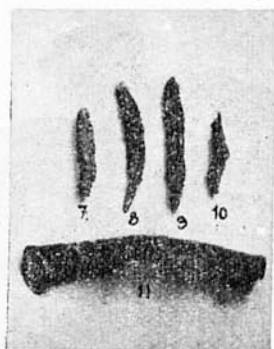
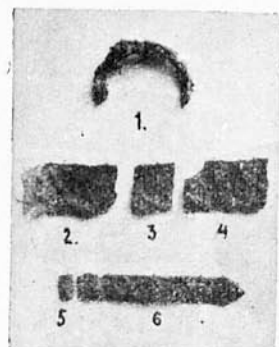
2

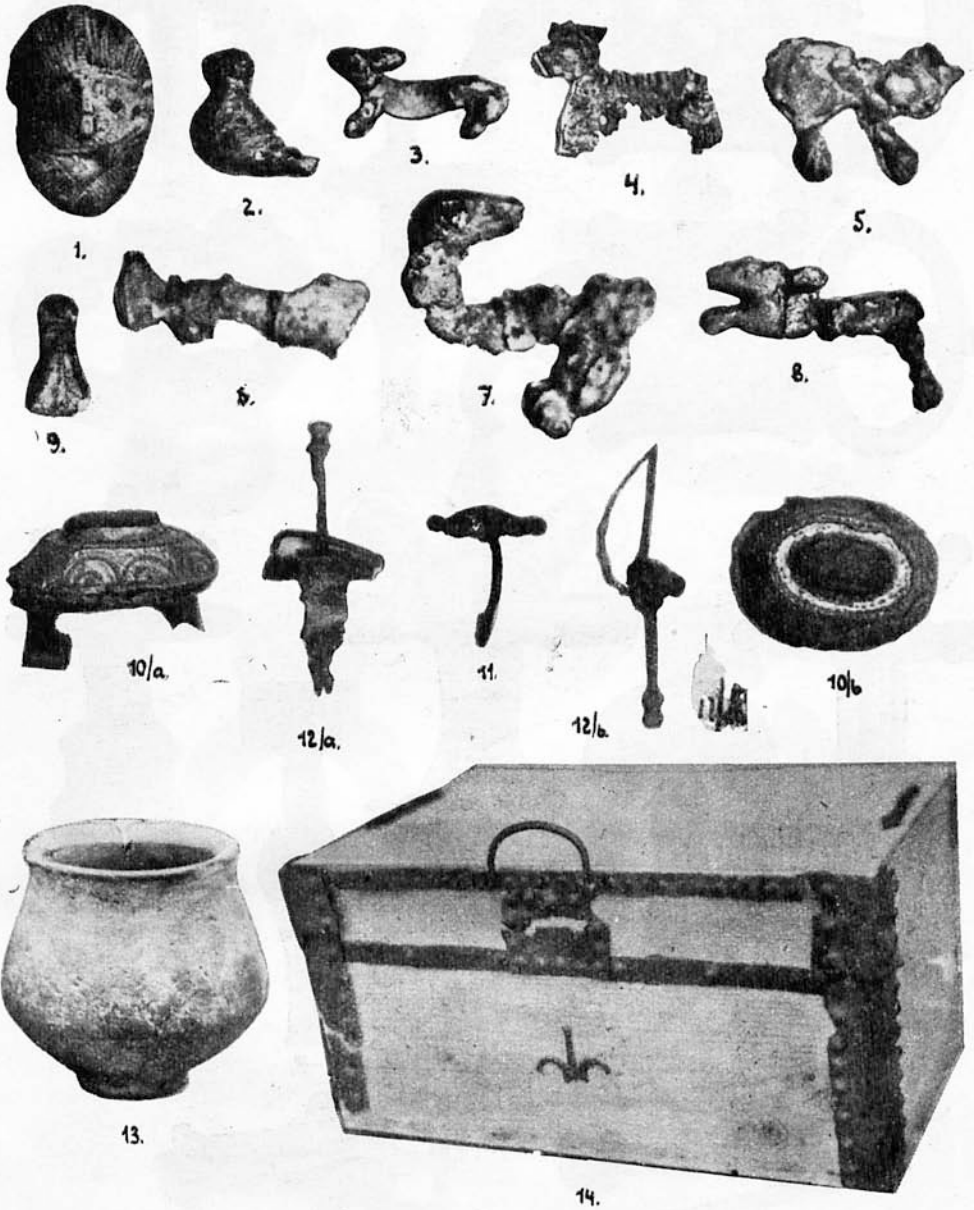


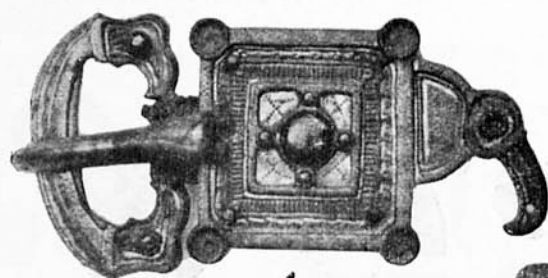
3



4



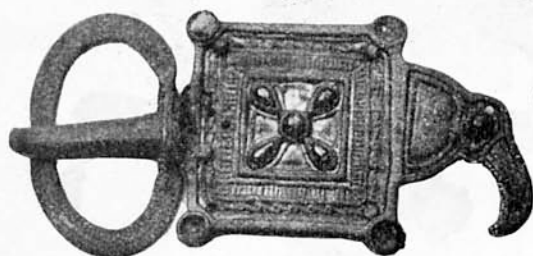




1.



2.



3.



4.



5.



6.



7.



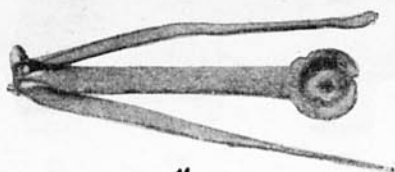
8.



9.



10.

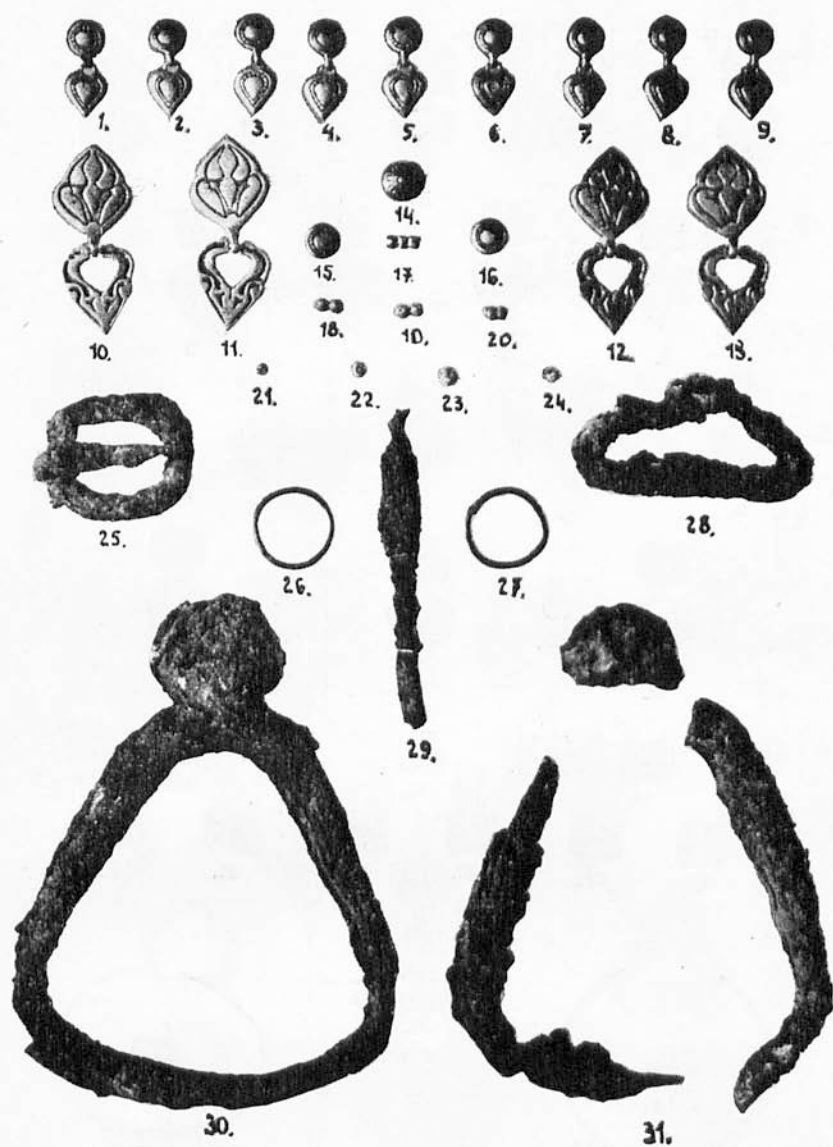


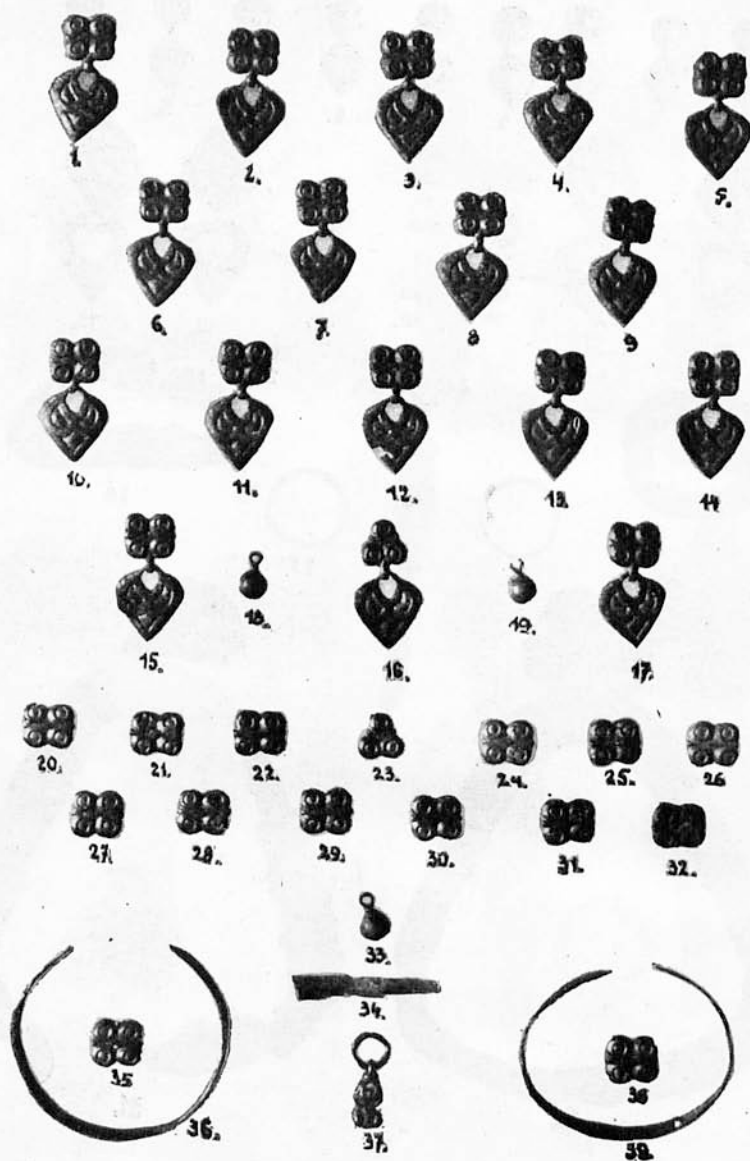
11.

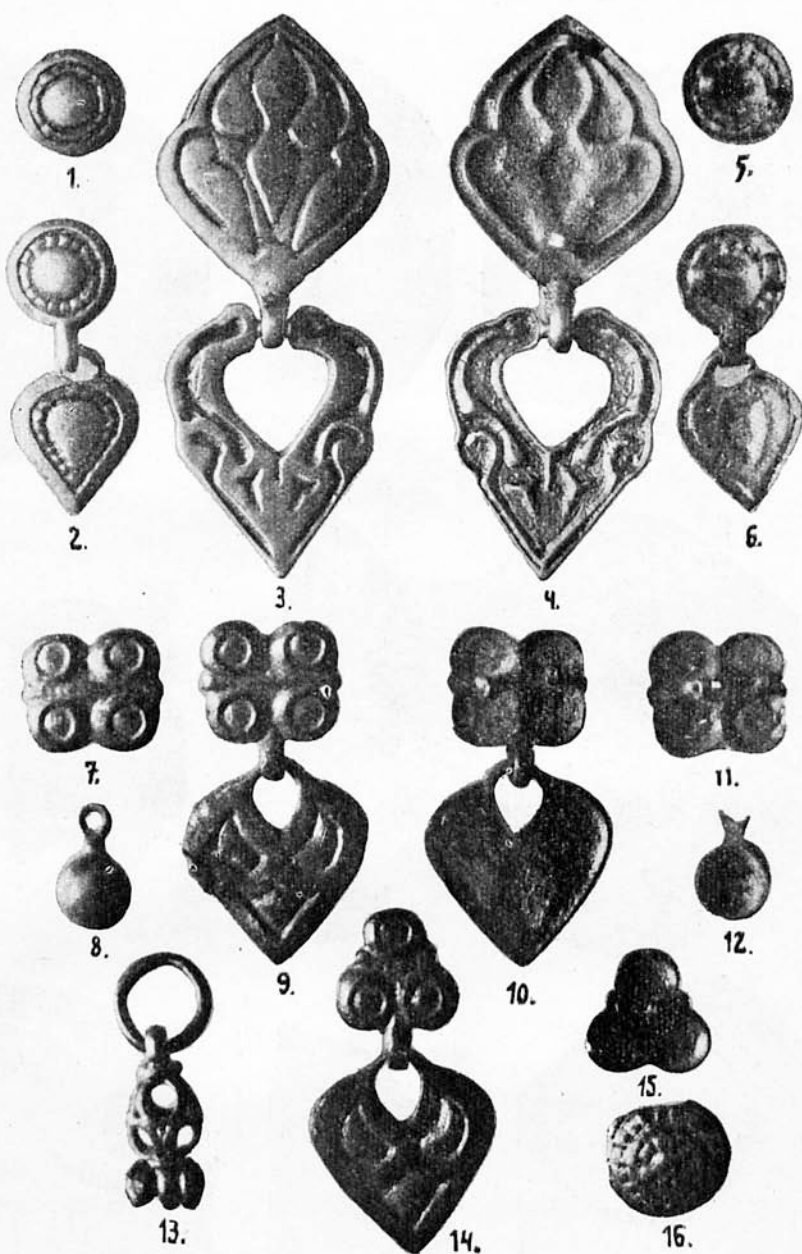


12.

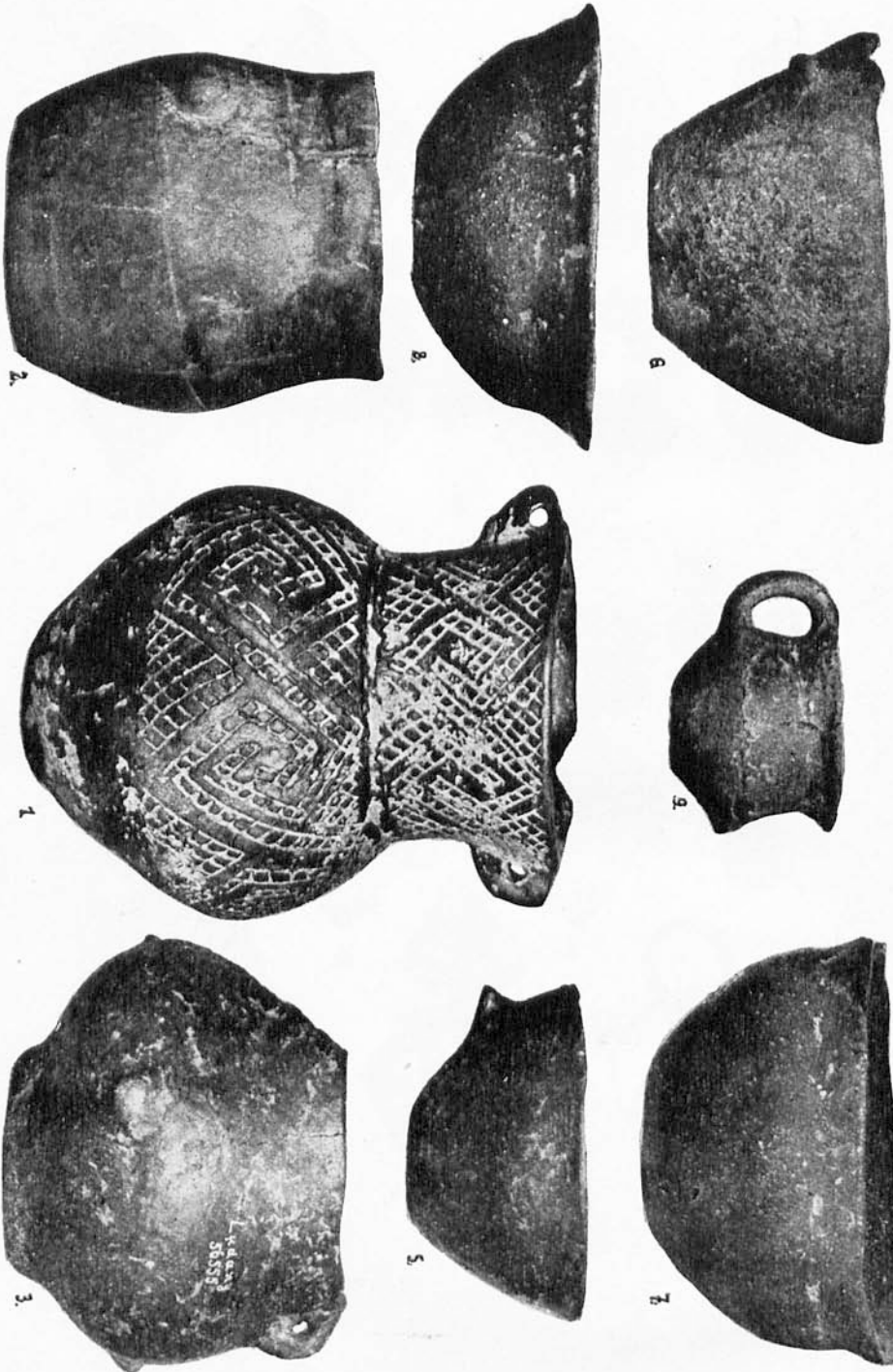








Tafel LIII. tábla.



DOLGOZATOK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ARCHAEOLOGIAI INTÉZETÉBŐL

SZERKESZTI BUDAY ÁRPÁD

ARBEITEN

DES ARCHAEOLOGISCHEN INSTITUTS
DER KÖN. UNG. FRANZ-JOSEF UNIVERSITÄT
IN SZEGED (UNGARN)
REDIGIERT VON ÁRPÁD BUDAY

TRAVAUX

DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE
DE L'UNIVERSITÉ FRANÇOIS-JOSEPH
à SZEGED (HONGRIE)
REDIGÉES PAR ÁRPÁD BUDAY

VIII

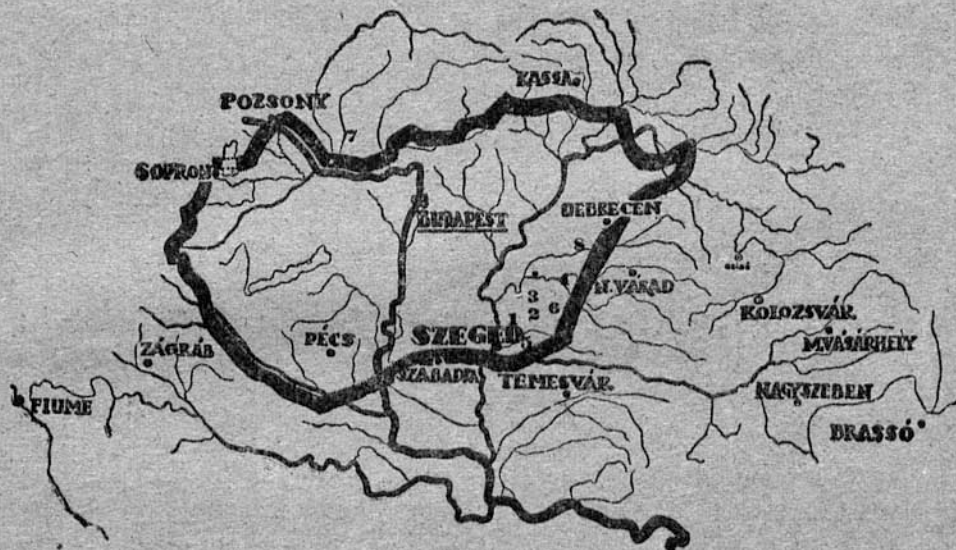
1932

1-2

Karte Ungarns mit den im Hefte vorkommenden Fundorten.

Magyarország térképe az e füzetben említett lelőhelyekkel.

• Carte de la Hongrie avec les lieux de trouvailles publiés dans ces numeros.



- 1 Kopáncs. 2 Kotacpart. 3 Csongrádmegye. 4 Békéscsaba. 5 Ószentiván. 6 Bánkút.
7 Nyitraudány. 8 Konyár.

SZEGED 1932.

Verlag des Instituts — AZ INTÉZET KIADÁSA — Edition de l'Institut

PREIS 10 RM — ÁRA 12 PENGŐ — PRIX 12 FRCS SUISSES

